

भेदेति । अथास्मिन्पथेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिगानामसमानलिगानां भेदाख्यानाय लिगभेदं समाख्यातुं द्वौ न कृतः । यथा । कुलिशं भि-
दुरं पथिः । ननु कुलिशाभिदुरपथयदति । तथैकरोपोपिन कृतः । शिष्यमाणलिगस्यैव प्रतीतिः । यथा । नभः खं आवणौ नभाः । ननु स्वश्चावणौ नभसीदति ।
तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोपि भिन्नलिगानां मिश्रीभावोपिन कृतः । साहचर्येण लिगनिश्चयाभावप्रसंगात् । किंतु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । य-
था । स्रवः स्त्री भ्रंस्तुतिर्नृतिः । ननु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नृतिरिति । अत्राशयशो ह्यपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्या ये पांलिगं व्युत्पादिते ते पांतु भिन्नलिगानामपि स्थलांतरे
हं द्वावयः कृताः । यथा । असरो यक्षरक्षोर्गंधर्षकिन्नराः । मानापितरोपितरौ ॥ ४ ॥ त्रिलिग्यामिति । त्रिलिग्यां लिगत्रयसमाहारे त्रिविविति पदमुक्तं । यथा ॥
भेदाख्यानाय न हं द्वौ नैकशेषो न संकरः ॥ कृतोऽत्र भिन्नलिगानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥ त्रिलिग्यां त्रिविविति पदं मि-
थुने नुद्वयोरिति ॥ निषिद्धलिगं शेषार्थत्वं तायादिन पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

इत्यर्थः ॥ तथामिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरिति पदं । यथा । वन्दे हं योज्वालकौलौ । तथानिषिद्धलिगं शेषार्थं । यत्र लिगं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिगं ज्ञेयं । य-
था व्योमयानं विमानोऽसीत्यत्र स्त्रीलिगे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः तथानुराब्दः अंतो यस्य तत्त्वं । अथराब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्व-
भाक् न भवति पूर्वेण न संबध्यते । यथा पुलोमजाराशर्चीद्राणीनगरीत्वमरावतीत्यत्र नगरीति त्वंतं पदं दं द्राण्यानं संबध्यते । कित्त्वमरावत्या संबद्धं । तथानि-
त्यानवरताजस्रमप्यथातिरायो भरदृत्यथादिपदं न पूर्वभाक् । किंतु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥

अथर्मप्रचारिण आह ॥ आदित्येति आदित्याद्वा दशा विश्वे च दशोऽपि पिताः पट्टिः पट्टिः अ निला एको न पंचारान् महाराजि
काः विशत्यधिकशतद्वयं । साध्याद्वा दश । रुद्रा एका दश । एता गणदेवताः । अचतुर्पिताया गणा वीरुपातं जलादीद्रव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह ॥ विद्येति ।
विद्याधरा जीमूतवाहनादयः । अपरसो देवा गणाः । प्रक्षाः । कुबेरादयः । रक्षाः । सिमाया विनो लंका दिवा सिनः । गंधर्वास्तु बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किन्नरा अश्वा
दिमुखानरकृतयः । पिशाचाः पिशिता राभूत विरोपा गुह्यकाः मणिभद्रादयः । “ निर्धिरक्षं नित्ये रक्षास्ते सुगुप्तकसंज्ञकाः । ” सिद्धाः विश्वावसुप्रभृतयः । भू

आदित्य विश्वसवस्तु पिता भास्वरानिलाः ॥ महाराजिक साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥ विद्याधराप्सरो यंद्वर
क्षोगंधर्व किन्नराः ॥ पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो मदी देवयोनयः ॥ ११ ॥ असुरा दैत्य दैतेय दनुर्जैत्रा रिदानवाः ॥ शुक्र
शिष्यादिति सूता पूर्वदेवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥ समंतभद्रो भगवान् मारजिहो

कजिज्जिनः ॥ १३ ॥ ताः बालपहादयोरुद्रानुचरा वाजातात्रैकवचनानि । एते देवयोनि संज्ञका दैत्यार्थः । विद्याधरोप्सरा इति पाठः भिन्नलिगत्वा
दयेऽनभिधानादसमासदतिरामाश्रम्या ॥ ११ ॥ असुराः । “ दैत्याः । दैतेयाः । दनुजाः । इंद्रादयः । दानवाः । शुक्रशिष्याः । दितिस्तुताः । पूर्व
देवाः । सुरद्विपः । इति दशानामान्यसुराणां ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः । सुगतः । बुद्धः । धर्मराजः । तथागतः । समंतभद्रः । भगवान् । मारजित् । लोकजित् । जिनः ॥ १३ ॥

पृष्ठभिन्नः। दशवलः। अद्वयवादी। विनायकः। मुनीन्द्रः। श्रीघनः। शास्ता। मुनिः। इत्यष्टादशबुद्धस्य ॥ १४ ॥ शाक्यमुनिः। शार्वाथसिंहः। शौद्धोद
निः। गौतमः। अर्कबन्धुः। मायादेवीसुतः। इति सप्तनामानि बुद्धावांतरभेदस्य शाक्यमुनेः ॥ १५ ॥ ब्रह्मा। आत्मभूः। सुरज्येष्ठः। परमेष्ठी। पितामहः। हिरण्य
गर्भः। लोकेशः। स्वयंभूः। चतुरामनः ॥ १६ ॥ धाता। अजयोनिः। इन्द्रिणः। “विरेचिः”। विरेचिः। “कमलासनः”। कमलासनः। स्रष्टा। प्रजापतिः।

पृष्ठभिन्नोदशवलः। द्वयवादी। विनायकः ॥ मुनीन्द्रः। श्रीघनः। शास्ता। मुनिः। शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥ सशाक्यसिंहः
सर्वार्थसिद्धः। शौद्धोदनिश्चयः ॥ गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥ ब्रह्मात्मभूः। सुरज्येष्ठः। परमेष्ठी। पि
तामहः ॥ हिरण्यगर्भो लोकेशः। स्वयंभूश्च चतुरामनः ॥ १६ ॥ धाता। अजयोनिर्इन्द्रिणो विरेचिः। कमलासनः ॥ स्रष्टा। प्रजा
पतिर्वेधाविधाता। विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥ “नाभिजन्मांडजः पूर्वो निधनः। कमलोद्भवः ॥ सदानंदो रजोमर्तिः। स
त्यको हंसवाहनः” ॥ १८ ॥ विष्णुर्नारायणः। रुक्णो वैकुण्ठो विष्टरश्च वाः। दामोदरो हृषीकेशः। केशवो माधवः। स्वभूः ॥ १८ ॥

वेधाः। विधाता। विश्वसृष्टिः। विधिः। इति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः। नारायणः। “नरायणः” कृष्णः। वैकुण्ठः। विष्टरश्च वाः। दामोदरः।
हृषीकेशः। केशवः। माधवः। स्वभूः ॥ १८ ॥

दैत्यारिः । पुंढरीकाक्षः । गोविन्दः । गरुडध्वजः । पीतांबरः । अभ्युतः । शार्ङ्गः । विश्वक्सेनः । " विश्वक्सेनः " जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेद्रः । इंद्रावरजः । चक्रपाणिः । चतुर्भुजः । पद्मनाभः । मधुरिपुः । वामुदेवः । त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनंदनः । शौरिः । " सौरिः " श्रीपतिः । पुरुषोत्तमः । वनमाली । बलिध्वसी । कंसारातिः । अधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वभरः । कैटभजित् । विधुः । श्रीवत्सलाछनः । पुराणपुरुषः । यज्ञपुरुषः । नरकांतकः ।

दैत्यारिः पुंढरीकाक्षो गोविंदो गरुडध्वजः ॥ पीतांबरोऽभ्युतः शार्ङ्गो विश्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेद्र इंद्रावरज
अक्रपाणिचतुर्भुजः ॥ पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनंदनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
वनमालो बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाछनः ॥ पुराणपुरुषो यज्ञपुरु
षो नरकांतकः ॥ २२ ॥ जलशायी विश्वरूपो मुकुंदो मुरमर्दनः ॥ वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानककुंडुभिः ॥ २३ ॥
वलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥ रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ जलशायी । विश्वरूपः । मुकुंदः । मुरमर्दनः । इति पट्टचत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुदेवः । वसुदेव एव आनककुंडुभिः ।
द्वेरुणा पितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः । प्रलंबघ्नः । बलदेवः । अभ्युताग्रजः ॥ रेवतीरमणः । रामः । कामपालः । हलायुधः ॥ २४ ॥

नीलांबरैरिहिणेयःतालांकःमुसली। “मुपली” हली। संकर्षणःसीरपाणिःकालिंदीभेदनःबलः। इतिसप्तशबलरामस्य ॥ २५ ॥ भेदनः। मन्मथः।
 मारः। प्रद्युम्नः। मीनकेतनः। कंदर्पः। दर्पकः। अनगः। कामः। पंचशरः। स्मरः ॥ २६ ॥ शंबरारिः। “संबरारिः”। मनसिजः। कुसुमेपुः। अनन्यजः। पुष्पधन्वा। रति
 पतिः। मकरध्वजः। आत्मभूः ॥ इत्येकोनविंशतिर्मदनस्यनामानि ॥ २७ ॥ “अरविदमशोकंचचूंचनवमल्लिका ॥ नीलोत्पलंचपंचैतेपंचबाणस्यसाय

पतिः। मकरध्वजः। आत्मभूः ॥ इत्येकोनविंशतिर्मदनस्यनामानि ॥ २७ ॥ “अरविदमशोकंचचूंचनवमल्लिका ॥ नीलोत्पलंचपंचैतेपंचबाणस्यसाय
 नीलांबरैरिहिणेयस्तालांकोमुसलीहली ॥ संकर्षणःसीरपाणिःकालिंदीभेदनोबलः ॥ २५ ॥ मदनोमन्मथोमारः
 प्रद्युम्नोमीनकेतनः ॥ कंदर्पोदर्पकोऽनंगःकामःपंचशरःस्मरः ॥ २६ ॥ शंबरारिर्मनसिजःकुसुमेपरनन्यजः ॥ पु
 ष्यधन्वारतिपतिर्मकरध्वजआत्मभूः ॥ २७ ॥ ब्रह्मसूक्तं प्यकेतुःस्यादतिरुद्रउपापतिः ॥ लक्ष्मीःपद्मालयापद्माक्रम
 लाश्रीहरिप्रिया ॥ २८ ॥ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा ॥ शंखोलक्ष्मीपतेःपांचजन्यश्चक्रंसुदर्शनं ॥ २९ ॥

काः ॥ १ ॥ उन्मादनस्तापनश्चशोषणःस्तंभनस्तथा ॥ संमोहनश्चकामस्यपंचबाणाःप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ ” ब्रह्मसूक्तः। ऋष्यकेतुः। “ऋष्यकेतुः। वि
 श्वेकेतुः”। अनिरुद्धः। उपापतिः। इतिचत्वारिप्रद्युम्नसूतोः। लक्ष्मीः। पद्मालया। पद्मा। कमला। श्रीः। हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इंदिरा। लोक
 माता। मा। क्षीरोदतनया। रमा। इत्येकादशलक्ष्म्याः। लक्ष्मीपतिर्विष्णोःशंखःपांचजन्यः। तस्यचक्रंसुदर्शननामकं। “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥

तस्यगदाकौमोदकी । “कौपोदकी” । तत्स्यखड्गःनन्दकः । तस्यमणिःकौस्तुभः । तस्यचापःशार्ङ्गः । अस्योरस्थलांछनंश्रीवत्सः । एकैकं ॥ ३० ॥ गरुत्मा
द् । गरुडः । तार्क्ष्यः । वैनेतेयः । खगेश्वरः । नागांतकः । विष्णुरथः । सुपर्णः । पन्नगाशनः । इतिनवनामानिगरुडस्य ॥ ३१ ॥ शंभुः । ईशः । पशुप

कौमोदकीगदाखड्गनन्दकःकौस्तुभमणिः॥ चापःशार्ङ्गःमुरारस्तुश्रीवत्सोलांछनंस्मृतं ॥ ३० ॥ “अथाश्वशैव्यसु
ग्रीवमेघपुष्पचलाहकाः ॥ सारथिदरुकोमन्त्रीह्युद्धवोवनजोगजः ॥ १ ॥” गरुत्मागरुडस्तादर्थ्यैवैनतेयःखग
ेश्वरः॥ नागांतकोविष्णुरथःसुपर्णःपन्नगाशनः ॥ ३१ ॥ शंभुरीशःपशुपतिःशिवःश्रुलीमहेश्वरः॥ ईश्वरःशर्वई
शानःशंकरश्चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशःखड्गपरशुगिरिशोमृडः ॥ मृत्युंजयःकृत्तिवासाःपिनाकीप्रमथा
धिपः॥ ३३ ॥ उग्रःकपर्दीश्रीकंठःशितिकंठःकपालभृत्॥ वामदेवोमहादेवोविरूपाक्षखिलोचनः ॥ ३४ ॥

तिः । शिवः । शूली । महेश्वरः ॥ ईश्वरः । शर्वः । “सर्वः” । ईशानः । शंकरः । चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः । खड्गपरशुः । गिरिशः । मृडः । मृत्युंजयः ।
कृत्तिवासाः । पिनाकी । प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः । कपर्दी । शितिकंठः । श्रीकंठः । कपालभृत् । वामदेवः । महादेवः । विरूपाक्षः । खिलोचनः ॥ ३४ ॥

कृशानुरेताः । सर्वज्ञः । धूर्जटिः । नीललोहितः । हरः "हरिः" स्मरहरः । भर्गः । "भर्ग्यः" इयंवकः । त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥ गंगाधरः । अंधकरिपुः । क्रतुध्वं
 सी । वपध्वजः । त्र्योमकेशः । भवः । भीमः । स्थाणुः । रुद्रः । उमापतिः । इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुंशीलमस्येश्वरः । ईदृतेच्छीलईशानः
 ॥ ३६ ॥ अस्यशंभोः जटाजूटः कपर्दनामा । अस्यधनुः अजगवं "अजकवं" तदेव पिनाक इत्यपि । अस्य पारिपदाः परिषदिसाधवः । "पारिपद्याः" प्रमथाः ।
 ब्राह्मीत्याद्याः । "ब्रह्माण्याद्याः" मातरः । यथाहुः ब्राह्मीमाहेश्वरीचैव कौमारीवैष्णवीतथा ॥ वाराहीचतुर्धराणीचामुंडाः सप्तमातर इति ॥ ३७ ॥ विभूतिः ।
 रुशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥ हरः स्मरहरो भर्गुरुयंवकस्त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥ गंगाधरोऽंधकरिपुः क्रतुध्वं
 सीवपध्वजः ॥ व्योमकेशोभवोभीमः स्थाणुरूद्रउमापतिः ॥ ३६ ॥ "अहिबुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥"
 कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवंधनुः ॥ प्रमथाः स्युः पारिपदा ब्राह्मीत्याद्यास्तुमातरः ॥ ३७ ॥ विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥ उमाकात्यायनीगौरीकालीहैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥ भूतिः ऐश्वर्यं । इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु । अणि
 र्यमणिमादिकमष्टधा ॥ उमाकात्यायनीगौरीकालीहैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥ भूतिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाटसिद्धयः ॥ अणोर्भावः ।
 भामहिमेत्यादिभैरवविधं ॥ "ते चादौ भेदा यथा । अणिमामहिमाचैव गरिमालाधिमातथा ॥ प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाटसिद्धयः ॥ अणोर्भावः ।
 महतोभावः येन ब्रह्माडिनमाति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । ग्रामिर्गुल्ययेण चंद्रादेः । प्रकामस्य भावदुच्छानभिघातः । ईशिनोभावः प्रभुत्वेन स्यात्वावरा अप्या
 ज्ञाकारिणः । वशिनोभावः येन भूमावपि उन्मज्जनमज्जने ॥" उमा । कात्यायनी । गौरी । काली । "काला ।" हैमवती । ईश्वरी । "ईश्वरा" ॥ ३८ ॥

शिवा “शिवा” भवानी । रुद्राणी । शर्वाणी । सर्वमंगला । अपर्णी । पार्वती । दुर्गा । मृडानी । चंडिका । अंबिका ॥ ३९ ॥ आर्या । दाक्षायणी ।
 गिरिजा । मेनकात्मजा । इत्येकविंशतिः पार्वत्याः । विनायकः । द्वैमातुरः । गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदंतः । हरंबः । लंबोदरः । गजाननः ।
 इत्यष्टौ गणेशस्य । कार्तिकेयः । महासेनः । शरजन्मा । पडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनः । स्कंदः । सेनानी । अग्निभूः । गुहः । बाहुलेयः । ता
 शिवाभवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमंगला ॥ अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिकांबिका ॥ ३९ ॥ आर्या दाक्षायणी
 चैव गिरिजामेनकात्मजा ॥ विनायको विघ्नराज द्वैमातुर गणाधिपाः ॥ ४० ॥ अव्येकदंत हरंब लंबोदर गजाननाः ॥
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनः स्कंदः सेनानी रग्निभू गुहः ॥ बाहुलेयस्तारक जिह्विशा
 खः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ पाणमातुरः शक्तिधरः कुमारः कौचदारणः ॥ शृंगी भृंगी रिति स्तुं डीनं दिकेनं दिकेऽश्वरः ॥ ४३ ॥
 “कर्ममोटी तु चामुंडा चर्मगुंडा तु चर्विका ॥” इंद्रो मरुत्वान्मघवा विडौ जाः पाकशासनः ॥ वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरु
 हूतः पुरंदरः ॥ ४४ ॥
 स्कजित् । विशाखः । शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ पाणमातुरः । शक्तिधरः । कुमारः । कौचदारणः । “कौ
 चदारणः” इति सप्तदशस्कंदस्य । शृंगी । भृंगी । रितिः । तुंडी । नंदिकः । नंदिकेऽश्वरः । इति वपणामा निनदिनः ॥ ४३ ॥ इंद्रः । मरुत्वान् । मघ
 वा । “मघवान्” विडौ जाः । पाकशासनः । वृद्धश्रवाः । शुनासीरः । “हितालप्यः । द्विदंत्यश्च” । पुरुहूतः । पुरंदरः ॥ ४४ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । दिवस्पतिः सुत्रामा “सुत्रामा” गोत्रभिर्वावर्जीवासवः । वृत्रहा । वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः । सुरपतिः । बलारारतिः । शचीपतिः । जभभेदी । हरिहय । स्वारादानमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संक्रदनः । दुश्च्यवनः । तुराषाट् । मेघवाहन । आखंडलः । सहस्राक्ष । इतिपंचत्रिंशदिद्रस्य । तनस्वाराट्जकारांतः । तुराषाट्हातः । क्रभुक्षानातः पथिवत् । तस्येद्रस्यप्रियातुपुलोमजेल्युत्तरेणसंबंधः ॥ ४७ ॥ पुलोमजा । शची । “दत्यादिरपि”

तनस्वाराट्जकारांतः । तुराषाट्हातः । क्रभुक्षानातः पथिवत् । तस्येद्रस्यप्रियातुपुलोमजेल्युत्तरेणसंबंधः ॥ ४७ ॥ पुलोमजा । शची । “दत्यादिरपि”
 जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥ सुत्रामा गोत्रभिर्द्वज्जीवासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपति
 र्वलारारतिः शचीपतिः ॥ जभभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संक्रदनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥ आ
 खंडलः सहस्राक्षक्रभुक्षास्तस्यतुप्रिया ॥ ४७ ॥ पुलोमजा शचीद्राणीनगरीत्वमरावती ॥ हयउच्चैः श्रवाः सुतोमात
 लिर्नंदनं वनं ॥ ४८ ॥ स्यात्प्रासादवैजयंतोजयंतः पाकशासनिः ॥ ऐरावतोऽश्रमातंगैरावणाश्रमुवहृभाः ॥ ४९ ॥

इंद्राणी । इतित्रयमिद्रप्रियाया । इंद्रस्यनगरीतुअमरावती । तस्यअश्वउच्चैः श्रवाः । तस्यसारथिर्मातलिः । तस्योपवनंनंदनं ॥ ४८ ॥ इद्रस्यप्रासादो गृह
 विशेषवैजयंतनामा । जयत । पाकशासनिः । द्वेद्रद्रपुत्रस्य । ऐरावतः । अश्रमातगः । ऐरावणः । अश्रमुवहृभः । इतिचत्वारिऐरावतस्य ॥ ४९ ॥

ज्हादिनी । वज्रं । कुलिशं । भिदुरा "भिदिंर" । पविः । शतकोटिः । स्वरुः । "सातोपि" शंवः । "संवः । शंवः तालव्या अपि दंत्याश्च संवसूकरपांसवदन्त्यम्
विवेकः" दंभोलिः । अशानिः । इति दशकंवज्रस्य । तत्र ज्हादिनी स्त्री । वज्रमस्त्री पुन्रपुंसकलिङ्गं । पव्यादयः पुंसि । अशनिर्द्वयोः स्त्री पुंसयोः ॥ ५० ॥ व्योम
यानं । विमानः । द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि स्त्रीवेच । नारदेवलायाः सुरर्षयः । एकं । सुधर्मा । देवसभा । इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं । "पेयूषं"

ज्हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥ शतकोटिः स्वरुः शंवो दंभोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥ व्योमयानं विमानो
ऽस्त्री नारदायाः सुरर्षयः ॥ स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥ मंदाकिनी वियद्रंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रौ रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥ पंचैते देवतरवा मंदारः पारिजातकः ॥ संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वाह
रिचंदनं ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वावश्विनौ दस्तावाश्विनैर्यौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥

अमृतं । सुधा । त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मंदाकिनी । वियद्रंगा । स्वर्णदी । सुरदीर्घिका । चत्वारि मंदाकिन्याः । मेरुः । सुमेरुः । हेमाद्रिः । रत्नसानुः । सुरा
लयः । पंचकंकनकाचलस्य ॥ ५२ ॥ मंदारः । पारिजातकः । संतानः । कल्पवृक्षः । हरिचंदनं । पंचैते देवतरवः । तत्र हरिचंदनं स्त्रीवपुंसोः ॥ ५३ ॥ सन
त्कुमारः । "सनत्कुमारः" । वैधात्रः । द्वे सनकादेः । स्वर्वधौ । अश्विनौ । दस्तौ । आश्विनौ । इति पदं अश्विनीकुमारयोः । ता
वुभौ यमलौ अतएव द्विवचनं ॥ ५४ ॥

उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारं भेत्याद्याः । अस्मरसः । स्ववेश्यादतिचोच्यते द्वे । घृताचीमेनकारं भाउर्वशीचतिलोत्तमा । सुकेशीमंजुघोषाद्याः कथ्यन्ते । स्मरसो ब्रु
 धेः । अत्र अस्मरसः शब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनात् । खोलिङः । अस्मरादत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वाहाहाः । हूहूः । एवमाद्यौ येषां तथा । दिवौकसादि
 बानांगंधर्वाः गायनाः । एकैकं । आद्यशब्दान्तुं बुरुविश्ववसुचित्रथप्रभृतयः । हाहाः । हाहौ । हाहाः । हाहाः । हाहौ । हाहान् । हाहाभ्यामि
 त्यादि । “ हाहाः सातोपि । गंधर्वो हाहं सिम्रोक्त इति रत्नकोशात् । ” हूहूशब्दस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यं । “ हहा इत्यादि ह्रस्वः ह्रुइत्युभयम् ह्रस्व
 स्त्रियां बहुष्वप्स्मरसः स्ववेश्या उर्वशी मुखः ॥ हाहा हूहू श्रैवमाद्या गंधर्वास्त्रिदिवौकसां ॥ ५५ ॥ अग्निवैश्वानरो वन्हि
 वीति होत्रो धनं जयः ॥ रुपीटयो निज्वलनो जातवेदास्तनूपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः शुष्मा रुष्णवर्त्मा शोचिष्केशः ॥ हिरण्य
 धः ॥ आश्रया शोबृहद्भानुः कशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्रवा वायुसखः शिखावानां शुश्रुक्षणिः ॥ हिरण्य
 रेताद्भुतभुगद्हनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ श्व । गीतमाधुर्यं संपन्नौ विख्यातौ च हहा ह्रुइति व्यासोक्तेः । ” ॥ ५५ ॥ अग्निः । वैश्वानरः ।
 बन्हिः । वीति होत्रः । धनं जयः । रुपीटयोनिः । ज्वलनः । जातवेदाः । तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः । शुष्मा । रुष्णवर्त्मा । शोचिष्केशः । उषर्बुधः । आश्रया
 शः । “ आशपाशः । ” बृहद्भानुः । कशानुः । पावकः । अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः । “ लादिरपि ” । वायुसखः । शिखावान् । आशुशुक्षणिः । हिरण्यरे
 ताः । द्रुतभुकू । दहनः । हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

समार्चिः । “ कालीकरालोमनोजवासुलोद्वितासुधूमवर्णास्फुलिगिनीविश्वदासाख्याः सप्तवन्देजिह्वाः ” दमुनाः । “ दमुनाः ” । शुक्रः । चित्रभानुः । वि
भायसुः । शुचिः । अप्सिप्त । इतिचतुस्त्रिंशदग्निनामानात्रहिःशुष्मेतिसंघातोविग्रहीतचनाम । “ शुक्रोवैश्वानरोवर्हिःवर्हिःशुष्मातननपादितिषाब्दार्णवान् ” ।
यर्हतेवर्हंतदतिवर्हिः । “ इदंत. सातोपि ” शुष्यत्यनेनशुष्मा । “ नांतः अदंतोपि ” । और्वः । बहुलैरुर्वाः । “ वाहवः । वहवानलः । त्रयवाहवाग्नेः

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥ शुचिरप्सिप्तमौर्वस्तुवाहवोवहवानलः ॥ ५९ ॥ वन्देद्वयोर्ज्वालकी
लं वचिर्हतेः शिखास्त्रियां ॥ त्रिपुस्फुलिगोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥ “ उत्कास्यान्निर्गतज्वालाभूति
भ्रंशितभस्मनि ॥ क्षारोरक्षाचदवस्तुदवोवनहुताशनः ॥ १ ॥ ” धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥ कर्तानो,
यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ६१ ॥ कालोदंडधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽंतकः ॥ राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्या
दोऽस्यप आर्शरः ॥ ६२ ॥ • ॥ ५९ ॥ ज्वालः । कीलः । अर्चिः “ इदंतोपि ” हेतिः शिखापचकंवन्देर्चिपि । तत्रज्वालकीलौस्त्रीपुंसयोः ।

अर्चि. स्त्रीनपुंसकयोः । हेतिशिखेस्त्रियां । स्फुलिगः । अग्निकणः । द्वेअग्नेः कणिकायां । त्रिपुलिगत्रये । संतापः । संज्वरः । द्वेअग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्म
राजः । पितृपतिः । समवर्ती । परेतराट् । कर्तान्तः । यमुनाभ्राता । शमनः । यमराट् । यमः ॥ ६१ ॥ कालः । दंडधरः । श्राद्धदेवः । वैवस्वतः । अंतकः । इति
चतुर्दशानामनियमस्य । राक्षसः कौणपः । “ कौणपः ” क्रव्यात्क्रव्यादः । अस्यपः “ अश्रपः ” आशरः । “ आशृणाति हि न स्तीत्याशरः । आशिरः ” ॥ ६२ ॥

रात्रिचरः। रात्रिचरः। कर्बुर । “कर्बुर” । निकषात्मजः। यातुधानः “जातुधानः” पुण्यजनः। नैर्ऋतः। यातु । रक्षः। पञ्चदशाराक्षसस्य । तत्र यातुरक्ष
सीनपुसके ॥ ६३ ॥ प्रचेता । वरुणः। “वरणः” पाशी । यादसापतिः। अप्पतिः। पञ्चकंवरुणस्य । श्वसनः। स्पर्शनः। वायुः। मातरिश्वा। सदागतिः॥ ६४ ॥
पृषदश्वः। गंधवहः। गंधवाहः। अनिलः। आशुगः। समीरः। मरुत् । मारुतः। “जगत्प्राणदतिपदद्वयमपि । ” समीरणः ॥ ६५ ॥ नभ

श्वः । गंधवहः । गंधवाहः । अनिलः । आशुगः । समारः । मारुतः । प्रचेतावरूणः पाशीया
रात्रिचरोरात्रिचरः कर्बुरो नैकपात्मजः ॥ यातुधानः पुण्यजनो नैकतोयातुरक्षसी ॥ ६३ ॥ प्रचेतावरूणः पाशीया
दसांपतिरप्पतिः ॥ श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मतिरिश्वासदागतिः ॥ ६४ ॥ पृषदश्वो गंधवाहो गंधवाहो निलाशुगाः ॥ स
मीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥ नभस्वहार्ते पवनपवमानप्रभंजनाः ॥ प्रकंपनो महावातो ब्रह्मावातः
सृष्टिः ॥ ६६ ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ शरीरस्थोऽहमेरुं हस्तरसीतुरयः स्यदः ॥ ६७ ॥

[illegible]

जवः । पंचकंवेगस्य । शीघ्रं । त्वरितं । लघु । क्षिप्रं । अरं । द्रुतं । सत्वरं । चपलं । तूर्णं । अविलंबितं । आशु । एकादशत्वरितस्य । “रह आदयः सवेग
तिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव शीघ्रं पंचतीति प्रयोगेन तु जवंपचतीति । वस्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरारहः प्रभृतयः । शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्व
परादति । ” ॥ ६८ ॥ सततं । अनारतं । अश्रान्तं । अविरतं । अनिशं । नित्यं । अनवरतं । अजस्रं । इति नवकं नित्यस्य । “सततं क्रियांतरैरव्यवया
नं । अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति भेदः । ” अतिशयः । भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं । भृशं । अत्यर्थं । अतिमाघं । उद्गाढं । निर्भरं । तीव्रं । एकांतं । नितांतं । गाढं ।

जबोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमं द्रुतं ॥ सत्वरं चपलं तूर्णमविलंबितमाशुच ॥ ६८ ॥ सतते नारताश्रान्तसंतताविर
तानिशं ॥ नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयोभरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलभृशात्यर्थानि मात्रोद्गाढनिर्भरं ॥ तीव्रकांत
नितांतानि गाढाद्गाढानि च ॥ ७० ॥ कृद्वैशोघ्राद्यसत्वेस्वात्रिष्वेपांसत्वगामियत् ॥ कुवेररुयंककसरखोयक्षराड्गु
त्यकैश्चरः ॥ ७१ ॥ बाढं । दृढं । इति चतुर्दश अतिशयस्य । शीघ्रादिशीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्दपर्यंतं कृद्वि नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु अ

सत्वेद्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयं । यथा शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं मूर्खः । भृशं मूर्खः । भृशं मूर्खः ॥ ७० ॥ एपां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्वगामिद्रव्यवृत्ति तत्त्रिषु तस्य द्रव्यस्य य
ह्निगंतदेवास्येत्यर्थः । यथा शीघ्राधेनुः । शीघ्रोष्टपः शीघ्रगमनं । भरातिशयोः सत्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वं । “कच्चित्भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशेषे
प्यगामीत्यर्थः । ” कृत्वेरः ।

मनुष्यधर्मा । धनदः । राजराजः । धनाधिपः । किन्नरेशः । वैश्रवणः । पौलस्त्यः । नरवाहिनः ॥ ७२ ॥ यक्षः । एकपिंगः । ऐलविलः । “ ऐव वि
लः । ऐव विहः । ” श्रोतः । पुण्यजनेश्वरः । सप्तशकुबेरस्य । अस्येतिप्रत्येकसंबध्यते । अस्थकुबेरस्याधानचैत्रयं । अस्य पुत्रोनलकूबरः ॥ ७३ ॥
अस्थस्थानकैलासः । अस्यपूज्यं अलका । अस्यविमानपुष्पकं । “ पुष्पकः । ” इत्येकैकं । किन्नरः । किंपुरुषः । तुरंगवदनः । मयुः । चत्वारिकि

मनुष्यधर्माधिनदोराजराजोयनाधिपः ॥ किन्नरेशोवैश्रवणः पौलस्त्योनरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षकापिंगैलविलश्रीदपु
ण्यजनेश्वराः ॥ अस्योद्यानचैत्रयंपुत्रस्तुनलकूबरः ॥ ७३ ॥ कैलासस्यानमलकापूविमानंतुपुष्पकं ॥ स्यात्कि
न्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनोमयुः ॥ ७४ ॥ निधिर्नाशेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयोनिधेः ॥ इतिस्वर्गवर्गः ॥ ५३ ॥
द्योदिवौह्वेस्त्रियामभ्यव्योमपुष्करमंवरं ॥ नभोतरिद्वंगगनमनंतंसुरवर्त्मखं ॥ १ ॥

नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥ निधिः । शेवधिः । द्वेसामान्यनिधेः ॥ नापुहिगः । काकाक्षिवदुभयत्रास्यसंबधः । पद्मः । शंखः । इत्यादयोनिधेर्भेदाः । आदि
शब्दान्मकरकच्छपादयः । “ महापद्मश्चपद्मश्चशंखोभकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्वखर्वश्चनिधयो नव ” एकैकं ॥ इतिस्वर्गवर्गः ॥ ५३ ॥
द्यौः । यौः । अभ्रं । व्योम । पुष्करं । अंबरं । नभः । अंतरिक्षं । “ अंतरिक्षं ” गगनं । अनंतं । सुरवर्त्म । खं ॥ १ ॥

विपद् । विष्णुपदं आकाशां विहाय ॥ विहायसः । नाकः । युः । इत्येकोनविंशतिराकारास्त्य । तत्रयोदिवोलीलिगे । आकाशविहायसीह्रीवपुंसोः । विहायमनात्तोपुंसि । मुरव्ययं । अल्लगमित्यर्थः । शेषद्वये ॥ इतिव्योमवर्गः ॥ ७॥ दिशः । ककुभः । काष्ठाः । आशाः । हरितः । पंचकं दिशां । ताः पूर्वदक्षिणप

विद्यद्विष्णुपदं चानुपुं स्याकाशविहायसी ॥ विहायसोपिनाकोपिद्युरपि स्यात्तदव्ययं ॥ २ ॥ “तारापथोऽनरिक्षंचमे
घाध्याचमहाविले” इतिव्योमवर्गः ॥ ७॥ दिशस्तुककुभः । काष्ठा । आशा । अहरितश्चताः ॥ प्राच्यवाची प्रतीच्यस्ताः
पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ ३ ॥ उत्तरादिगुदीची स्याद्विश्वं तन्निपुदिग्भवे ॥ “अवाग्भवमवाची नमुदीची नमुदग्भवं ॥ प्र
त्यग्भवं प्रतीची नंप्राची नंप्राग्भवं निपु” ॥ ३ ॥ इंद्रोवन्दिः पितृपतिर्नैर्कनोवरुणो मरुत् ॥ २ ॥ कुवेरईशः प्रतयः पूर्वा
दीनां दिशां क्रमात् ॥ “रविः शुक्रो महीमनः स्वर्भानुर्भानुर्जोविधुः ॥ बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशांचैव तथाग्रहाः ॥ १ ॥”
ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोऽजनः ॥ ३ ॥

श्रिमाः क्रमेण प्राच्यवाची प्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वादिक्रवाची । दक्षिणादिगवाची । “अ
पाची” पश्चिमादिक्रपतीची । एकैकं ॥ १ ॥ या उत्तरादिः क्रुसोदीची । एकं । दिश्यमित्येकं दिग्भवे । दिगादिभ्य इति यत्त्वत्ययः । तच्चिपुवाच्यल्लिगं । यथा दिश्यो
हस्ती । दिश्याहसिनीत्यादि । इंद्राद्योऽनैकमासूवादीनां दिशां प्रतयः एकैकं ॥ २ ॥ ऐरावत इत्येकमादिगजाः ॥ पूर्वादिदिशां आधारका गजा इत्यर्थः ॥ ३

अभ्रमुः । कपिला । पिगला । अनुपमा ॥ ४ ॥ ताश्चकर्णी । शुभ्रदंती । “ शुभ्रदंती । ” अंगना । अंजनावती । एता अटौ करिण्यः क्रमाद्विगजानां स्त्रियदस्यर्थः । एकैकं । अपदिशं । विदिक् । इति द्वयं दिशोर्मध्ये दिग्द्वयमध्यभागे तथाऽपदिशं ह्येवाव्ययं नृपसकं अव्ययं चेत्यर्थः । विदिक् स्त्रियां ॥ ५ ॥ अभ्यन्तरं । अंतरालं । द्वे अंतरवकाशस्य । चक्रवालं । मंडलं । द्वेमंडलस्य । अभ्रं । मेघः । वारिवाहः । स्नयितुः । बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः ।

पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ करिण्योऽभ्रमुकपिलापिगलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥ ताश्चकर्णी शुभ्र
दंती चांगना च अंजनावती ॥ ह्येवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां ॥ ५ ॥ अभ्यन्तरं त्वंतरालं च क्रवालं तु मं
डलं ॥ अभ्रं मेघो वारिवाहस्तनयितुर्वलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदं बुभुत् ॥ घनजीमतमू यदि
रजलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥ कादंबिनी मेघमाला त्रिपु मेघभवेऽभ्रयं ॥ स्तनितं गर्जितं मेघनिषेपेरसितादिच्च ॥ ८ ॥

जलधरः । तडित्वान् । वारिदः । अंबुभृत् । घनः । जीमतः । मुदिरः । जलमुक् । धूमयोनिः । इति पंचदशमेघस्य ॥ ७ ॥ कादंबिनी । मेघमाला ।
द्वे मेघद्वयस्य । अभ्रयमित्येकमेघभवे । तत्रिषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रियं जलं । स्तनितं । गर्जितं । रसितं । आदिशब्दान्
ध्वनितादि । त्रयं मेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥

शंपा । शतन्द्वा । ज्हाविनी । ऐरावती । क्षणप्रभा । तडिद् । सोदामनी । “सोदामिनी” । विद्युत् । चंचला । चपला । दशकं विद्युल्लतायाः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः ।
वज्रनिर्घोषः । “वज्रनिर्घोषः” द्वयमरानिर्घोषस्य । मेघज्योतिः । इरंभदः । द्वेमेघज्योतिषः । “वीजदतिप्रसिद्धस्य । ” इन्द्रायुधं । शक्रधनुः । क्रजुरो
हितं । इति श्रीमेघप्रतिफलितारविरहमयोधनुराकारेर्भातितस्यधनुषः ॥ १० ॥ दृष्टिः । वर्षं । द्वयं मेघवर्षणस्य । अवग्रहः । द्वयं तद्विधाने

शंपाशतद्ददाह्नादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ नडित्सौदामनीविद्युच्चंचलाचपला अपि ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मे
घज्योतिरिरंभदः ॥ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव क्रजुरोहितं ॥ १० ॥ दृष्टिर्वर्षं तद्विधाने । वज्राहावग्रहोसमौ ॥ धारासंपात
आसारः शीकरोऽबुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥ वर्षोऽपलस्तुकरकं मेघच्छन्नेन्हिदुर्दिनं ॥ अंतर्थाव्यवथापुंसित्वं तद्विरप
वारणं ॥ १२ ॥ अपिधानतिरोधानि चानिच्छादनानि च ॥ हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्रद्वंदुः कुमुदवांयवः ॥ १३ ॥

वर्षनिरोधे । धारासंपातः । आसारः । द्वयं मेघधाराणां निरंतरपतनस्य । शीकर इत्येकं अबुकणानां । “दंत्यादिरप्ययं” ॥ ११ ॥ वर्षोऽपलः । करका । द्वय
अथमद्वयोर्मेघोदकं कठिनं सदुपलवत्सततितस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्नेदिने । “रात्रेरप्युपलक्षणं” । अंतर्था । व्यवथा । अंतर्द्धिः । अपवारणं ॥ १२ ॥ अ
पिधानं । तिरोधानं । पिधानं । आच्छादनं । अदकमाच्छादनस्य तत्र अंतर्थाव्यवधेर्ब्रियां । अंतर्द्धिः पुंसि हि मांशुः चंद्रमाः चंद्रः । द्वंदुः । कुमुदवांयवः ॥ १३ ॥

विद्युः । सुधांशुः । शुभ्रांशुः । ओषधीशः । निशापतिः । अन्नः । जैवातृकः । सोमः । “ सोमा । ” ग्लौः । मृगांकः । कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः ।
विबुः । विबः । मंडलं । द्वेविबस्य ॥ १५ ॥ भि
शशथरः । नक्षत्रेशः । क्षपाकरः । इतिविशतिनामानिचंद्रस्य । चंद्रमंडलस्य षोडशभागः कलासंज्ञः । एकं । विबः । मंडलं । द्वेविबस्य ॥ १५ ॥ भि
त्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं न पुंसकं । शकलखंडेच्छीबपुंसोः । अर्धः पुंस्येव । यथाकंबलस्यार्धः खड्डस्यर्थः । वाच्यलिङ्गोपि । यथा अर्धश

विधुःसुधांशुःशुभ्रांशुरोपधोनिशापतिः ॥ अन्नोजैवातकःसोमोग्लौर्न्गङ्गाकःकलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजरजः
शशधरोनक्षत्रेशःक्षपाकरः ॥ कलानुपोडशोभागोबिंबोस्त्रीमंडलत्रिपु ॥ १५ ॥ भित्तंशकलखंडेवापुंस्यद्वौर्द्धस
मेशके ॥ चंद्रिकाकौमुदीज्योत्स्नाप्रसादस्तुप्रसन्नता ॥ १६ ॥ कलंकांकौलाद्युनंचचिन्हलक्ष्मचलक्षणं ॥ सुषमा
परमाशोभाशोभाकांतिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

परमाशोभाशभाकातद्युतश्चावः॥३७॥

परमाशोभाशोभाकातद्युतश्छावः ॥ १७ ॥
टी । अर्धः पटः । अर्धवत् । अर्धमित्येकसमावभाग । तन्मुसकनय । चान्द
का । कौमुदी । जोत्स्मा त्रयंचंद्रभायां । प्रसादः । प्रसन्नता । द्वयनैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलंकः । अंकः । लांछनं । चिन्हं । लक्ष्म । लक्षणं । षट् ।
चिन्हस्य सुषमैत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा । कान्तिः । द्युतिः छविः । चत्वारिंशोभामात्रस्य ॥ १७ ॥ ।

राधा । विशाखा । द्वेविशाखायाः । पुष्यः । सिध्यः । तिष्यः । त्रयंपुष्ये । अविष्टा । धनिष्ठा । द्वेधनिष्ठायाः । अविष्टयासमाश्रविष्टातुल्येत्यर्थः ।
 प्रोष्ठपदाः । भाद्रपदाः । द्वयंपूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वप्रोष्ठपदेद्वेउत्तरेचद्वेएवंचतुःसंव्याकत्वाद्बहुवचनं । स्त्रियःस्त्रीलिङ्गाःस्युः ॥ २२ ॥ नृगशी
 र्व । मृगशिरः । आपद्वायणी । त्रयंनृगशीर्षस्य । तस्यनृगशीर्षस्यशिशोदेशेया । पंचतारानिवसंतिताइल्वलाः । “इन्वकाः ” एकं ॥ २३ ॥ बृहस्पतिः

राधाविशाखापुष्येतुसिध्यतिष्यौश्रविष्ठया ॥ समाधनिष्ठाःस्युःप्रोष्ठपदाभाद्रपदाःस्त्रियः ॥ २२ ॥ नृगशीर्षनृग
 शिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥ इल्वलास्तच्छिशोदेशेनारकानिवसंतियाः ॥ २३ ॥ बृहस्पतिःसुराचार्योर्गीष्पतिर्धिष
 णोगुरुः ॥ जीवआंगिरसोवाचस्पतिश्चित्रशिखंडिजः ॥ २४ ॥ शुक्रोदैत्यगुरुःकाव्यउशनाभार्गवःकविः ॥ अं
 गारकःकुजोभौमोलोहितांगोमहीसुतः ॥ २५ ॥

सुराचार्यः । गीष्पतिः । धिषणः । गुरुः । जीवः । आंगिरसः । वा
 चस्पतिः । चित्रशिखंडिजः । नवकबृहस्पतेः । चित्रशिखंडीअंगिराः तज्जः ॥ २४ ॥ शुक्रः । दैत्यगुरुः । काव्यः । उशना । भार्गवः । कविः ।
 पटशुक्रस्य । उशनेतिसातं । ऋदुशनेत्यनङ् । अगारकः । कुजः । भौमः । लोहितांगः । महीसुतः । पंचकमंगलस्य ॥ २५ ॥

रोहिणेयः । बुधः । सोम्यः । त्रयंबुधस्य । सौरिः । " सौरः " शनैश्वरः । द्वेशनेः । तमः । राहुः । स्वर्भानुः । सैहिकेयः । विधुंतुदः । पंचराहोः । तमः । मातङ्गोये पुसिचक्रचिन् । " अदतः । स्वर्भानुस्तुतमोराद्वरिपुंस्कांडरत्नकोशमरमालयोर्दर्शनान् । " २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखा । सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसनाः । एकं । मुखशब्दात्पुलहपुलस्यादयः सप्तर्षयः । " तेयथा । मरीचिरंगिराअत्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चेतिसतेतेज्ञेयाश्चित्रशिखं

रोहिणेयोबुधःसौम्यःसमौसौरिशनैश्वरौ ॥ तमस्तुराहुःस्वर्भानुःसैहिकेयोविधुंतुदः ॥ २६ ॥ सप्तर्षयोमरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः ॥ राशीनामुदयोत्तमेपवपादयः ॥ २७ ॥ सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥ भास्कराहस्कषत्रप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥ भास्वद्विवस्वत्सप्तश्वरिदश्याणरश्मयः ॥ विकर्तनार्कमार्तडर्भिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

डिनः । " राशीनामुदयोत्तममित्युच्यते । एकं । मेघवपादयोराशयःस्युः । एकं । आदिनामिथुनकर्कादकादयः । मेघोदयोथमिथुनकर्कटसिंहकन्यके ॥ तुलाचटश्चक्रोथन्यीमकरःकुंभमीनको ॥ " २७ ॥ सूरः । " शूरः । " सूर्यः । अर्यमा । आदित्यः । द्वादशात्मा । दिवाकरः । भास्करः । अहस्करः । ब्रह्मः । प्रभाकरः । विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् । विवस्वान् । सप्तश्वः । हरिदश्वः । उष्णरश्मिः । विकर्तनः ॥ अर्कः । मार्तडः । " मार्तडः । " भिहिरः । " महिरः । " अरुणः । पूषा ॥ २९ ॥

धुमणिः । तरणिः । मित्रः । चित्रभानुः । विरोचनः । विभावसुः । ग्रहपतिः । त्रिपांपतिः । अहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुः । हंसः । सहस्रांशुः । तपनः । “तापनः”
सविता । रविः । इति सप्तत्रिंशत्सूर्यस्य । “चंडांशुरपि । चंडांशोः पारिपार्थ्वका इति वक्ष्यमाणत्वात्” । माठरः । पिंगलः । दंडः । इति चंडांशोः पारिपार्थ्व
काः । परितः पार्थ्वं विद्यमानाः । यत उक्तं सौरतंत्रे । शक्रोऽस्य वामपार्थ्वतु दंडाख्यो दंडनायकः । वन्हिस्तु दक्षिणे पार्थ्वे पिंगलो वामभागतः ॥ यमोऽपि दक्षिणे

धुमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥ विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिपांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तेप
नः सवितारविः ॥ “कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकवंधुस्त्रयो ननुः ॥ प्रद्योतनोऽदिनमणिः खद्योतोऽलोकवंधवः ॥ १ ॥ इ
नो भागोऽयमनिधिश्चांशुमाल्याज्जिनीपतिः ॥” माठरः पिंगलो दंडश्चंडांशोः पारिपार्थ्वकाः ॥ ३१ ॥ सूरसूतोऽरुणो
ऽनूरुः काश्यपिर्गुरुडाग्रजः ॥ परिवेपस्तुपरिधिरुपसूर्यकमंडले ॥ ३२ ॥

पार्थ्वे भवेन्माठरसंज्ञयेति । एकैकं ॥ ३१ ॥ सूरसूतः ।
अरुणः । अनूरुः । काश्यपिः । गुरुडाग्रजः । पंचकं अरुणस्य । परिवेपः । “तालव्यांतीपि” परिधिः । उपसूर्यकं । मंडलं । चत्वारिपरिवेपस्य सूर्यमभि
तः कदाचिदृश्यमानस्य कुंडलाकारेजो विशेषस्य । परिवेपसाहचर्यात्परिधिः पुंसिज्ञेयः । मंडलं परिवेपश्च परिधिश्चापसूर्यकमिति भागुरिः ॥ ३२ ॥

रोहिणेयः । युधः । सौम्यः । त्रयंयुयस्य । सौरिः । " सौरः " शनैश्चरः । द्वेशनेः । तमः । राहुः । स्वर्भानुः । सैहिकेयः । विधुंतुदः । पंचराहोः । तमः
सांतंछीये पुंसिचक्रित् । " अदंतः । स्वर्भानुस्तमोराहुरितिपुंस्कांडेरत्नकोशामरमालयोदर्शनात् । " २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखा.सप्तर्षयश्चित्रशि
ख्यंढिसंज्ञाः । एकं । मुखराब्दालुलहुपुलस्त्यादयःसप्तर्षयः । " तेयथा । मरीचिरंगिराअत्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चेतिसनेतेज्ञेयाश्चित्रशिखं

रोहिणेयोनुवःसौम्यःसमौसौरिशनैश्चरौ ॥ तमस्तुराहुःस्वर्भानुःसैहिकेयोविधुंतुदः ॥ २६ ॥ सप्तर्षयोमरीच्यश्चि
मुखाश्चित्रशिखंढिनः ॥ राशीनामुदयोत्तमंतेनुमेपवपादयः ॥ २७ ॥ सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥
भास्कराहस्कण्ठप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥ भास्वद्विवस्वत्सप्तार्थहरिदश्याप्पारश्मयः ॥ विकर्तनार्कमार्तंडमि
हिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

ढिनः । " राशीनामुदयोत्तममित्युच्यते । एकं । मेपवपादयोराशयःस्युः । एकं । आदि
नाभिधुनकर्कटकादयः । मेपोटपोथमित्युनकंर्कटःसिंहकन्यके ॥ तुलाचटश्चिकोधन्वीमकरःकुम्भमीनकौ ॥ " २७ ॥ सूरः । " भूरः । " सूर्यः ।
अर्यमा । आदित्यः । द्वादशात्मा । दिवाकरः । भास्करः । अहस्करः । ब्रह्मः । प्रभाकरः । विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् । विवस्वान् । सप्तार्थः । ह
रिदश्वः । उणारश्मिः । विकर्तनः ॥ अर्कः । मार्तंडः । " मिहिरः । " महिरः । " अरुणः । पूषा ॥ २९ ॥

धुमणिः । तरणिः । मित्रः । चित्रभानुः । विरोचनः । विभावसुः । महपतिः । त्विषांपतिः । अहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुः । हंसः । सहस्रांशुः । तपनः । “तापनः”
सविता । रविः । इति सप्त त्रिंशत्सूर्यस्य । “चंडांशुरपि । चंडांशोः पारिपार्थक्यादतिवक्ष्यमाणत्वात्” । माठरः । पिंगलः । दंडः । इति चंडांशोः पारिपार्थ-
काः । परितः पार्थ्वे विद्यमानाः । यत उक्तं सौरतंत्रे । शक्रोऽस्य त्रामपार्थ्वे तु दंडाख्यो दंडनायकः । बन्दिस्तु दक्षिणे पार्थ्वे पिंगलो वामभागतः ॥ यमोऽपि दक्षिणे

धुमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥ विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तप-
नः सवितारविः ॥ “कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकवंधुस्तृतीयननुः ॥ प्रद्योतनो दिनमणिः स्वद्योतनो लोकवांधवः ॥ १ ॥ इ-
नो भागो धामनिधिश्चांशुमाल्यजिनीपतिः ॥” माठरः पिंगलो दंडश्चंडांशोः पारिपार्थकाः ॥ ३१ ॥ सूरसूतोऽरुणो
ऽनूरुः काश्यपिर्गुरुडाग्रजः ॥ परिवेपस्तुपरिधिरुपसूर्यकमंडले ॥ ३२ ॥

पार्थ्वे भवेन्माठरसंज्ञयेति । एकैकं ॥ ३१ ॥ सूरसूतः ।
अरुणः । अनूरुः । काश्यपिः । गुरुडाग्रजः । पंचकं अरुणस्य । परिवेपः । “तालव्यांतीपि” परिधिः । उपसूर्यकं । मंडलं । चत्वारिपरिवेपस्य सूर्यमभि-
तः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुंडलाकास्ते जो विशेषस्य । परिवेपसाहचर्यात् परिधिः पुंसि ज्ञेयः । मंडलं परिवेपश्च परिधिश्चापसूर्यकमिति भागुरिः ॥ ३२ ॥

किरणः । उल्लः । मयूखः । अंशुः । गभस्तिः । घृणिः । रश्मिः । " घृणिः । पृश्निः । " भानुः । करः । मरीचिः । दीधितिः । एकादशकिरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुल्लः करः पदमिति शब्दार्णवः । मरीचिर्मुनिभेदे नागभस्तावनपुंसकमिति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रिया । भित्तस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोके व्यन्ययः ॥ ३२ ॥ प्रभा । रुक् । रुचिः । छविः । द्युतिः । दीप्तिः । रोचिः । शोचिः । इत्येकादशमप्रभामात्रस्य । तत्र दीप्त्यन्तानि स्त्रियां स्युः । रोचिः । शोचिः । सान्तेह्ये । द्विवचनतुरोचिपीशोचिपी । भाः सातः । प्रकाशः । द्योतः । आतपः । इति त्रयं सू

किरणोत्स्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरंश्मयः ॥ भानुः करः मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ॥ ३३ ॥ स्युः प्रभारुग्रुचि
स्त्वद्भूभाभश्छविद्युतिदीप्तयः ॥ रोचिः शोचिरुभेह्ये प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मंदोष्णं कटु
ष्णं त्रिपुनदति ॥ तिग्मं तीक्ष्णं खरंतद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥ ॥ ७३ ॥ इति दिग्बर्गः ॥ ७४ ॥

यप्रभायाः । प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं । कवोष्णं । मंदोष्णं । कटुष्णं । चतुष्टयमीपटुष्णे । इदं धर्ममात्रे हूपभेदास्त्रीवे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु । वा
च्यलिंगमित्यर्थः । तिग्मं । तीक्ष्णं । खरं । त्रयमत्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मस्त्रीव । वर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा । मरीचिका । द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ
सिकतामुग्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भांति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्बर्गः ॥ ७५ ॥

[illegible]

कालोदिष्टोप्यनेहापिसमयोप्ययपक्षतिः ॥ प्रातपक्षमन्त्रात्प्रातः ॥ “व्युष्टं विभातं द्वे क्लृ
वेदिवसवासरो ॥ प्रत्युष्टोऽहर्मुखं कल्यमुपः प्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥ “व्युष्टं विभातं द्वे क्लृ
चदिनं तितु सार्धं संध्यापित प्रसूः ॥ प्राक्कापराह्ममध्याह्नसंध्यामथशर्वरो ॥ ३ ॥

पोऽहगुरुखेवसावितिमेदिनी।” क
चत्वारिदिनन्ति। तत्रसायमित्यव्ययं
गत्वाऽत्रसायोदतःपुंस्येव”। प्राक्काद
पार्वरी” ॥ ३ ॥

चादनात्पुसा न तः । ॥ १॥
ल्यंतालव्यान्तं ॥ २॥ दिनांतः । सायं । “सायः ।” संध्या । “संध्या । संध्यापितृप्रसूःसंधेतिशब्दार्णवः ।” पितृप्रसूः । चत्वारिदनात् । तत्रसायान्तः । प्राक्काद
नपुंसकलिङ्गत्वा । “सायःकाढेदिनतेचेतिभेदिन्यादिपुसायइत्युक्तत्वात्सायमितिमांताव्ययस्याव्ययवर्गवक्ष्यमाणत्वाद्वात्रसायोदतःपुंस्येव” । प्राक्काद
यःसमाहृताः त्रिसंध्यज्ञेयं । “आबंतोवेतिपाक्षिकीच्छीबता । पक्षेत्रिसंध्या” एकं । तत्रप्राक्कःपूर्वाक्कः । शर्वरी । “शर्वरी” ॥ ३ ॥

निशा । निशीथिनी । रात्रिः । “रात्री । रात्रीरात्रिस्तमस्विनीतिशब्दार्णवः” त्रियामा । क्षणदा । क्षपा ॥ विभावरी । तमस्विनी । रजनी “रजनिरपि” ।
यामिनी । तमी । “तमा । तमिः ।” द्वादशानिशायाः ॥ ४ ॥ यातामसीतमोयुक्तरात्रिः सातमिला । एकं याचंद्रिकवाचंद्रमकारेण अन्वितयुक्तरात्रिः सा
ज्योत्स्नो । एकं । ज्योत्स्नो ज्योतिष्मतीरात्रिज्योत्स्नाचंद्रमसः प्रभेतिशाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यायुक्तायां रात्रौ पक्षिणीति नामैकं ॥ ५ ॥ बह्व्योनिशाः गण
रात्रं स्यात् । एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः । रजनीमुखं । द्वे रात्रेः पूर्वभागस्य । अर्धरात्रः निशीथइति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः । प्रहरः । द्वे अहोरात्राष्ट

निशा निशीथिनी रात्रिस्तियामा क्षपा ॥ विभावरी तमस्विन्यौरजनीयामिनी तमी ॥ ४ ॥ तमिस्रातामसीरा
त्रिज्योत्स्नो चंद्रिकयान्विता ॥ आगामिवर्तमाना ह्युक्तायां निशीपक्षिणी ॥ ५ ॥ गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषोरज
नीमुखं ॥ अर्धरात्रं निशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरोसमौ ॥ ६ ॥ सप्तवसंधिः प्रतिपत्यंचदश्योर्यदंतरं ॥ पक्ष्मांतौ पंचदश्यौ
द्वे पौर्णमासी नु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

मांशस्य ॥ ६ ॥ प्रतिपत्यंचदश्योर्यदंतरं संधिः पर्वत्यन्वयः । यदा हरुद्रः । दर्श प्रतिपदोः स
धौर्धथिष्यस्तावयोरपि ॥ पर्वच्छीवे विजानीया द्विपुत्र्यभूतिष्वपीति । पर्वसंधिरिति चतुरक्षरं वा । एकं । द्वे । अमा पूर्णिमे पक्षांतौ । पंचदश्यौ । द्वयं पक्षांत
तिथ्योः । द्वित्वा द्विवचनं । नतु नित्यं । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे शुक्लपक्षांत्यतिथौ ॥ ७ ॥

[illegible]

कलाहीनेसानुमतिः पूर्णराकानिशाकरे ॥ अमांवास्यात्वमावस्यादर्शः सूर्यदुसंगमः ॥ ८ ॥ साहृष्टेदुःसिनीवाली
सानष्टेदुकलाकुहूः ॥ उपरागोग्रहारादुग्रस्तेत्विदोचपूष्णिच ॥ ९ ॥

अमावास्यायाअष्टौप्रहराश्चेतिनवप्रहरात्मकश्चंद्रक्षयकालः
 अमावास्यायाअष्टौप्रहराश्चेतिनवप्रहरात्मकश्चंद्रक्षयकालः । अंत्यप्रहरद्वयंकुट्टसंज्ञ ।

शास्त्रसिद्धः । तत्रायप्रहृद्वयेचद्रस्यसूक्ष्मता । अंतिमप्रहृद्वयेकृतलक्षयः । अतोऽभावास्यायाआद्यप्रहृ
मध्यमप्रहरपचकंदर्शसङ्गमिति । राहुणाचंद्रेसूर्येचयस्तेसतितस्यपासस्योषरागःयहृदतिनामद्वय ॥ ९ ॥

सोपप्लवः। उपरक्तः। इतिद्वेराहुप्रस्तस्यैदोःसूर्यस्यवा। अग्र्युत्पातः। उपाहितः। इतिद्वेवह्निर्कृतोपसर्गस्य। ग्रहणेसतिकदाचिदोग्नेयमंडलादुत्पन्नोभयनितस्येत्येके। धूमकेत्वात्यस्योत्पातस्येत्यपरे॥ एकयोक्त्याऽपृथक्चनेनपुष्पवंतावित्युक्तौसूर्याचंद्रमसौज्ञेयौ। एकं। एकयोक्त्येनैवचिनासुप्यवंतइतिपुष्पवानितिवासूर्यःचंद्रोवानवक्तव्यः। यथारोदसीइत्येकयोक्त्याद्यावापृथिव्यौउच्येते। पुष्पवंतशब्दोऽनुबंतोऽकारांतश्च। धरणिधरशिखरस्थितपुष्पवंताभ्यामित्यादिप्रयोगदर्शनान्॥ १०॥ निमेषोऽक्षिस्पंदकालः। अष्टादशनिमेषामिलित्वाएकाकाष्ठाभवति। त्रिंशत्काष्ठाःमिलित्वाएका

सोपप्लवोपरक्तौद्वावद्युत्पातउपाहितः॥ एकत्रोक्त्यापुष्पवंतौदिवाकरनिशाकरौ॥ १०॥ अष्टादशनिमेषास्तुकाष्टात्रिंशत्तुनाःकला॥ नास्तुत्रिंशत्क्षणस्तेतुमुहूर्तैर्द्वादशास्त्रियां॥ ११॥ तेतुत्रिंशदहोरात्रःपक्षस्तेदशपंचच॥ पक्षौपूर्वापरौशुक्लकृष्णौमासस्तुतावुभौ॥ १२॥

कला ताःकलास्त्रिंशन्मिलित्वाएकःक्षणःतेक्षणाःद्वादशमिलित्वाएकोमुहूर्तःकृती संगान्। अह पूर्वाद्रात्रिंशद्वाह्द्वैवाज्विधानान्।” तेऽहोरात्राःपंचदशसंख्याकाएकःपक्षःपक्षोद्विविधः। शुक्लःकृष्णश्चेति। तत्रमासस्यपूर्वःशुक्लःकृष्णस्त्वपरः। यतःशुक्लादिकेमेणप्रायरोमासप्रवृत्तिः। तावुभौपक्षावेकोमासः। चाद्रेणमानेनेदमुक्तं॥ १२॥

मार्गद्वौ द्वौ मासौ क्रतुरेकः । स च हेमन्तादिसंज्ञः । माघायुपक्रमस्तु अयनारंभवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनं । तद्विधासूर्यगतिभेदात् । अर्कस्योद्यगति उत्तरायणं । दक्षिणागतिस्तु दक्षिणायनं । एव द्वे अयने एको धत्तरः ॥ १३ ॥ विषुवत् । विषुवं । विषुपः । विषुवास्यमरात्रिवासरादतिपुंस्काद्बोपाकृतः । ” द्वयंसमरात्रिदिव्यस्मिन्तस्मिन्काले । तुलासंक्रांतीमेष संक्रांती च दिनरात्रीसमेभवतः । तस्य कालस्येत्यर्थः ।

द्वौ द्वौ मार्गादि मासौ स्यादुतु स्तरयनं त्रिभिः ॥ अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥ समरात्रिदिवे काले विषुवद्विपुवं च तत् ॥ “पृष्वयुक्तपौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥ १४ ॥ नात्रासपौषो माघाद्याश्चैव मेकादशापरे ॥ १ ॥” मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥ पौषे तैष सहस्यौ द्वौ तपामाघेऽथ फाल्गुने ॥ स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मघुः ॥ १५ ॥

रात्रिदिवशब्दश्च चतुरविचतुरेत्यादिना साधुः । “पृष्वयनक्षत्रयुक्तापौर्णमासी पौषी ज्ञेया । सा पौषीयस्मिन्मासे वर्तते स नाम्ना पौषः । मघायुक्तपौर्णमासी यत्र समाघः स आद्योयेति । परे पौषादन्ये एकादशमासा एव मुक्तरौ त्याज्ञेयाः ” एकैकं । मार्गशीर्षः । सहाः । मार्गः । आग्रहायणिकः । चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः । तैषः । सहस्यः । त्रीणि पौषस्य । तपाः । माघः । द्वे माघस्य । फाल्गुनः । तपस्यः । फाल्गुनिकः । त्रयं । चैत्रः । चैत्रिकः । मघुः । त्रयं ॥ १५ ॥

वेभात्यः । माधवः । राघः । श्रीणि । ज्येष्ठः । शुक्रः । द्वे । शुचिः । आपाठः । द्वे । आवणः । नभाः । आवणिकः । श्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः । श्रीष्ठपदः ।
 भ्राद्रः । भ्राद्रपदः । चत्वारि । आश्विनः । द्वयः । आश्वयुजः । श्रीणि । कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः । ऊर्जः । कार्तिकिकः । चत्वारि । ऋतुभेदानाह ॥ हेमे
 तदत्येकऋतुः । शिशिरदत्यपरः । सचपुन्रपुंसकलिगः । एकैकं । वसंतः । पुष्यसमयः । सुरभिः । श्रीणिवसंतस्य । श्रीष्मः । उष्मकः । "ऊष्मकः" ॥ १८ ॥

वैशाखेमाधवोराधोज्येष्ठे शुक्रः शुचित्वयं ॥ आपाठे आवणेतु स्यान्नभाः आवणिकश्चसः ॥ १६ ॥ स्युर्नभस्यश्री
 पुष्यदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥ स्यादाश्विनइषोष्याश्वयुजोपि स्यात्तुकार्तिके ॥ १७ ॥ बाहुलोजैकार्तिनिकोहेमंतः
 शिशिरोऽस्त्रियां ॥ वसंते पुष्यसमयः सुरभिर्ग्रीष्मउष्मकः ॥ १८ ॥ निदाघउष्णोपगमउष्णऊष्मागमस्तपः ॥ स्त्रियां
 प्रावट्स्त्रियां भूमिवर्षा अथशरस्त्रियां ॥ १९ ॥

दतिसमकं ग्रीष्मस्य । तपोऽकारांतः पुंसि । प्रावट् । वर्षाः द्विवर्षन्तः । तत्रप्रावट्शब्दः पातः स्त्रियां । वर्षाशब्दस्तु । स्त्रीलिङ्गोभूभिनित्यंबहुवचनान्तइत्यर्थः ।
 शरदित्येकऋतुः सस्त्रीलिङ्गोवकारांतः ॥ १९ ॥
 निदाघः । उष्णोपगमः । उष्णः । ऊष्मागमः । "उष्मागमः ।" तपः ।

अमीहेमतादगः पटपि क्रतवः क्रतुसंज्ञकाः । क्रतुराब्दः पुष्टिगः । ते च हेमतादयः मार्गशीर्षादिमासानां षड्विंशत्युगैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । आदाय मार्गशीर्षा
 अमीहेमतादगः पटपि क्रतवः क्रतुसंज्ञकाः । क्रतुराब्दः पुष्टिगः । ते च हेमतादयः मार्गशीर्षादिमासानां षड्विंशत्युगैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । आदाय मार्गशीर्षा
 च्छद्मोद्गोमासाद्यतुर्मतइति । संवत्सरः । वत्सरः । अब्दः । हायनः । शरत् । समाः षड्वर्षस्य । तत्र हायनां ता अस्त्रियां । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समांसमां विजा
 यते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासिन एकपैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णाटम्या उत्तरार्धे दिनारंभः शुक्लाटम्या उत्तरार्धे रात्र्यारंभः । तथा । मानुषेण
 वर्षेण देवतः देवानामहोरात्रः तत्रोत्तरायणदिनं । दक्षिणायनरात्रिः । मानुषाणां यत्कृतादियुगचतुष्टयं । तद्वैव्युगज्ञेयं । एवैवैवैव्युगसहस्रे ब्राह्मोऽहोरात्रः ।

पटमीक्रतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥ संवत्सरावत्सरोब्दो हायनोऽर्धशरत्समाः ॥ २० ॥ मासेन स्यादहोरा
 त्रः पैत्रोर्वर्षेण देवतः ॥ दैवैव्युगसहस्रे ब्राह्मः कल्पौतु नौ नृणां ॥ २१ ॥ मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानां मेकसप्ततिः ॥ संव

तः प्रलयः क्षयः कल्पांत इत्यपि ॥ २२ ॥

अयमर्थः । उक्तानां वेवताहोरात्राणां षड्विंशत्युगैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । आदाय मार्गशीर्षादिमासानां षड्विंशत्युगैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । आदाय मार्गशीर्षा
 दशभिर्वर्षसहस्रे मानुषचतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तत्तुभूतानां स्थितिकालस्तावत्येवरात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं तौ कल्पा
 विति । ये द्वैवैव्युगसहस्रे तौ नृणां कल्पो स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥ दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरं । मनूनां स्यायं भु
 वचाश्चुपादीनां मन्तरमवकाशोऽवधिर्वा । तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनं भवति । एकं । संवतः । प्रलयः । क्षयः । कल्पांतः । पंचप्रलयस्य ॥ २२ ॥

पंकं । माप्मा । पापं । कित्तिपं । कल्मषं । कलुषं । वृजिनं । एनः । अधं । अंहः । “अधः” दुरितं । दुष्कृतं । द्वादशपापस्य । तत्रपंकच्छीबपु
स्रोः । पाप्मानकारांतःपुंसि । शेषंछीबे ॥ २३ ॥ धर्मं । पुण्यं । श्रेयः । सुकृतं । वृषः । पंचकंसुकृतस्य । तत्रधर्मच्छीबपुंसोः । वृषःपुंसि । मुत् । प्रीतिः
प्रमदः । हर्षः । प्रमोदः । आमोदः । संमदः ॥ २४ ॥ आनंदयुः । आनंदः । शर्म । शान्तं । “दंल्यादिर्वा” सुखं । द्वादशहर्षस्य । तत्रप्रीतिसाहचर्यान्मु

अत्तीपंकंपुमान्याप्मापापंपित्तिपकल्मषं ॥ कलुषंवृजिनैर्नोऽघमंहोदुरितदुष्कृतं ॥ २३ ॥ स्याद्धर्ममत्तियांपुण्य
श्रेयसीसुकृतंवृषः ॥ मुत्प्रीतिः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥ स्यादानंदयुरानंदः शर्मशान्तसुखानिच ॥
श्वः श्रेयसंशिवंभद्रं कल्याणं मंगलं शुभं ॥ २५ ॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममत्तियां ॥ शस्तं चाथ त्रिषुद्रव्ये
पापंपुण्यंसुखादिच ॥ २६ ॥

दपित्तिपादकारांतः श्वः श्रेयसं । शिवं । भद्रं । “भद्रं” भद्रं शिवंतयेति त्रिकोद्देशेभः । कल्याणं
मंगलं । शुभं ॥ २५ ॥ भावुकं । भविकं । भव्यं । कुशलं । क्षेमं । शस्तं । द्वादशकल्याणमात्रस्य । तत्रक्षेमं शस्तं च पुन्यपुंसकयोः । श्वः श्रेयसमिति
चतुरक्षरं । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वः श्रेयः शिवभद्रादयः । “शस्तांताः” । द्रव्ये विरोप्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गादित्यर्थः । यथा पापा
स्तौ । पापः पुमान् । पापंकुलमित्यादि ॥ २६ ॥

मतल्लिका । मधचिका । प्रकांडं । “प्रकांडःपुंस्यपि । प्रकांडोनखीविटपेमूलशाखांतरेतरोः । शस्तदतिमेदिनी । अस्त्रीप्रकांडोविटपेतरुस्कंधप्रशस्त
योरितिरभसः ।” उद्धः । तल्लजः । अभूनिपंचप्रशस्तवाचकाणि । एतेतुपंचनित्यंद्रव्यएव लिगांतरेणसामानाधिकरण्येपिस्वलिगंनजहति । प्रशंसव
चभैश्वेतिकृष्णसर्पवाप्यश्वादिवत्नित्यसमासः । यथाप्रशस्तोब्राह्मणोब्राह्मणमतल्लिका प्रशस्तागौर्गोमचचिका । गोप्रकांडं । ब्राह्मणोद्धः । कुमारीतल्ल
जः । अयःशुभावहोविधिः । शुभोत्सादकंदैवंसोऽयउच्यते । अयोऽकारांतः । एकं ॥ २७ ॥ देवं । दिष्टं । भागधेयं । भाग्यं । नियतिः । विधिः । ष

मतल्लिकामचचिकाप्रकांडंमुद्धतल्लजौ ॥ प्रशस्तवाचकान्यमून्ययःशुभावहोविधिः ॥ २७ ॥ देवंदिष्टंभागधेयंभा
ग्यंस्त्रीनियतिर्विधिः ॥ हेतुर्नकारणंबीजंनिदानंत्वादिकारणं ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःप्रधानंप्रकृतिःस्त्रियां ॥

विशेषःकालिकोवस्यागुणाःसत्त्वरजस्तमः ॥ २९ ॥

दुंप्राक्तनकर्मणः । नियतिःस्त्री । विधिःपुंसि । हेतुः । कार

णं । बीजं । त्रयंहेतुमात्रस्य । हेतुःपुंसि । यदादिकारणंतन्निदानं । एकमुपादानकारणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः । आत्मा । पुरुषः । त्रयंशरीराधिदैवत
स्य । प्रधानं । प्रकृतिः । द्वेसत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । यःकालिकोविशेषः । कालकृतोदेहादेर्विशेषःयौवनानादिरवस्थोच्यते । एकं । सत्त्वं । रजः ।
तमः । एतेगुणाःप्रकृतेर्यमः । एकैकं । रजस्तमसीसाते ॥ २९ ॥

जनुः । जननं । जन्म । जनिः । उत्पत्तिः । उद्भवः । पटुजन्मनः । अनुःसांतं । जनिःसी । प्राणी । चेतनः । जन्मी । जंतुः । जन्युः । शरीरी । पटुप्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरित्यादिपद्यकेचिदत्रपठन्ति । “दन्तिटीकाकारेणलिखितपतुमूलवैतत्यथेदृश्यते ।” जातिः । जातं । सामान्यं । त्रयंघटत्वाद्विजातेः । व्यक्तिः । पृथगात्मता । द्वेघटादिव्यक्तेः ॥ चित्तं । चेतः । हृदयं । स्वांतं । हृत् । मानसं । मनः । सप्तकंचित्तस्य । हृत्दकारात्तः ॥ ३१ ॥

जनुर्जननजन्मानिजनिरुपत्तिरुद्भवः ॥ प्राणीतुचेतनोजन्मीजंतुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥ जातिर्जातंचसामान्यव्यक्तिसुषुप्त्यगात्मता ॥ चित्तंतुचेतोहृदयंस्वांतंहृन्मानसंमनः ॥ ३१ ॥ इतिकालवर्गः ॥ बुद्धिर्मनीयाधिपणाधीःप्रज्ञाशेमुपीमतिः ॥ अक्षोपलब्धिश्चित्संविन्नपञ्चासिचेतनाः ॥ १ ॥ धोधारणावतीमेधासंकल्पःकर्ममानसं ॥ “अवधानंसमाधानंप्रणिधानंतयैवच” ॥ चित्ताभोगोमनस्कारश्चसंख्याविचारणा ॥ २ ॥

इतिकालवर्गः ॥ बुद्धिः । मनीया । धिपणा । धीः । प्रज्ञा । शेमुपी । मतिः । मेक्षा । उपलब्धिः । चित् । संवित् । प्रतिपत् । ज्ञप्तिः । चेतना । चतुर्दशबुद्धेः । तत्रचित्तातःसंविन्नप्रतिपत्तदांतः ॥ १ ॥ याधारणावतीधीःसामेधा । एक । यन्मानसंकर्ममनोव्यापारःसंसंकल्पः । एकं । “अवधानादित्रयसमाधानस्य” चित्ताभोगः । मनस्कारः । द्वेमनसःसुखादौतत्परतायाः । चर्चा । संख्या । विचारणा । त्रयंप्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥

“विमर्शादिधर्मपूर्वानुभूताविस्मरणस्य” । अध्याहारः । तर्कः । ऊहः । त्रयंतर्कस्य । “अपूर्वोत्प्रेक्षणंतर्कः” विचिकित्सा । संशयः । संदेहः । द्वापरः । चत्वारिसंशयज्ञानस्य । निर्णयः । निश्चयः । द्वेनिश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः । नास्तिकता । द्वेपरलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्तिपरलोकादिति मतिर्यस्य तस्य भावो नास्तिकता । व्यापादः । द्रोहचिंतनं । द्वेपरद्रोहचिंतनस्य । सिद्धांतः । राद्धांतः । द्वेसिद्धांतस्य । सिद्धो अंतो निर्णयो य

“विमर्शो भावनान्वैव वासनाच निगद्यते” ॥ अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥ संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयो ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिंतनं ॥ समौ सिद्धांतराद्धांतौ भ्रांतिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥ संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥ अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

स्यसिद्धांतः । भ्रांतिः । मिथ्यामतिः । भ्रमः । ध्रुवमयथार्थज्ञानस्य । स्थानोपुरुषोयमिति ज्ञानं भ्रांतिः । स्थानुर्वापुरुषोवाद्यमित्यनेककोटिकं ज्ञानं संशयः । स्थानोपस्थानुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥ संवित् । आगूः । प्रतिज्ञानं । नियमः । आश्रवः । संश्रवः । अंगीकारः । अभ्युपगमः । प्रतिश्रवः । समाधिः । दशकं अंगीकारस्य । तत्र संवित् आगूश्च खियां । “आगूर्वधूवत् । आगवो । आगवद्वत्यादि ॥ पक्षे धूर्वत् । आगुरौ । आगुरद्वत्यादि” ॥ ५ ॥

० मोक्षविषयेयाधीर्बुद्धिः तत्ज्ञानं । एकं । मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च योर्विज्ञानमुच्यते “मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीज्ञानं । अन्यनिमित्तं यातयोर्धीः । माविज्ञानमिति वा । विज्ञानं कर्मणि ज्ञानेनैतद्दिहैमः । एकं । मुक्तिः । केवल्यं । निर्वाण । श्रेयः । निश्रेयसं । अमृतं ॥ ६ ॥ मोक्षः । अपवर्गः । अष्टकं मोक्षस्य । अज्ञानं । अविद्या । अहंमतिः । त्रयमज्ञानस्य । रूपं । शब्दः । गंधः । रसः । स्पर्शः । एतेष्वविषया इति गोचरा इति द्वितीयार्था इति चोच्यते

मोक्षधीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥ मुक्तिः केवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतं ॥ ६ ॥ मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियां ॥ रूपं शब्दगंधरसस्पर्शश्च विषया अमी ॥ ७ ॥ गोचरा इति द्वितीयार्थाश्च हृषीकं विषयोऽत्रिय ॥ कर्मैन्द्रियं तनुपाद्यवादि मनोनेत्रादिर्धीन्द्रियं ॥ ८ ॥

त्रयं ॥ ७ ॥ तृतीयकं । विषयि । इन्द्रियं । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयिनातं । पायूपस्थादिकर्मैन्द्रियमुच्यते । आदिनावागादि ॥ “तद्यथा ॥ पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंभूतः । उत्सर्गानन्दानन्दानगत्यालापाश्च तत्क्रिया इति ” मनोनेत्रादि । धीन्द्रियमुच्यते । आदिनाश्चोत्रादि ॥ “मनःकर्णोत्तथानेत्रं रसना च त्वचा सह ॥ नासिका चेति पट्टना निधीन्द्रियाणि प्रचक्षते ” ॥ एक ॥ ८ ॥

अथरसभेदानाह ॥ तुवरः । “दीर्घादिरपि । कुवरोपि ” । कषायः । द्वेतुवरस्यं प्राकृतभाषयानुरदत्तिस्व्यातस्य । मधुराद्याः पृथक्पृथक्क्षेयाः । एवं तुवराद्याः षडपिरसाउच्यंते ॥ तद्युतुवरोहरीतक्यादौप्रसिद्धः । मधुरोजलादौप्रसिद्धः । लवणः सैधवादौप्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौप्रसिद्धः । एवंतिक्तोनिनादौ । अम्लस्ति त्तिड्यादौ । “अंठलं” अमीतुवराद्याः षडपिस्तमात्रिवर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सुरसवत्सुवर्तमानास्त्रिषु । वाच्यलिगादित्यर्थः । “तुवरकषायौ नपुंसकावपि । अस्त्रील्युक्तत्वात्” ॥ ९ ॥ विमर्दीत्येसंघर्षणादिनोत्पन्नेजनमनोहरगंधेपरिमलइत्येकं । विमर्दघहणेनजातिपद्मादेर्निरासः । योऽतिनि

तुवरस्तुक्कषायोऽस्त्रीमधुरोलवणः कटुः ॥ तिक्तोम्लश्चरसाः पुंसितद्वत्सुषडमीत्रिषु ॥ ९ ॥ विमर्दीत्येपरिमलोगंधे जनमनोहर ॥ आमोदः स्रोतिनिर्हारीवाच्यलिंगत्वमागुणात् ॥ १० ॥ समाकर्षीतुनिर्हारीसुरभिघ्राणतर्पणः ॥ इष्टगंधः सुगंधिः स्यादामोदीमुखवासनः ॥ ११ ॥

हारीअत्यंतसमाकर्षीसंगंधआमोदउच्यते ॥ “कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरेमुखवासनः ॥ वक्रुलेस्यात्मरिमलश्चंपकेसुरभिस्तथेतिशब्दार्णवः” ॥ एकं । इतः परंअगुणाहुणाशुक्लादयदतिवक्ष्यमाणाहुणशब्दात्वाकृवाच्यलिंगत्वअभिधेयानुसारेणत्रिलिंगत्वं ॥ समाकर्षी । निर्हारी । द्वेदूरनिपातिनोगंधद्रव्यस्य । निर्हृत्यवश्यंमनोनिर्हारी ॥ सुरभिः । घ्राणतर्पणः । इष्टगंधः । सुगंधिः । चत्वारिंशोभनगधयुक्तस्य । शोभनोगंधोऽस्यसुगंधिः आमोदी । मुखवासनइतिद्वे यन्मुखवासयतितस्यतांबूलादेः ॥ ११ ॥

पूतिगंधिः । दुर्गंधः । द्वेअनिट्गंधयुक्तस्य । पूतिर्दुट्गंधोयस्यसः । यदामगंधितद्विस्रं । एकंअपक्कमांसादिगंधस्य । आमोऽपक्कमलस्तस्येवंगंधोयस्य
तत् । उपमानाच्चेतीत् । शुक्लः । शुभ्रः । शुचिः । श्वेतः । विशदः । श्वेतः ॥ १२ ॥ अवदातः । सितः । गौरः । अवलक्षः । “वलक्षोपि”
धवलः । अर्जुनः । हरिणः । पांडुरः । पांडुः । पोडशनामानिशुक्लस्य । “तत्रार्जुनानिचयोदशनामानिशुक्लस्य । हरिणादीनित्रीणिपीतिमिश्रशुक्लस्ये

पूतिगंधिसुदुर्गंधोविस्त्रंस्यादामगंधियत् ॥ शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्चेतपांडुराः ॥ १२ ॥ अवदातःसितोगौ
रीःवलक्षोयवलोर्जुनः ॥ हरिणःपांडुरःपांडुरोपत्पांडुसुधूसरः ॥ १३ ॥ कृष्णेनीलासितश्यामकालश्यामलमेव
काः ॥ पीतोगौरोहरिद्राभःपालाशोहरितोहरितं ॥ १४ ॥

तिविभागःसाधुः । शब्दार्णवेतु श्वेतस्तुसमपीतोसौरक्तेतरजपारु
चिः । वलक्षस्तु सितःश्यावःकदलीकुसुमोपमः ॥ अर्जुनस्तु सितःकृष्णलेशवान्कुमुदच्छविः ॥ पांडुस्तु पीतभागार्द्धःकेतकीधूलिसन्निभदल्युक्तं । हरिणौ
पांडुसारंगविर्तिहेमः ॥ ” ईपत्पांडुः । धूसरः । “धूसरस्तु सितःपीतलेशवान्बकुलच्छविरिति शब्दार्णवः” । द्वेर्दपद्भवलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः । नीलः । अ
सितः । श्यामः । कालः । श्यामलः । मेचकः । “मेचकःकृष्णनीलःस्यादतसीपुष्पसंनिभदतिशब्दार्णवः” । सप्तकं नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः । गौ
रः । हरिद्राभः । त्रयंपीतस्य । पालाशः । “पालाशोपि” । हरितः । हरित् । त्रयंशरीपादिपत्रगतवर्णस्य । हरितान्तः ॥ १४ ॥

लोहितः। रोहितः। रक्तः। त्रयरक्तस्य । यःकोकनदच्छविःरक्तोत्पलाभःसशोणदत्येकं ॥ योऽव्यक्तरागदैपद्रक्तःसोऽरुणः। “अरुणःकृष्णलोहितइत्य
मरमाला”। एकं । यः श्वेतमिश्रोक्तःसपाटलदत्येकं ॥ १५ ॥ श्यावः। कपिशः। द्वेधूसरारुणवर्णस्य । कपिमर्कटःतद्वर्णोऽस्यस्यकपिशः। धूम्रः।
धूमलः। कृष्णलोहितः। त्रयंकृष्णमिश्रलोहितरक्तस्य । कडारः। कपिलः। पिंगः। पिशंगः। कट्टुः। पिंगलः। पङ्क्तिपिगलवर्णस्य । अयमत्यंतगौर
बालकस्यकेशेषुप्रसिद्धः। पिंगागोरोचनापाटुरितिकात्यः। “शब्दार्णवेतु सितपीतहरिद्रक्तःकडारस्तृणवन्हिवत् । अयंतद्रक्तपीतांगःकपिलोगोविभूप

लोहितोरोहितो रक्तः शार्ङ्गः काकमण्डूः शङ्खः ॥ चित्राकनारकरः ॥ १६ ॥ चित्राकनारकरः ॥
 शोथघ्नयमलौकरुणलोहिते ॥ कडारः कपिलः पिंगपिशंगौ कद्रुपिंगलो ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः ॥

[illegible]

ब्राह्मी । भारती । भाषा । गीः । “ गिरापि । ब्राह्मणीवचनंवाचाजल्पितं गदितं गिरेशब्दार्णवः । गीर्भणिति गिरिति त्रिकांडशेषः । तत्र गिरावाणीति पाठः । ” वाक् । वाणी । सरस्वती । व्याहारः । उक्तिः । लपितं । भाषितं । वचनं । वचः । त्रयोदशनामानिवचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यंतानिवचनाधिष्ठाव्यादेवताया अपि । व्याहारादीनित्वधिष्ठेयस्यैव । गीरेफांता ॥ १ ॥ अपभ्रष्टशब्दः गावीगोणीत्यादि अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते । एकं ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणाणी सरस्वती ॥ व्याहार उक्ति लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छेषशब्दस्तु वाचकः ॥ तिङ् सुवंतचचो वाक्यं क्रियावाकारकान्विता ॥ २ ॥

शास्त्रे व्याकरणादौ वाचकः तशब्द इत्युच्यते ॥ एकं । यथा ओतप्रोततंतूनां वाचकः पठति । तिङ् सुवंतचचः तिङ्तसुवंतपदसमूहो वाक्यं । तिङंतचचो यथा । पचति भवति पाकी भवतीत्यर्थः । सुवंतचचो यथा । प्रकृति सिद्धि मिदं हि महात्मनां ॥ कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रियावाक्यमुच्यते यथा देवदत्तगामिभिरक्षथुल्लुद्वेन । अत्रान्वित आकांक्षायोग्यता सन्नियवशाज्ज्ञेयं ॥ २ ॥

श्रुतिः । वेदः । आम्नायः । त्रयी । चत्वारिवेदस्य । अत्रलिङ्गसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् । अद्याव्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिः वैदिकीविधिः । वेदः । वेदमूलत्वात्सृष्ट्युक्तोपिविधिर्धर्म एव । यदाह गौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितो धर्म इति । केचित्तु लिङ्गसंकरो माभूदिति त्रयी धर्म्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदमूलत्वात्सृष्ट्युक्तोपिविधिर्धर्म एव । यदाह गौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितो धर्म इति । केचित्तु लिङ्गसंकरो माभूदिति त्रयी धर्म इति तस्मिन् पदमाहुः । “विधानमृग्यजुःसाम्नात्रयीधर्मविदुर्बुधाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषदर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् । साम । यजुः । इति त्रयीधर्म इति तस्मिन् पदमाहुः ।

श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नायस्त्रयीधर्मस्तुतद्विधिः ॥ स्त्रियामृक्सामयजुपीडिति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नायस्त्रयीधर्मस्तुतद्विधिः ॥ स्त्रियामृक्सामयजुपीडिति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ४ ॥

श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नायस्त्रयीधर्मस्तुतद्विधिः ॥ स्त्रियामृक्सामयजुपीडिति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ५ ॥

यो वेदामलितास्त्रयीज्ञेया । तत्र ऋक्शब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ शिक्षाकल्पो व्याकरणमित्यादिवेदस्याङ्गज्ञेयं । “शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥ छंदो विचित्रितिरित्येव पदं गोवेद उच्यते । कल्पः कल्पसूत्रं” । ओङ्कारः । प्रणवः । द्वे । इति हासः । पुरावृत्तं । द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः । उदात्तः । अनुदात्तः । स्वरितः । इति त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकं ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरासयः ॥ चतुर्थः प्रचिन्नोक्तो यतो सौल्लाङ्गसः स्मृतः” ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकीत्येकं तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायां । दंडनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते । “अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रं” । आख्यायिका । उ
पलब्धार्था । द्वयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः । यत्पंचलक्षणं तत्पुराणमुच्यते । “सर्गश्च प्रति सर्गश्च शोमन्वंतराणि च ॥ वंशयानुचरितं चैव
पुराणं पंचलक्षणं” ॥ ५ ॥ प्रबंधस्य वाक्यविस्तरस्य वाक्यनारचनासाकथा । एकं नाटकं रामायणादेः । प्रवहिका । “प्रवहिका” । ग्रहेलिका ।

आन्वीक्षिकीदंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥ आख्यायिकोपलब्धार्थापुराणं पंचलक्षणं ॥ ५ ॥
प्रबंधकल्पनाकथाप्रवहिकाप्रहेलिका ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

द्वयं यथापरैः संदिक्ष्येतादृशगुणाभिधानस्य । यथा । पानीयं पातुमिच्छामित्युक्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति ।
“यदुक्तं । व्यक्तीकृत्यकमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र वा सार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति” । यामन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता । धर्मवोधा
र्थैरचिता संहिता” । सा स्मृतिः । एकं । समाहृतिः । संग्रहः । “विस्तरणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबंधो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” ।
द्वयं संग्रहं यथा ॥ ६ ॥

यासमासार्थापूर्णीयार्थासासमस्या । यथा । शतचंद्रनभस्यलं । तत्पूर्णं यथा । दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा ॥ दृष्टं चाणूरमहेनेति ॥ “समस्यासमासार्थनिपाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । ” किंवदंती । “किंवदतिः” । जनश्रुतिः । द्वेचतुरक्षरेनामनीलोकप्रवादस्य । वार्ता । प्रवृत्तिः । वृत्तास्यात्वसमासार्थनिपाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । ” किंवदंती । “किंवदतिः” । नाम । पदनाम्नः । हूतिः । आतः । उदंतः । चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या । आह्वा । अभिधानं । नामवेयं । नाम । पदनाम्नः । हूतिः । आ

ममस्यानुसमासार्थाकिंवदंतीजनश्रुतिः ॥ वार्ताप्रवृत्तिवृत्तांतउदंतस्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥ आख्यावहेअभिधानंच
नामवेयंचनामच ॥ हूतिराकारणाह्वानंसंहूतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥ विवादोव्यवहारः स्यादुपन्यासस्तुवाङ्मुखं ॥
उपोद्घातउदाहारः शपनं शपयः पुमान् ॥ ९ ॥

कारणा । आह्वान । त्रयं आह्वानस्य । यावद्वहुभिः कृता हूतिः सा स हू
ति । एकं ॥ ८ ॥ विवादः । व्यवहारः । “विनानाऽर्थेष्वसदेहेरणंहार उच्यते ॥ नानासदेहेरणद्वयवहारः प्रकीर्तितदतिकाल्यायनः” । द्वेऋणदा
नादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः । वाङ्मुखं । द्वेवचनारभस्य । उपोद्घातः उदाहारः । द्वेप्रकृतसिद्ध्यर्थचितनस्य । तदुक्तं ॥ चिंताप्रकृतसि
द्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रक्षतदति । “उपोद्घातादिद्वेवक्ष्यमाणोपयोग्यार्थवर्णनस्येति वा । ” शपनं । शपयः । द्वयं ॥ ९ ॥

प्रथमः अनुयोगः । पृच्छा । त्रयंप्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं । उत्तरं । द्वेप्रतिवचनस्य । मिथ्याभियोगः । अभ्याख्यानं द्वे । " शतमेधारयसीत्याद्यसत्याक्षेपस्य " । मिथ्याभिशंसनं ॥ १० ॥ अभिशापः । हेसुराणानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य । अनुरागजः गुणानुरागेत्यः शब्दः प्रणादइत्युच्यते ! एकं । यशः । कीर्तिः । समज्ञा " समज्याममाज्ञाचेतिपाठांतरं " त्रयं कीर्तः । स्तवः । स्तोत्रं । स्तुतिः । त्रुतिः । चत्वारिस्तुतेः ॥ ११ ॥ द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आम्बेडिप्रश्नेनूयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरसमे ॥ मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमयमिथ्याभिशंसनं ॥ १० ॥ अभिशापः प्रणादस्तुशब्दः स्यादनुरागजः ॥ यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥ आम्बेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैषु पंतुघोषणा ॥ काकुः खियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥ उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सानिंदा च गर्हणं ॥ १३ ॥

तमुच्यते । यथा । " सर्पः सर्पइति । " एकं । उच्चैर्घुष्टं । घोषणा । द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः साकाकुः । एकं ॥ १२ ॥ अवर्णः । " वर्णः प्रशंसातद्विरुद्धोऽवर्णः " । आक्षेपः । निर्वादः । परीवादः । " परिवादः " । अपवादः । उपक्रोशः । जुगुप्सा । कुत्सा । निंदा । गर्हणं । वशनिंदायाः । अपवादवदिति वस्त्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिगत्वं ज्ञापितं । उपक्रोशांता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यं ॥ १३ ॥

पारुष्यं । अतिवादः । द्वेनिष्ठरभाषणस्य । अपकारागोऽपकारार्थकंभाषणं । “चौरोसित्वांघातयिष्यामीत्यादि” तद्भर्त्सनमुच्यते । एकं । यःसर्नि
दःनिदायुक्तउपालंभस्तत्रपरिभाषणमित्येकं । “उपालंभोद्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वकोनिदापूर्वकश्च । आथोयथा । महाकुलीनस्यतवकिमुचितमि
दं । द्वितीयस्तुबंधकीमुतस्यतवोचितमेवेदमिति । तत्रयोद्वितीयः सपरिभाषणं” ॥ १४ ॥ मैथुनंप्रतिपरत्वीपुरुषसंयोगेननिमित्तेनयआक्रोशस्त

पारुष्यमतिवादःस्याद्भर्त्सनंत्वपकारागोः ॥ यःसर्निदउपालंभस्तत्रस्यात्यरिभाषणं ॥ १४ ॥ तत्रत्वाक्षारणायःस्या
दाक्रोशोमैथुनंप्रति ॥ स्यादाभाषणमालापःप्रलापोऽनर्थकंवचः ॥ १५ ॥ अनुलापोमुद्गुर्भाषाविलापःपरिदेवनं ॥
विप्रलापोविरोधोक्तिःसंलापोभाषणंमिथः ॥ १६ ॥

त्र आक्षारणेत्येकं । “आक्षारणमितिच्छेदमपि” आभाष
णं । आलापः । द्वेअन्योन्यसंवोधनपूर्वकभाषणस्य । यदनर्थकंवचःसप्रलापइत्येकं ॥ १५ ॥ अनुलापः । मुद्गुर्भाषा । द्वेबहुशोभाषणस्य । वि
लापः । परिदेवनं । द्वेरोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः । विरोधोक्तिः । द्वेअन्योन्याविरुद्धभाषणस्य । मिथःपरस्परं उक्तिप्रत्युक्तियुक्तंयद्भाषणंसंला
पः “आलापस्तुएकेनापिक्रियते” १६ ॥

शुप्रलापः । मुवचनं । द्वेयुभाषितस्य । अपलापः । निन्हवः । द्वेगोपनकारिवचनस्य । यथातन्मिथ्येतिप्रतिवादिनिनिन्हवः । “चोद्यादित्रयमद्भुतप्र
श्रस्य शापादित्रयंशापवचनस्य । पाद्विनिचयेष्टेष्णा मिथ्याभाषणस्य ।” संदेशवाक् । वाचिकं । द्वेदूतादिमुखेनसंदिश्यमानवचनस्य । उत्तरेऽतःप
रंवक्ष्यमाणाःवाग्भेदाः । “रुशत्यादयःसम्यगंतास्त्रिपुत्रिलिगाः ॥ १७ ॥ यथारुशान्शब्दः । रुशद्वचनं । याअकल्याणीवाक्सारुशती । एकंतां

मुप्रलापःसुवचनमपलापस्तुनिन्हवः॥“चोद्यमाक्षेपाभियोगौशापाक्रौशौदुरेपणा॥अस्त्रीचाटुचटुश्लाघाप्रैम्पणा
मिथ्याविकथनं ॥ १ ॥” संदेशवाग्वाचिकंस्याद्वाग्भेदास्तुत्रिपूत्तरे ॥ १७ ॥ रुशतीवागैकल्याणीस्यात्कल्यातु
शुभात्मिका ॥ अत्यर्थमधुरंसात्वंसंगतंहृदयंगमं ॥ १८ ॥ निष्टुरंरुपंग्राम्यमश्लीलंसूतंप्रिये ॥ सत्येऽथंसंकु
लक्ष्मिष्टेपरस्परपराहते ॥ १९ ॥

तं । याशुभात्मिकावाक्सारुशती । “काल्यापि” । एकंतालव्यांतं । यदतिशयेन
मधुरंतत्सात्वं । एकं । संगतं । हृदयंगमं । द्वेसंवद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्टुरं । पुरुषं । द्वेकर्कशवचनस्य । ग्राम्यं । अश्लीलं । द्वेशिथिलवचसः
“अश्रीकारकभंभादिवचसदत्यर्थः ।” यदियंसत्यवचनंतत्रसूतमित्येकं । यत्परस्परंरुपंग्राम्यं “मातामेवंध्येतिवत्” पूर्वोपरिविरुद्धंतत्रसंकुलं
छिद्यभिनिनामद्वयं । यथा । पश्यत्यचक्षुःसरूणोत्यकर्णः ॥ १९ ॥

यानुनवर्णवदसंपूर्णाच्चारितवचस्तदुस्तमित्येकं । यत्स्वरितोदितं तन्निरस्तं । एकं । सनिष्ठीवं लालागुक्तं तद्वृत्तमुच्यते । “सनिष्ठैवमपि” । एकं ।
यद्वचस्यैकं अथ शब्दोऽन्यतद्वचसं स्यात् । एकं । “अवध्यमपि । अवध्यमवधाहस्यादनर्थकवचस्यपीतिदर्शनात्” ॥ २० ॥ अनक्षर । “नप्रशस्ताक्षरा
निवर्गिन् अक्षराणामप्राशस्यं चार्थद्वारकतच्चवचनार्हं ।” अवाच्यं । द्वेवृत्तमनर्हस्यवचसः । मृपार्थकं अत्यन्ताभूतार्थकतत्त्वाहंतेज्ञं यथा । एष

क्षराणामग्राशस्स चायद्धारकताच्च भवेत्तस्य ॥ अनक्षरमवा
लुप्तवर्णपदग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितं ॥ अंवूरुतंसनिष्ठो वमचट्टस्यादुनर्थकं ॥ २० ॥ आव्यं हृद्यं मनोहारि विस्प
च्यं स्यादाहंतं तु मृपार्थकं ॥ “सांहुंठं तु सात्पासं भणितं रतिकूजितं ॥ २१ ॥ अथस्मिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २२ ॥
पुं प्रकटोदितं ॥” ३ ॥

वंध्यामुतोयातीति । एकं । “सोऽलुठनादिद्वेसोपहासवचनस्य । भ्रणित्वादिद्वैरतिसमयकूजितस्य । श्राव्यादिपचस्पष्टवचनस्य । ” मिलष्टं । अवि
स्पष्ट । “अनम्लिटमित्योठ्यादिपाठएवदृश्यते । म्लिटत्रिष्वव्यक्तवाचीतिमेदिनी । द्वेअव्यक्तवचनस्य । ” यदनृतंतवचः । यथासत्यपिधेनेनास्ति
यनमिति । तद्विनामित्युच्यते । एकं ॥ २१ ॥

सत्यं । तथ्यं । ऋतं । सम्यक् । चत्वारिसत्यस्य । सम्यक्चकारांतः । पूर्ववाग्भेदास्तु त्रिषुत्तरदत्तिवचनकृतित्वेन सत्यादीनां त्रिलिङ्गत्वमुक्तं । यथा ।
सत्यःशब्दः । सत्याद्याक् । सत्यं वचनमिति । इदानीं वक्तुं दत्तिवचनस्य त्रिलिङ्गत्वमाह । अमूनीति । तद्वतिसत्यवति त्रिषु । इत्यासत्यास्त्री । सत्यःपु
मान् । सत्यं कुलमिति । शब्दः । निनादः । निनदः । ध्वनिः । रवः । स्वनः ॥ २२ ॥ स्वनः । निर्घोषः । निष्वाहः । नादः । निस्वानः । निस्वनः ।

सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥ शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥ स्वा
ननिर्घोषनिष्वाहनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥ स्व
निते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिजितं ॥ निष्काणो निष्कणः क्वाणः क्वाणः क्वाणः क्वाणः क्वाणः क्वाणः ॥ २४ ॥

आरवः । आरावः । संरावः । विरावः । समदराशब्दमाश्रय्य । वस्त्रपर्णानां स्वनिने शब्दे मर्मर इत्येकं । “मर्मरी वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पु
नः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणीति मेदिनी ।” ॥ २३ ॥ भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिने शिजितमित्येकं । “तालव्यादि” निष्काणः । निष्काणः । क्वाणः । क्वाणः । क
णः । पंचवीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥

यः समन्वितलयः सम्यगन्वितोऽनुगतोलयोगीतादिसाम्यं यत्र एकताल उच्यते । “एकः समस्तालोमानमस्येत्येकतालः” एकं । वीणा । बल्लुकी । विपंची । त्रयं वीणायाः । सावीणानुसर्गभिस्त्रयीभिरुपलक्षिता । परिवादिनी । परिवदत्यवश्यं ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । आदिना सौरीश्रीरावणहस्त किन्नर्यादि । यन्मुरजादिकं मृदंगादिकं आदिना पटहादितदानद्वमुच्यते । वंशादिकं । “वंशीवेणुस्तेन वंश्यादिकमित्येव ।” आदिना शंखादि तत्सुपिरं नैत्रं । “सुपिरशार्च्चौ इत्यादिः । प्राचीनास्तुतालव्यादिरपीत्याहुः ।” यत्कस्य मयतालादिकं आदिना घंटा झल्लर्यादितद्वनक्षेय । एकैकं ॥ ४ ॥ इदं तत्तादिकं

“नृणां मुरसि मध्यस्यौद्वाविंशतिविधोऽर्थानिः ॥ समं द्रः कंठ मध्यस्तारः शिरसि गीचने ॥ १ ॥” समन्वितलयस्ये कतालोर्वीणानुबल्लुकी ॥ विपंची सानुतंत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥ तत्तं वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकं ॥ वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनं ॥ ४ ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकं ॥ मृदंगामुरजाभेदास्त्वक्यालि रग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकं । वादित्रं आतोद्यं च नामयस्यतत् । यदाह भरतः । तत्तच्चैवावनदं च घनं सुपिरमेव च चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणाच्चितमिति । मृदंगाः । मुरजाः । “मुरात्वेष्टनाज्जाताः ।” द्वे मृदंगस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनं । अंक्यः । आलिग्यः । ऊर्ध्वकः । “निर्वकारमपि ।” एते त्रयः मृदंगस्य भेदाः । अंक एव निधाय वादनादंक्यः । आलिग्य वादनादालिग्यः । ऊर्ध्वोक्तेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । किंच हरीतक्यारुतिस्त्वं स्मोपममध्यस्तयोर्ध्वकः । आलिग्यश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तित इति ॥ ५ ॥

यशसेयआदीपटहोवायेतसयशःपटहः । सएवढकेत्युच्यते । द्वेढकायाः । भेरी । “भेरिः” दुंदुभिः । द्वेदुंभेः । “भेर्यामानकदुंदुभीत्यपिपाठः ।” आन
 कः । पटहः । द्वेपटहस्य । “अस्त्रीतिपूर्वान्वयि । पटहोनासमारभेआनकेपुन्रपुंसकमितिभेदिनी ।” वीणादिवाद्यतेयेनतदुनुराकृतिकाठकोणउच्यते
 ॥ ६ ॥ वीणायाद्वंदःप्रवालः । एकं । ककुभः । प्रसेवकः । द्वेवीणादंडादयोदारुमयभांडांभिर्यार्थयच्चर्मणाच्छाद्येततस्य । “वीणाप्रांतस्थवक्रकाठ
 विशेषस्येत्यन्ये ।” अस्यावीणायाःकायःतंत्रीरहितोदंडादिसमुदायःकोलंवकदत्युच्यते । एकं । यत्रवीणाप्रतितंद्र्योनिबध्यतेतत्निबंधनंपनाहइ

विशेषस्येत्यन्ये । ॥ ६ ॥ वीणादंडःप्रवालः
 स्याद्यशःपटहोढकाभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान् ॥ आनकःपटहोःस्त्रीस्याल्कोणोर्वाणादिवादनं ॥ ६ ॥ वीणादंडःप्रवालः
 स्यात्ककुभस्तुप्रसेवकः ॥ कोलंवकस्तुकायोस्याउपनाहोनिबंधनं ॥ ७ ॥ वाद्यप्रभेदाडमरुमड्डिडिमझझराः ॥
 मर्दलःपणवोऽन्येचनर्तकीलासिकसमे ॥ ८ ॥

त्युच्यते । एकं ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयोवाद्यविशेषाज्ञेयाः । तत्रडमरुः
 मर्दलःपणवोऽन्येचनर्तकीलासिकसमे ॥ ८ ॥
 कापालिकादीनांवाद्यं । सएवविपुलोमड्डुः । डिडिमः । दंवडीदतिप्रसिद्धः । झझरः । झांगडदतिप्रसिद्धः । मर्दलोऽमृदंगसदृशोवाद्यभेदः । पणवोप्येकः ।
 अन्येचद्रुद्रुङ्गोमुखादयःसंति । नर्तकी । लासिका । “वाच्यलिंगत्वात्नर्तकीलासकः । समावितिपुंस्त्वनिर्देशोक्तव्यस्त्रीलिंगनिर्देशोऽङ्गीपटापोर्विवे
 कार्थः” द्वेनर्तक्याः ॥ ८ ॥

यद्विलंबितं तस्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते । एकं । यद्वृत्तं शीघ्रं नृत्यादि कृतं तत्तत्तद्विद्वन्तं तद्विद्वन्तं तद्विद्वन्तं तद्विद्वन्तं तद्विद्वन्तं । एकं । का
लक्रिययोर्मर्मानियमहेतुस्तालद्वयुच्यते । एकं । गतिवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते । एकं ॥ ९ ॥ तांडवं । नटनं । नाट्यं । ला
स्यं नृत्यं । “नृत्तं” नर्तनं । पटुं नृत्यस्य । तत्र तांडवं छ्दीवपुंसोः । नृत्यगोतवाद्यमितीदं यमिति चोच्यते । “तूर्यं मुरजादितत्र भवंतौ रथेति
यौ पलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः ।” द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः तत्र । भ्रुकुंसः । भ्रुकुंसः । इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकर

विलंबितं हुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥ तालः कालक्रियामानंलयः साम्यमथास्त्रियां ॥ ९ ॥ ताडवं नटनं नाट्यं
लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥ तैर्यन्त्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयं ॥ १० ॥ अङ्कुसं श्वश्रुकुं स श्वश्रुकुं स श्वेति नर्तकः ॥
स्त्रीपथारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥ भगिनीपतिराबुत्तोभावो विद्वानथावुकः ॥ जनको युवराजस्तु
कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

कासाञ्जुका । एकं ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्तदत्युच्यते । "आवृत्तोपि" एकं । यो विद्वान्भावदत्युच्यते । भावयतीति भावदति योगव्युत्पत्त्या नात्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगेन दोषः । एकं । जनकस्तु आवुकदत्युच्यते । एकं । युवराजस्तु कुमारः । भर्तृदारकः । द्वयं ॥ १२ ॥

राजा । भट्टारकः । देवः । द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता भर्तृदारिका । एकं । कृतोऽभिषेको यस्य स्यात्स्यारंज्ञा देवीत्येकं । इतरासुराङ्गीपुमद्विनीत्येकं । “अत्र विशेषः शब्दाणिवे । गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भट्टारको वा देवो वा बाव्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्निवृत्तिरिति । वयस्य राजन्निविवा विदूषक इमं वेदेत् ॥ अभिषिक्तानुराज्ञासौ देवीत्यन्या तु भागिनी । भट्टिनीत्यपैरन्यानी चैर्गोस्वामिनी

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥ देवीकृताभिषेकायामितरामुतु भट्टिनी ॥ १३ ॥ अब्रह्मण्य
मवध्योक्तौ राजशालस्तुराष्ट्रियः ॥ अंवामाताऽथ बालास्याहासूरार्थस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

तिसेति ॥ ” १३ ॥ अबध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकं । राज्ञः शालः राष्ट्रिय उच्यते । एकं । अंबा । माता । द्वे । बाला । वासूरिति द्वे कुमार्याः । आर्यः । “कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्तुत इति विसिद्धः । ” मारिषः । “मार्षकः । आर्ये मारिषमार्षकाविति शब्दार्णवः । ” द्वे आर्यस्य ॥ १४ ॥

याज्येष्टाभगिनीसाअत्तिका । अत्तामातासेव “अत्तिका । अत्तिकाचांतिकातयेतिद्विरूपकोशः ।” एकं । निष्ठा । निर्वहणं । द्वे “मुखप्रतिमुखग
भायमर्शनिर्वहणाख्याः पंचनाटकेसंधयः तत्रपंचमस्यसंधेः” । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “निर्वहणंतुस्वीसंहारश्चसमापनइतिशब्दार्णवः । समेदिति
समानार्थेननुसमानलिंगेशब्दान्वेतिगम्येदर्शनात् ।” नीचांप्रत्याब्धानेहंजेइत्येकं । चेटीप्रतिआब्धानेहंजेइत्येकं । सखींप्रत्याब्धानेहला । “हल
धातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाशब्दटावंतोपिसखीपर्यायः । तत्रपचायच् । बालावास्तुः सखीहलेतिचिकिडिवोपालितात् ।” अमूनित्रीण्यव्यया

अत्तिकाभगिनीज्येष्ठानिष्ठानिर्वहणेसमे ॥ हंजेहंजेहलाब्धानेनीचांचेटींसखींप्रति ॥ १५ ॥
अंगहारेऽंगविक्षेपोव्यंजकाभिनयौसमौ ॥ निर्वहंतेत्वंगसत्वाभ्याद्वित्रिष्वांगिकसंत्विके ॥ १६ ॥

नि ॥ १५ ॥ “अंगस्यस्थानात्स्थानातिरेकनयनं ।” अंगहारः । “अंगविक्षेपः । ह्येतत्त्वविशेषस्य । व्यंजकः । अभिनयः ।
ब्रह्मस्तादिभिर्भनोगतार्थप्रकाशानस्य । अंगेननिर्वहंतेनिष्पन्नेकर्मणिआंगिकं । “अविक्षेपादि ।” सत्त्वेनअंतःकरणेननिर्वहंतेसात्विकं । “तद्यथा ।
स्तंभःस्वेद्योथरोमांचःस्वरभंगोऽथवेपथुः । वैवर्ण्यमभ्रप्रलयदत्यटोसात्विकागुणाः ।” इमेद्वेअपित्रिषु ॥ १६ ॥

नाटके हिरसाः अटो वेवोक्तास्तानाह । शृंगारः । वीरः । करुणः । अद्भुतः । हास्यः । भयानकः । वीभत्सः । रौद्रः । एतेष्टौ रसाज्ञेयाः । “चशब्दान्छांती
पिनवमः । वात्सल्यं दर्शमः ।” शृंगारः । शुचिः । उज्ज्वलः । त्रयशृंगारस्य ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनः । वीरः । द्वे वीरस्य । कारुण्यं । करुणा । घृणा । क
पा । दया । अनुकंपा । अनुकोशः । समकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥ हासः । हास्यं । त्रयं हासस्य । वीभत्सं । विभूतं । “वैकृतोपि । विभूतौ वैकृतोप्याग्रहाय
शृंगारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥ वीभत्सरोद्रेचरंसाः शृंगारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनो वीरः का
रुण्यं करुणा घृणा ॥ रुपादयानुकंपा स्यादनुकोशोप्यथो हसः ॥ १८ ॥ हासो हास्यं च वीभत्सं विभूतं त्रिष्विदं द्वयं ॥
विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवं ॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मं वीरं भीमं भयानकं ॥ भयं करं प्रतिभयं रौद्रं नू
ग्रममौ त्रिषु ॥ २० ॥

आश्चर्यं चित्रं चत्वारिअद्भुतस्य भैरवं ॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भामि भयानकं गन्धर्वं नागां गणपतिं । अभिनलिगानभेवद्वंद्वप्रतिज्ञानात् । तद्वद्वं द्वेरोद्वस्य । अमीअद्भुतादयउग्रांताश्वतुर्दशब्दरसेपुंसि । शृंगारवीरेत्यादिश्लोकेपुंस्त्वदर्शनात् । तितुत्रिषु । वाच्यलिगाः ॥ २० ॥

रसानुक्तातदनुगुणत्वेनोच्चावचानुभावनभिधत्ते । दरः । त्रासः । भोतिः । भोः । साध्यसं । भयं । “ भिया । स्यादर्त्तनमृतीयाचगर्हाचाथभयंभियेतिशब्दा
 णयः । ” पदभयस्य । मानसः मनःसंबन्धिविवारःभावउच्यते । एकं । “ भावयतिकरोतिरसानितिभावः । ” योभावबोधकःचित्तविकारस्यप्रकाश
 कःकटाक्षादिःसोऽनुभावदत्तुच्यते । एकं ॥ २१ ॥ गर्वः । अभिमानः । अहंकारः । त्रयंगवस्य । “ अहमितिकरणमहंकारः । ” चित्तस्यसमुन्नतिःप
 रस्मादुत्कर्षचित्तेनोन्नत्यमानउच्यते । “ एकं । गर्वादयःपंचापिपर्यायादितुमुक्तं । दर्पादिषट्कमदस्य ” अनादरः । परिभवः । तिरस्कि

चनुदर्शदरत्नासोभोतिर्भिःसाध्यसंभयं ॥ विकारोमानसोभावोऽनुभावोभावबोधकः ॥ २१ ॥ गर्वोऽभिमानोऽहंका
 रोमानश्चित्तसमुन्नतिः ॥ “ दर्पविलेपोऽवष्टंभश्चित्तोद्रेकःस्मयौमदः ॥ ” अनादरःपरिभवःपरीभावस्तिरस्क्रिया
 ॥ २२ ॥ रीढावमाननावज्ञावेहेलनमसूक्षणं ॥ मंदाक्षंहीलपाव्रीडालंज्जासाऽपत्रपाऽन्यतः ॥ २३ ॥

या ॥ २२ ॥ रीढा । अवमानना । अवज्ञा । अवहेलनं । असूक्षणं । नवकमनादरस्य ॥ मंदाक्षं । ज्हीः । त्रया । व्रीडा । लज्जा । पंचलज्जायाः ।
 घञिव्रीडोपि । गह्वरगर्ज्यभुजजागरहारकीलज्जालास्रदारभ्रसवर्तकगर्ज्जरूपाः । व्रीडादयश्चवरटश्चवरटश्चउत्कंठवाणकरकाश्चसमामयाश्चेतिस्त्री
 पुष्टिगकथनेभसः । सालज्जाऽन्यतःपरस्मात्चेदपत्रपा । एकं ॥ २३ ॥

क्षांतिः । नितिक्षा द्वेपराभ्युदयसहनस्य । परस्यविषयेपरकीयधनेस्पृहाऽभिध्या ॥ “परस्यविषयस्पृहेत्यपिपाठः । तत्रपरस्यविषयविपयिणीच्छेत्य
र्थः ॥ एकं । अभिचारेणध्यानंअभिध्या । अक्षांतिः । ईर्ष्या । द्वेपराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपिदोषारोपःअसूया । एकं ॥ २४ ॥ वैरं । विरोधः ।
विद्वेषः । त्रयंवैरस्य । मन्युः । शोकः । शुक् । त्रयंशोकस्य । शुक्चांता । पश्चात्तापः । अनुतापः । विप्रतीसारः । त्रयंपश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥

क्षांतिस्तिक्ष्णाभिध्यातुपरस्यविषयेस्पृहा ॥ अक्षांतिरीर्ष्याऽसूयातुदोषारोगुणेष्वपि ॥ २४ ॥ वैरंविरोधोविद्वेषो
मन्युशोकौतुशुक्खियां ॥ पश्चात्तापोनुतापश्चविप्रतीसारइत्यपि ॥ २५ ॥ कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघातृक्रुधौस्त्रि
यो ॥ शुचौतुचरितेशीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥ प्रेमानाप्रियताहार्दप्रेमस्नेहोऽथदोहदं ॥ इच्छाकांक्षास्पृह

हातृङ्गांछालिप्सामनोरथः ॥ २७ ॥

कोपः । क्रोधः । अमर्षः । रोपः । प्रतिघः । रुद्र । क्रुध । सप्तकंक्रोधस्य ।
तत्ररुद्रपांता । स्त्रियोस्त्रीलिङ्गे । “रुद्रक्रुधौटावंतावपि । क्रोधोभामःक्रुधारुपेतिशब्दार्णवः ॥” शुचौशुद्धेचरितेआचरणेशीलं । एकं । उन्मादः । चि
त्तविभ्रमः । द्वेचेतसोऽनवस्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा । प्रियता । हार्द । प्रेम । स्नेहः । पंचप्रेम्णाः । तत्रप्रेमाना पुमान्स्नेहश्च । लिङ्गस्योक्तत्वात्संकरोदो
पाय । प्रेमस्त्रीवे । दोहदं । इच्छा । कांक्षा । स्पृहा । ईहा । वृद् । बांछा । लिप्सा । मनोरथः ॥ २७ ॥

कामः । अभिलाषः । तर्पः । द्वादशसूहायाः । तत्र दोहदंगभिणीच्छायामिच्छामान्नेषिदोहदं । तृदपांता । सतर्पामहांश्चेह्मलसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । उपायिः धर्मचिन्ता । द्वेधर्मचिन्तनस्य । तत्रोपाधिपुंसि । आधिः । मानसीव्यथा । द्वेमनःपीडायाः । आधिरुच्यतेपुंसि ॥ २८ ॥ चिन्ता । स्मृतिः । आध्यानं । त्रयं स्मरणम् । उत्कंठा । उत्कलिका । द्वेउत्कंठायाः । “ चिन्ततुस्तृतिराध्यानं स्मरणं ससृहेपुनः ॥ उत्कंठोत्कलिकेतस्मिन्नभिध्यातृभयोरपीतिशब्दार्ण

कामोऽभिलापस्तर्पश्चसौऽत्यर्थललसाद्वयोः ॥ उपाधिर्नोवर्माचिन्तापुंस्याधिमर्मानसीव्यथा ॥ २८ ॥ स्याच्चिन्तास्मृतिराध्यानमुत्कंठोत्कलिकेसमे ॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सर्वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥ कपटोऽस्त्रीव्याजदंभोपधयश्छद्मैकैतवे ॥ कुस्तृतिर्निरुतिः शठ्यं प्रमादो नवधानतः ॥ ३० ॥ कैतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलं ॥ स्त्रीणां विलासविधौ कविभ्रमाललितंतथा ॥ ३१ ॥

वः । ” उत्साहः । अध्यवसायः । द्वेउत्साहस्य । येन कृत्वा असाध्यसाधनेष्युद्यतो भवति । स उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । “ अतिशयशक्तिर्वीर्यादित्वमरमालायां स्त्रीत्वं ” । एकं ॥ २९ ॥ कपटः । व्याजः । दंभः । उपधिः । छद्म । कैतवं । कुसृतिः । निरुतिः । शठ्यं । नवशाठ्यस्य । “ शठकैतवे । कपटः पुन्यपुंसकयोः । ” प्रमादः । अनवधानता । द्वेकर्तव्या नवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं । कौतुकं । कुतुकं । कुतूहलं । चत्वारि कौतुकस्य । विलासः । विधौकः । विभ्रमः । ललितं ॥ ३१ ॥

हेला । लीला । अमीस्त्रीणांशृंगारभावजाः । शृंगारससमुद्भूताः क्रियाश्चेष्टाः षडमीहावाउच्यते । एकैकं । तत्ररामानयनवदनभ्रूभ्रूभृतीनायः कश्चिदु
हेला । लीला । अमीस्त्रीणांशृंगारभावजाः । शृंगारससमुद्भूताः क्रियाश्चेष्टाः षडमीहावाउच्यते । एकैकं । तत्ररामानयनवदनभ्रूभ्रूभृतीनायः कश्चिदु
स्यतेविशेषः सविलासः । गर्वाभिमानसंभूतो विकारोऽनादरात्मको विचोक्तः । वाग्वस्त्रभूषणादीनां स्थानविपर्ययो विभ्रमः सकलांगसमीचीनविन्या
सोललितं । अवगणनापूर्वकमभिनयप्रदर्शनहेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकूलिनीला । “तत्ररामादिलीलांतस्यमूलंत्वेवं । विलासोऽंगेविशेषोयः
प्रियाप्रावासनादिषु । विचोक्तोऽभिमतप्रासावपिगर्वादिनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानंशृंगाराद्विभ्रमोमतः । अनाचार्योपदिष्टस्याल्ललितंरतिचेष्टितं ॥
स्याद्भावसूचकोदावोहेलास्यैवानुभावनं ॥ ग्रीढेच्छासुरतेहेलेतिवा ॥ प्रियस्यानुकूलिनीलाश्लिष्टावाग्वेपचेष्टितैः ॥ इतिशब्दात्मकारार्थादन्येपिज्ञे

हेलालीलेत्यमीहावाः क्रियाः शृंगारभावजाः ॥ द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडालीलाचनर्मच ॥ ३२ ॥

याः । लीलाविलासोविच्छित्तिर्विभ्रमः किल किंचितं ॥ मोहायितं कुद्वमितं विबोकोललितं तथा ॥ विद्वतंचेतिमंतव्यादशस्त्रीणां स्वभावजा इति नाटक
रत्नक्रीडाः ॥ विच्छित्तिः । मंडनानादन्यासोविच्छित्तीरूपदर्पणः ॥ किल किंचितं । हर्षादुदितगोतादिव्यामिश्रं किल किंचितं ॥ मोहायितं । मोहायितं
प्रियं स्मृत्वासांगभंगं निजृम्भणं ॥ कुद्वमितं । दुःखोपचारः सौख्येपि हर्षात्कुद्वमितं मंतं । विद्वतं । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विद्वदं दर्शितं गितं । “द्रवः । केलिः ।
परीहासः । “परिहासः” क्रीडा । लीला । “लीलेत्यत्र खेलेतिकेचित् ।” नर्म । पदं क्रीडायाचस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिंगानां द्वंद्वभावात् ॥ ३२ ॥

अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थमर्थानुदानंव्याजः । तत्रव्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वहृत्पाच्छादनस्य । “लक्ष्मपि । व्याख्यायां च ननालक्षं ह्रीं
यय्या जगुरभ्ययोरिति मूर्धन्यातिरभसः ।” क्रीडा । खेला । कूर्दनं । त्रयं बाललीलायाः । घर्मः । निदाघः । स्वेदः । त्रयस्वेदस्य । प्रलयः । नष्टचेष्टता ।
द्वेषसिद्धनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्या । आक्रान्तिः । हे “शोकादिजनितमुखगलान्यादः ।” आकारगोपनस्य । सवेगः । संभ्रमः । द्वेहपदि
नाकर्मसुत्तरणस्य । सोप्यासः । साभिप्रायोद्भासः । “उत्पासेनाधिक्येन क्षणेन वासाहितदतिवा ।” आच्छुरितकमुच्यते । एक । “परमस्यामर्पजन

व्याजोपदेशोलक्ष्यं च क्रीडाखेलाचकूर्दनं ॥ घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥ अवहित्या कारगु
निःस्रमो संवेग संभ्रमौ ॥ स्यादाच्छुरितकं ह्रासः सोप्यासः समनाकस्मितं ॥ ३४ ॥ मध्यमः स्याद्विहसितं रोमांचो
रोमहर्षणं ॥ कंदितं रुदितं क्रुष्टं भृशं त्रिपुंजं भणं ॥ ३५ ॥

“ईगद्विकसिते दूतैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितं । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् ।” ॥ ३४ ॥ सहासो मध्यमश्च द्रुतल्लाघिकस्तर्हि विहसितं स्यात् ।
“आकुंचितकपोलाभं सत्त्वनं निःस्वनं तथा ॥ प्रस्तावोत्थं सानुरागमादुर्विहसितं बुधाः ।” एकं । रोमांचः । रोमहर्षणं । “पुलककंटकरामविक्रियारोमो
ब्रमाश्च नैव ।” द्वे रोमो ब्रमस्य । कंदितं । रुदितं । क्रुष्टं । त्रिपुंजं । भृशं । जंभणं । द्वे जंभिकायाः । “जांभर्दं दतिख्यातायाः ।” तच्च जंभस्त्रिपु ॥ ३५ ॥

छिद्रं । निर्व्ययं । रोकं । रंघं । श्वभ्रं । “तालव्यादि” । वपा । सुपिः । “शुपिः” एकादशच्छिद्रमात्रस्य । सुपिः स्त्री । भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गताऽवटद्वयं । “ग
 तीवदेकुंकुरेदतिहैमः गर्तेत्यपि । शठकसरगतं शुगादतिस्त्रोपसप्रकरणे अभसात् । अत्रादिरिति दोषः । सुपिरमित्येकं सरं ध्रुयुक्ते वस्तुनि ” । शुपिरम
 पि” तत्रिपुवाच्यलिंगं ॥ २ ॥ अंधकारः । ध्यातं । तमितं । तमिरं । तमः । पंचकर्मधकारस्य । तत्रांधकारः स्त्री वपुंसोः । गढे ध्याति साति शयेतमसि अंधत
 मसमित्येकं । क्षणे ध्यातेऽद्यतमसमित्येकं ॥ ३ ॥ विष्वक्तमः सर्वव्यपि ध्यातं सूतमसमुच्यते । एकं । नागाः काद्रवेयाः । द्वे नागानां । तदीश्वरः नागानामी
 ५११ छिद्रं निर्व्ययं रोकं रंघं श्वभ्रं वपा सुपिः ॥ गता वेदो भुवि श्वभ्रे सरं ध्रुयुक्ते वस्तुनि ॥ २ ॥ अंधकारोऽस्त्रियां ध्यातं तमिस्त्रे
 निमिरं तमः ॥ ध्याते गाढेऽद्यतमसं क्षणेऽद्यतमसं तमः ॥ ३ ॥ विष्वक्तं सूतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥ शेषोऽनं
 तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽयं गोनसे ॥ ४ ॥ तिलितः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥ अलगदौ जलव्यालः समौ राजि
 लडुडुभौ ॥ ५ ॥

शः शेषोऽनंतं तदतिचोच्यते । द्वयं । वासुकिः । सर्पराजः । द्वे नागराजस्य । गोनसः । “गोनासगेन साविति त्रि
 कोदशेषः । ” ॥ ४ ॥ तिलितः । द्वे पाणसदतिप्रसिद्धस्य । अजगरः । शयुः । बाहसः । इति त्रयं अजगरस्य । आरदतिख्यातस्य । अलगदः ।
 “अलगदः” जलव्यालः । द्वे जलसर्पस्य । “पाणसर्पविरोद्धेत्यादिप्रसिद्धस्य । ” राजिलः । “राजीलः” । इडुभः । “तवर्गवृत्तीयादिरपि ”
 द्वे निर्धिपस्य द्विमुखसर्पस्य मालुंड, दुर्नोद इति ख्यातस्य । निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकीर्तित इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

मालुधानः । मालुलाहिः । द्वेखद्वाकारचित्रसर्पस्य । आघोलं, दिवडइतिल्यातस्य । निर्मुक्तः । मुक्तकंचुकः । द्वेत्यक्तकंचुकस्य । “अत्रकंचुक
 स्त्वक्” सर्पः । पृदाकुः । भुजगः । भुजंगः । अहिः । भुजंगः ॥ ६ ॥ आशीविषः । “आशीर्विषोपि । आशीस्तालुगतादंघ्रातयाविद्धोनजीव
 ति । तत्रविषमस्येति” विषधरः । चक्री । व्यालः । “व्याहोपि” । सरीसृपः । कुंडली । गूढपात् । चक्षुःश्रवाः । काकोदरः । फणी ॥ ७ ॥ दर्वी
 कः । दीर्घपृष्ठः । दंढशूकः । बिलेशयः । उरगः । पन्नगः । भोगी । जिल्लगः । पवनारानः । पंचविंशतिः सर्पस्य ॥ ८ ॥ “लेलिहानाद्यष्टौसर्प
 मालुधानोमानुलाहिर्निर्मुक्तोमुक्तकंचुकः ॥ सर्पः पृदाकुर्भुजगोर्भुजंगोर्हर्भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषोविषधरश्च
 क्रीव्यालः सरीसृपः ॥ कुंडलीगूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ आदर्वीकरोदोर्घपृष्ठोदंढशूकोबिलेशयः ॥ उरगः प
 न्नगोभोगीजिल्लगः पवनारानः ॥ ८ ॥ “लेलिहानोद्विरसनोर्गोकर्णः कंचुकीतया ॥ कुंभीनसः फणधरोर्हरिर्भोगधर
 स्तया ॥ ९ ॥ अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥” त्रिष्वहयं विषास्थ्यादिस्फटाचांतु फणाद्वयोः ॥ समौ
 कंचुकनिर्मोकोद्वेदस्तुगरलं विपं ॥ ९ ॥ मात्रस्य । भोगइतिसर्पशरीरस्यैकं । आशीरित्यादिद्वेसर्पदंष्ट्रायाः ।” याद्विषास्थ्यादिअहि
 भवंतन् आहेयमुच्यते । एकं । स्त्रियां आहेयी । स्फटा । “फटा” फणा । द्वेफणायाः द्वे अपिल्लीपुंसयोः । कंचुकः । निर्मोक्तः । “निश्चयेनमुच्यतइति”
 द्वेसर्पत्वचः । क्षेत्रः । गरलं । विपं । “पुष्टिगमपि । पुंसिच्छीवेचेति विषेणापि संबध्यतइत्युक्तत्वात्” त्रयं विषमात्रस्य ॥ ९ ॥

काकोलः। कालकूटः। हलाहलः। सौराष्ट्रिकः। शौक्लिकेयः। ब्रह्मपुत्रः। प्रदीपनः ॥ १० ॥ दारदः। वत्सनाभः। अभीकाकोलाद्यानवस्थावरविषभेदाः। तत्र
“काकोलवित्रयस्त्रीधुंसाः। काकोलः। काकमेचकः। कालकूटः। पृथुमालिदैत्यरक्तोद्भवः। हलाहलस्तालपत्राकृतिः। हलाहलहालहलहलहालमित्यपि
तत्पर्यायाः।” हलाहलंहालहलंवदत्यपिहलाहलमितिद्विरूपकोशः। गोनासगोनसौहलाहलंहालहलंविपमितित्रिकांडशेषः।” सुराष्ट्रदेशेभवः। सौराष्ट्र
कः। “सारोष्ट्रिकदस्यपि”शुक्लिकायांभवः। शौक्लिकेयः। सोमलदतिप्रसिद्धः। ब्रह्मपुत्रः। यथाज्ञवल्क्यः। त्वंविपब्रह्मणः। पुत्रः। सत्यधर्मव्यवस्थित

पुंसिस्त्रीविचकाकोलकालकूटहालहालः ॥ सौराष्ट्रिकः। शौक्लिकेयः। ब्रह्मपुत्रः। प्रदीपनः ॥ १० ॥ दारदोवत्सनाभश्च
विपभेदाअमीनव ॥ विपवैद्यः। जांगुलिकोव्यालमार्थहिनुंडिकः ॥ ११ ॥ इतिपातालभोगिवर्गः ॥ ६३ ॥
स्यान्नारकस्तुनरकोनिरचोदुर्गतिःस्त्रियां ॥ तद्देवास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

इति। प्रदीपयति। जठरमिति। प्रदीप
नः। दारदेशेभवेदारदः। वत्सनाभः। वचनागदतिप्रसिद्धः। विपवैद्यः। जांगुलिकः। द्विविपहारवैद्यस्य। “जांगुलीविपविद्यामधीतेवेदवा। उक्तंच।
परीक्षितंसमश्नीयाजांगुलीभिर्भिषग्यतदति।” व्यालयाही। आहिनुंडिकदतिद्वेत्सर्पयाहिणः। गारुडीतिप्रसिद्धस्य। “व्यालयाह्याहिनुंडिकदतिपाठः। तत्र
आहिनुंडिकदति” ॥ ११ ॥ इतिपातालभोगिवर्गः ॥ नारकः। नरकः। निरयः। दुर्गतिः। चत्वारिनरकस्यानरकभेदानाहातपनः। अभीचिः। महारौरवः। रौरवः ॥ १ ॥

संघातः । “संहारः” । कालसूत्रं । इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः । आद्यशब्दात्तामिस्रकुंभीषाकादयः । तप्यते अनेन तपनः । जलवत्भासमानोप्यश्मपृष्ठ
रूपत्वान्नवीचयोयत्रसोऽवीचिः । रुरवोनामक्रव्यादा अतिकूरास्तत्संबंधीमहानरकोमहोरौरवः । रुरवः सर्पेभ्योतिहिंसाजनुविशेषास्तत्संबंधीरौरवः ।
सम्यक्कूहन्यतेयत्रसंघातः । कालरूपाणि सूत्राणियत्रतत्कालसूत्रं । एकैकं । नारकाः नरके भवाः सत्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते । एकं । नारकीसिंधुनदीवैतर
णीज्ञेया । एकं । नारक्यलक्ष्मीशोभानिर्ऋतिः उच्यते । एकं ॥ २ ॥ विष्टिः । आजूः । द्वेनरकेहठालक्षेपस्य । “निर्मूल्यकर्मकरणेइतिमुकुटः । भद्रा

संघातैः कालसूत्रंचेत्याद्याः सत्वास्तु नारकाः ॥ प्रेतावैतरणीसिंधुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥ विष्टिराजुः कारणा

तु यातनातीववेदना ॥ पीडाबाधाव्ययादुःखमार्मनस्यप्रसूतिजं ॥ ३ ॥

ख्यकरणस्येत्यन्ये । विष्टिः कर्मकरे मूल्ये

भद्राजुः प्रेतेषुचेतिहैमः ” आजूवैतनयोर्विष्टिरितिशाश्वतः । कारणा । यातना । तीव्रवेदना । त्रयंनरकपीडायाः । पीडा । बाधा । “आबाधेतिवच्छिदः ।
आबाधोवेदनादुःखमितिहलायुधः ।” व्यथा । दुःखं । आमनस्यं । “अमानस्यं । प्रसूतिजममानस्यंकृच्छ्रकटकलकुलमितिवाचस्पतिः । अत्रअमनसो
भावइतिमानस्याद्रिन्नमितिवाविग्रहः । ” प्रसूतिज ॥ ३ ॥

कटं । कृच्छं । आभीलं । नवदुःखस्य । अत्रनवापिदुःखस्येत्येके । “पीडादिचतुष्कमन पीडायाः । आमनस्यादिद्वयैवमनस्यस्य । कटादित्रयंशरी
रपीडायादतिभेदः । ” एषामध्येयदुःखादिकंभेदगामिशेष्यदृष्टितत्त्वेषु । यथासंयसंवादुःखाचवद्दुःखा । सोयंदुःखःसुतोऽगुण सर्वदुःखंविवेकि
नदति । भेदगामित्वाभावेतदुक्तलिगमेव ॥ ६३ ॥ इतिनरकवर्गः ॥ ६३ ॥ समुद्रः । अब्धिः । अकूपारः । पारावारः । “पारावारः” । सरित्प
तिः । उदन्वान् । उदधिः । सिंधुः । सिंधुर्वमथुदेशाब्धिनदेनासारितिस्त्रियामितिबिभ्वमेविन्यौ । “सरत्त्वान् । सागरः । अर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरः । जलनि
स्यात्कष्टंरुच्छमाभीलंत्रिष्वेपांभेदगामियत् ॥ इतिनरकवर्गः ॥ ६३ ॥ समुद्रोऽब्धिरकूपारःपारा

वारःसरित्पतिः ॥ उदन्वानुदधिःसिंधुःसरत्त्वान्सागरोर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरोजलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ॥ तस्य
प्रभेदाःक्षीरोदोलवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥ आपःस्त्रीभूम्निवावारिसलिलंकमलंजलं ॥ पयःकीलालममृतंजीवनं
भुवनंवनं ॥ ३ ॥

धिः । यादःपतिः । अपांपतिः । पंचदशसमुद्रमात्रस्य । तस्यसमुद्रस्यप्रभेदाः । क्षीरोदः । लवणोदः । तथा
अपरेदध्युदधुनोदसुरोदेभूदस्वादूदाः । “लवणेक्षुसुरासर्पिदधिक्षीरजलाःसमादृत्यायुक्तेः । ” एकैकं ॥ २ ॥ आपः । वाः । वारि । “वारं” सलिलं ।
“सरिलसलिलंजलमितिवाचस्पतिः । ” कमलं । जलं । पयः । कीलालं । अमृतं । जीवनं । भुवनं । वनं ॥ ३ ॥

कवंधं । “कमंधमितिवा ।” उदकं । “दकमित्यपि । प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति हलायुधः । कंदकं जलमिति त्रिकांशोपः । अस्मि
न्यक्षेकवंधं च दकं पायदतिपाठः ।” पाथः । पुष्करं । सर्वतोमुखं । अंभः । अर्णः । तोयं । पानीयं । नीरं । “नारं” क्षीरं । अंबु । शंबरं । “संबर
मिति दित्यादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं । घनरसः । सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र आपः स्त्रियांबहुत्वे च नित्यं । वारेफांता । पूर्वोत्तरसाहचर्यास्त्रियांछीवे च ।
घनरसः पुंसि । शेषं छीवे । “अमुनि आपः सांतं छीवे च । वारं नारमित्युभयमच्छीबं । अत्र सर्वव्रतं सारावर्तः प्रमाणं । नारं घनरसः पुमानिति शब्दार्णवः ।

कवंधमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखं ॥ अंभोर्णस्तोचपानीयनीरक्षीरांबुशंबरं ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं घनरसस्त्रिपुद्गे आप्य
मममयं ॥ भंगस्तरंग ऊर्मिर्वास्त्रियांबीचिरथोर्मिपु ॥ ५ ॥ महत्सुह्रोलकह्रोलौ स्यादावर्तोऽभसां भ्रमः ॥

घनरसमिति स्त्रीवमपि । घनरसमंबुक्षीरमितिरत्नकोशात् । “कृपीठकंदमत्स्वी स्याज्जीवनीयंकुशं विपमित्यपि । आप्यं । अममयं । द्वेजलविकारस्य ।
त्रिपु । “आप्या । अममयी । इत्यादि ।” भंगः । तरंगः । ऊर्मिः । वीचिः । चत्वारि लहर्याः । वास्त्रियां भित्तिर्ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिवत् ।
ऊर्मिरेव स्त्रीपुंसयोः । वीचिस्तु नित्यं स्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिपु उह्रोलः कह्रोल इति द्वयं । अंभसां भ्रमः मंडलाकारेण भ्रमणं आवर्तः स्यात् । एकं ।

पुंति । विद्वः । पृपतः । विप्रपः । चत्वारिजलविद्वानां । तत्रपृपतृद्धीवि । विद्वपृपतौपुंसि । विद्वपृपतृद्धीवि । “वक्राण्यपि । वक्रःशनै
 श्रेषुसिपुटभेदेनपुंसकं ।” पुटभेदाः । अमाः । जलनिर्गमाः । चत्वारिनिचक्राकारेणजलान्यधोयांतितेषां । “चक्रादिद्वयंचक्राकारेणजलाना
 मधोयानस्य । अमादिद्वयजलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौअधःस्थजस्योर्ध्वनिःसरणस्येतिवामतं ।” कूलं । रोधः । तीरं । प्रतीरं । तटं । पंचती
 रस्य । रोधःसातिं । “अदंतोपि । रोधःप्रोक्तश्चरोधसीतिसंसारवर्तः ।” तटंचिलिंगं ॥ ७ ॥ परंचअर्वाक्षपरार्वाचीतीरेक्रमेणपारावारोड्यते । नद्या.प

पृपंतिविद्वपृपताःपुमांसोविप्रपःस्त्रियां ॥ ६ ॥ चक्राणिपुटभेदाःस्युर्ध्वमाश्रजलनिर्गमाः॥ कूलंरोधंश्चतीरंचप्रती
 रंचतटंचिपु ॥ ७ ॥ पारावारपरार्वाचीतीरेपात्रंतदंतरं॥ द्वीपोऽस्त्रियामंतररीपंचदंतवारीणस्तटं॥ ८ ॥ तोचोस्थितंतत्पु
 लिनंसैकतंसिकतामयं॥ निपहरस्तुजंवालःपंकः॥ शीशादकर्मो ॥ ९ ॥

रतीरं पारंअवाक्तीरंअवारमित्यर्थः । ए
 कैकं । तयोःपारावारयोःअंतरंमध्यंपात्रमुच्यते । एकं । वारीणोऽतर्मध्यस्तटंतद्वीपइतिअंतररीपमितिचोच्यते । अस्त्रियामित्युभाभ्यांसंबध्यते । द्वे
 “द्विर्गताआपोऽत्रसद्वीपः । अपांअंतर्गतंअंतररीपं ॥ ८ ॥ तोयोस्थितंतोयक्रमेणोत्थंतत्पुलिनमुच्यते । एकं । सैकतं । सिकतामयं । द्वेवालुकाप्रचुर
 स्थानस्य । निपहरः । जंवालः । पंकः । शीदः । कर्ममः । पंचकर्ममस्य । तत्रपंकःपुन्रपुंसकयोः ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः । परीवाहाः । "परिवाहाः ।" द्वयं निर्गममार्गेऽप्रवृद्धं जलं परिवहति तेषां । उपाजितानां वित्तानां त्याग एव हिरक्षणं ॥ तडा
गोदगमं स्थानां परीवाहादबांभसामिति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपकाः । विदारकाः । द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गताः क्रियन्ते तेषां । स्रोतोद्विधा
कारिणः शिलादयः कूपका इत्येके । नौतार्यनावातारितुमर्हजलादौ नाव्यं । एकं । तत्रिषु । नौः । तरिणः । तरिः । चयनोकायाः । तरीरित्यपिलक्ष्मीवत् ।

जलोन्मुखासाःपरीवाहाःकूपकास्तुविदारकाः॥ नाव्यंत्रिलिंगंनौतार्येत्त्रियानौत्तरणंस्तरिः॥ १०॥
उदुपंतुपुवःकोलःस्रोतैर्बुसरणंस्वतः॥ आतरस्तरपण्यंस्याद्द्विणीकाष्ठांबुवाहिनी॥ ११॥

“कुदिकारादितिढीपि । तरणी । तरीदत्यपि । तरणीतरीतिहैमः । ” ॥ १ ॥ उडुपं । छुवः । कोलः । त्रयमल्पनौकायाः ॥ “होडी पञ्चवदतिव्यातायाः”
स्यतोपदंबुसरणंजलगमनंतत्वेतउच्यते । सांतमेकं । “तालव्यादिरपि । ” आतरः । तरपण्यं । द्वेतरणमूल्यस्य । काष्ठांबुबाहिनी काष्ठमयीजलवाहिनी
सादौणीउच्यते । “ दृणि-द्रोणिः ” काष्ठमुपलक्षणंपापाणादेः । एकं । दौणीदतिव्यातस्य ॥ १ ॥

सांयात्रिकः । "समुदितानां गमनं द्वौ पतारगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति ।" पतवणिक् । द्वौ नौकयावाणिज्यकारिणः । कर्णधारः । नाविकः ।
 द्वे अरित्रं भृत्वा यस्ता एव तितस्य । नियामकाः । पतवाहाः । द्वौ पतमध्यस्थितकाष्ठापेटुजंत्वा दिवानायस्थित्वाये नियंतुं शक्तास्तेषां । कूपकः । गुणव
 क्षकः । द्वैरजवाद्याधरमध्यस्तं भस्य "कुत्रा, डोलकाढी" इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥ नौकादंडः । क्षेपणी "क्षेपणिः क्षिपणिरिति च" द्वे नौकावाहकदंडस्य ।

सांयात्रिकः पतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ॥ नियामकाः पतवाहाः कूपको गुणवत्क्षकः ॥ १२ ॥
 नौकादंडः क्षेपणी स्यादरित्रं के निपातकः ॥ अभिः स्त्रीकाष्ठकुदालः सैकपात्रं तु सेचनं ॥ १३ ॥

"दण्डे" इति ख्यातस्य । अरित्रं । के निपातकः । द्वैकर्णस्य सुकाण्डं इति ख्यातस्य । अभिः । "अभीत्यपि ।" काष्ठकुदालः । "क्षेपोतदि
 मलापनयनार्थं काष्ठकुदालस्य । कुदती इति ख्यातस्य । सैकपात्रं । सेचनं । द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्सर्जनपात्रस्य । "बालदी । डोल इति ख्यातस्य ।"
 यानपात्रं तु पौतोग्ब्धिभवे द्विपुसमुद्रियं ॥ सप्तु द्विको मनुष्योऽधिजातासामु द्विकाचनौ रितिकचित् ॥ १३ ॥

नावोऽर्धनावमित्येक । तच्छीवे । नावोद्विगोरधाच्चैतिष्ठ । अतीतनौकेनौकामतीत्यवर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु । एक । त्रिलिंगं । अतः परं आगाधान्
अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु । वाच्यलिगादत्यर्थः । प्रसन्नः । अच्छः । द्वे निर्मलस्य । कलुषः । अनच्छः । आविलः । त्रयमलमिश्रस्य ॥ १४ ॥
निम्न । गभीर । गंभीरं । त्र्योणिगंभीरस्य । “खोलदतिख्यातस्य ।” तद्विपर्यये गंभीरादितरस्मिन् उत्तानमित्येक । अगाधं । अतलस्पर्शं । द्वे अत्यं

च्छीवेऽर्धनावं नावोऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥ त्रिष्वगाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषो नच्छ आविलः ॥ १४ ॥ निम्नगंभीरं
भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥ अगाधमतलस्य शैकैवर्तदार्शधौवरो ॥ १५ ॥ आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकं ॥
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्विदिशं मत्स्यवेधनं ॥ १६ ॥ पृथुरोमाक्षपो मत्स्यामीनो वै सारिणोऽडजः ॥ विसारः शकुली

चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

तगभीरस्य । कैवर्तः । दाशः । “दासः” धीवरः । त्रयैकैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आना
यः । जालं । द्वे जालस्य । शणसूत्रं । पवित्रकं । द्वे शणसूत्रस्य । मत्स्याधानी । कुवेणी । द्वे मत्स्यबंधनकरंडिकायाः । बडिश । “बडिश । बडिशरी
त्रयोपिलमध्यावा ।” मत्स्यवेधनं । द्वे मत्स्यवेधनस्य । गळदतिख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा । क्षपः । मत्स्यः । मीनः । वै सारिणः । अंडजः । वि
सारः । शकुली । अटौ मत्स्यस्य । गडकः । शकुलार्भकः । द्वे मत्स्यविशेषस्य । गरदतिप्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥

सहस्रदंष्ट्रः । पाठीनः । द्वेयहृदंष्ट्रस्य मतस्य विशेषस्य । उलूपी । शिशुकः । द्वेशिशुमाराकारमतस्य । नलमीनः । “डल्योरभेदान्नडमीनोपि” ।
त्रिलिचिमः । “त्रिलिचिमिः । नलमीनश्चिलिचिमिरित्योपालितः ।” द्वेजलतृणचारिमत्स्य विशेषस्य । वेगसातिप्रसिद्धस्य । श्रोष्ठी । शफरी ।
द्वेसहरीरितिन्यातस्य । “शुभ्र” मतस्य विशेषस्य । पुंसितुग्रोष्ठः । शफरः ॥ १८ ॥ क्षुद्राश्वेतं अङ्गमतस्याश्वेतपांसंघातः पोताथानमुच्यते । एकं । अथो

सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥ नलमीनश्चिलिचिमः श्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥ क्षुद्राङ्गमतस्य संघातः
पोताथानमथेक्षपाः ॥ रोहितो मदुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलादयश्चाथयादांसि जलजंत
वः ॥ तद्देदाः शिशुमारो द्रशंकवो मकरादयः ॥ २० ॥

तिप्रसिद्धस्य । मदुरः । मंगरादतिप्रसिद्धः । शालः । “सालोपि” चक्रांकितो मतस्य । राजीवः । रायादतिप्रसिद्धः । शकुलः । “अतिवेगवान् ।
सौरादतिप्रसिद्धः” । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलः । आदिशब्दान्धावतादयो न्ये । एकैकं । यादांसि । जलजंतवः । द्वेजलचरमात्रस्य । तद्देदाः ज
लजंतूनां विशेषाः । शिशुमारः शिरसदतिस्त्यातः । “शिशुमारोऽबुसंभूतजन्तो नारात्मके च्युतदतिविश्वमेदिन्यौ” । उद्रः हृददतिप्रसिद्धः । शंकुः सफुद्
तिप्रसिद्धः । मकरो मगरदतिप्रसिद्धः । आदिशब्दाजलहृत्स्यादयः ॥ २० ॥

कुलीरः "कुलिः" कर्कटकः । "करकटः । कर्कडः । कर्कडःकुलिरेदतिहैमः ।" द्वे कुरले "खेकडा" इतिख्यातस्य । कूर्मः । कमठः
कच्छपः । "अन्यत्रकच्छपीत्यपिपाठः । कच्छपीवल्लकीभेदेडुलैशुद्रगदांतरे । पुंसिनिध्यंतरेकूर्ममल्लबंधांतरेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ ।" त्रीणिकांस
वदतिप्रसिद्धस्य । ग्राहः । अवहारः । द्वे गोह । "नाडेसावज" इतिख्यातस्य । अवह्रियतेऽनेनेति अवहाराधारावायानामुपसंख्यानमितिघञ् । क
र्तृणिवा । "अत्रअवराहदतिपर्यायांतरंदृश्यते तन् अवपूर्वकाद्रहत्यागदत्यस्मात्तद्यनिबोध्य । अवहारस्तुयुद्धादिविश्रांतीग्राहचोरयोरितिहैमः ।"
नक्रः । कुभीरः । द्विनक्रस्य ग्राहविशेषस्य । "सुसरदतिख्यातस्य ।" कुंभीहस्ती तमीरयतिकुंभीरः । महीलता ॥ २१ ॥ गंडूपदः । किंचुलकः । "किंचिलि

स्वात्कुलरिःककटकःकूनकन०कच्छना॥ भा० ॥
हाकगोधिकासमे ॥ रक्तपातुजलौकायांस्त्रियांभूच्चिजलौकसः॥ २२॥

हाकगोधिकसमे ॥ रक्तपातुजलौकायांस्त्रियांभूभिजलौकसः ॥ २२ ॥

उपकूपजलाशयेकूपसमीपेयोजलाशयःकूपोद्धृतांबुस्यापनीयशिलादिरचितोर्गतः यत्रत्यंजलंमुखेनगावःपिबंतितत्रआहावः । निपानं । इतिद्वे ।
 अंधुः । प्रहिः । कूपः । उदपानं । चत्वारिविहीरदतिख्यातस्य । तत्रोदपानंपुंसिवा ॥ २६॥ अस्यकूपस्यनेमिःअंतरज्ज्वादिधारणार्थंदारुयंत्रं सात्रि
 का । एकं । " हातराहाटदतिख्यातस्य । " अस्यकूपस्यपापाणादिभिर्यन्मुखनिबंधनं नंदीपटदतिख्यात सवीनाहउच्यते । " विनाहः" । एकं पुष्क
 रिणी । खानं । द्वेपुष्करिण्याः । अखातं । देवखातकं । " अखातेदेवखातकदतिपुंस्कांडोऽमरदत्तातुंस्यपि " द्वेअकत्रिमख्यातस्य । " देवद्वारस्य

आहावस्तुनिपानंस्यादुपकूपजलाशये ॥ पुंस्येवांधुःप्रहिःकूपउदपानंतुपुंसिवा ॥ २६॥ नेमिःस्त्रिकास्यवीनाहो
 मुखबंधनमस्ययत् ॥ पुष्करिण्यांतुखातंस्यादखातंदेवखातकं ॥ २७॥ पद्माकरस्तडांगोऽस्त्रीकासारःसरसीसरः॥
 वेशंतःपल्वलंचात्ससरौवापीतुदीर्घिका ॥ २८॥

जलाशयस्येत्यन्ये । " ॥ २७ ॥ पद्माकरः । तडागः । कासारः ।
 सरसी । सरः । पंचतडागस्य । तत्रतडागेतटाकदतिपाठः । सपुन्रपुंसकयोः । " तटाकतडागावपि । अत्रपद्मादिद्वेसपद्मागाधजलाशयस्य । कासा
 रादित्रयंकत्रिमपद्माकरस्येत्यपिमंतं । " सरसीस्त्री । सरःसातं । वेशंतः । पल्वलं । " पल्वलः" वेशतःपल्वलोऽस्त्रीतिवाचस्पतिः । " अत्यसरः ।
 त्रीणि सत्यसरसः । वापी । " वापिः । वाप्यांवापिरपिस्मृतेतिद्विरूपकोशः । " दीर्घीतिख्यातायाः । " अधरोहणवापिकायाः । " ॥ २८॥

स्वेयं । परिखा । द्वेदुर्गाद्वहिर्यत्सति स्वातं क्रियतेतस्य चरदतिप्रसिद्धस्य । यत्र अंभसाधारणक्षेत्रादिसेकार्थजलानां संग्रहणं स आधार उच्यते । एकं ।
 “धरण, बांधदतिख्यातस्य ।” यदुक्तं । अपाधारणमाधारस्तदल्पंचालवालकमिति । आलवालं । “अलवालं ।” आवालं । आवापः । त्रीणि
 दृक्षादिमूले समंततोऽभसोऽथारणार्थयेद्वेदनंतस्य । “अल्लेदतिख्यातस्य ।” नदी । सरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणी । शैवालिनी । तटिनी । ज्हादिनी । “ज्हा

स्वेयंनुपरिस्वाधारस्त्वभसां यत्रधारणं ॥ स्यादालवालमावापोथनदीसरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणी शैवालिनी
 तटिनी ज्हादिनी धुनी ॥ स्रोतस्विनी द्वीपवती स्ववंती निधगार्पगा ॥ ३० ॥ “कूलंकपा निर्झरिणी रोधोवकासरस्वती” ॥
 गंगा विष्णुपदी जन्हुतनया सुरनिम्नगा ॥ भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

दिनी । ” धुनी । स्रोतस्विनी । “स्रोतस्वती ।” द्वीपवती । स्ववंती । निम्नगा । आपगा । “अपगेति ज्हास्वादिरपि । विद्याद्वगारमागारमपगामापगा
 मपीति द्वित्वपत्रीयाः ।” द्वादशनयाः ॥ ३० ॥ “कूलंकपादिसरस्वत्यंतानि चत्वार्यपिनद्याः” । गंगा । विष्णुपदी । जन्हुतनया । सुरनिम्नगा । भा
 गीरथी । त्रिपथगा । त्रिस्रोताः । भीष्मसूः । अयोभागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सांता ॥ ३१ ॥

कालिदी । सूर्यतनया । यमुना । शमनस्वसा । चत्वारियमुनायाः । शमनस्वसाऋदंता । रेवा । नर्मदा । सोमोद्भवा । मेकलकन्यका । “मेखलक
न्यका ” चत्वारिनर्मदायाः । “मेकलक ऋषिरद्विर्वातस्थकन्यका ।” ॥ ३२ ॥ करतोया । सदानीरा । द्वे गौरीचिवाहेकन्यादानोदकाज्जातायाः । “य
दुक्तं । प्रथमं कर्कटेद्वीप्यहंगंगारजस्वला । सर्वारक्तवहानयः करतोयां वुवाहिनीति ।” बाहुदा । सैतवाहिनी । द्वेकार्तवीर्याज्जनेनयाऽवतारितातस्याः ।
“बाहुदस्य कर्तवीर्यस्येयं बाहुदा ।” शतद्रुः । शुतुद्रिः । द्वेशतरुद्वेतिदेशभाषयाप्रसिद्धायाः । शुतुद्रिरित्यपि पाठः । शुतुद्रिस्तोममिति श्रुतेः पाठान् ।

कालिदीसूर्यतनयायमुनाशमनस्वसा ॥ रेवानुनर्मदासोमोद्भवामेकलकन्यका ॥ ३२ ॥ करतोयासदानीराबाहु
दासैतवाहिनी ॥ शतद्रुस्तुतुद्रिः स्याद्विपाशानुविपादस्त्रियां ॥ ३३ ॥ शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्पाकृत्रिमा
सरित् ॥ शरावतीवेन्नवती चंद्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

वसिष्ठशापप्रभयान्छतथाद्रुताशतद्रुः । विपाशा । विपाद् । द्वेपाश
मोचिनीतिख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति विपाद् । शकारांता ॥ ३३ ॥ शोणः । हिरण्यवाहः । द्वेनदविशेषस्य । “शोणानदीतिप्रसिद्धस्य ।”
याऽल्पाकृत्रिमासरित्साकुल्या । तालव्यांतं । एकं । “कुल्यानदीकुल्यमस्थिकुल्यावारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रेपि । शरावती । वेन्नवती । चंद्रभा
गा । “चांद्रभागा । चांद्रभागी । चंद्रभागी । चंद्रभागाचांद्रभागाचसौकोतेति द्विरूपकोशः ।” सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी । एतेपंचसमिद्विशेषाः । एकैकं । अन्याथ्यसरितः कोशिकीगंडकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः संतीतिशेषः । सिंधुसंगमः । द्वेनदीमेलकस्य
 “संभियतेमिलंत्यचसंभेदः ।” पयसोजलस्यपदव्यानिर्गमनमार्गमकरमुखादिहृपाप्रणालीत्वैकतद्द्वयोः । पुंसितुप्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरोदाविकसार ।
 योत्रियुदेविकायांनद्यांभवंदाविकं । सरव्यांनद्यांभवंसारवं । एकैकं । त्रियांतुदाविकी । सारवी । सौगंधिकं । कल्हारं । “कल्हारं” संध्याविक्रासिनः शु
 त्सरोजस्य । हृत्कं । रक्तसंध्यकं । द्वैरक्तकल्हारस्य । सक्तान्संधीन् अकतिरक्तसंध्यकं ॥ ३६ ॥ उत्पलं । कुवल्यं । द्वेकुमुदस्य । “कमलसाधारणस्ये

कावेरीसरितोन्याथ्यसंभेदः सिंधुसंगमः ॥ द्वयोः प्रणालीपयसः पदव्यांनिपुतत्तरौ ॥ ३५ ॥ देविकायां सरव्यां च भवे
 दाविकसारवौ ॥ सौगंधिकं तु कल्हारं हृत्कं रक्तसंध्यकं ॥ ३६ ॥ स्यादुत्पलं कुवल्यमथ नीलांबुजन्मच ॥ इंदीवरं
 च नीलेस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥ शालूकमेपाकंदः स्याद्धारिपर्णीतुकुंभिका ॥ जलनीलीतुशेवालं शैवलौथकुमु
 द्वती ॥ ३८ ॥

त्यन्ये । कुवलंतूत्पलं कुवमितिचिकांडशेषः । नीलेस्मिन्नुत्पले नीलांबुजन्म । इंदीवरं इतिद्वे । इंदीवारं इत्यपि । “सि
 नेथुभेस्मिन्नुत्पलेकुमुदं कैरवं । द्वे । “कैरवस्यहंसस्येदं प्रियंकैरवं” ॥ ३७ ॥ एपांउत्पलविशेषाणांकंदः शालूकस्यात् । एकं । धारिपर्णी । कुंभिका ॥ द्वे ज
 लकुंभीतिस्यातायाः । जलनीली । शेवालं । शैवलः । शेवालश्चापिशैवालः शेवलोजलनीलिका । “अयंशेवाकंदतिस्यात्तस्याकुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिनी । द्वेकुमुदिन्याः । "कुमुदयुक्तदेशस्य च ।" नलिनी । "नडिन्यपि । नडाः संत्यत्रेति नडिनी ।" बिसिनी । पद्मिनी । त्रयंकमलिन्याः । मुखश
 ब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं । नलिनं । अरविदं । महोत्पलं ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं । कमलं । शतपत्रं । कुशेशयं । पंकेतरुहं । तामरसं । सारसं । सरसीरुहं
 ॥ ४० ॥ विसप्रसूनं । राजीव । पुष्करं । अंभोरुहं । पोडशकमलस्य । वापुंसीति पोडशाभिरपि संबध्यते । तत्र पुंडरीकं । सितांभोजं । द्वेसितकमलस्य । र
 क्तसरोरुहं ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं । कोकनदं । त्रयरक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्तकुंदे पिवर्तते । यदाहुः । रक्ताब्जे रक्तकुंदे च बुधैः कोकनदं स्मृतमिति । नालः ।
 कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः ॥ वापुंसि पद्मं नलिनमरविदं महोत्पलं ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रंकमलं शतप
 त्रंकुशेशयं ॥ पंकेतरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहं ॥ ४० ॥ विसप्रसूनराजीवपुष्करं भोरुहाणि च ॥ पुंडरीकंसितांभोज
 मथरक्तसरोरुहं ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं कोकनदं नालीनोत्पलं मथास्त्रियां ॥ मृणालं विसं मञ्जादिकदं वैखंडमस्त्रियां ॥ ४२ ॥
 नालं । "नालानाली च" द्वेपद्मादिदंडस्य । मृणालं । विसं । "मृणाली । मृणालं नलदेहो बंधुन पुंसकयोर्विशद इति विश्वः ॥ मृणाले
 तु विशं विसमिति द्विरूपकोशः ।" द्वेमृणालस्य भिसेदतिख्यातस्य । अस्त्रियां ह्यो बंधुंसीः । अञ्जादिकदं वै कमलादीनां समूहं खंडमित्येकमस्त्रियां "शं
 दः । पंडः ।" तालव्यामूर्द्धन्योऽञ्जादिकदं वै पंडशब्दोऽयं । मूर्द्धन्य एव पभेपूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टस्य म्मविवेकः ॥ ४२ ॥

करहाटः । शिफाकंदः । द्वेपद्यमूलस्य । “शिफामूलतरुप्ररोहस्तत्सहितःकंदः कंदोमूलं । शिफेतिचकंदमितिचपृथक्कुनमनीइत्येके । किंजल्कः । केसरः । “केशरः” । द्वेकेसरस्य । संवर्तिका । नवदलं । द्वेपद्यादीनांनवपत्रस्य । बीजकोशः । वराटकः । द्वेबीजकोशस्य । बीजानांकमलाक्षाणांकोशोबीजकोशः ॥ ४३ ॥ इतिवारिवर्गः ॥ ७ ॥ उक्तान्वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति । उक्तमिति । मयास्वव्योमादिकमुक्तं । शब्दादीतिरसंगंधा

करहाटःशिफाकंदःकिंजल्कःकेसरैःश्लियां ॥ संवर्तिकानवदलबीजकोशोवराटकः ॥ ४३ ॥ इतिवारिवर्गः ॥ ७ ॥
उक्तंस्वव्योमिदिकालधीशब्दादिसनाद्यकं ॥ पातालभोगिनरकंवारिचैपांचसंगतं ॥ १ ॥ इत्यमरसिंहकृतौनाम
लिंगानुशासने ॥ स्वरादिकांडःप्रथमःसांगएवसमर्थितः ॥ १ ॥

दिग्ग्रहणार्थमादिशब्दः । एषांस्वर्गादीनांसंगतंसंबंधवशात्प्राप्तेदेवासुरमेघादिकंतत्त्वोक्तं ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्यकृतौनाम्नांलिंगानांचानुशासनेस्वरादिशब्दानांकांडःसमूहःसांगःअंगोपांगसहितःप्रथमःसमर्थितःकथितः ॥ १ ॥ श्रीमत्यमरविवेकेमहेश्वरेणविरचितएवं । प्रथमःस्वरादिकांडःसमाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अमरकोशप्रथमकांडस्यवर्गानुक्रमेणऽलोकसंस्था.

वर्गानुसारा	वर्गनामानि	मूलऽलौकाः	क्षेपकऽलौकाः	वर्गानां	वर्गनामानि	मूलऽलौकाः	क्षेपकऽलौकाः	कुलितऽलौकाः
१	आदीपरिभाषायाऽलौकाः ॥ स्यगंवर्गस्य	५ ६९॥	० ३	६	शब्दाविवर्गस्य	२५	२	२६८
२	द्योमवर्गस्य	२	॥	७	नाल्यवर्गस्य	३०	॥	३६
३	दिग्गवर्गस्य	२५	॥	८	पातालभोगिवर्गस्य	३१	॥	३७
४	कालवर्गस्य	३१	॥	९	नरकवर्गस्य	४३	॥	४८
५	धीवर्गस्य	१७ १५९॥	२॥ ११	१०	वारिवर्गस्य अनुक्रमऽलौकौ	२ १२२॥	० ५॥	२२८

इत्यमरकोशेअमरविवेकटीकायांप्रथमकांडःसमाप्तः

अथअमरकोशसटीकद्वितीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ वर्गादिति । दहवध्यमाणेऽस्मिन्काङ्क्षेऽगैर्मृच्छास्वानगरादिभिरुपनिर्मृत्तावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गाउदिताः ।
 वक्तुमारब्धा इत्यर्थः ॥ तत्र क्षमाभृच्छेलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां ग्रहः । “यद्वा मृगानन्ति पुनः पुनः समृगादीसिंहः” ॥ १ ॥ भूः । भूमिः । अ-
 चला । अनन्ता । रसा । विश्वंभरा । स्थिरा । धरा । धरित्री । क्षोणिः । क्षौणिः । क्षौणी । क्षीपा । काश्यपी । क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसह ॥

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौपयिमृगादिभिः ॥ नृत्रक्ष्मसन्नविट्शूद्रैः सांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥ भूभूमिरचलाऽनन्तार-
 साविश्वंभरा स्थिरा ॥ धरा धरित्री धरणिः क्षौणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वोवसुंधरा ॥
 गोत्राकुः पृथिवी पृथ्वीक्ष्माः वनिर्मदिनी महो ॥ ३ ॥

वसुमती । वसुधा । उर्वी । वसुंधरा । गोत्रा । कुः । पृथि-
 वी । “पृथ्वी । पृथ्वी पृथिवी पृथ्वीतिराज्यदर्णवः ।” पृथ्वी । क्ष्मा । अवनिः । “अवनी” मेदिनी । महो । “महिः” इति सप्तविंशतिर्नामानि
 भूमेः । अत्र भूमी धरणीत्यादयोऽङ्गीयन्ता अपि । कृदिकारा इति नन्दनिर्गणसूत्रान् ॥ ३ ॥

“विपुलेत्येकादशभूमेश्च ।” मृत् । मृत्तिका । द्वेमृवः । मृत्ता । मृत्ता । द्वेप्रशस्तमृदः । प्रशस्तामृत्तिकावित्यन्वयः । कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भू-
मउदङ्मृदि । पांडुभूम पांडुमृच्चेत्यपि पठ्यते ॥ सर्वैः सस्यैराढ्यामृत्तिकाउर्वरेत्युच्यते । एकं । ऊपः । क्षारमृत्तिका । द्वेक्षारमृत्तिकायाः । ऊपोदंतः
॥ ४ ॥ ऊपयान् । ऊपरः । द्वयंक्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिङ्गौ । यथा । ऊपवतीऊपरावास्यली । ऊपरंस्थलमित्यादि । स्थली । अकचिन्म

“विपुलागम्हरीयात्रीगौरिलोकंभिनीक्षमा ॥ भूतयात्रीरत्नगर्भाजगतीसागरांवरा ॥ १ ॥” मृन्मृत्तिकाप्रशस्तानु
मृत्सान्मृत्त्वाचमृत्तिका ॥ उर्वरासर्वसस्याढ्यास्यादुपःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥ ऊषवानूपरोद्भावप्यन्यलिङ्गौस्थलंस्थ
ली ॥ समानौमरुयन्वानौद्विखिलाग्रहतेसमे ॥ ५ ॥

स्थानस्य । ‘कचिमातुस्थला । स्थलमुभयसाधारणं ।” मरुः ।
धन्या । द्वेमरुदेशस्य । निर्जलेत्यं । म्रियतेपिपासयायस्मिन्मरुः । खिल । अग्रहत । द्वेअकटस्यक्षेत्रादेः । नग्रहन्यतेह्लादिभिरग्रहतं । “समे समा
नार्थे” त्रिपुलिङ्गेषुदस्यर्थः ॥ ५ ॥

जगती । लोकः । विटपं । “ विटपं । ” जगत्स्यात्पिटपेच्छीवंवायौनाजंगमेग्रिषु ॥ जगतीभुवनेक्षमायांछंदोभेदेजनेपिच । लोकस्तुभुवनेजनेइतिमेदिनी । “ विटपःपुमानितिबोपालितः । ” भुवनं । जगत् । पंचभूतलस्य । “ एकंमहाभूतंपृथिवी । पंचमहाभूतविपर्येद्रियात्मकंजगदितिपृथ्वीजगतोभेदः । ” अयंजंबुद्वीपवर्तीदृश्यमानोलोकःभारतनामकंवपेक्षेयं । “ उक्तंच । उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं ॥ वर्षतद्भारतंनामभारतीयव्रतं ततिरिति । ” भारतस्यराज्ञदंभारतं । “ वर्षशब्दःपुष्टिगोपि । पुन्रपुंसकयोर्वर्षजंबुद्वीपाब्दवटिष्वितिरुद्रः । वर्षास्त्रीभारतादौचजंबुद्वीपाब्दवटिष्वितिमेदिनी । ” एकं । एवमिलालतादी

त्रिष्वथोजगतीलोकौविटपंभुवनंजगत् ॥ लोकौयंभारतंवर्षशरावत्यास्तुयोऽवधेः ॥ ६ ॥ देशःप्राग्दक्षिणःप्राच्य

उदीच्यःपश्चिमोत्तरः ॥ प्रत्यंतोऽस्तेच्छदेशःस्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः ॥ ७ ॥

न्यटौवर्षाण्यम्यान्यपिशरावत्याअवधेः ॥ ६ ॥ यःप्राग्दक्षिणःप्राक्सहितोदक्षिणोदेशः सप्राच्यइत्येकं । शरावत्याअवधेयःपश्चिमोत्तरःपश्चिमसहितउत्तरोदेशःसउदीच्यइत्येकं ॥ प्रत्यंतः । मल्लेच्छदेशः । द्वेदिशटाचारहितस्यकामरूपादेः । “ यदुक्तं । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानयस्मिन्देशेनविद्यते । तंमल्लेच्छविषयंप्राङ्गुरार्यावर्तमतःपरमिति । ” मध्यदेशः । द्वे । एतत्परिमाणंतु । हिमवद्विध्यधोर्मध्येत्याग्निवनशनादपि ॥ प्रत्यवेगंप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्तितइति ॥ विनशानतीर्थभेदः । “ कुरुक्षेत्रं ” ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः । पुण्यभूमिः । द्वे विध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तं च । आसमुद्राच्चैव पूर्वाद्यासमुद्राच्च पश्चिमात् ॥ तयोरैवांतरगिर्योरार्यावर्त्तविदुर्बुधादिति
 “हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अलभूषणादौघम् ।” नीवृत् । जनपदः । द्वे जनैर्वास्यमानराट्स्य मगधादेः । नीवृत्सुं सिसाह
 चर्यात् । नियतवर्तते स्मिन्नीवृत् । न हि वृत्तीति दीर्घः । “जनः पदवस्तु यत्र । भवे जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोरिति विश्वमेदिन्यौ ।” देशः । द्वे न
 विषय । उपवर्तनं । त्रीणि ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य व्यवस्थायां त्रिषु त्रिषु लिंगेषु इत्यर्थः । नङ्गान् । नङ्गलः । द्वे न

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्याविध्यहिमालयोः ॥ नीवृत् जनपदो देशविषयौ तत्पवर्तनं ॥ ८ ॥ त्रिष्वङ्गोष्ठान् नङ्गप्राये नङ्गा
 नङ्गल इत्यपि ॥ कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥ शाद्वलः शाद्वल इति सजं बाले तु पंकिलः ॥ जलप्रायमनू

पंस्यत्पुंसिकच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

इप्राये नङ्गवहुले देशे ॥ कुमुद्वानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकवहुवेतसे । बहवो वेतसावानीरा
 यनतस्मिन्देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे कुमुदनङ्गवेतसेभ्योऽङ्गानुप् ॥ ९ ॥ शाद्वर्बालतृणैर्हरितेशोशाद्वल इत्येकं । शादाः संत्यस्मिन्शाद्वलः । सजं बालिकर्दमयुक्ते
 देशे पंकिल इत्येकं । जलप्रायः । अनूपं । द्वे जलबहुले देशस्य । अनुगता आपोऽत्र अनूप । तथाविधः अनूपसदृशः कश्चिन्नद्यादेरुपानदेशः कच्छ इत्युच्यते ।
 एकः । कच्छशब्दस्य पुंसोतिविशेषस्त्रिष्विति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्यैव पर्याय इति केचित् । “कच्छं । कच्छमनूप इति बोधोपाहितः” ॥ १०

शर्करा । शर्करिलः । द्वेवालुकायुक्तदेशे । तत्रशर्करास्त्री । शर्करः । शर्करावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । आदिमोशर्कराशर्करिलोदेशेएव । दे
शेऽनुविलचीचेतिनियमान् । एवंसिकतावत्युन्नेयाऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः । सिकतायुक्तस्यदेशस्य । सिकतः । सिकता
यान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । तत्रसिकतानित्यत्रियांबहुत्वेच । “अत्रशर्करासिकताशब्दोद्भावपिवहुवचनानावितिकेचित् ।” ॥ ११ ॥ देश

स्त्रीशर्कराशर्करिलःशर्करःशर्करावति ॥ देशएवादिमविवमुन्नेयाःसिकतावति ॥ ११ ॥ देशोनघंबुदृष्ट्यंबुसंप
न्नब्रीहिपालितः ॥ स्यान्नदीमातृकोदेवमातृकश्चयाक्रमं ॥ १२ ॥ सुराक्षिदेशराजन्वानस्यात्ततोऽन्यन्नराजवा
न् ॥ गोपुंगोस्थानकंनत्तुगौक्षीनंभूतपूर्वकं ॥ १३ ॥

इति । नघंबुभिर्दृष्ट्यंबुभिश्चसंपन्नेत्रीहिभिःपालितोदेशःक्रमेणन
दीमातृकोदेवमातृकश्चस्यात् । नघंबुजातसस्यद्वितोनदीमातृकः । दृष्ट्यंबुजातसस्यद्वितोदेवमातृकद्वत्यर्थः । एकैकं ॥ १२ ॥ धर्मशीलःशोभनो
राजायत्रससुराजा तस्मिन्देशराजन्वान् । एकं । ततोऽन्यन्नराजमात्रयुक्तेदेशराजवान् । एकं । गोष्ठं । गोस्थानकं । द्वेगवांस्थानस्य । तद्गोष्ठंभूतपूर्वकंचे
त्तुगौक्षीनमित्युच्यते । पूर्वयद्यगावआसन्तत्स्थानंगौक्षीनमित्यर्थः । गोष्ठात्तवजभूतपूर्वदतिखन् । एकं ॥ १३ ॥

पर्यतभूः । परिसरः । द्वेनदीपर्वतादीनामुपांतभुवः । सेतुः । आलिः । " आली " द्वेसेतोः " पुल्लिङ्गायामालौसेतुः पुमानित्यन्वयः । वामलूरः । नाकुः । बल्मीकं । शोणिवल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनं । बर्त्स । मार्गः । अध्वा । पंथाः । " पथः । वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकांडशेषः " पदवी । " पदविः " । सृतिः ॥ सरणिः । ' शरणिः पथिचावलाविति तालव्यादिविजयात्तालव्यादिरपि । ङीष्तेऽपि " पद्धतिः । " पद्धती " पद्या । बर्त्सनी । " बर्त्सनिः ।

पर्यंतभूः परिसरः सेतुरालौखियांपुमान् ॥ वामलूरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुन्रपुंसकं ॥ १४ ॥ अयनं वर्त्समार्गाध्वपंथा
नः पदवीस्तृतिः ॥ सरणिः पद्धतिः पद्यावर्त्सनीकपदीति च ॥ १५ ॥ अतिपंथाः सुपंथाश्च सत्पथश्चाचितेऽध्वनिः ॥ व्य
ध्वोदुरध्वोविषयः कदध्वाकांपथः समाः ॥ १६ ॥ अपंथास्त्वपथंतुल्येऽभंगाटकचतुष्पथे ॥ प्रांतरंदूरशून्योऽध्वाकां

तारिवर्त्सदुर्गमं ॥ १७ ॥

वर्त्सनिः । वर्त्सनी वर्त्सनीपथीति हेमः । " एकपदी । द्वादशमार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपंथाः । सुपंथाः । सत्पथः । त्रयं
अचितेऽध्वनिशोभने मार्गे । व्यध्वः । दुरध्वः । विषयः । कदध्वा । कापथः । " कुपथोपि " पंचदुर्गमस्य । तत्र कदध्वानांतः ॥ १६ ॥ अपंथाः । अपथं ।
द्वे अमार्गस्य । शृंगाटकं । चतुष्पथं । द्वे च व्हाटादिति ख्यातस्य । दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः छायाजलादिवर्जितो दूरस्योऽध्वामार्गः प्रांतरमित्युच्यते । एकं ।
यद्गुर्गमचोरकं टकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्समार्गः कांतारमित्युच्यते । " पुंसिकांतारः कांतारोऽस्त्रीमहारण्ये विलेदुर्गमवर्त्सनीति मेदिनी । एकं ॥ १७ ॥

कोरायुगंगय्यतिरित्युच्यते । कोशोधनुःसहस्रेद्धनुर्हस्तचतुष्टयं ॥ “द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यांगव्यूतिः पुंसि भाषितामिति शब्दाणि वासुस्यपि । क्लीबे तु गव्यूतं । धन्यं तं सहस्रं तु कोशः कोशद्वयं पुनः । गव्यूतस्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं गोमतं च तदिति वाचस्पतिः ।” किष्कणाहस्तानां चतुःशतं “चतुःशती वा” नलवइत्युच्यते । चतुःशतं हस्तमितं स्थानं नलवसक्कमित्यर्थः । एकं ॥ घंटापथः संसरणं । द्वेराजपथमात्रस्य । घंटापलक्षितगजादीनां पंथा । घटापथः । “दशधन्वं तैरोराजमार्गो घटापथः स्मृत इति चाणक्यः” तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेतुषु निष्करमित्येकं । बुधैः संसरणं वर्त्मगजादीनामसंकुलं । पुरस्योपस्करं चोक्तमि

गव्यूतिः स्त्री कोशं युगं नलवः किष्कुचतुःशतं ॥ घंटापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करं ॥ १८ ॥ “द्यावापृथिव्यौ राद
स्यौ द्यावाभूमी च रादसी ॥ दिवस्य पृथिव्यौ गंगानुरुमास्या ह्यवणाकरः ॥ १ ॥” इति भूमिवर्गः ॥ पूः स्त्री पुरी नग
रौ वापत्तनं पृष्ठभेदनं ॥

तिभृगः ॥ १८ ॥ “द्यावेत्यादिपंचद्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गंजेत्यादित्रयं क्षारसमुद्रम्य । गंजा
खनौ मुराग्रहे । रुमामुपीवदोऽपु विशिष्टलवणाकर इति मेदिनी । गंजारुमेस्त्रियां ।” ॥ १ ॥ अंगोपांगोपेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति भूमिवर्ग इति व्य
पदेशः । एवमन्यत्रापि मंतव्य ॥ इति भूमिवर्गः ॥ ७३ पूः । पुरो । “पुरिः ।” पत्तनं । “पट्टनं ।” पृष्ठभेदनं ॥ ॥ ७३ ॥

स्थानीयं । निगमः । सप्तकंनगरस्य । पूः । पुरौ । पुरीनगर्घौवास्त्रियौ । पक्षेपुरं । नगरं । केचिदत्रभेदंचक्रुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनोनेकवणिगादि
व्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञ । यत्रराजातदनुचराश्चसंति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञं । यत्पाकारादिवेष्टितंविस्तीर्णपुरंतत्स्थानीयादिनामकमिति । यन्मूलनगराद
न्यत्पुरंतच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकं । मूलनगरराजधानी । ” ॥ १ ॥ वेश्याजनस्यसमाश्रयोनिवेशस्थानंवेशात्तुध्यते । द्वेवेश्यानिवासस्य । “ता
लव्यातं । नेपथ्येगृहमात्रेववेशोवेश्यागृहेपिचेतितालव्यांतरभसः । गृहमात्रेगणिकायाःसदा निवेशोभवेत्तुतालव्यः । तालव्योमूर्द्धन्योऽलकरणेक

स्यानीयंनिगमोऽन्यत्तुयन्मूलनगरात्पुरं ॥ १ ॥ तच्छाखानगरंवेशोवेश्याजनसमाश्रयः ॥
आपणस्तुनिपद्यायांविपणिःपण्यवीथिका ॥ २ ॥

यितआचार्यैरित्यूष्मविवेकः । ” आपणः । नि
पद्या । द्वेक्रयवस्तुशालायाः । हृदवणिकूपथपण्याजिरादिकमपि । विपणिः । “विपणी । ” पण्यवीथिका । द्वेक्रयवस्तुशालापक्तेः । चत्वार्य
पिहृदस्येत्यन्ये । विपणिस्त्री । “आपणादिद्वयंहृदस्य । बाजारदतिप्रसिद्धस्य । विपणीतिद्वयंहृदस्यविप्रयस्थानस्येत्यपिमनं ” ॥ २ ॥

रथ्या । यतोली । विशिखा । त्रीणिषामभ्यन्तरमार्गस्य । घवः । वप्रं । द्वेपरिवोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । “ प्राकाराधारस्यवा । ” प्राकारः । वरणः । सालः । “ शालः । तालव्यो नृपक्षपयोः शालोद्वेक्षेतौ भेदे च । तालव्य इत्युक्तस्तथा खियां दक्षशाखायामित्युष्मविवेकः । सालो वरणसर्जयोरितिरभसः । ” त्रयं यष्टिका कंटकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रांतभागे यादृतिः वेष्टनं वेणुकंटकादीनां तत्प्राचीनिमित्युच्यते । “ प्राचीरमित्यपि । ” एकं ॥३॥ भित्तिः । कुलां । द्वे भित्तेः । तत्कुलां अंतर्न्यस्तकीकसचेदेष्टूकसंज्ञं । “ एडुकं । एडोकं । भवेद्वेडोकमेडुकमिति द्विरूपकोशः । ” एकं । अंतर्न्य

रथ्याप्रतोलीविशिखास्याचयेवप्रमखियां ॥ प्राकारेश्वरणःसालःप्राचीनंप्रांतनोदृतिः ॥ ३ ॥ भित्तिःखीकुड्यमे
दुंकयदंतर्न्यस्तकीकसं ॥ गृहंगेहोदवसितं वेष्टनमसन्ननिकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतर्पस्यसदनंभवनागारमंदिरं ॥ गृहाः
पुंसिचभूम्येवनिकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

स्तानिकीकसानिअस्थीनिदार्ढ्यार्थयत्रतत् । कीकसंकठिनद्रव्यस्योपलक्षणं । गृहं । गेहं । उदवसितं । वेष्टनम् । सन्नम् । निकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतं । पस्यं । “ वस्यं । वसेस्तिः । तत्रसाधुरिति यत् । ” सदनं । “ सादनं । ” सदनंसादनं स
मभित्तिद्विरूपकोशः । भवनं । अगारं । “ आगारं । विद्यादगारमागारमपगामपीतिद्विरूपकोशः । ” मंदिरं । गृहाः । निकाय्यः । निलयः ।
आलयः । पोदरागृहस्य । तत्रगृहशब्दः बहुत्वेनित्यंपुंसिच । “ स्त्रीवेपि । ” ॥ ५ ॥

वासः। कुटी। शाला। सभा। चत्वारिसभागृहस्य। तत्रकुटोद्वयोःस्त्रियांतुकुटीकुटिश्च। “कुटःकोटोपुमानस्त्रीघटेस्त्रीपुंसयोर्गृहेइतिभेदिनी। गृहादिस
भातानिर्विशतिर्नामानिगृहस्येत्यन्ये।” संजवनं। चतुःशालं। द्वेअन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य “चौसोपी, चौपट, चौकइतिप्रसिद्धस्या” पर्णशा
ला। उटजः। द्वेमुनिगृहस्य। “उटजस्तृणपर्णादिरितिदेशोकाशः॥” ६॥ चैत्यं। आयतनं। द्वेयज्ञायतनभेदस्य। वाजिशाला। मंदुरा। द्वेअश्व
शालायाः। “पागाइतिल्यातायाः” आवेशनं। शिल्पिशाला। “शिल्पशालेत्यपिपाठः। तत्रशिल्पस्यशालेति।” द्वेस्वर्णकारादीनांशालायाः। प्रपा। पानी
वासः। कुटीद्वयोःशालासभासंजवनंत्विदं॥ चतुःशालंमुनीनांतुपर्णशालोदजोस्त्रियां॥ ६॥ चैत्यमायतनंतुल्येवा
जिशालातुमंदुरा॥ आवेशनंशिल्पिशालाप्रपापानीयशालिका॥ ७॥ मठश्छात्रादिनिलयोगंजातुमदिरागृहं॥
गर्भागारंवासगृहमरिष्टंसूक्तिकागृहं॥ “कुट्टिमोऽस्त्रीनिवद्वाभूश्चंद्रशालाशिरोगृहं॥ ८॥ यशालिका। द्वेजलशालायाः।
“पाणपोहीइतिप्रसिद्धायाः”॥ ७॥ छात्रादिनिलयःशिष्यादीनांगृहमठइत्युच्यते। “छात्रोतिवास्यादिर्येषांपित्राजकक्षपणकादीनतिपांनिलयइति
वा।” आदिनाकापालिकादिसंग्रहः। गजादिद्वयमथस्थानस्य। गर्भागारं। वासगृहं। द्वेगृहमध्यभागस्य। अरिष्टं। सूतिकागृहं। “सूतकादी
नामत्वविकल्पास्तूतकागृहं।” द्वेप्रसवस्थानस्य। “चत्वारोपिपर्यायाइत्यन्ये। पाषाणादिनिबद्धाभूःसुकुट्टिमइत्येकं। भूमिगृह, नळघर, इतिप्रसिद्ध
स्य। चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्यउपरमाडी, अटाळीइत्यादिप्रसिद्धस्य॥ ८॥

वातायनं । गवाक्षः । द्वेगवाक्षस्य । "शरीकादतिप्रसिद्धस्य" मंडपः । जनाश्रयः । द्वेमंडपस्य । तत्रमंडपः स्त्रीवपुंसोः । धनिनां धनवतां वासः गृहं तत्
हर्म्यादि । आदिना स्वस्तिकादालिकादेशर्घहः । देवानां राज्ञां च गृहं प्रासाद इत्येकं ॥ ९ ॥ सौधः । राजसदनं । उपकार्या । उपकारिका । चत्वारि राज
गृहस्य । स्वस्तिकादयर्धश्चरसयनां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारो रणः स्वस्तिकः । उपर्युपरि गृहं सर्वतो भद्रः । वर्तुलाकृतिर्नद्यावर्तः ॥ १० ॥

वातायनं गवाक्षोऽथ मंडपोऽसौ जनाश्रयः ॥ हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूजां ॥ ९ ॥ सौधोऽसौ राजसदन
मुपकार्योपकारिका ॥ स्वस्तिकः सर्वतो भद्रो नद्यावर्तादयोपि च ॥ १० ॥ विच्छेदकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसन्ननां ॥
रुयगारं भूभुजामंतः पुरं स्यादवरोयनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियां ॥ प्रधानप्रचणालिंदा
बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

विस्तीर्णमुदरो विच्छेदकः । "विच्छेदकः" आदिनारुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां
राजां सयगारं स्त्रीगृहं तत् अंतः पुरं अवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतः । अवरोधः । चत्वारि । अट्टः । क्षौमं । "क्षौमं" द्वेहर्म्यादिपृष्ठस्य "उपरिगृहस्य माडी
इत्यादिरव्यातस्य ।" गृहविशेषस्येत्येके । प्रधानः । अलिंदः । "अलिंदः" गृहेकदेशे अलिंदः प्रधानः प्रधानस्तथेत्यमरमाला । "त्री
णिद्वाराद्वहिर्घ्नकोष्ठकस्तत्र ।" द्वारयकोष्ठाद्वहिर्द्वाराप्रवर्तिचतुष्कस्येति वा ॥ १२ ॥

गृहावपदृणी । देहली । देहूद्वाराधोभागस्य । उंवरदतिप्रसिद्धस्य । “देहूगोमयायुपलेपंलातीतिविगृहीतत्वाद्देहद्वाराधोभागस्य उंवरवोठा उंवरठाद
तिष्ठानस्य ।” अंगणं । “अंगनं । अंगनं प्रांगणेयानेकामिन्यामंगनामतेतिनांतवर्गेविश्वः ।” चत्वरं । अजिरं । त्रीणि प्रांगणस्य । शिलेत्येकंद्वारस्तंभावः
स्थितकाष्ठस्य । “शिली । तलदारुशाल्ययोपिनासादाह्वमस्ययदितिबोपालितात् ।” दंत्यांतं । “दंत्यांतं” द्वारस्तंभोपरिस्थितस्यदारुणः । “मस्त

गृहावग्रहणीदहल्यंगणं च त्वराजिरे ॥ अधस्ताद्धारुणिशिलानासादारूपरिस्थितं ॥ १३ ॥
प्रच्छन्नमंतद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकं ॥ वलीकनीधेपटलप्रानैऽथपटलं छदिः ॥ १४ ॥

कपटोगणेशपट्टीद्विप्रसिद्धस्य ।" १३॥ प्रच्छन्नं । अंतर्द्वारं । द्वेगुप्तद्वारस्य । खिडकीसंज्ञस्य । पक्षद्वारं । पक्षकं । द्वेपार्श्वद्वारस्य । प्रच्छन्नमंतर्द्वारं । वलीकः पटलं प्रांतद्विबोपालितासुंस्त्वमपि ॥ नीघ्रं । द्वेपटलप्रांते गृहच्छाद
रस्यात्पक्षद्वारंतदुच्यतदतिकात्यात्पक्षद्वारं पूर्वाच्ययीत्यन्ये । " वलीकं । " वलीकः पटलं प्रांतद्विबोपालितासुंस्त्वमपि ॥ नीघ्रं । द्वेपटलप्रांते गृहच्छाद
नस्य । " भित्तिवहिर्भागीयस्य वल्लचणपहवीद्वितिरव्यातस्य " पटलं । छदिः द्वेछादनस्य । " शाकारद्वितिरव्यातस्य । " छदिः सांतं स्त्रियां । छदिपौ ॥ १४॥

गोपानसी । वलभी " वलभी " वलभीतिमूर्द्धन्यमध्योपि । शुद्धातिवडभीचंद्रशालेसौधोर्ध्ववधूमनीतिरभसः । ओकोगृहं पिठं चालोवडभीचंद्रशालिके
तित्रिकांशोपः । " द्वेछादनार्थयद्वक्रदशरुतत्र । पटलाधारभूतवक्रकाठेदत्यर्थः । " पटलाधारवंशपंजरस्य ओमणकडणीवांसादतिप्रसिद्धस्य सज्जादस्य
पिमंतः । " कपोतपालिका । विटंकं । द्वेसौधादौकाढादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः । द्वारं । द्वारं । प्रतिहारः । " प्रतिहारः । तत्रद्वाः स्त्रियारंकां
तः । वितर्दिः । " वितर्दी " वेदिका । द्वेवेद्याः । " अंगणादिपुस्तस्योपवेशस्थानस्येतिवा । " वितर्दिनी । तोरणः । बहिर्द्वारं । द्वेतोरणस्य । " द्वारबाह्यभा

गोपानसीनुवर्त्तभीछादनेवक्रदारुणि ॥ कपोतपालिकायां विटंकं पुन्रपुंसकं ॥ १५ ॥ स्त्रीद्वारं प्रतिहारः स्याद्वित
र्दिस्तुवेदिका ॥ तोरणोऽस्त्रीवहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरं ॥ १६ ॥ कूटं पूर्द्धारियद्वस्तुनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥ कर्पाटमरं तु
त्येतद्विष्कंभोऽर्गलं नना ॥ १७ ॥

गस्य । " पुरद्वारं । गोपुरं । द्वेनगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पूर्द्धारिनगरद्वारे सुखेनावतारणा
र्थं " कमनिम्नं " यन्मुक्तं किमेतन्नहस्तिनखदत्येकं । कर्पाटं । " कर्पाटं " । कर्पाटश्च कर्पाटश्च त्रिषु स्यादरं ननेति वाचस्पतिः । कर्पाटश्चरमिति
त्रिकांशोपः । " अरं । द्वेकवाहदतिख्यातस्य । त्रिषु । तत्र स्त्रियां कर्पाटी । अररी । तद्विष्कंभः तस्य कर्पाटस्यावटं भकं यन्मुसलं तद्वर्गलमित्यु
च्यते । तत्सोऽनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । " तद्विष्कंभ्यर्गलमिति पाठः । " ॥ १७ ॥

आगेहणं । सोपानं । द्वेसोपानस्य । “पायरीदितित्यातस्य ।” निश्चेणिः । “निश्चेणिरित्यपि । नियताश्रेणिः पंक्तिरेति निश्चेणिः ।” अधिरोहिणी । द्वयं नि
सृणी । “शिबी” इति त्यातस्य ॥ संमार्जनी । शोधनी । द्वे सारणी । “केरसुणी” इति त्यातस्य । तया संमार्जन्या निक्षिप्ते निरस्ते केर इति ख्याते संकरः । निः
संकार इति पाठकर्मणि पञ्च । “अवकरः । इति द्वयं ॥ १८ ॥ मुखं । निःसरणं । द्वे गृहादिमुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य । “उसदारपुढीलदार इति ख्यातस्य । निः
सरत्यनेन निःसरणं ।” सन्निवेशः । निकर्षणं । द्वे समीचीनवासस्थानस्य । “पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः । यामः । द्वे यामस्य ।

आगेहणं स्यात्सोपानं निश्चेणित्वधिरोहिणी ॥ संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥ क्षिप्ते मुखं निःस
रणं सन्निवेशो निकर्षणं ॥ समौ संवसथग्राभौ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियां ॥ १९ ॥ ग्रामान्ते उपशल्यं स्यात्सीमसीमेस्त्रि
यामुभौ ॥ घोप आभीरपल्ली स्यात्पक्ष्णः शबरालयः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥

वेदमभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते । द्वे । “गृहरचना
वच्छिन्नभूमेः ।” ॥ १९ ॥ ग्रामान्ते यामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकं । ग्रामान्तमुपशल्यमित्यपि पाठः । “तत्र यामस्यान्ते समीपं” । सीमा । सीमा ।
द्वे यामादेर्मर्यादायां । नामन्सीमन् नित्यादि निपातनात् । पूर्वान्कारांतः । “उभे द्वे स्त्रियां” घोपः । आभीरपल्ली । “आभीरपल्लिः ।” द्वे गोपालग्रामस्य ।
तद्गृहस्य वा । कुटीकयामकयोः पल्लिरिति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्ष्ण इत्युच्यते । द्वे “भिल्लयामस्य ।” शबरो वनचांडालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥

महोदधः । शिखरी । दमभृत् । अहार्यः । घरः । पर्वतः । अद्रिः । गिरिः । ग्रावा । अचलः । शैलः । शिलोच्चयः । त्रयोदशपर्वतसामान्य
स्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । चक्रवालः । “चक्रवादः” द्वेसप्तद्वीपवत्याभूमेऽप्यकारभूतेगिरौ । त्रिकूटः । त्रिकुत् । द्वेत्रिकूटाचलस्य । दांतः त्रिक
कुत् । अस्तः । चरमदमभृत् । द्वेअस्ताचलस्य । “अस्तंक्षितेष्ववसिते त्रिपुनापश्चिमाचलेऽतिविश्वमेदिन्यौ” उदयः । पूर्वपर्वतः । द्वेउदयाचलस्य ॥ २ ॥

महोदधेशिखरिध्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥ अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥ लोकः
लोकश्चक्रवालैस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥ अस्तस्तुचरमध्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥ हिमवान्निपथो
विन्ध्योमात्यवान्पारियात्रकः ॥ गंधमादनमन्येचहमकूटादयोनगाः ॥ ३ ॥

हिमवानित्यादयः सप्तपर्वतविशेषाः । आद्रिनामलयचित्रकूटमंदरादयः । एकैकं । “ठक्” पारियात्रक इत्यपि पाठः । गंधमादन इति
पुष्टिगोप्यन्यत्र । स्यादंधमादनोभृंगे गंधकेवानरांतरे ॥ त्रीसुरायां नेगेन खीतिमेदिनी ॥” ३ ॥

पापाणः । प्रस्तरः । पावा । उपलः । अश्मा । शिला । दृषत् । सप्तपापाणस्य । शिलादृषवौस्त्रियां । कूटः । शिखरं । शृंगं । त्रयमपिपुन्यपुंसक
लिंगं पर्वतापस्य । “अस्त्रीतिपूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते । शिखरवाची शृंगशब्दः स्त्रीबएव दृश्यते ।” प्रपातः । अतटः । भृगुः । त्रयं पर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्य
स्मिन्प्रपातः । न विद्यते तटोऽत्रेत्यतटः । “प्रपातस्तु तटो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्य ते यतस्तटात्सतटो भृगुरिति ॥ ४ ॥ अद्रेर्नितं वो मध्यभागः कटक इ

पापाण प्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिलादृषत् ॥ कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥ कटकोऽस्त्री नितं

वोद्रेः स्त्रुः प्रस्यः सानुरस्त्रियां ॥ उत्सः प्रस्त्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

त्युच्यते । एकं । स्त्रुः । प्रस्थः । सानुः ।

श्रीणिपुन्यपुंसकलिगानि समभूभागे पर्वते कदेशे । तत्र स्त्रुः पुमानेवेति सर्वधरः । त्रौति प्रस्त्रवत्यंभः स्त्रुः । प्रतिष्ठतेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं सानुः । उ
त्सः । प्रस्त्रवणं । द्वयत्रपानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्त्रवत्यस्मिन्प्रस्त्रवणं । वारिप्रवाहः । निर्झरः । झरः । “झृपो देवादिकान् पित्वा दडि झ
रा । अश्वदः झरिः । डीपि झरीच ” त्रीणि झरा इति स्थानस्य । पंचापि पर्याभादत्यन्धे ॥ ५ ॥

दरी । कंदरः । द्वेपर्वतस्यगृहाकारकत्रिमविवरस्य । पक्षेकंदरा । गुहा । गम्हरं । द्वेदेवखातेअकृत्रिमविलेबिलविषये । केचिद्देवखातादिपर्यायच
तुटयमाहुः । यत्काल्यः । देवखातेविलंगुहेति । गम्हरं विलदंभयोरिति च । केचिन्तु । सूक्ष्मस्थूलभेदनद्वाभ्यांद्वाभ्यांभेदमाहुः । गिरेःसकाशाच्च्युताः
पतितायेस्थूलपापाणास्तेगंडशैलास्तुच्यन्ते । “गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्वह्निर्निगताःशूलाकारपापाणास्तेदंतकादत्येकं ।” ॥ ६ ॥ खनिः । “खानी । खा

दरीतुकंदरोवास्त्रीदेवखातविलेगुहा ॥ गम्हरंगंडशैलास्तुच्युताःस्थूलोपलागिरेः ॥ ६ ॥ “दंतकास्तुबहिस्तिर्यक्प्रदे
शान्निर्गतागिरेः॥” खनिःस्त्रियामाकरःस्यात्पादाःप्रत्यंतपर्वताः ॥ उपत्यकाद्रेशसन्नाभूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

निः । खनिरेवमताखानिरितिद्विरूपकोराः । ” आकरः । द्वेरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाणदतिख्यातस्य । पादाः । प्रत्यंतपर्वताः । द्वेपर्वतसमीपस्थाल्य
पर्वतानां । अद्रेरधःसन्निहिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते । एकं । अद्रेरुर्ध्वायाभूमिःसाधित्यका । एकं ॥ ७ ॥

अर्द्वयन्मनःशिलादिसपातुरित्युच्यते । आदिनाहरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । “तदुक्तं । सुवर्णरौप्यताम्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिकंजन्कामसीस
सीसलोहाःसर्हिगुलाः ॥ गंधकोऽभकदत्याथाधातवोगिरिसंभवादिति ।” गैरिकं । विशेषतोधातुः । विशेषणधातुरित्येवप्रसिद्धमित्यर्थः । एकं । गेरु
“काव ” इतिष्यातस्य । निकुंजः । कुंजः । द्वेलतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भस्थाने । “विकल्पेनद्वेच्छीवेअपि ।” आदिनानृणादिग्रहः ॥ ८ ॥
इतिशैलवर्गः ॥ ९ ॥ अटवी । अरण्यं । विपिनं । गहनं । काननं । वनं । पट्टमरण्यस्य । तत्राटवीस्त्रियां । “ कट्टिकारादितिङ्गीष्वा । तेना

धानुर्मनःशिलाद्यद्रेगैरिकंकतुविशेषतः ॥ निकुंजकुंजौवाङ्क्षीवेलतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥ इतिशैलवर्गः ॥ ९ ॥
अट्व्यरण्यंविपिनंगहनंकाननंवनं ॥ महारण्यमरण्यानीगृहारामास्तुनिष्कुटाः ॥ १ ॥ आरामःस्यादुपवनंरु
त्रिमंवनमेवयत् ॥ अमात्यगणिकागेहोपवनेवृक्षवाटिका ॥ २ ॥

न्यत्राटविरित्यपि ” महारण्यं । अरण्यानी । द्वे
महतोवनस्य । अरण्यानीस्त्रियां । गृहारामाः । निष्कुटाः । द्वेगृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “ कुटाद्गृहानिष्क्रान्तिष्कुटाः । ” ॥ १ ॥ यत्कृत्रिमंकृत्यानिष्टं
नंवनंतत्रआरामः । उपवनं । इतिद्वे । वृक्षवाटिकेत्येकममात्यानविश्यानांचयद्गृहोपवनंतत्र ॥ २ ॥

यद्राज्ञःसाधारणंप्रमदाभिरन्यैर्थासहक्रीडाद्यर्थवनं तत्रआक्रीडः। उद्यानमितिद्वे । “ ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमित्यभरमालायामाक्रीडस्यापिछ्छीवत्वमुक्तं । ”
अतउद्यानंअंतःपुरोचितंराज्ञीनामेवक्रीडायामुचितंचैत्यमदवनंस्यात् । व्यापोःसंज्ञाछंदसोरितिजुह्वः । एकं ॥ ३ ॥ वीथी । “ छीपोविकल्पादन्यत्र
वीथिरित्यपि । ” आलिः । आवलिः । पंक्तिः । श्रेणी । पंचकंपंक्तः । “ आल्यादित्रोणिङीपिदीर्घान्यपि । श्रेणी । जृह्वान्तोऽपि ” लेखाः । “ रेखाः ”

पुमानाक्रीडउद्यानंराज्ञःसाधारणंवनं ॥ स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचितं ॥ ३ ॥ वीथ्यालिरावलिःपंक्तिःश्रेणी
लेखास्तुराजयः ॥ वन्यावनसमूहस्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥ वक्षोमहीरुहःशाखीविटपीपादपस्तरुः ॥ अनो
कहःकुटःशालःपलाशीद्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

राजयः । द्वेलेखानां । “ सांतरापंक्तिः । निरंतरालेखाः । यथाविप्रपं
क्तिः भस्मलेखा । ” बनानांसमूहवन्येत्येकं । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुरइत्येकं । “ अंकुरः । अंकुरश्चांकुरःप्रोक्तइतिहलायुधः । ” ॥ ४ ॥
वक्षः । महीरुहः । शाखी । विटपी । पादपः । तरुः । अनोकहः । कुटः । शालः । “ सालःसर्जतरौवक्षमात्राकारयोरपीति । सालः
पादपमत्रेस्यात्पाकारदतिमदिनीविश्वकोशी । ” पलाशी । द्रुः । द्रुमः । अगमः । त्रयोदशवक्षस्य ॥ ५ ॥

पुष्पाज्जातैः फलेरुपलक्षितोऽक्षो वानस्पत्यः । एकं । आग्नेः । अपुष्पासु पुष्पं विना जातैः फलेरुपलक्षितोऽक्षो वानस्पत्यः । एकं । पनसोऽंबरादेः । द्रुम
 मात्रेऽपि वानस्पत्यः । “वनस्पतिर्द्रुमात्रे विना पुष्पं फलं द्रुमदन्ति मेदिनी कोशान् ।” फलपाक एवांतोयासांता ओषध्यः स्युः । एकं व्रीहियवादेः । “ओषधिः
 फलपाकात्तास्यादि तिवापाठः । ङीपि ओषधी ।” अंबध्यः । “अंबध्यः” फलेयहिः । द्वेयथाकालं फलधरस्य ॥ ६ ॥ बंध्यः । “बंध्यः” बंधेसाधुः ।
 यद् ” अफलः । अवकेशी । त्रयं कृतावपि फलरहितस्य । फलवान् । फली । व्रीणिसफलस्य । फलिनोऽदंतः । प्रफुल्लः । उफुल्लः । संफुल्लः ।
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पातैरपुष्पादनस्पतिः ॥ ओषध्यः फलपाकांताः स्युर्वंध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥ बंध्योऽफलो वकेशी
 च फलवान् फलिनः फली ॥ प्रफुल्लोऽफुल्लसंफुल्लज्जाकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥ फुल्लश्चैते विकसिते स्युर्वंध्यादयस्त्रि
 पु ॥ स्याणुर्वानाध्रुवः शंकुर्ह्रस्वशाखा शिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

व्याकोशः । “मूर्द्धन्यांतीवा ।” विकचः । स्फुटः ॥ ७ ॥

फुल्लः । एतेऽदौ विकसिते पुष्प्यन्ते स्युः । अंबध्यादयः अंबध्वोऽफलदत्त्यादयो विकसितांताः त्रिपुचिलिग्यास्युः । स्थाणुः । ध्रुवः । शंकुः । व्रीणिछिन्न
 विटपस्य प्रकाशे । वाना । स्थाणुराब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः । “रूपभेदाच्छीबत्वं । स्थाणुरस्त्रीति वापाठः । स्थाणुः कीले हेरुमान् । अस्त्रीध्रुव इति मेदि
 नी । ” शाखाग्रसिद्धा । शिफावक्षमूलं । जह्वे शाखा शिफेयस्य सक्षुपदल्युच्यते । एकं ॥ ८ ॥

नविद्येतेप्रकाशोयस्यतस्मिन्संघः । गुल्मः । इतिद्वयं । वल्ली । “सर्वधानुभ्यदन् । वह्निः । वेष्टिः । बह्नीनुवेष्टिः सरणइतिवाचस्पतिः” । व्रततिः । “व्रत
तिः । व्रततीः । प्रततिर्गततीस्तथेतिहत्तामुधः । ” लता । ग्रयलतायाः । वीरून् । गुल्मिनी । उलयः । इतित्रयं याप्रतानिनीशाखादिभिर्विस्तृतालता
तत्रेत्यर्थः । तत्रवीरुच्छब्दोधांतः सियां ॥९॥ नगाधारोहोवृक्षादीनामुच्चत्वं तत्रउच्छ्रायः । उत्सेधः । सच्छ्रयः । इतित्रयं । “आरोहोदेष्टपि । आरो
होदेष्टप्यउच्छ्रायेत्यैकत्वांमानभिद्यपि । आरोहेणजारोहइतिहेमः । नगाधारोहइत्यादिनागिरिवालयादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्रयेन

अप्रकांडित्तंवगुल्मौवह्योतुग्रंततिलता॥लताप्रतानिनीवीरुहृल्मिन्युलपइत्यपि॥९॥नगाद्यारोहउच्छ्रायउत्सेवश्चो
च्छ्रयथसः॥अस्त्रीप्रकांडःस्कंधःस्यान्मूलान्छाखावधिस्तरोः॥१०॥सर्मेशाखालनेस्कंधशशाखाशालेशिफाजटे॥
शाखाशिफाभ्वरोहःस्यान्मूलान्चाग्रंगतालता॥११॥

शाखापर्यन्तोयोभागस्तत्र । “नरोर्मूलस्कंधयोस्तंप्रकांडः ।” १०॥ शाखा । लता द्वे शाखायाः । स्कंधशाखा । शाला । द्वप्रधानशाखायाः । “स्कंधात्प्रथमोत्पन्नशाखायादस्यर्थः । शिफा । जटा । द्वेनरुमूलस्य । “पाळदतिप्रसिद्धस्य ।” शाखायाः शिफामूलं अवरोहदत्युच्यते । एकं । “पारोगा । पारं वादतिप्रसिद्धस्य ।” मूलाद्वृक्षमूलमारभ्यामपर्यन्तं गतालनागुहूच्यादिरप्यवरोहदत्युच्यते । एकं । “मूलादूर्ध्वं गता शिफालतास्यादित्यपि ।” ११ ॥

शिरसोऽयं शिरोग्रं तत्शिखरमित्युच्यते । शिरआद्यस्त्रयोपिपर्यायादतिकेचित् । शिखरंवाना । पक्षेपुंसीत्यर्थः । मूलं । बुध्नः । अंघ्रिनामकः । पा
दमूलपर्यायसंज्ञकः । त्रीणिवक्षदेर्मूलस्य । सारः । मज्जा । द्वयंदक्षद्विःस्थिरांशे । “गाम्भा, नरदित्येते ” तत्रमज्जानातः नरिपुंसि । कचिद्वाबंतोपि
दृश्यते । “सारोमज्जासमौत्वक्स्त्रोतिपाठः । समौसमानलिंगौ । ” त्वक् । वल्कं । वल्कलं । त्रयंतवचः । तत्रवल्काद्विद्वयंछोबपुंसोः ॥ १२ ॥ काष्ठं ।

शिरोग्रंशिखरंवानामूलंवुध्नोऽंघ्रिनामकः ॥ सारोमज्जानरित्वक्स्त्रीवल्कंवल्कलमस्त्रियां ॥ १२ ॥
काष्ठंदाविंधनंत्वधइधमेधःसमित्त्रियां ॥ निष्कुहःकोटरंवानावह्वरीमंजरिःस्त्रियौ ॥ १३ ॥

वारु । “दारुरित्यन्यत्र । पुनपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः । ” द्वेकाष्ठमात्रस्य । दंधनं । एधः । इध्मं । एधः । समित् । पंचकंशुष्कस्यनृणकाष्ठादेः । “आ
द्यत्रयंअग्निसंदीपननृणकाष्ठादेः । जलवणदतिप्रसिद्धस्य । अत्यद्वयंयागादौहूयमानसमिदादेरितिमतं । ” तत्रआद्यएधःशब्दःसांतःक्षीवे । अन्यस्त्व
दंतःपुंसि । समिद्धांतः ॥ निष्कुहः । कोटरं । द्वेदक्षगतविवरस्य । कोटरंवाना पक्षेपुमान् । वह्वरिः । मंजरिः । कृदिकोरादक्तिनइतिगणसूत्रात्त्वह्वरी ।
मंजरीइत्यपि । द्वेतुलस्यादेरभिनवोद्विदि । “कैसरदितिव्यातस्य । ” ॥ १३ ॥

पत्रं । पलारां । छदनं । दलं । पर्णं । छदः । पङ्कपत्रस्य । तत्रछदोऽदंतःपुंसि । “पर्णस्त्रिपत्रेपणतुपत्रेदतिहैमः । पल्लवः । किसलयं । “किसलयमपि” द्वेपत्रादियुक्तेशाखायाः पर्वाणि । तत्रकिसलयं पुंसिस्त्रीवेच । “पुंसिस्त्रीवेचपल्लवदन्तिव्याडिः ।” विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षणआभोगः विस्पृच्यते । एकं । “विटपोनस्त्रियांस्तंवाशाखाविस्तारपल्लवदन्तिमेदिनीकोशान् । शाखायां पल्लवस्तेवेविस्तारेविटपोस्त्रियामितिरभसाच्च पल्लवादिच

पत्रंपलारां छदनंदलंपर्णं छदः पुमान् ॥ पल्लवोऽस्त्रीकिसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियां ॥ १४ ॥
वृक्षादीनां फलंसंस्पृष्टं तं प्रसवबंधनं ॥ आमि फलेशलादुःस्याच्छुष्केवानमुभेत्रिपु ॥ १५ ॥

तुटयमेकार्थकं वा । अन्यदुक्तंकाल्येन । स्कंधादूर्ध्वतरोः शाखाकटकविटपोमतदति । ” ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्ववर्णापिसंवध्यते । वृक्षादीनां फलंसस्य भित्युच्यते । “तालव्यायापि” एकं । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत्तदंतमुच्यते । एकं । दंठ, “डेंठ” इति ख्यातस्य । बंधनं पुष्पयोर्वंतमाह कात्यः । आमि अपेक्षे फलेशलादुरित्येकं । शुष्के फलेवानमित्येकं । उभेशलादुर्वानंच त्रिपुत्रिलिग्यां ॥ १५ ॥

क्षारकः। जालकं। द्वेनूतनकलिकायाः। तद्वृत्तस्येत्येके। तत्रजालकंछीवैएव। कलिका। कोरकः। द्वेअस्फुटितपुष्पस्य। कळीइतिख्यातस्य। गुच्छकः।
 स्तवकः। द्वेकलिकादिभिराकीर्णस्यपल्लवग्रंथेः। “विकासोन्मुखकलिकायादतिकेचित्।” स्तवकेहारभेदेचगुच्छःस्तवेपिकीर्तितदतिदंत्यातेरुद्रः। पुष्पा
 दिस्तवकेगुच्छइतितालव्यातेरंतिदेवः। कुडमलः। मुकुलः। द्वेर्द्वयद्विकसितकलिकायां॥१६॥ सुमनसः। पुष्पं। प्रसूनं। कुसुमं। सुमं। “सर्वधातुसमाने
 पुसमंस्यादभिधेयवदितिमेदिनी।” चत्वारिपुष्पस्य। “कुसुमंसमित्यपिपाठः। तत्रपुष्पस्यपंचनामानि।” भून्निस्त्रियासुमनसइतिरत्नकोशः। सुमनाः
 पुष्पमालयोःस्त्रियाभितिमेदिनीकोशः। मकरंदः। पुष्परसः। द्वेपुष्पमधुनि। परागः। सुमनोरजः। द्वेपुष्परेणोः॥१७॥ सर्ववक्ष्यमाणवृक्षलतोपधिजातीयं
 क्षारकोजालकंछीवैकलिकाकोरकःपुमान्॥ स्यादुच्छ्रंस्तवकःकुडमलोमुकुलोःस्त्रियां॥१८॥ स्त्रियःसुमन
 सःपुष्पंप्रसूनंकुसुमंसुमं॥ मकरंदःपुष्परसःपरागःसुमनोरजः॥१९॥ द्विहीनंप्रसवेसर्वहरीतक्यादयःस्त्रियां॥
 आश्रयवैणवप्लाक्षनैर्यग्राधैर्गुदंफले॥२०॥ स्त्रीपुल्लिगमपि। अश्वत्थकपित्यादीनामभिधानंप्रसवेपुष्पफलेमूलचवर्तमानंत
 द्विहीनंक्षेयं। द्वाभ्यांस्त्रीपुंसाभ्याहीनं नपुंसकलिगमित्यर्थः। यथा। चंपकंआमंसूरणमित्यादि। तत्रविशेषमाह। हरीतक्याःफलंहरीतकी। आदिनाको
 शातकीकर्कटीद्राक्षेत्यादि। अश्वत्थस्यफलंआश्वत्थं। वेणोःफलंवैणवं। वृक्षस्यफलंप्लाक्षं। न्यग्रोधस्यफलंनैग्र्यमोधं। इंगुद्याःफलंऐंगुदं। बृहत्याः
 फलंबाहंतं। एकैकं। वृक्षादिभ्योणितिपुनरण्विधानात्। अश्वत्थादिशब्देभ्यःफलेलुङ्नास्तीत्यर्थः॥२०॥

जंभूः। जंभु। जांबवं। त्रीणिजंब्वाःफलं। जातीयूथिकामहिकेत्यादयःपुष्पेवर्तमानाः। त्वलिगाएवस्युः। ननुह्कीवे। यथाजात्याःपुष्पंजातीस्त्री। व्रीहयःफलेस्त्वलिगाः। यथाम्रीहीणांफलानित्रीहयःपुंसि। एवंमाषमुद्रवदादयोपिज्ञेयाः। यथामाषाणांफलंमाषाः॥९॥ विदारीवृहत्पुंशुमतीत्याद्यामूलेष्वलिगाः। यथाविदार्यामूलंविदारी। अपिराब्दासुष्येपिस्त्वलिगाः। पाटलापुष्पेवर्तमानाह्कीवे। यथापाटलायाःपुष्पंपाटलं। अपिशब्दात्स्वलिगाः। “पा

बार्हतंचफलेजंञ्वाजंबूःस्त्रीजंबुजांबवं॥पुष्पेजातीप्रभृतयःस्वर्लिगाव्रोहयःफल॥१९॥विदार्याद्यास्तुमूलैपिपुष्पे
कृबीवैपिपार्टला॥बोधिहुमथ्यलदलःपिप्पलःकुंजराशनः॥२०॥अथत्येथकपित्येस्युर्दधित्यग्राहिमन्मथाः॥त
स्मिन्दधिफलःपुष्पफलदंतशठावपि॥२१॥उदुंवरोजंतुफलयज्ञांगोहेमदुग्धकः॥कोविदारचमरिकःकुंदालो

अगपन्नकः ॥ ३२ ॥

युगपन्नकः ॥ २२ ॥

दलः कुसुमेवर्णेप्याथुनीहिश्चपाटलदन्तिशाश्वतासुहृिगोपि । ” वीथिद्रुमः । चलदलः । पिप्पलः । कुंज
राशानः ॥ २० ॥ अश्वत्थं । पंचपिप्पलवृक्षस्य । कपित्थः । “अमरमालायां पवर्गवृतीयमध्योपि । ” दधित्थः । माही । मन्मथः । दधिकलः ।
पुष्पफलः । दन्तशठः । सप्तकंकपित्थस्य । “कवठदन्तिप्रसिद्धस्य ॥ २१ ॥ उडुंबरः । “मेदिन्यांटवर्गवृतीयमध्यः । त्रिकांडशेषेप्येवमेव । जंतुफ
लः । यज्ञांगः । हेमद्रुग्धकः । चत्वारिउडुंबरस्य उंबरदन्तिख्यातस्य । कोविदारः । चमारिकः । कुट्टालः । युगपन्नकः । चत्वारिकांचनदन्तिख्यातस्य ॥ २२ ॥

सप्तपर्णः । विशालत्वक् । शारदः । “लुंतीपि । शारदीतोयपिप्पल्यांसप्तपर्णेचिदित्यतिष्ठुद्रः । शारदोब्देस्त्रियातोयपिप्पलीसप्तपर्णयोरितिमेदिनी ।” विषमच्छदः । चत्वारिंसांतवणइतिख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः । प्राकृतसंज्ञयापिव्याख्याने नदीपः । यदुक्तं । प्रयोजनाथर्विचनप्रवृत्तिर्यतस्त्वत् । प्राकृतद्वोपइति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्योमूलात्सुष्याफलाद्द्वलात् । आकारादेशकालादेर्वनौपध्यर्थमुन्मयेदिति । आरग्वधः । “अरग्वधः । अरग्वधः । अरग्वधोयशंपाक कृतमालस्तथाऽर्ग्वधइतिरत्नकोशः ।” राजदक्षः । शम्याकः । “संपाकःशंपाकश्च । संपाकस्तर्ककेधृटेत्रिषुनाचतुंगु

संसर्पणोविशालत्वक्शारदोविषमच्छदः ॥ आरग्वधेराजदक्षश्चतुंगुलाः ॥ २३ ॥ ओरेवतव्याधिघातकृतमालसुर्वर्णकाः ॥ स्युर्जंबीरेदंतशठजंभभीरजंभलाः ॥ २४ ॥ वरुणोवरणःसेतुस्तिकशकःकुमारकः ॥ पुन्नागेपुरुषस्तुंगःकेशरोदेववल्लभः ॥ २५ ॥

लइतिमेदिनी । ” चतुंगुलः ॥ २३ ॥ ओरेवतः । व्याधिघातः । कृतमालः । सुवर्णकः । “सुवर्णकः ” । अटो बाहवाइतिख्यातस्य । जंबीरः । “जंबीरः” दंतशठः । जंभः । जंभीरः । जंभलः । “जंभरः” पंचकंजावेर । “लघुइदंनिवू”इतिख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुण । वरण । सेतु । तिकशकः । कुमारकः । पंच वायवर्णाइतिख्यातस्य । पुन्नागःपुरुषःतुंगः । “केशरः” देववल्लभः । पंचकंउडी । “उडणी, उडली ” इतिख्यातस्य ॥ २५ ॥

पारिभद्रः । निवतः । मंदारः । पारिजातकः । चत्वारिनिवतरोः । “कहूनिवदतिख्यातस्य” तिनिशः । स्यंदनः । नेमी । “नेमिः । पुल्लिगस्तिनि
शेनेमिश्रकप्रातेसिधामपीतिरुद्रः ।” रथद्रुः । अतिमुक्तकः । वंजुलः । चित्रकृत् । सप्त तिवसदतिख्यातस्य । अयंखदिरसदृशःकंठकरहितः । पी
तनः । कपीतनः । आघातकः । “अघातकः । कपिचूतोऽघातकोस्यफलेपशुहरीतकीतिचिकांशेषः ।” त्रयं अंबाढादतिख्यातस्य । मधूकः । “म

पारिभद्रेनिवतरुर्मंदारःपारिजातकः॥ तिनिशेस्यंदनोनेमीरथद्रुतिमुक्तकः॥ २६॥ वंजुलश्चित्रकृत्चायद्वौपीत
नकपीतनौ॥ आघातकेमधूकेतुगुडपुष्पमधुह्रमौ ॥ २७॥ वानप्रस्यमधुषोऽलौजलेजैत्रमधूलकः॥ पीलोऽगुडफ
लःसंसीतस्मिंस्तुगिरिसंभवे॥ २८॥

धूकः । मधूलः । मधुलः । “गुडपुष्पः । मधुह्रमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः । मधु
गिरिजःसोऽल्पपत्रकदतिमाधवः । मधूकोऽन्योमधूलस्तुजलजोदीर्घपत्रकदतिस्वामी ।” पीलुः । गुडफलः । संसी । त्रीणिपीलुवृक्षस्य । “अक्रोडद
तिप्रसिद्धस्य ।” अयंगुर्जरदेशेप्रसिद्धः । गिरिसंभवेतस्मिन्पोलौ ॥ २८ ॥

अक्षोढः । “अक्षोढः । आक्षोढः । आक्षोढः । “कर्परालः” । इतिद्वयं । “पर्वतपील्यो.डोंगरीअक्रोडइतिख्यातस्य ।” अं
कोटः “अंखोठः । अंकोलः ।” निकोचकः “निकोटकः ।” द्वेअंकोटस्य । “पिस्तेइतिख्यातस्य ।” पलाशः । वातपोथः । चत्वा
रिपलाशस्य । वेतसः ॥ २९ ॥ रथः । आभ्रपुष्पः । विडुलः । शीतः । “शीतं । शीतनुपाखानीरबहुवारद्वुमेपुचैत्यजयात्” बानीरः । बंजुलः ।

अक्षौढकंदरालौद्वावकौढेतुनिकोच्चकः ॥ पलाशोकिंशुकःपर्णोवातपोथोथवेतसे ॥ २९ ॥ रथाभ्रपुष्पविदुरशी
तवानोखंजुलाः॥ द्वौपरिव्याधविदुलौनादयीचाबुवेतसे ॥ ३० ॥ सोभांजनेशिन्नुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः॥
रक्तोसौमधुशिन्नुःस्यादरिष्टःफेनिलःसमौ ॥ ३१ ॥

समेकवेतसस्ये । “वेतदितिव्यातस्य ।” परिव्याधः । विटुल ।
रागसानुसारदुःस्वादुरटः फानलः सना ॥ ३१ ॥
नादेयी । अंबुवेतसः । चत्वारिजलवेतसस्य । नादेयीस्त्री ॥ ३० ॥ सौभाजनः । नादेयीस्त्री ॥ ३० ॥ सौभाजनः । शोभाजनः । शोभाजनः । शोभाजनः । तीक्ष्णगंधकः ।
अक्षीयः । “आक्षीवः” मोचकः । पंचकं शोगूल । “शेवगा, शोगट” इतिव्यातस्य । असौसौभाजनो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिशुरित्युच्यते । एकं । अ
रिटः । फेनिलः । द्वेरिठा इतिव्यातस्य । “अन्यत्ररिटमित्यपि । रिटंक्षेमशुभाभावेपुंसिखड्गेचफेनिलद्विमेदिनी ।” ॥ ३१ ॥

विल्वः । शांडिल्यः । शैलूपः । मालूरः । श्रीफलः । पंचकं विल्वस्य । पृक्षः । जटी । “जटिः” पर्कटी । “पर्कटिः” । “त्रयं पिपरीदितिल्यातस्य । अयं गोमांतकभाषयकेष्वादितिल्यातः । तत्र जटीपर्कटिना विनंतौ । पर्कटीङीपतेतिकश्चत् । न्यग्रोधः । बहुपात् । वटः । त्रयंवटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः । शावरः । “सावरः” लोभ्रः । निरीटः । तिल्वः । मार्जनः । पटलोध्रस्य । “तत्रायौ श्वेतलोध्रेषोपारक्तलोध्रेदत्येके” । आम्रः । चूतः । रसालः । त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोत्तिसौरभश्चेत्सहकारदत्येकं ॥ ३३ ॥ कुंभः । उलूखलकं । कुंभेति संघातविगृहीतं । कुंभमिति छीवमपि । कामुकैव नार्याचकुंभछीवंतुगु

विल्वेशांडिल्यशैलूपैमालूरश्रीफलावपि ॥ पृक्षोजटीपर्कटीस्यान्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥ गालवः शावरो लो
ध्रस्तिरोटस्तिवमार्जनौ ॥ आद्यश्चूतोरसालोसौ सहकारोत्तिसौरभः ॥ ३३ ॥ कुंभो लूखलकं छीवैको शिको गुगु
लुः पुरः ॥ शैलुः श्लेष्मातकः शीत उदालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

लावितिरभसः । कुंभं चिह्नं तिगुगुलाविति विश्वप्रकाशः । उदूखलमि
त्यपि । उदूखलं गुगुली स्यादुलूखले पिनद्वयोरिति मेदिनी । उलूखले गुगुलौ च छीवमुक्तमुदूखलमितिरुद्रः । अत्र पक्षे कुंभं चोदूखलमिति पाठः कर्त्त
व्यः । कुंभोलूः खलकं कुंभोलूखलं । कुंभोलूखलाकारादृक्षकोशान्निर्यातं । कुंभोलूखलकं कुंभं कुंभोलूखलकं वरमिति वाचस्पतिः । कोशिकः । गुगु
लुः । “गुगुलुः” पुरः । पंचगुगुलवक्षस्य । पुरोऽदंतः शैलुः । “शैलुः” श्लेष्मातकः । शीतः । उदालः । बहुवारकः । पंचशैलट । “भोकरि” इति ख्यातस्य ३४

राजादनं । "राजातनः । राजादनः । राजादनं प्रसरकोराजातनदतिवाचस्पतिः । प्रियालः । "प्रियालश्च प्रियालकदतिभायवः ।" सन्नकट्टुः । धनुः पटः । चत्वारिचारदतिख्यातस्य । धनुः । पटदतिव्यस्तमपि । धनुः प्रियालेनानखीराशिभेदेशरासनदतिमेदिनी । पटः प्रियालवक्षेनासुचेलपुन्यपुंसकमि
तिरभसः । गंभारी । "कंभारी" सर्वतोभद्रा । काश्मरी । "काश्मरी" मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी । भद्रपर्णी । काश्मर्यः । सुप्तशिवणीदति
ख्यातस्य । काश्मर्योऽदंतःपुति । कर्कधूः । "कर्कधूः" बदरी । कोलिः । "कोली" कोला । "कोली" तत्रकर्कधूद्वयोः स्त्रीपुंस

राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकट्टुर्धनुः पटः ॥ गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी च
काश्मर्यश्चाप्ययद्वयोः ॥ कर्कधूर्वदशकोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥ सौवीरं वदरं घांटाप्यस्यात्स्वादुकंठकः ॥

विकंकतः सुवाटक्षोग्रं थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

योः । कोलं । कुवलं । फेनिलं ॥ ३६ ॥ सौवीरं । "यजि ।

सौवीर्यं ।" बदरं । घांटा । पद्वदरीफलस्य । घांटाशब्दो बदरीसदृशे वक्षभेदे विवर्तते । बदरीसदृशाकारो वक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घांटा
गोपघटंतिचोध्यतदति सुभूत्युक्तः । "स्वादुकंठकः । विकंकतः । "वेकंकतः ।" सुवाटक्षः । ग्रंथिलः । व्याघ्रपात् । पंचविकंकतस्य । "वेहळीदति
ख्यातस्य ।" अयं यज्ञियवक्षभेदः करनाटकभाषया हलुमाणि कादतिख्यातः ॥ ३७ ॥

ऐरावतः । नागरंगः । नादेयी । भूमिर्जवुका । चत्वारिनागरंगस्य । नारिगदतिख्यातस्य । “अत्रपूर्वद्वयंभूमिर्जवुकादित्यपिमन्तं ।”
तिदुकः । “तिदुकी ।” स्फूर्जकः । कालस्कंधः । शितिसारकः । चत्वारि तैडू । टेंभुरणीदतिख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकैदुः । कुलकः । काकतिदुकः । काकपी
लुकः । चत्वारिकाकैतैडू । “काकटंभुरणी, कडूटंभुरणीदिति, कुचला, काजरा” इतिख्यातस्य । गोलीढः । झादलः । घंटा । पाटलिः । मोक्षः । मु

ऐरावतोनागरंगोनादेयीभूमिर्जवुका ॥ तिदुकःस्फूर्जकःकालस्कंधश्चशितिसारके ॥ ३८ ॥ काकैदुःकुलकःका
कतिदुकःकाकपीलुके ॥ गोलीढोझादलोघंटापाटलिर्मोक्षमुष्कौ ॥ ३९ ॥ तिलकःक्षुरकःश्रीमान्समोपिचुल
झावुकौ ॥ श्रीपर्णिकाकुमुदिकाकुंभीकैडयकट्फलौ ॥ ४० ॥

ष्ककः । पंचघंटापाटलेः । “मोरवाइतिप्रसिद्धस्य ।”
घंटा पाटलिरितिनामद्वयंवा ।” ॥ ३९ ॥ तिलकः । क्षुरकः । श्रीमान् । त्रयंतिळवा “तिलकंपुष्य” इतिख्यातस्य । पिचुलः । झावुकः । द्वेझावु
कस्य । तिलकभेदोयं । “कोवीदतिख्यातेयमितिकेचित् ।” श्रीपर्णिका । कुमुदिका । कुंभी । कैडयः । कट्फलः । पंच कुंमल । “कुंभ्यादिति, का
यफल” इतिख्यातस्य । कुंभीस्त्री ॥ ४० ॥

क्रमुकः । पट्टिकात्यः । पट्टी । लाक्षाप्रसादनः । चत्वारि लोहितलोघ्नस्य । पट्टिका आख्यायस्य सः । पट्टोपतोवा । “ढीपंतोवा ।” तूद् । “नूद् ।”
यूपः । क्रमुकः । ब्रह्मण्यः । ब्रह्मदारु ॥ ४ ॥ तूलं । “तूलोपि” पदं अश्वत्थाकरे वृक्षभेदे । “पारसापिपळद्” तिख्यातस्य । “नीपः । प्रियकः । कंदंवः । हरिप्रियः ।
चत्वारि कलंवद्” तिख्यातस्य । वीरवृक्षः । अरुष्करः । अग्निमुखी । भङ्गातकी । चत्वारि “बिबवा । भिलावाद्” तिख्यातस्य । ॥ ४ ॥ गर्दभांडः । कंदरालः ।
चत्वारि कलंवद्” तिख्यातस्य ॥ ४ ॥

क्रमुकःपट्टिकाख्यःस्यात्पट्टीलाक्षाप्रसादनः॥तूदस्तुयुपःक्रमुकोन्नहण्योन्नहदारुच॥४१॥
तल्लंचनीपप्रियककंदंवास्तुहरिप्रियः॥वीरवक्षोःरुष्करोन्निमुखीभह्नातकीन्निपु॥४२॥गर्द
भांडिकंदरालकपीतनसुपाश्वकाः॥पुक्षश्चतितिडोचिंचाःम्लिकाःथोपीतसारके॥४३॥

कपीतनः । सुपार्श्वकः । मुक्षः । पंच गजहंड “खालीपिपरी” इति ख्यातस्य । तितिडी । “तितिडी । अम्लिकाचाम्लिकाचिचातितिडीकाचतिति
लीतिचद्रः” चिचा । अम्लिका । “आम्लीका । अम्लिका । तितिडीत्वाम्लिकाचिचातितिडीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः ।” त्रयंचिचायाः । पीत
सारकः ॥ ४३ ॥

सर्जकः । असनः । “आसनः । पटिभस्करं धयोः स्त्रीवमासनं ननु जीवकदतिरुद्रभसौ ।” वंधूकपुष्पः । प्रियकः । जीवकः । पङ्कअसपाइतिख्यातस्य ।
 “सन्नकटिअत्तण, पालेअसणइतिद्वोभेदोख्यातो ।” सालः । “श्यालः” सर्जः । कार्यः । “कार्प्यः” अश्वकर्णकः । सस्यसंवरः “शस्यसंवरः” पं
 चशालरुशस्य सालइडनिप्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः । वीरतरुः । इन्द्रुः । ककुभः । अर्जुनः । पंचकं अर्जुनवृक्षस्य । “अर्जुनसादडाइत्यपि
 यदंति ।” राजादनः । “राजादनं क्षीरिकायां प्रियालेकिशुकेऽपि चेति मेदिनी ।” फलाध्यक्षः । क्षीरिका । चयं खिरणी इति ख्यातस्य ॥ ४५ ॥

सर्जकार्सेनचंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ सालेनसर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥ नदीसर्जो वीरतरुः
 इन्द्रुः ककुभोऽर्जुनः ॥ राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिका चामयद्वयोः ॥ ४५ ॥ इंगुदीतापसतरुर्भूर्जेचमिष्टदुत्वचौ ॥ पि
 ण्डिलापूरणीमोचास्तिरायुः शाल्मलिद्वयोः ॥ ४६ ॥

इंगुदी । तापसतरुः । द्वेदंगुद्याः । “हिगणवेठइति ख्यातायाः ।”
 द्वयोरित्युक्तत्वात् । सितुदंगुदः । भूर्जः । चर्मी । मृदुत्वक् । त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । पिण्डिला । पूरणी । मोचा । स्तिरायुः । शाल्मलिः । “शल्मलिः ।
 शाल्मलः ।” पंचसांवरी इति ख्यातस्य । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । “स्तिरमायुधस्याः स्तिरायुः । पटिवर्षसहस्राणि क्वने जीवति शाल्मलिः । रिति वचनात् ॥ ४६ ॥

[illegible]

जः पूर्तिकः कलिमारकः ॥ करजभद्राः पञ्चपापघ्नः ॥
गान्धर्वी बालर्तनैर्यः खदिरोदंतयावनः ॥ ४९ ॥
पर्णावहुरी । अंगारवहुरी ॥ ४८ ॥ रोही । रोहितकः । छीहशत्रुः । दाडिमपु
खदिरः । दन्तधावनः । चत्वारिखदि

गायत्रीवालर्तनैर्यः खदिरादन्तथावनः ॥ ४५ ॥
पर्णावहुरी । अंगारबहुरा ॥ ४६ ॥ राहा । सत्ताहान् ।
पृक्कः । चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य । गायत्री । “बन्धिगायत्रिणा तथेति वैद्यकादि न्नंतोपि ।” वालुतनयः । खदिरः । इतथावनः । चत्वारि खदिरा
रस्य । “गायत्रीस्त्रिया । गायत्रीखदिरस्त्रीस्यादिति रभसः । बालपञ्चश्चेति प्राचापाठः । यदाह । खदिरोरक्तसारश्वगायत्रीदन्तथावनः । कटकीबालप
त्रथजिन्हूल्य क्षतिः क्षयदतित्रिकाडशेषे व्येवमेव पाठः ॥ ” ४९ ॥

अरिमेदः । विट्स्वदिरः । द्वेदुर्गंधिस्वदिरस्य । विट्गंधिः स्वदिरोगिविट्स्वदिरः । सितेशुक्लसारस्वदिरैकदरः । सोमवल्कः । इतिद्वयं । व्याघ्रपुच्छः
गंधर्वहस्तकः ॥ ५० ॥ एरंडः । उरुवूकः । उरुवुकः । खूकः । खूकः । चित्रकः । चंचुः । पंचांगुलः । मंडः । वर्धमानः । व्यडंब
कः ' व्यह्वनोपि " एकादशएरंडस्य । मंडयतीतिमंडः । कश्चिदमंडद्विपदमाह । " आमंडइत्यपि । गंधर्वहस्तकोमंडआमंडोव्याघ्रपुच्छकइतितार

अरिमंदोविट्स्वदिरैकदरः स्वदिरसिते ॥ सोमवल्कोप्यथव्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥ एरंडउरुवूकश्चरुचक
श्चित्रकश्चसः ॥ चंचुः पंचांगुलोमंडवर्द्धमानव्यडंबकर्कः ॥ ५१ ॥ अत्याशमीशमीरः स्याच्छमीसक्तुफलशिवा ॥
पिंडीतकोमरुचकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यश्चमदनेशक्रपादपः पारिभद्रकः ॥ भद्रदारुद्रुकिंलिमपीत
दारुचदारुच ॥ ५३ ॥

पालः " ॥ ५१ ॥ व्याघ्रपुच्छाकाशमीसशमीरइत्येकं । शमी । सक्तुफला । " सक्तुफ
ली " शिवा । त्रयशाम्याः । पिंडीतकः । मरुचकः । श्वसनः । करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः । मदनः । पदंगोळादितिल्यातस्य । शक्रपादपः । पारि
भद्रकः । भद्रदारु । द्रुकिंलिमं । पीतदारु । दारु ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं । एतानिसंसं देवदारुणि । पाटलिः । “पाटली” । पाटला । मोघा । ‘अमोघा । अलिप्रिया विशालाप्याप्यमोघापाटलिर्द्वयोः इति वाचस्पतिः ।”
 काचस्थाली । “कालास्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली । इति पदद्वयं । कालातुरुष्णवृंताख्यामंजिष्ठानीलिकासुचेति मेदिनी । स्थाली
 स्यात्पाटलोऽस्य योरिति मेदिनी विश्वप्रकाशौ ।” फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंता कुबेराक्षी । सप्तपाटलायाः । “पाटली इति ख्यातायाः ।” तत्र पाटलि

पूतिकाष्ठं च सप्तस्युर्देवदारुण्यद्वयोः ॥ पाटलिः पाटलामोघाकाचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंता कुबेराक्षी
 श्यामानु महिलाब्ध्या ॥ लतागोवंदिनी गुंद्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना गंधफली कारंभा प्रियक
 श्रसा ॥ मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वंगटुकाः ॥ ५६ ॥

द्वयोः । श्यामा । महिलाब्ध्या । लता । गोवंदिनी । गुंद्रा । प्रियं
 गुः । फलिनी । फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना । गंधफली । कारंभा । प्रियकः । द्वादशप्रियंगुवृक्षे । “वाघांटी इति ख्याते ।” महिलायाः स्त्रियाः आब्धयद्
 व आब्धयो यस्य सा । महिलायाः समग्रनामभिरभिधीयत इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंसि । रोपं स्त्रियां । मंडूकपर्णः । पत्रोर्णः । नटः । कदंगः । टुटुकाः ॥ ५६ ॥

कपिला । भस्मगर्भा । चत्वारिंशत्सवा इति श्रुत्या तस्य । अगुरुदन्तिपृथग्पदंवा । “तत्पुन्यपुंसकं । अगुरुद्वीवेशि शपाया मिहिरुद्रः । अगुरुः स्याच्छिषाया मिहिरुद्रः । शिषापतं त्रयं शिषावा इति श्रुत्या तस्य । याकपिला कृष्णवर्णपुष्पासा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिषावा इति प्रसिद्धस्य ।” शिरीषः । कपीतनः । भंडिलः । भंडिरः । भंडीलो भंडिरो नेति वाचस्पतिः । “त्रयं शिषा इति श्रुत्या तस्य । चापेयः । चंपकः । हेमपुष्पकः ।

कपिला भस्मगर्भा शिरीषस्तु कपीतनः ॥ भंडिलोऽप्यथ चापेयश्चंपकौ हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥
एतस्य कलिकांगं फली स्यादयं केसरैः ॥ वकुलो वंजुलो शोकैः समौ करकदार्ढिमौ ॥ ६४ ॥

नयंकुडचोपा । “सो न चोपा” इति श्रुत्या तस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चंपकस्य कलिकांगं फलीत्येकं । तथा च प्रयोगः । न पट्पदो गंधफली मज्जि इति । केसरः । “तालव्यमध्योपि ।” वकुलः । द्वे ओवळ । “वकूळ” इति श्रुत्या तस्य । वंजुलः । अशोकः । द्वे अशोकस्य । करकः । दार्ढिमः । “दार्ढिमः । दालिमः । दालिमः । दालिबसारपिडीर स्वादु म्लथुकवत्तु भा इति रभसः । निरुण्डशोषोऽप्येवं ।” द्वे दार्ढिमस्य । दार्ढिब इति श्रुत्या तस्य ॥ ६४ ॥

चापेयः । केसरः । नागकेसरः । “स्वर्णभसर्पाख्यो नागकेसरः पट्पदप्रियदतिरभसः ।” कांचनाब्धयः । चत्वारिणागचांपादितिल्यातस्य । कांचनाब्धयः स्वर्णपर्यायनामकद्वयार्थः । जया । जयंती । तर्कारी । नादेयी । वैजयंतिका । पंच दहाकळ । “थोरऐरण ” इतिल्यातायाः । ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णा अभिमंथः । कणिका । गणिकारिका । जयः । पंच नखेलइतिल्यातस्य । दशाप्येकस्य पर्यायादत्येक । कुटजः । शक्रः । वत्सकः । गिरिमल्लिका । चत्वारि कुडाइतिप्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैवकुटजस्यफले कलिंगं । इंद्रयवं । भद्रयवं । भद्रयवं । भद्रयवं । भद्रयवं । पुमानित्यमरमा

चापेयः केसरो नागकेसरः कांचनाब्धयः ॥ जयाजयंतितर्कारी नादेयी वैजयंतिका ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णमभिमंथः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥ जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कलिंगेन्द्रयवं भद्रयवं फले ॥ कृष्णपाकफलाविग्रसुपेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥ कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छोप्यथ सिंदुके ॥ सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुंडाद्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

ला । कलिंगा । तत्रैव स्त्रीकेंद्रिपाठान् । “आविग्रः” सुपेणः । करमर्दकः । चत्वारि करमर्दकस्य । करवंदइतिल्यातस्य । कृष्णपाकफलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कंधः तमालः । तापिच्छः । “तापिजः” । त्रयंतमालस्य । सिंदु कः । “सिंधुकः” । सिंधुवारः । इंद्रसुरसः । “इंद्रसुरिसः” । निर्गुंडी । “निर्गुंडी” इन्द्राणिका । पंच सिंदुवारस्य । सिंधुआरी, निगडी, निर्गुंडी इतिल्यातस्य ॥ ६८ ॥

वेणी । गग । गरी । “स्वेत्यपि । अगरीत्यपि । देवताडैस्वरातीक्ष्णत्रिपुस्याद्रद्भेषुमानितिरभसः । खरागरीतिसमस्तमपि । मूषिकाविपद्भवाद्भ्रमागिरतिग
 रागरीत्येकंपदमपि । तदुक्तं । जीमूतकोदेवताडोद्यत्रकेरोगरागरीति ।” देवताडः । जीमूतः । पंच देवतालस्य । देवताली । “देवहंगरी” इति ख्यातस्य ।
 श्रीहस्तिनी । भूतंडी । द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य । शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी “योरुकरू” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं । “तृणशून्ये गुल्मे साधु ।
 तत्र साधुरिति यत् । मल्लिकोहसंभेदस्याचूणशून्येपिमल्लिकेतिरुद्रः ।” मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी । शीतभीरुः । “शतभीरुः । मल्लिकाशतभीरु
 श्यगवाक्षीभद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायंती भूपदी तृणशून्यकमिति वाचस्पतिः ।” चत्वारिमल्लिकायाः । “मोगरी इति ख्यातायाः ।” सैवमल्लिकाव
 वेणी गंगरी देवताडोजीमूतइत्यपि ॥ श्रीहस्तिनी तु भूतंडी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतभीरुश्च सैवा
 स्फोटो वनोद्भवा ॥ शैफालिका तु सुवहानिर्गुंडा नीलिका च सा ॥ ७० ॥ सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथमागधी ॥ ग
 णिका यथिकां वष्टासापीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥ नोद्भवा आस्फोटेलुच्यते । एकं । रानमोगरी इति ख्यातस्य । आस्फोतेत्यपि ।
 “आस्फोता गिरिकर्ण्यं च वनमल्लिकां च योषितीति भेदिनी ।” शैफालिका । “शीफालिका ।” सुवहा । निर्गुंडी । नीलिका । चत्वारि कृष्णपुष्पायाः निर्गु
 ङ्याः । “राननिर्गुंडी इति ख्यातायाः । दयंश्चेत्तपुष्पा” ॥ ७० ॥ असौ निर्गुंडी सिता श्वेतसुरसा । भूतवेशी इति चोच्यते । “दयंकातरी निर्गुंडी इति ख्याताया ।”
 मागधी । गणिका । यथिका । अंबव्हा । चत्वारि यथिकायाः । जुर्द इति ख्यातायाः । सायूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात् एकं ॥ ७१ ॥

अतिमुक्तः । पुंङ्कः । वासंती । मायवी । लता । पञ्च कुंदभेदस्य कुसरीइति “कस्तूरमोगरा, मधुमाधवीइतिच ।” ख्यातस्य । अतिमुक्तादिद्वयं म
 छिकाभेदस्येत्येके । “माधवीलतेत्येकंपदमपि ” । सुमनाः । मालती । जातिः । “जाती । जातीफलंचमालत्यामितिमेदिनी ” । त्रीणि जातेः जाई
 “चमेली, मोठाश्वेतजाई, पीतवर्णजाई ” इतिख्यातायाः । तत्रसुमनाःसंतिः । “ठावंतोपि । सुमनायाश्चपत्रेणेतिसुश्रुतेदर्शनात् ।” सप्तली । नवमालि
 का । “नवमल्लिका ” द्वेनेवाळी “थोरमोगरा, बटमोगरा, वेलमोगराः ॥७२॥ माध्यं । कुंदं । “कुंदः । कुंदोमाद्येस्त्रीमुकुंदश्रमिनि
 का ।

अतिमुक्तःपुंङ्कःस्याद्वासंतीमाधवीलता ॥ सुमनामालतीजातिःसप्तलानवमालिका ॥ ७२ ॥

माध्यंकुंदंरक्तकुस्तुबंधूकंबंधुजीवकः ॥ सहाकुमारीतरणिरम्लानस्तुमहासहा ॥ ७३ ॥

ध्वंतेरपुचेतिमेदिनी । “द्वेकुंदस्य । रक्तकः । बंधूकः । “बंधुकः ।” बंधुजीवकः । त्रीणिवंधुकस्य । “दुपारीइतिख्यातस्य ।” सहा । कुमारी । त
 रणिः । त्रीणि कुमारीइति “काटेरेंवती, लघुरानरेंवती, शैवतीगुलाब ” इतिख्यातायाः कुमार्याः । अम्लानः । महासहा । द्वेआवोलीइतिख्याता
 याः । “तत्राम्लानइत्येकं कुरंदकमात्रस्य । काटेरेंवती, थोरानरेंवती, इत्याख्यातायाइतिकेचित् ” ॥ ७३ ॥

तत्राम्लानेशोणरक्ते कुरवक इत्येकं । “कुरुवक इत्येकं । “तत्राम्लानेषीतवर्णकुरंठक इत्येकं । “कुरंठक इत्येकं । “नीलीनीलवर्णार्थाद्विटी तत्रवाणा । दासी । अंतर्गलः । “अंतर्गलः” इति त्रयं । द्वयोरित्युक्तेर्वाणदत्यपि । “नीलाद्विटीनीलद्विटीचेत्यपि पाठः” ॥ ७४ ॥ सैरयकः । “सैरयकः सैरीयकः सह चः” सैरयकः सहाचरः । पीतारक्तोयनीलश्चकुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरंठको द्वेयोरक्तः कुरवकः स्थतः ॥ नीलः अंतर्गलो दासीवाणौ । न पाक्यपीत्युक्तः । द्वयं द्विटीमात्रस्य । कोराटीदिति ख्यातस्य । तस्मिन्सैरयकेऽरुणे रक्तवर्णकुरवक इत्येकं ॥ यापोतपुष्पाद्विटी सा कुरंठक इत्युच्यते । त

तत्रशोणेकुरवकस्तत्रपीनेकुरंठकः ॥ नीलीद्विटीद्वयोर्वाणादासीर्चातिगलश्चसां ॥ ७४ ॥ सैरयकस्तुद्विटीस्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥ पीताकुरंठकोद्विटीतस्मिन्सहचरीद्वयोः ॥ ७५ ॥ ओंद्रुप्यंजपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥ प्रतिहासशतप्रासचंडातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

स्मिन्कुरंठके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्ते सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओंद्रुप्यं । जपापुष्पं । द्वेजास्वंद इति ख्यति । जवेत्यपि । जवायां तु जपास्त्रियाभिति धर्मदासः । ओंद्रुप्येऽपि दक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तित इति त्रिकोडशेऽपान् । ओंद्रुप्यस्य दक्षस्यापि च जवेत्यभिधान । यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पं संज्ञकं । एकं । प्रतिहासः । “प्रतीहासः” शतप्रासः । चंडातः । हयमारकः ॥ ७६ ॥

कग्धीरः । पंचक्रं कग्धीरस्य । कण्ठेरदतिख्यातस्य । करीरः । क्रकरः । ग्रंथिलः । त्रीणि करीरस्य । कारवी “नेवती” इति चख्यातस्य । उन्मत्तः । कितवः । धूर्तः । धत्तूरः । “धुत्तूरः धुत्तूरः । धुत्तूरस्तुपुंडरीशोधुत्तूरः कनकाव्हय इति शब्दार्णवः । उन्मत्त उन्मादवति धुत्तूरमुचुकदयोरिति विवक्ष्य प्रकाशः । मदनः स्मरवसंतदुर्मिद्धुत्तूरसिक्थक इति मेदिनी । ” कनकाव्हयः ॥ ७७ ॥ मातुलः । मदनः । सप्तकं धत्तूरस्य । घोतरा इति ख्यातस्य ।

करवीरैरकरोरुत्तक्रग्रंथिलावुभौ ॥ उन्मत्तः कितवो धुत्तूरः कनकाव्हयः ॥ ७७ ॥ मातुलो मदनश्चास्य फले
मातुलपुत्रकः ॥ फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुंगके ॥ ७८ ॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥ जंबीरो
प्ययपर्णासै कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

कनकाव्हयः । स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकं । फल
पूरः । बीजपूरः । रुचकः । मातुलुंगकः । चत्वारि मातुलिङ्गस्य महाकुङ्ग इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः । मरुवकः । प्रस्थपुष्पः । फणिज्जकः ।
जंबीरः । “जंभीरः” पंचदेशात् जंबीर इति ख्यातस्य । स्वल्पपर्णस्य पर्णासिभेदस्य । “श्वेतमरवा इति चख्यातस्य । ” पर्णासिः । कठिंजरः । कुठेरकः ।
त्रीणि पर्णासिस्य । “आजवलेति, बावरी इति चख्यातस्य । ” ॥ ७९ ॥

अत्रपर्णसितिकाद्वपुष्याभ्यांश्वेतेअर्जकद्वत्येकं । पाठी । चित्रकः । वन्हिसंज्ञकः । त्रयंचित्रकस्य । चितादितिल्यातस्य । तत्रपाठीद्वन्मंतः । वन्हि
संज्ञकोवन्हिपर्व्यायनामकः । अर्काव्हः । वसुकः । “वसुकः ।” आस्फोटः । “आस्फोटः । आस्फोतस्तुपुमानर्कपणस्यात्कोविदारकदितिमेदिनी ।”
गणहूपः । विकीरणाः । “विकीरणाः ।” ॥८०॥ मंदारः । अर्कपर्णः । सप्तर्क अर्कस्य रुद्धदितिल्यातस्य । अर्काव्हयः सूर्यपर्यायनामकः । अत्रार्क

सितेऽर्जकोत्रपाठीतुचित्रकोवन्हिसंज्ञकः ॥ अर्काव्हवसुकः स्फोटंगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥ मंदारश्चार्कपर्णो
ऽत्रगुक्तेऽलर्कप्रतापसौ ॥ शिवमहोपाशुपतएकाशीलौबुकोवसुः ॥ ८१ ॥ वंदावृक्षादनीवृक्षरुहाजीवंतिकेत्यपि ॥
वत्सादनीछिन्नरुहागुडूचतींत्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥

शुक्लेऽलर्कः । प्रतापसः । दितिद्वे । शिवमहो । पाशुपतः । एकाशी
लः । बुकः । “बुकः । बकस्तुवकपुष्येस्यात्कद्वेथीद्विचरक्षसीतिविश्वप्रकाशः ।” वसुः । पंच बुकस्य । “रुद्धमंदारदितिल्यातस्य । थोरबकुलीदिति
ख्यातस्येत्यपिमतं ।” ॥८१॥ वंदा । वृक्षादनी । वृक्षरुहा । जीवंतिका । चत्वारि वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य वेदले “वेदागुली, बाँवे” इतिल्यातस्य ।
वत्सादनी । छिन्नरुहा । गुडूची । “गुडूची” तंत्रिका । अमृता ॥ ८२ ॥

जीवंतिका । सोमवल्ली । विशल्या । मधुपर्णी । नव गुह्य्याः । “गुळवेळ ” इतिख्यातायाः । मूर्वा । “मूर्वी” देवी । मधुरसा । मोरठा । तेजनी । स
वा । “सुवा ” ॥ ८३ ॥ मधूलिका । मधुश्रेणी । गोकर्णी । पीलुपर्णी । दश मूर्वायाः । मूरुदितिल्यातायाः । द्यंभोरुगोपयोगिनी । द्यंभोरवेळ इतिप्रसि
द्धस्येलेके । पाठा । अंबडा । विद्धकर्णी । “अविध्यकर्ण्यपि । ” स्थापनी । श्रेयसी । रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला । पापचेळी । प्राचीना । वनतिक्तिका ।
दश पागायाः । पाडवळी । “पाहाडमूळ ” इतिख्यातायाः । कटुः । कटंभरा । “कटंभरा ” अशोकरोहिणी । “व्यस्तमपीदं नाम । अशोकाकटुरोहिण्या

जीवंतिकासोमवल्लीविशल्यामधुपर्ण्यपि ॥ मूर्वादेवीमधुरसामोरठातेजनीस्रवा ॥ ८३ ॥ मधूलिकामधुश्रेणीगो
कर्णीपीलुपर्ण्यपि ॥ पाठांबष्ठाविद्धकर्णीस्थापनीश्रेयसीरसा ॥ ८४ ॥ एकाष्टीलापापचेळीप्राचीनावनतिक्तिकं ॥
कटुःकटंभराशोकरोहिणीकटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्तारुणभेदीचक्रांगशकुलादनी ॥ आत्मगुप्ताःजहाऽव्यंढा

कंडूराप्रावपायणी ॥ ८६ ॥

मशोकोबंधुलहुमदतिरभसः । रोहिणीकटुरोहिण्यामितिरुद्रः । ” कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपि
प्ता । कृष्णभेदी । “कृष्णभेदा । कृष्णभेदाचंडरुहेतिनिघंटुः । चक्रांगी । शकुलादनी । अष्टौ केदारकुटकीदितिल्यातायाः । आत्मगुप्ता । अजहा । “ज
हा ” अन्यंढा । कंडूरा । “कंडूरा । कपिकच्छूश्चकंडूरेतीडुः । ” प्रावपायणी ॥ ८६ ॥

न्यप्रोक्ता । शूकशिविः । “शब्दच्छांशिशिराणिचशूकशिविरित्युष्मविवेकद्वितालव्या । शूकशिरापि । मर्कटीशूकशिराचेतिवाचस्पतिः ।
 कनिकच्छुः । “कनिकच्छुः ।” मर्कटी । नव कुवली । “कुहिरी ” इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शनकंठूरुत्पद्यतेऽतःकंठू
 रा । चित्रा । उपचित्रा । न्ययोधी । द्रवंती । शंवरी । एषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । “चंडा । प्रत्यक्श्रेणिविपाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

नःप्यप्रोक्ताशूकशिविःकपिकच्छुश्चमर्कटी ॥ चित्रोपचित्रान्यग्रोधीद्रवंतीशंवरीचपा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणीसुतश्रे
 णीरंडामूपिकपण्यपि ॥ अपामार्गःशैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णीकेशपर्णीकिणिहीखरमं
 जरी ॥ हंजिकाब्राह्मणीपद्माभार्गीब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

र्णिकेतिनिघंटुः । ” मूपिकपर्णी । दशमूपिकपर्ण्याः । ८७ ॥
 दीरकानीइतिख्यातायाः । अपामार्गः । शैखरिकः । धामार्गवः । “अधामार्गवः । अधामार्गवोऽधामार्गःकोशातकीचेतिद्वर्थे । ” मयूरकः ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्पर्णी । केशपर्णी । “कोशपर्णी । कपिलोमतुल्यानिलोमशानिपर्णान्यस्याः । ” किणिही । खरमंजरी । अटकं अपामार्गस्य । आघाडाइ
 तिरध्यातस्य ॥ हंजिका । “फंजिका । ” ब्राह्मणी । पद्मा । भार्गी । ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

अगारवल्ली । बालेयशाकः । वर्बरः । वर्द्धकः । नवकं भाग्यः । 'भारंगइतिख्यातायाः ।' मंजिष्ठा । विकसा । 'विकया' जिगी । समंगा । कालमेपिका । 'कालमेशिका' ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णी । मंडरी । 'मंडरी । रक्ताभट्टिरिकाचेतीदुः ।' मंडी । योजनवल्ली । नवकं मंजिष्ठायाः । 'यो जनपण्यपीतिपाठः ।' यासः । यवासः । दुस्पर्शः । धन्वयासः । 'धनुयांसः ।' कुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनी । 'चोदनी' कच्छुरा । अनता । स

अंगारवल्लीबालेयशाकवर्बरवर्द्धकाः ॥ मंजिष्ठाविकसाजिगीसमंगाकालमेपिका ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णीमंडरीभंडीयोजनवल्लीपि ॥ यासोयवासःकुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनीकच्छुरानंतासमुद्रानादुरालभा ॥ पृश्निपर्णीपृथक्पर्णीचित्रपर्णीचित्रपर्ण्यध्रिवल्लीका ॥ ९२ ॥ क्रीटुविन्नासिहपुच्छीकलशीधावनीगुहा ॥ निदिग्धिकास्तृशीव्याघ्रीबृहतीकंटकारिका ॥ ९३ ॥

मुद्रांता । दुरालभा । दशकं धन्वयासस्य घमासादितिख्यातस्य । पृश्निपर्णी । पृथक्पर्णी । चित्रपर्णी । अध्रिवल्लीका । 'अध्रिपर्णिकेतिपाठः ।' ॥ ९२ ॥ क्रीटुविन्ना । सिहपुच्छी । कलशी । 'कलशः' धावनी । 'धावनिः' गुहा । नवकं सिहपुच्छ्याः । डबला 'पिठवण' इतिख्यातायाः निदिग्धिका । स्तृशी । व्याघ्री । बृहती । कंटकारिका ॥ ९३ ॥

अप्युक्तः । शूकशिवः । “शश्वच्छांकशिराणिचशूकशिविरित्यप्यविवेकद्वितालव्या । शूकशिवपि । मर्कटीशूकशिवचित्तिवाचस्पतिः ।”
 कपिकच्छुः । “कपिकच्छुः ।” मर्कटी । नव कुवली । “कुहिरी ” इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोभयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शनकंठूरुस्यतेतःकंठू
 रा । चित्रा । उपचित्रा । न्ययोधी । द्रवती । शंबरी । वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । “चंडा । प्रत्यक्श्रेणीवृषाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

अप्युक्तः । शूकशिवः । “शश्वच्छांकशिराणिचशूकशिविरित्यप्यविवेकद्वितालव्या । शूकशिवपि । मर्कटीशूकशिवचित्तिवाचस्पतिः ।”
 कपिकच्छुः । “कपिकच्छुः ।” मर्कटी । नव कुवली । “कुहिरी ” इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोभयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शनकंठूरुस्यतेतःकंठू
 रा । चित्रा । उपचित्रा । न्ययोधी । द्रवती । शंबरी । वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । “चंडा । प्रत्यक्श्रेणीवृषाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

दीरकानीदृतिख्यातायाः । अपमार्गः । शैखरिकः । धामार्गवः । “अधामार्गवः । अधामार्गवोऽधामार्गःकोशातकीचेतिद्वयर्थे ।” मयूरकः ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्पर्णी । केरापर्णी । “कोरापर्णी । कपिलोभतुल्यानिलोभशानिपर्णान्यस्याः ।” किणिही । खरमंजरी । अटकं अपामार्गस्य । आघाडाद
 हंजिका ॥ ८९ ॥

चव्यं । चव्या । चव्याकोलाचचविकेतिहेमचंद्रः । "चविका । चविकदतिपुष्टिगोपि ।" द्वेचव्यस्यचवकदतिख्यातस्य । "केचित्चव्यादिद्वयपूर्वत्वय्यी
 त्याहुः । अत्रपदेतुस्थानेच.पाठ्यः ।" काकचिचि । "काकचिचि । काकचिचा । गुंजातुकाकचिचायांपठहेचकलध्वनावितिमेदिनी ।" गुंजा ।
 कृणाला । ग्रीणि गुजायाः । पलंकया । दक्षुगंधा । श्वदंष्ट्रा । स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकः । गोक्षुरकः । वनशृंगाटः । सप्तकं गोक्षुरस्य सरांटाइ
 चव्यंतुचविकाकाचिचीगुंजेतुरुणाला ॥ पलंकयात्विदुगंधाश्वदंष्ट्रास्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकोगोक्षुरकोवन
 शृंगाटइत्यपि ॥ विश्वाविपाप्रतिविपाऽतिविपोषविपारुणा ॥ ९९ ॥ शृंगीमहोपधंवायक्षीरावीदुग्धिकासमे ॥ श
 तमूलीबहुसुताऽभीरुर्दिवरीवरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥ अहेरुथपीतद्रुकाली
 यकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

तिख्यातस्य । विश्वा । विपा । प्रतिविपा । अतिविपा । उपविपा । अरुणा ॥ ९९ ॥ शृंगी । महोपधं ।
 अटकं अतिविपायाः । "अतिविखदतिख्यातायाः ।" क्षीरावी । दुग्धिका । द्वेदुग्धीदतिख्यातायाः । शतमूली । बहुसुता । अभीरुः । दंदिवरी ।
 वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ता । अभीरुपत्री । नारायणी । शतावरी । अहेरुः । दशकमपिस्त्रीलिंगं । सहस्रमूल्याः । "शतावरीतिख्यातायाः ।"
 पीतद्रुः । कालीयकः । "कालेयकः" । हरिद्रुः ॥ १०१ ॥

प्रचोदनी । कुली । क्षुद्रा । दुःस्वर्शा । राष्ट्रिका । दशकं कंदकारिकायाः रिणोदतिख्यातायाः । नीली । काला । छोटिकिका । ग्रामीणा । मधुपर्णि
का ॥ १४ ॥ रंजनी । श्रीफली । तुल्या । द्रोणी । "तूणो । तूणीनील्यां नियगेनेति मेदिनी । तूणीनुनील्यां तूणां नियगकदतिविश्वप्रकाशः ।" दोला "मे
ला । तुल्या श्रीफलिकामेलासारवाहीचरंजनीतिनिघट्टुः" नीलिनी । एकादश नील्याः । इयंवत्खादिंरंजनकारिणीकृष्णवर्णा । अवलगुजः । सोमरा

प्रचोदनीकुलीसुद्रादुःस्वर्शाराष्ट्रिकेत्यपि ॥ नीलीकालाच्छोटिकिग्रामीणामधुपर्णिका ॥ १४ ॥ रंजनीश्रीफलीतु
ल्याद्रोणीदोलाचनीलिनी ॥ अवलगुजः सोमराजीसुवह्निः सोमवह्निका ॥ १५ ॥ कालमैपीरुष्णफलावाकुंची
पूतिफल्यपि ॥ रुष्णोपकल्यावेदेहीमागधीचपलाकणा ॥ १६ ॥ उपणापिप्पलीशौडोकोलाथकरिपिप्पली ॥ क
पिवल्लीकोलवल्लीश्रेयसीवशिरःपुमान् ॥ १७ ॥

जी । सुवह्निः । सोमवह्निका ॥ १५ ॥ कालमैपी । "कालमे
कुल्या । वेदेही । मागधी । चपला । कणा ॥ १६ ॥ उपणा । "उपणा" पिप्पली । "पिप्पलिः ।" शौडो । कोला । दशकं पिप्पल्याः । करि
पिप्पली । कपिवल्ली । कोलवल्ली । श्रेयसी । वशिरः । "दंतमध्योपि" पंच गजपिप्पल्याः ॥ १७ ॥

शालेयः । शीतशिवः । छत्रा । मधुरिका । भिसिः । “ भिसी । मिशिः । मिशी । मिशीमिशिरित्तालव्यातआहसोमनंदी । ” मिश्रेया । पदं मधुरि
कायाः । “ वद्विशेष ” इतिख्यातायाः । सीडुंडः । “ वज्जद्रुमः सिडुंडोथेतिरभसातन्द्स्वादिरपि । ” शीडुंडइदित्तालव्यादिरपि । “ वज्जः । लुक् । लुही ।
“ लुहिः । लुहा । लुहीलुहालुगित्यमरदत्तः । ” गुडा । “ गुडी । गुडोगोलेलुक्लुक्कनीलुहीगुडिकयोर्गुडेतिरुद्रः ” ॥ १०५ ॥ समंतदुग्धा । षट् वज्जद्रुमस्य
“ शेरनिवहुग ” इतिख्यातस्य । तत्रलुक्लुक्कारांतत्त्वी । “ वज्जद्रुः लुक्लुहीगुडेतिपाठः । ” वेहं । अमोघा । “ मोघापि । कृमिघ्नतडुलंभेयितिवाचस्प

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरिकामिसिः ॥ मिश्रेयाप्यथसीडुंडोवज्जः लुक्लुहीगुडो ॥ १०५ ॥ समंत
दुग्धाथोवेहममोघाचित्रतंडुला ॥ तंडुलश्चरुमिघ्नश्चविडंगपुन्रपुंसकं ॥ १०६ ॥ बलावात्यालकाघंटारवातुश
णपुष्पिका ॥ मृद्धीकागोस्तनैर्द्राक्षास्वादीमधुरसेतिच ॥ १०७ ॥

तिः । ” चित्रतंडुला । तंडुलः । “ तंतुलः । तंतुकमिसूत्रंलाति । ”
कृमिघ्नः । विडंगं । पदं विडंगस्य वावडिगइतिख्यातस्य ॥ १०६ ॥ बला । वात्यालका । द्वे तुपकडी । “ चिकणा ” इतिख्यातस्य । घंटारवा । शणपु
ष्पिका । द्वे शणपुष्पिकायाः । “ लघुतागइति घागरीइतिचेत्येके । ” मृद्धीका । गोस्तनी । “ गोस्तना । ” द्राक्षा । स्वाद्वी । मधुरसा । पंच द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥

द्वर्ग्यो । पंचपचा । “पंचवचेत्यपि” दारुहरिद्रा । पर्जनी । समकं दारुहळदतिख्यातस्य । वचा । उद्यगंधा । पङ्गुंधा । गोलोमी । शतपर्विका । पं
चकं वचाघाः वेखंडतिख्यातायाः ॥ १०२ ॥ याशुक्कावचासौहमवतीत्येकं । वैद्यमाता । सिंही । वाशिका । “दंत्यमध्यापि” वृषः । अटरूपः ।
“अटरूपः” । सिंहास्यः । वासकः । वाजिदंतकः । अटकं अटरूपस्य अडुळसादतिख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा । “आस्फोता” । आस्फो

दार्वीपंचपंचादारुहरिद्रापर्जनीत्यपि ॥ वचोग्रगंधापङ्गुंधागोलोमीशतपर्विका ॥ १०२ ॥ शुक्काहमवतीवैद्यमात
सिंह्यौतुवाशिका ॥ वृषोऽटरूपः सिंहास्योवासकोवाजिदंतकः ॥ १०३ ॥ आस्फोटागिरिकर्णस्याद्विष्णुक्रांताऽप
राजिता ॥ इक्षुगंधानुकण्डिषुकोकिलाक्षेत्सुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

तागिरिकर्णौचवनमल्यांचयोपितीतिमेदिनी” । गिरि
कर्णौ । विष्णुक्रांता । अपराजिता । चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । दक्षुगंधा । कोडधुः । कोकिलाक्षः । दक्षुरः । क्षुरः । पंचकोकिलाक्षस्य । कोळसुं
दा । “तालिमखान्याचर्वी । कोलिस्ता ।” इतिख्यातस्य ॥ १०४ ॥

लांगली । शारदी । तोयपिप्पली । शकुलादनी । चत्वारिंशकभेदस्थभोगुड “जळपिपळी” इतिख्यातस्य । खराश्वा । कारवी । दीप्यः । मयूरः । ला
चमस्तकः । “लोचमर्कटः” । पंच मयूरशिखायाः । मोरशेढा इतिख्यातायाः । “अजमोदा इत्यपिमत” ॥ १११ ॥ गोपी । “अजादिवाद्वाप् । गो
पा । गोपीश्यामागोपचह्नुगोपागोपालिकासचेतिवाचस्पतिः” । श्यामा । शारिवा । “सारिवा” । अनंता । उत्पलशारिवा । पंच उत्पलशारिवायाः । उ
परसळ । “उपलसरी” इतिख्यातयाः । योग्य । ऋद्धिः । सिद्धिः । लक्ष्मीः । चत्वारि ऋद्धिनामकस्य ओपधिविशेषस्य । “केवणी, मुरुडशेंगइतिच

लांगलीशारदीतोयपिपलीशकुलादनी ॥ खराश्वाकारवीदीप्योमयूरेश्लोचमस्तकः ॥ १११ ॥ गोपीश्यामाशो
रिवास्यादनंतोत्पलशारिवा ॥ योग्यऋद्धिःसिद्धिलक्ष्म्यौवृद्धेरप्याव्हयाइमे ॥ ११२ ॥ कदलीवारणंबुसारंभामो
चांशुमत्फला ॥ काष्ठीलामुद्रपर्णीनुकाकमुद्रासहेत्यपि ॥ ११३ ॥

ख्यातस्य ।” इमेयोग्यादयश्चत्वारोवृद्धेर्द्धिनामको
पधेरप्याव्हयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली । “अजादिवाद्वापि कदला । कदलोपि । कदलश्च कदल्यसावितिब्याडिः ।” वारणंबुसा । “वारणंबुसा ।”
रंभा । मोचा । अंशुमत्फला । काष्ठीला । षट् कदल्या । मुद्रपर्णी । काकमुद्रा । सहा । त्रयं काकमुगु “रानमूग” इतिख्यातायाः काकमुद्रायाः ॥ ११३ ॥

सर्वानुभूतिः । सरला । “सरणा” त्रिपुटा । “त्रिपुटी । सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटारोचनीसरा । त्रिपुटी महती श्यामेति वाचस्पतिः ।” त्रिवृता । त्रिवृत् । त्रिभंडी । रोचनी । “रोचनी त्रिवृता दंत्योरिति भेदिनी ।” सप्त त्रिवृतायाः । “तेहु, श्वेतनिशोत्तरदति चख्यातायाः ।” श्यामा । पालिदी । “पालिधी” सुवेणिका ॥ १०८ ॥ काला । मसूरविदला । अर्धचंद्रा । कालमेपिका । सप्तकृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः । “कालार्तेहु, निशोत्तर, निगडी, तिधारेदति ख्यातायाः” मधुकं । छीतकं । यटिमधुकं । “यटीमधुकं ।” मधुयटिका । चत्वारि यटिमधुकस्य । गोडकोट “ज्येष्ठमघ” इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥ त्रिभंडी रोचनी श्यामा पालिद्यौ तु सुवेणिका ॥ १०८ ॥ कालामसूरविदलाऽर्धचंद्रा कालमेपिका ॥ मधुकं छीतकं यटिमधुकं मधुयटिका ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्ले क्षुगंधां क्रोष्टी तु यासिता ॥ अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षुगंधिका ॥ ११० ॥

विदारी । क्षीरशुक्ला । क्षुगंधा । क्रोष्टी । चत्वारि शुक्लभूमि
अन्या कृष्णेत्यर्थः । यासिता शुक्ला विदारीत्यन्यः । क्षीरविदारी । महाश्वेता । ऋक्षगंधिका । त्रीणिकृष्णभूमिकृष्णमांडस्य । अन्येति सितया
मचतुष्कं कृष्णभूकृष्णमांडस्य । क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकृष्णमांडस्येति वा । असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः । ॥ ११० ॥

गागेरुकी । नागबला । क्षपा । न्हस्वगवेधुका । चत्वारिवलाविशेषस्य । “न्हस्वधिकणादितिर्यातस्य ।” धामार्गवः । घोपकः । द्वेघोपवल्याः । “घोसाळी, दोडकीइतिचख्यातायाः ।” सघोपकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् महाजालौत्युच्यते । एकं । स्त्रीलिंगं ॥ ११७ जोत्स्नी । “ज्योत्स्ना । जोत्स्नीपटोलीज्योत्स्नीतिहैमः । पटोलिका । जाली चयं पटोलिकायाः । “पडवळीइतिख्यातायाः ।” नोदेयी । भूमिजंबुका । द्वेभूजंबवाः “भुइजांभकी इतिख्यातायाः । नोदेयीनागरं गेस्याज्यायां जलवेतसे ॥ भूमिजंबवांजवायां चव्यगुटेपिचयोपितीतिमेदिनी ।” लागलिकी । अग्निशिखा ।

कां गे रूकी नागबलाज्ञपाहस्वगवेधुका ॥ धामार्गवो घोपकः स्यान्महाजालोसपीतकः ॥ ११७ ॥ जोत्स्नीपटोलिका

जालीनादेयीभूमिजंबुका ॥ स्याष्टांगलिक्यग्निशिखाकाकांगीकाकनासिका ॥ ११८ ॥ गोधापदीतुसुवहामुस

लीतालमूलिका ॥ अजशृंगीविपाणीस्याद्रो जिह्वादोर्विकेसमे ॥ ११९ ॥

द्वेलांगल्या । वागचवका । “कळला

वी” इतिचख्यातायाः । काकागी । काकनासिका । द्वे काकजंघास्थोपधिविशेषस्य । “कावळीइतिख्यातस्य” ॥ ११८ ॥ गोधापदी । सुवहा ।

द्वे हंसपादिकायाः । रक्तलाजालूइतिख्यातायाः । “मुसली । तालमूलिका । द्वे मुसल्याकद, मुसलकद इतिख्यातायाः । अजशृंगी । विपाणी । द्वे मेढशिगीइतिख्यातायाः औपधेः । इयं त्वजशृंगाकारफलाबद्धक्षीरासंकटकानि त्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा । दार्विका । “दार्विका” द्वेदव

ली । “पाथरी” इतिख्यातस्य क्षेत्रजस्य शाकमेदस्य ॥ ११९ ॥

वार्ताकी । “पुंस्यपिवार्ताकदति । वार्ता । वार्ताकुः । वार्तिगणस्तुवार्तागोवार्ताकःशाकविल्वकदतिरभसः । वार्तावार्तिगणेष्वत्तावितिविश्वः । वार्ताकु
रेयगुणसमयुक्तेतिवैयकाच्च ।” हिंगुली । सिंही । भंटाकी । दुष्यधर्पिणी । पंच वार्ताक्याः । रानवांगी “डोरली” इतिख्यातायाः । नाकुली । सुरसा ।
गत्ता । सुगंधा । गंधनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा । भुजंगाक्षी । छत्राकी । सुवहा । नव रास्त्रायाः । भुंगसी “भुंगसवेल्” इतिख्यातायाः । “रास्त्रा
सुगंधयोःस्थानेनागसुगंधेतिपाठः ।” विदारिगंधा । “विदारिगंधा” । अंशुमती । सालपर्णी । “शालपर्णी” । स्थिरा । ध्रुवा । पंच सालपर्ण्याः । ड्राव

वार्ताकीहिंगुलीसिंहीभंटाकीदुष्यधर्पिणी ॥ नाकुलीसुरसारास्त्रासुगंधागंधनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टाभुजंगाक्षीछत्राकीसुवहाचसा ॥ विदारिगंधाशुमतीसालपर्णीस्थिराध्रुवा ॥ ११५ ॥
तुंडिकेरीसमुद्रांताकार्पासीवदरतिच ॥ भारद्वाजीतुसावन्याशृंगीतुक्कपभोदपः ॥ ११६ ॥

“डवला, सालवण” इतिख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी ॥ समुद्रांता । कार्पासी ॥ “कर्पासी” । वदरा । चत्वारि कार्पास्याः साकार्पासी वन्या व
नेभवाचेन्नारद्वाजीत्युच्यते । एकं । शृंगी । कपभः । दपः । त्रयं कपभाख्यौषधिविशेषस्य । “बेलघाटीइतिख्यातस्य ।” शृंगीशब्दद्वन्द्वतः ॥ ११६ ॥

शैलेयं । पंच शैलेयस्य । फूल । “शिलाजित” इति स्यात् । तालपर्णी । दैत्या । गंधकुटी । मुरा । गंधिनी । चत्वारि मुरायाः तालिसपत्र “भोरमांशी” इति स्यातायाः । गजभक्ष्या । “गजभक्षा” सुवहा । सुरभी । “सुरभिः । सुरभिः शुद्धकीमातृभिन्मुरागोषु यो वितीति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदं ।” रसा ॥ १२३ ॥ महेरणा । “महेरुकी । सल्लुकी । शल्लुकी । श्याचिद्रुभेदोऽशल्लुक्पाविति तालव्यादौ रभसः । स विपदं ।” रसा ॥ १२३ ॥ महेरुकी । सल्लुकी । “शल्लुकी ।

शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गंधकुटी मुरा ॥ गंधिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥ महेरुणा कुंदुरुकी सल्लुकी ह्रीदिनी ति च ॥ अग्निज्वाला सुभिसे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका चंद्रवालेला निष्कुटिर्बहुला यसा ॥ सुस्मोपकुचिका तु रथा कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

ल्लुकी सल्लुकी ल्हदेति रुद्रः ।” ल्हदिनी । “ज्हादिनी ।” अष्ट, सालर्द्ध इति स्यातायाः । अग्निज्वाला । “अग्नेर्ज्वलिवरक्तपुष्पत्वात्” सुभिक्षा । धातकी । धातुपुष्पिका । “धातुपुष्पिका” चत्वारि धातव्याः । धायफूल “धायटी” इति स्यातायाः ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका । चंद्रवाला । एला । निष्कुटिः । “निष्कुटी” । बहुला । पंचकं एलायाः । साएला सूक्ष्मा सूक्ष्मप रिमाणा चेत् उपकुचिका । तुत्था । कोरंगी । त्रिपुटा । त्रुटिः । “त्रुटी” इति पंचनामानि ॥ १२५ ॥

तां त्रुल्लवह्नी । तां त्रुली । नागयह्नी । नीणि नागवह्नुयाः । “पानवेल दतिल्यातायाः” । द्विजा । हरेणुः । हरेणुका । कौती । कपिला । भस्मगंधिनी । पद्मं रेणुकात्म्यगंधद्रव्यस्य । “रेणुकवीज दत्तिप्रसिद्धस्य ।” १ २० ॥ एलावालुक । बालुकं । पंच बालुकाख्य गंधद्रव्यस्य । ‘वायुक, काकूढोदतिल्यातस्येत्यपि मतं । पालंकी । मुकुंदः । कुंदः । कुंदरुः । “मुकुंदः । कुंदुः । कुंदरः ।” चत्वारि पालकी । “पो

तां त्रुल्लवह्नीतां त्रुलीनागवह्नुययद्विजा ॥ हरेणुरेणुकाकौतीकपिलाभस्मगंधिनी ॥ १ २० ॥ एलावालुक
मैल्यं मुगंधिहरिवालुकं ॥ बालुकं चाथपालं क्यं मुकुंदः कुंदः कुंदरुः ॥ १ २१ ॥ बालंहीवेरवाह्नीदीव्यं के
शां त्रुनामच ॥ कालानुसार्य वद्धाद्रमपुष्पशीतशिवा नितु ॥ १ २२ ॥

ईशाक वास्तुकाकारा पालख ।” इति चख्यातस्य
॥ १ २१ ॥ बालं । न्हीत्रेरं । बहिष्ठं । उदीच्यं । केशां त्रुनाम । पंच बाळादतिख्यातस्य । “बालः । बालोनाकुतलेऽथस्य गजस्यापि च बालधौ ॥ बा
ध्यलिगोर्भके मूर्त्त्यौ रेपुन्नपुंसकमिति मेदिनी ।” केशाश्चात्रुच तयोर्नामयस्य तत्केशां त्रुनाम । यावत्केशस्यावुनथ्य नामानि तानि सर्वाणि बालस्यापी
त्यर्थः । कालानुसार्य । वद्ध । अद्रमपुष्पं । शीतशिवं ॥ १ २२ ॥

व्याशयुधं । “व्यालयुधं । करजं । चक्रकारकं । चत्वारि व्याघ्रनखनामकगंधद्रव्यस्य । “लघुनखला, वाघनख इतिख्यातस्य ।”
 मुरिरा । विद्रुमलना । कपेताधिः । नदी । नली ॥ १ २ ९ ॥ धमनी । अंजनकेशी । सप्त नलीनामकगंधद्रव्यस्य । “पवारितिलोकेप्रसिद्धस्य । दयंत
 नरपथेयसिद्धा ।” इनुः । दृढविलासिनी । शुक्तिः । शंखः । खुरः । कोलदलं । नखं । “नखी” सप्त नखाण्यगंधद्रव्यस्य । “नखलादिति” ख्यात

व्याडांयुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं ॥ सुपिराविद्रुमलताकपोतांघ्रिर्नटीनली ॥ १ २ ९ ॥
 धमन्यंजनकेशी च हनुर्दृढविलासिनी ॥ शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं मथाढकी ॥ १ ३ ० ॥
 काक्षी नृत्तानुवरिकानृत्तलंकसुराष्टजे ॥ कुटन्मटं दशपुंरं वानेयं परिपेलवं ॥ १ ३ १ ॥

स्य । अननूतः श्री साहचर्यात् । वदरी तुल्यपत्रत्वात् कोलदलं । आढकी ॥ १ ३ ० ॥ काक्षी । नृत्ताना । तुवरिका । “वर्षिकामूलिकानुवर्याढकीकुच्छु
 राशटीतियोपालितात् तुवरिका ।” नृत्तलंकं “नृत्तलंकं” सुराष्ट्रजं । पट्टु तुवरिकायाः । तूर इति ख्यातायाः । कुटन्मटं । दशपुंरं । “दशपुरमिति दशपू
 रमिति दशपूरमिति च । दशपुंरं दशपुंरं वानेयं विताब्ध्यमिति वाचस्पतिः ।” वानेयं । परिपेलवं ॥ १ ३ १ ॥

व्याधिः । कुटं । पारिभाष्यं । वाप्यं । “व्याप्यं । आप्यं ।” पाकलं । उत्पलं । पङ्कं कङ्कुकोष्ठ “गोडेंकोष्ठ” इतिख्यातस्य । शंखिनी । चोरपुष्पी ।
 केशिनी । त्रयं चोरचक्षुष्याः “चोर शखाडुली, सांखवेल्” इतिख्यातायाः । चितुन्मकः ॥ १२६ ॥ झटामला । अइझटा । ताली । शिवा । ताम
 लकी । पङ्कं भूम्यामलक्याः । झटामलेस्यत्रझटेतिपृथक्पदंवा । अमलेतिछेदः । आहच । तामलक्यामलातालीति । झटानामलकीतिचेति । प्र
 पौडरीकं । पौडर्यं । “पुंडर्यं” । द्वेपौडर्यस्य । इंदरालपर्णितुल्यपत्रक्षेयं । स्थलपद्ममितिगौडाः । तुनः । कुबेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः । “तुणिः”

व्याधिः कुपुं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलं ॥ शंखिनी चोर्गुष्पी स्यात्के शिन्यथ वितुन्मकः ॥ १२६ ॥
 झटामला इ झटानाली शिवानामलकीति च ॥ प्रपौडरीकं पौडर्यमथ तुनः कुबेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः
 कञ्छः कान्तलकानंदिवक्षोऽथ राक्षसी ॥ चंडाधनहरीक्षेमदुष्पन्नगणहासकाः ॥ १२८ ॥

कञ्छः । कान्तलकः । नंदिवक्षः । “नंदीवक्षः” । पङ्कं नंदिवक्षस्य । “नांदरुखी इतिख्यातस्य ।” अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी । चंडा । धनह
 री । क्षेमः । दुष्पन्नः । गणहासकः । पङ्कं चोराख्यगंधद्रव्यस्य । “चोरओंवा । किरमाणीओंवा । गठेना गाडीवनमूळ इतिख्यातस्य । गणइत्यप्य
 स्यनाम ” ॥ १२८ ॥

कर्चूरकः । “कर्चूरकः ।” द्राविडकः । काल्पकः । वेधमुख्यकः । चत्वारि कचर इतिख्यातस्य । हरिद्राभस्य कल्पेभवः काल्पक ओष्ठ्यमप्यः । “ता लब्धमध्योपि ।” ओषध्यदिति । फलपाकांतानां वीक्षादीनां जानावेव ओषध्य स्युः । ओषधि शब्दप्रयोगः स्यादित्यर्थः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचने नतु नित्य । यदा तु ओषधे रोगहारित्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत् । तदा औषधशब्दप्रयोगः । औषधेरजाता वित्यण् । न केवलमौषधिरेवौषधशब्दवाच्या । किंतु रोगहरत्वेन च तक्षोद्राभि फला कल्कादिचौषधमिति सर्वमिति विशेषणार्ज्जेयं ॥ १३५ ॥ यत्पञ्चपुष्पादितच्छाकसङ्गाकं । एक भोजनसाधनस्य पुष्पा

कर्चूरकौद्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥ औषधो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधं ॥ १३५ ॥
शाकारं पञ्चपुष्पादितं दुलीचोत्पमारिपः ॥ विशल्याग्निशिखानंता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥

देः । आदिना मूलादिषुहः । उक्तं च । मूलपत्रकरीराग्रफलकांठाधिहृदकं ॥ त्वकूपुष्पकवचंचैव शकं दशविधं स्मृतमिति । तत्र करीरं वंशंकुरः । कां डमिश्रदुंदुबादि । अधिरूढकं बीजांकुरः । कवचं छत्राकं । शेषं स्पष्टं । तुंडुलीयः । अल्पमारिपः । द्वे तांदूली । “तांडुळजा” इति ख्यातस्य । विशल्या । अग्निशिखा । अनता । फलिनी । शक्रपुष्पिका । पंचकमग्निशिखायाः । “कळलावी इति ख्यातायाः” शक्रोऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्यां शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥

प्लवं । गोपुरं । गोनदं । केवर्तमुस्तकं । “केवर्तमुस्तकं । केवर्तमुस्तकं ।” अष्टकं केवर्तमुस्तकस्य केवडी, “जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा मोथा” इति ख्यातस्य
 मंधिपर्णे । शुक्रं । वर्हपुष्पं । “शुक्रवर्हमित्येकमपिनाम । वर्हिपुष्पं । वर्हिःपुष्पं वर्हपुष्पं चेति पृथगपि ।” स्थौण्यं । कुक्कुरं । पंच गंटीवन “भटोरा” इति
 ख्यातस्य ॥ १ ३ २ ॥ मरुन्माला । पिशुना । स्पृक्का “स्योदरादित्वात्सलोपेपृक्कापि” देवी । लघुः । समुद्रांता । वधूः । कोटिवर्षा । लंकोपिका । दश
 कं पिबेकेति ख्यातायाः स्पृक्कायाः । अत्र मरुन्मालेति संघातविगृहीतं । यदाहवाचस्पतिः । स्पृक्कातु ब्राह्मणी देवी मरुन्मालालतालघुः । समुद्रांता वधूः को

प्लवगोपुरगोनदकेवर्तमुस्तकानि च ॥ ग्रंथिपर्णेशुक्रं वर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥ १ ३ २ ॥ मरुन्मालातुपिशुनास्पृक्का
 देवीलतालघुः ॥ समुद्रांतावधूः कोटिवर्षालंकोपिकेत्यपि ॥ १ ३ ३ ॥ तपस्विनीजटामांसीजटिलालोमशामिशी ॥
 त्वक्पत्रमुत्कटं भृंगं त्वचंचोचं वरांगकं ॥ १ ३ ४ ॥

टिवर्षालंकोपिकामरुत् । मुनिर्माल्यवतीमालामोहनाकुटिलालतेति ॥ १ ३ ३ ॥
 तपस्विनी । जटामांसी । जटिला । लोमशा । मिशी । “मिसिः । मियिः । मियी । मसिः । मयिः । मयी । मसी ।” पंचजटामांस्याः । जटिति पृथ
 क्पदंवा । यदाह । मांसीकृष्णजटाहिस्त्रानलदाजटिलामिसिः । जटाचपिशिनीपेशीकव्यादीचतपस्विनीति । त्वक्पत्रं । उत्कटं । भृंगं । त्वचं । चोचं
 वरांगकं । पट्त्वक्पत्रस्य । “दालचिनी ।” तंज इति ख्यातस्य । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्केचर्मणिपत्रकदन्ति धरणिः ॥ १ ३ ४ ॥

एलापर्णी । मुबहा । रास्ना । युक्तरसा । चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिदण्डतिख्यातायाः । चांगेरी । चुक्रिका । दंतशठा । अंबठा । अम्ललोणिका । “अम्ललोणिका ।” पंच अम्ललोणिकायाः चुक्रादतिख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी । चुक्रः । अम्लवेतसः । शतवेधी । चतुष्कमम्लवेतसस्य “चांगे” न्यादिनवपर्यायादत्यपिमत् । “नमस्कारी । गडकारी । “गाडकाली ।” समंगा । खदिरा । चत्वारि लज्जालु । “लाजळु” इतिप्रसिद्धायाः ओषधेः ॥

एलापर्णीतुमुबहारारस्नायुक्तरसाचसा ॥ चांगेरीचुक्रिकादंतशठांबष्ठांम्ललोणिका ॥ १४० ॥
सहस्रवेधीचुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यापि ॥ नमस्कारीगंडकारीसमंगाखदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥ जी
वंतीजीवनीजीवाजीवनीयामधुस्रवा ॥ कूर्चशीर्षोमधुरकः शृंगह्रस्वांगजीवकाः ॥ १४२ ॥

॥ १४१ ॥ जीवंती । जीवनी । जीवा । जीवनीया । मधुस्रवा । “मधुः स्रवेतिपदद्वयमपि । मधुपुष्परसेसौद्रेमधेनानुमधुद्वेने । वसंतदैत्यभिज्ञैत्रेस्या जीवंत्यांनुयोपितीतिमेदिनी । विश्वप्रकाशोप्येवं । पंच जीवत्याः । “हरणबेल, हरणडोडी इतिख्यातायाः ।” कूर्चशीर्षः । मधुरकः । शृंगः । ज्हत्वा गः । जीवकः । पंच जीवकस्य ॥ १४२ ॥

किराततिक्तः । “चिरतिक्तश्चिरतिक्तश्च । किरातश्चिरतिक्तश्च भूनिबहिमकावपीतिरभसः ।” भूनिवः । अनार्थतिक्तः । त्रयंकिरादतदतिख्यात
 स्य । सप्तला । विमला । शातला । “सातला । विमलासातलायां स्यादिति विश्वप्रकाशः ।” भूरिफेना । चर्मकपा । पंच सप्तलायाः । “शिक्रेकादं
 दतिप्रसिद्धायाः ।” ॥ १४३ ॥ वायसोली । स्वादुरसा । वयस्था । त्रयं लहानकावळी, काकोली इति चख्यातस्य । मकूलकः । “पूपेदरादित्वाहुते

किराततिक्तो भूनिवो नार्थतिक्तोऽथ सप्तला ॥ विमलाशातलाभूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥
 वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥ निकुंभो दंतिका प्रत्यक्श्रेण्युदुंवरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
 अजमोदानूग्रगंधा ब्रह्मदभायवानिका ॥ मूलेपुष्करकाश्मीरपद्मपर्त्राणिपौष्करे ॥ १४५ ॥

मुकूलकोपि ” । निकुंभः । दंतिका । “दंतिजा ” प्रत्यक्श्रेणी । उदुंवरपर्णी । “ऊदुंवरपर्णी । ऊदुंवरपर्णी ।” पंच दंत्याः । “दोतीदतिख्यातायाः ।” य
 स्याःचीजं जयपाळदतिख्यातं ॥ १४४ ॥ अजमोदा । उपगंधा । ब्रह्मदभा । यवानिका । “यमानिका ।” द्वे यवान्याः । औवादतिख्यातायाः । “यवानी
 द्वयस्य वेदेनामनीत्यपिमतं ।” पुष्करं । काश्मीरं । पद्मपत्रं । “पद्मवर्णमिति पाठः ।” त्रीणिपौष्करमूले । पुष्करमौषधि विशेषस्तस्य मूलेत्यर्थः ॥ १४५ ॥

अव्यथा । अतिचरा । पद्मा । चारटी । पद्मचारिणी । पंच उत्तरदेशेप्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः । “स्यलकमलिनी इतिख्यातायाः ।” कांपिल्यः ।
 ‘कांपिल्यः । चंद्रःकर्पूरकांपिल्यसुधांशुस्वर्णवारिविनिमेदिनी ।” कर्कशः । चंद्रः । रक्तागः । रोचनी । “रोचनी ।” पंच शुंडारोचनीतिख्यातायारोच
 न्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः । “प्रपुन्नालः । प्रपुन्नाडः । प्रपुन्नाडः ।” एलगजः । “एलगजः ।” दद्रुघ्नः । “दद्रुघ्नः ।” चक्रमर्दकः । पद्मा

अव्यथातिचरापद्माचारटीपद्मचारिणी ॥ कांपिल्यःकर्कशश्चंद्रोरक्तांगरोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
 प्रपुन्नाडस्त्वैडगजोदद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ पद्माटउरणाख्यश्चपलांडुस्तुसुकंदकः ॥ १४७ ॥ लतार्क
 दुद्रुमौतन्नहरितेऽथमहोपधं ॥ लथुनंगुंजनारिपमहाकंदरसोनकाः ॥ १४८ ॥

टः । उरणाख्यः । “उरणाक्षः ।” पदं टाकळा इतिख्यातस्य । पलांडुः । सुकंदकः । द्वे पलांडोः । “कांदा इतिप्रसिद्धस्य ।” ॥ १४७ ॥ हरितेहरि
 द्वर्णे तन्नपलांडो लतार्कः । दुद्रुमः । उतिद्वे । महोषध । लथुनं । “लथुनं” गुंजनं । अरिष्टः । महाकंदः । सोनकः । पट् लथुनस्य । लथुनगुंजनयो
 राकृतिभेदोपरसैक्यात् अभेदोबहुवोमन्यते ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा । शोथघ्नी । द्वे पुनर्नवायाः । “चेदुक्ली इतिदेशेप्रसिद्धायाः ।” वितुन्नं । सुनिपण्णकं । द्वे सुपुन । “कुरुहु ” इतिख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः । शीतलः । अपराजिता । शणपर्णी । “सनपर्णी । असनपर्णी । भवेदसनपर्ण्योचशीतलः शिशिरैरन्यवदिति विश्वप्रकाशः । शीतलं पुष्पकदल्येकं पदमिति धन्यतरिराह ” ॥ १४९ ॥ पारावतांघ्रिः । “चत्वारि शणपर्ण्याः गोकर्णी इति ख्यातायाः । “शीतल वात

पुनर्नवातुशोथघ्नी वितुन्नं सुनिपण्णकं ॥ स्याद्वातकः शीतलोपराजितो शणपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥ पारावतांघ्रिः कटभी पण्य । ज्योतिष्मतीलता ॥ वार्षिकं त्रायमाणा स्याच्चायंतीवलभाद्रिका ॥ १५० ॥ विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराहीवदरेत्यपि ॥ मार्कवो भृंगरार्जः स्यात्काकमाचीनुवायसी ॥ १५१ ॥

त्रायमाणा । त्रायंती । बलभाद्रिका । चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥ विष्वक्सेनप्रिया । गृष्टिः । “गृष्टिः ।” वाराही । वदरा । चतुष्कं वाराह्याः । रदतिरभसात् । “द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची । वायसी । द्वे कावली । “काकजंघा ” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥

इति ख्यातायाः । पारावतांघ्रिः स्त्री । वार्षिकं ।

शतपुष्पाः सितच्छत्राः । अतिच्छत्राः । मधुराः । मिसिः । “मिसी” अवाक्पुष्पी । कारवी । सप्तकं शोष इति ख्यातायां शतपुष्पायां । सरणा “सरणी । सारणी । सरणासरणी चार्वाकटं भ्रममहाबलेति रुद्रः । रुग्भेदेनाप्रसारण्यां स्वल्पनयां च सारणीति मेदिनी ॥ १५२ ॥ कटंभरा । “कटंभरा” राजवला । भद्रवला । पञ्च प्रसारण्याः । चांदेवल । “कुजप्रसारणी । ” इति ख्यातायाः । जनी । “जनिः” जतूका । “जतूका” रजनी । “रजनिः”

शतपुष्पाः सितच्छत्राः । अतिच्छत्राः । मधुराः । मिसिः ॥ अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारणी ॥ १५२ ॥ तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेत्यपि ॥ जनी जतूकारजनी जतुरुच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शाथ शटी गंधमूली पङ्गुग्रंथिकेत्यपि ॥ कर्चुरोऽपि पलाशोऽथ कारवेष्टुः कठिष्ठकः ॥ १५४ ॥

जतुकृत् । चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा । पट्टचक्रवर्तिन्याः चाकवत इति ख्यातायाः । शटी । गंधमूली । “गंधमूला ।” पङ्गुग्रंथिका । कर्चुरः । “कर्चुरः । कर्चुरः । पलाशः । पञ्च शम्याः” का पूरका चरी, अविहळद इति ख्यातायाः । “कारवेष्टुः । कठिष्ठकः । “कठिष्ठकः” ॥ १५४ ॥

अशीघ्रः। मृगः। “तालव्यादिरपि।” कंदः। त्रीणिसूरणस्य। गंडीरः। समष्टिला। द्वे गंडीराख्यशाकभेदस्य। “कडूसूरण इतिख्यातस्य।” ॥
 कलंड्यादयः पंच शाकभेदाःस्युः। एकैकं। तत्रकलंडीविषण्वकृतिः। “कलंडीनुशतपर्वाकलंडूर्वासुबिरुधदतिवाचस्पतिः। कलंडीशाकभेदपिस्या
 हंडशरयोःपुमानितिमेविनी।” उपोदिका। “उपोदीकापि” बाली। “थोरमयाळ, पोर्देमांडवीवेल” इतिप्रसिद्धा। मूलकं मुळा इतिख्यातं। हिल

अशीघ्रःमूर्णःकंदोगंडीरस्तुसमष्टिला॥ कलंड्युपोदिकास्त्रीतुमूलकंहिलमोचिका॥ १५७॥ वास्तुकंशाकभेदाः
 स्युर्दूर्वातुशतपर्विका॥ सहस्रवीर्याभार्गव्योरुहानंताथ्यसासिता॥ १५८॥ गोलोमीशतवीर्याचगंडालीशकुला

क्षका॥ कुरुविंदोमेघनामामुस्तामुस्तकमस्त्रियां॥ १५९॥

मोचिका देशांतरे हलहंची। “चाक्रवत” इतिप्रसिद्धा॥ १५७॥

वास्तुकं। वथुवा। “चंदनवटुवा” इतिप्रसिद्धं। “वास्तुकमपि” दूर्वा। शतपर्विका। “शतपर्णिका” सहस्रवीर्या। भार्गवी। रुहा। अनंता। प
 द् दूर्वायाः॥ १५८॥ सादूर्वा सिताशुक्लाचेत् तच्चगोलोमी। शतवीर्या। गंडाली। शकुलाक्षका। इतिचत्वारि। कुरुविंदः। मेघनामा। मुस्ता। मु
 स्तकं। चत्वारि मुस्तायाः। “मोथइतिख्यातायाः”। मेघनामा मेघपर्यायनामकः। “मुस्तकंपुंसिद्धीवेच।” ॥ १५९॥

भद्रमुस्तकः । भद्रमिति पृथगपि नाम । भद्रं स्यान्मंगले हे हि मुस्तके करणांतरे इति रुद्रः । ” गुंदा । द्वे मुस्ताविशेषस्य । भद्रमुस्तकस्य । “नागरमोथा इति
 म्यातस्य । ” असियायिनि मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां संबध्यते । धन्वतरिरयं भेदमाह । मुस्तकं बुधरो मेघो घनो राजी विशेरुतकः भद्रमुस्तो वराहो ब्दे गो गेयः कु
 रुधिदकदति । चूडाला । चकला । उच्चटा । श्रीणि उच्चटामूलस्य । “फुरही इति कोकणे ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य । ” वंशः । त्वकूसारः । कर्मरः । त्व
 चिसारः । नृणध्यजः ॥ १६० ॥ शतपर्वा । यवफलः । वेणुः । मस्करः । तेजनः । दशकं वेणोः । ग्रैवेणवः अनिलोद्धताः अनिले न कीटादिकतरंगगतवा
 स्याद्भद्रमुस्तको गुंदा चूडाला च कला चूडा ॥ वंशे त्वकूसार कर्मर त्वचिसार तृणध्वजाः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफ
 लं वेणु मस्कर तेजनाः ॥ वेणवः कीचकास्ते स्युर्चैस्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥ ग्रंथिर्नापर्वपरुपी गुंद्रस्ते जनकः श
 रः ॥ नईसुधमनः पोटागलोऽथोकाशं मस्त्रिचां ॥ १६२ ॥

पर्व । परु । “पल्लवतो वि । मृज्जा सारोपंथि परुः परागः कुसुमेणुरिति पुंस्काद्विरत्नकोशात् । ” श्रीणि वंशादिग्रंथे । परे इति ख्यातस्य । तत्र ग्रंथिर्नापुमान्
 गुंद्रः । तेजनकः । शरः । “सरः । सरसुमुंजो वाणाख्यो गुंद्रस्ते जनकः शर इति वाचस्पतेर्दत्त्यादिश्च । ” श्रीणि शरस्य । नडः । “नलः । अथ पोटागलः पुंसि
 नले च काशमस्य योरिति मेदिनी । ” धमनः । पोटागलः । श्रीणि देवनक इति ख्यातस्य । काशं । “कासं” ॥ १६२ ॥

इक्षुगंधा । पोदगलः । त्रीणिकाशस्य । “काशेषुन्पुंसकं ।” बल्वजाइत्येकं पुष्टिगंवद्वचनान्तं । “मोळ, लव्हाळे, लवा इतिव्यातस्य । एकोबल्वजइ
तिभ्राप्यकारवचनादेकत्वेपि ।” रसालः । इक्षुः । द्वे दक्षोः । पुंडुः । कांतारकः । इत्याद्यस्तस्येक्षोभेदाः । आदिनाकोशकारादिग्रहः । “सच । इक्षुः क
र्कटकोवशः कांतारोवेणुनिःसृतिः । इक्षुरस्य. पांडुकश्च रसाल. कुसुमारक. इति ” एकैक ॥ १६३ ॥ वीरण । वीरतरं । तृणभेदस्य । “काळावाळादिति
ख्यातस्य ।” द्वे अस्य वीरणस्य मूले । उशीरं । अमयं । नलवं । सेव्यं । अमृणाल । जलाशयं ॥ १६४ ॥ लामज्जक । लघुलयं । अवदाहं । इटकापथं

इक्षुगंधापोदगलः पुंसिभूमितुबल्वजाः ॥ रसालइक्षुस्तद्भेदाः पुंडुकांतारकादयः ॥ १६३ ॥ स्याद्वीरणं वीरतरं मूले
स्योशीरमस्त्रियां ॥ अभयं नलवं सेव्यममृणालं जलाशयं ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥ नडाद
यस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

इतिदशानामानिस्युः । लघु । लय । इतिपृथगपि । लामज्जकंसुवासंस्या
दमृणालं लयं लघ्विति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति चैकैकपदमिति । नडादयः । नडकाशादयः । तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । “नलाद
यइत्यपि पाठः । येच गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा. गर्मुच्छ्रयामाकौ तृणयान्यविशेषौ । प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाः कुशादयः कंगुकौद्रवाद्याश्च तेपि तृणजातीयाः ।
“अत्र प्रमुखशब्दान्नीचारायाप्रहीतव्याः । अन्यथा कौद्रवादीनाह विव्यत्वापातात् । श्यामाकः । श्यामकोपि चेति हलायुधाच्छामकोपि ।” एकं ॥ १६५ ॥

कुशं । कुथः । दर्भः । पवित्रं । चत्वारि कुशस्य । तत्र कुशं ह्रीवपुंसोः । कनूणं । पौरं । सौगधिकं । ध्यामं । देवजग्धकं । रौहिपं । पट्ट गंजाण । रो
 द्विसगवत ” इति स्यात्तस्य नृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा । अतिछत्रः । पालघ्नः । “पालं क्षेत्रं हन्तीति पालघ्नः ।” मालातृणकं । “मालाकाराणि तृणा
 न्यस्य ।” भूस्तृणं । पंच वचाक्तेर्जलतृणभेदस्य । “अत्र आश्रयं शतगवत इति ख्यातस्य । अंत्यद्वयं मालाकारनृणस्येत्यपि मतं ।” शस्यं । “शस्यं”

अस्त्रीकुशं कुयोदर्भः पवित्रमथ कनूणं ॥ पौरसौगधिकं ध्यामदेवजग्धकं रौहिपं ॥ १६६ ॥ छत्रातिच्छत्र
 पालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥ शर्षपवालतृणं घासोयवसंतृणमर्जुनं ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिस्तृणान
 ज्यानुनडसंहतिः ॥ तृणराजा बृहस्तालो नालिकेरस्तृणांगली ॥ १६८ ॥

सं । द्वे गवापीनां भक्ष्यतृणस्य । तृणं । अर्जुनं । द्वेतृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृणेत्युच्यते । घासः । यव
 कं । तृणराजः । तालः । द्वे तालस्य । तृणराजा कथस्तृणराजनामकः । नालिकेरः । “नारिकेरः । नारिकेलः । नारीकेलः । नारिकेलिः ।
 नारीकेली ।” लांगली । द्वे नारिकेलस्य । “नारिकेल इति स्यात्तस्य । लांगली स्त्री । लांगलः । इदं नंतः पुंसोत्येके ॥ १६८ ॥

घोंटा । पुगः । क्रमुकः । गुवाकः । गुवाकोपिचगूवाकइतितारपालः । "खपुरः । पंचपूगदक्षस्य । सुपारीपोफळोइतिख्यातस्य । "अस्य फलंउद्देगमित्युच्यते । एतेतालनालिकेरपूगाक्षयः । हिताललालभेदः सनुअस्यपरिमाणःतत्सहिताः । खर्जूरादयश्चत्वारश्च । एवमष्टौए तेतृणहुमाइस्युच्यंते । एकं । तत्रखर्जूरःखाजूरइतिख्यातः । केतकीडोपंता केगत । "केतक"इतिख्याता । एवंतालो तालीभेदः । खर्जूरीखर्जूरभेदः

घोंटानुपूगःक्रमुकोर्गुवाकःखपुरोस्यतु ॥ फलमुद्देगमेतच्चाहितालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥ खर्जूरः
केतकीतालीखर्जूरीचतुणहुमाः ॥ इतिवनौपधिवर्गः ॥ ॥ ७३ ॥ सिंहोमृगेंद्रःपंचास्योहर्यक्षः
केसरीहरिः ॥ "कंठोस्वोमृगरिपुमृगदृष्टिर्मृगाशनः॥पुंडरीकःपंचनखचित्रकायमृगं द्विषः ॥ १ ॥"

॥ १६९ ॥ इतिवनौपधिवर्गः ॥ ॥ ७३ ॥ सिंहः । मृगेंद्रः । पंचास्यः । हर्यक्षः । केसरी । हरिः । पट्टसिंहस्य । केसरीइत्यंतः । ताल
व्यमध्योपि । पंचविस्तृतमास्यमस्यपंचास्यः । "पचिविस्तरे । मुखंपादाश्चपंचास्थानीवयस्येतिवा " कंठोस्वोमृगरिपुमृगदृष्टिर्मृगाशनइत्यादयोव्य
स्यपर्यायाः ॥ १ ॥

शार्दूलः । द्वीपी । व्याघ्रः । त्रीणिव्याघ्रस्य । तरक्षुः । “तरक्षः” । मृगादनः । द्वेकुक्कुराकतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य नृगविशेषस्य । “तरसइति ख्यातस्य । ” । वराहः । सूकरः । घृष्टिः । “मृष्टिः ।” कोलः । पोत्री । किरिः । “किरः ।” दंष्ट्री । घोणी । स्तब्धरोमा । क्रोडः । भृदारः । द्वादशसूकरस्य । तालव्यादिरपिशृकरः । साहचर्याद्द्विटिः पुंसि । पोत्रिणौ । दंष्ट्रिणौ । घोणिनी । सव्यरोमाणौ ॥ २ ॥ कपिः । पुवगः । शाखानृगः । बलीमुखः । “बलिमुखः । बलीमुखः । कीशः । वनैकाः । नवकवानरस्य । वनैकसो । “शाखाचारी नृगः शाखानृगः ।” भल्लुकः ॥ ३ ॥ क्रक्षः ।

शार्दूलदीपिनौव्याघ्रेतरद्वेस्तु मृगादनः ॥ १ ॥ वराहःसूकरोवृष्टिःकोलःपोत्रीकरिःकिटिः ॥ दंष्ट्राघोणीस्त
व्यरेमान्कोडोभूदारइत्यपि ॥ २ ॥ कपिप्लवंगःप्लवगशाखाऋगवलीमुखाः ॥ मर्कटोवानरःकीशोवनोका
अथभल्लुके ॥ ३ ॥ नन्दाऽच्छभल्लभल्लुकागंडकेखड्गखड्गिनौ ॥ लुलायोमहिषोवाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

अच्छभल्लः । भल्लूकः । “भालुकः । भालूकः ।” चतुष्कमच्छभल्लस्य । आत्थल, रोसदतिव्यातस्य । “केचनभालुइतिव्यातायाः नामचतुष्कमितिव
दंति । ” ज्वस्यमध्येपि भल्लकदंति । अच्छभल्लपरिषद्विरहतीतिप्रयोगः । अच्छदंतिच । अच्छस्फटिकभल्लूकनिर्मलेचित्तिमेदिनी । गंडकः । खड्गःख
ड्डी । त्रीणि गंडशृंगैर्गडा दंति । लुलायः । “लुलापदतिओष्ठ्यांतोपि” महिषः । वाहद्विपत् । कासरः । सेरिभः पंच महिषस्य । “गवाइतिव्यातस्य” ॥ ४ ॥

श्रिया । भूरिमाय । गोमायुः । मृगधूर्त्तकः । शृगालः । "सृगालः" वंचुकः । "वंचकः" । वंचकस्तुखलेधूर्त्तं गृह्णन् औचजं वुकदतिकोशं तारन् । "क्रोटा
फरु । केरुः । जंयुरु । दश जंयुकस्य कोलहं दत्तित्याप्तस्य । स्त्रियामिति पुण्यक्तावपिशिवशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । चतुष्पदा द्विलिङ्गता वक्ष्य
तेन तत्र पदोपेयं ।" सृगालो इत्यादिरपि । कोट्टशब्दस्य रूपान्ति । कोटा । कोटारौ । कोटारं । कोटारौ कोटून् । कोट्टा । कोट्टुनेत्या ।

स्त्रियांशिवाभूरिमायगोमायमृगधूर्तकाः॥ शृगालवंचकक्रोष्टृफेरुफेरवजंबुकाः॥ ५॥

ओतुर्विंडालोमार्जारोवपदंशकआखुभुक्॥ त्रयोगैधरगोधरगोधेचागोधिकात्मज॥ ६॥

दि । दीर्घमध्योपि जयूकदति ॥ ५ ॥ ओनु । विहाल । “ विहालः । ” मार्जारः । दृषदंशकः । आखुभुक् । पंच मार्जारस्य । गौधेरः । गौधेरः ।
गौधेरः । एतेनयः शत्रुगोधिमात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्येऽगारदतिव्यति । “ अयंकृष्णसर्पाध्यायाघोरवड्दतिख्यातायांचतुष्यजायते । अ
स्यसर्पस्यदंशेममानवोऽवश्यं म्रियते । ” ॥ ६ ॥

श्रुचिन् । शल्यः । द्वे शल्यस्य । साकई " साळी " इतिख्यातस्य । श्रानंविध्यतिलोम्ना श्रुचिन् श्रुविद्यौ । तस्यशल्यस्यलोम्निरालली । शल्लं । शलं । इतित्रीणि । शल्ललीस्त्रियां । इदंसीमंतोन्यनादाबुपयुज्यते । वातप्रमीः । वातमृगः । द्वेवातमृगस्य । वाघूळइतिख्यातस्य । वातप्रमी रीदंतः पुंसि । लूपाणितु । वातप्रम्यः । वातप्रमी । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । सप्तम्यैकवचनेतु सवर्णदीर्घः वातप्रमी स्त्रियां तुलदमीवत् । कोकः । ईहामृगः । दृकः । चोणि दृकस्य लांढगाइतिख्यातस्य । "॥७॥ मृगः । कुरंगः । वातायुः । वनायुः । " वानायुः ।" हरिणः ।

आवित्तुशल्यस्तद्धोमिशललीशललंशलं॥ वातप्रमीर्वातमृगःकोकस्त्वीहामृगोवृकः॥ ७ ॥ मृगेकुरंगवातायुह
 रिणांजिनयोनयः॥ ऐणचमेण्याश्वमाद्यमेणस्यैणमुभेत्रिपु॥ ८ ॥ कदलीकंदलीचीनश्वमूरुप्रियकावपि॥ स
 मूरुश्चेतिहरिणाअमीअजिनयोनयः॥ ९ ॥

अजिनयोनिः । पंच हरिणस्य । एण्याहरिण्याश्वर्माद्यं आद्यशब्दान् मांसा
द्वि एण्यमित्युच्यते । एकं । प्राणिरजतादिभ्योऽद्दत्यब् । एणस्यतुचर्माद्येणमित्युच्यते । एकं । उभे एण्येणचत्रियुस्पष्टं ॥८॥ कदली । कंदली ।
चीनः । चमूरुः । त्रियकः । समूतः । एतेषु हरिणभेदाः । एकैकं । कदलीकंदल्योडीपतिस्त्रियां । स्वामिमेतेतुदन्तौपुंसि । अमीयद्दुहारेणाः वक्ष्य
माणाः कृष्णसारादयश्चअजिनयोनयउच्यते । यत एतेचर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥

कृष्णमारः । “ कृष्णशारः । कृष्णश्चासौसारश्च । वर्णवर्णेनेतिसमासः । शारः शबलवातयोरिति तालव्यादोरभसः । ” रुहः । न्यंकुः । रंकुः । शंबरः ।
“ शंबरः । संवरः । शंढणोति दृञ्वरणे । रोहिपः । रोहिपंकचृणेज्ञेयरोहिपोहरिणांतरइति विश्वप्रकाशः । ” गोकर्णः । पृषतः । ऐणः ।
अथ्यः । “ अथ्यः । एणः कुरंगमोरिष्यः सादृश्यश्चालोचनइति त्रिकांडशेषोपात् । तत्ररिष्योपि । ” रोहितः । “ रोहितः ” चमरः । एतेद्वादशमृगाः मृ-
गभेदाः । एकैकं । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेनमिश्रः कृष्णमृगइति ख्यातः । रुदंशांतरभाषायां भुवार “रोहै” इति ख्यातः । न्यंकुनार्गुणइति ख्यातः ।
गंधर्वः शरभोरामः सुमरोग ॥ १० ॥ गंधर्वः शरभोरामः सुमरोग ॥ १० ॥

कृणुसौररुह्यंकुशंर्वरौहिषाः ॥ गोकणपुपतणश्च्यराहताश्वमराष्टगाः ॥ ११ ॥

वयःशशः॥ इत्यादयामृगद्राधागवाद्याः पशुजातयः ॥
इतिख्यातः । शंवरः । सांवा । “सांवर” इतिख्यातः । रौहिपः रोही इतिख्यातः । गोकर्णः । गोंवइतिख्यातः । पृषतः बिडुविशिष्टः पुषवइतिख्यातः । एते
इतिख्यातः । शंवरः । सांवा । “सांवर” इतिख्यातः । रौहिपः रोही इतिख्यातः । गोकर्णः । गोंवइतिख्यातः । पृषतः बिडुविशिष्टः पुषवइतिख्यातः । एते
एणश्चाहनेनः । ऋष्यः शीघ्रगामी । रोहितोरक्तवर्णः । चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गंधर्वः । शरभः । रामः । सुमरः । गवयः । शशः । एते
पट्टमृगभेदाः । “शरभस्तालव्यादिः । ” तत्रगंधर्वो गंधविशिष्टः । शरभोलङ्घीसराइतिप्रसिद्धः । रामोरमणीयरूपो नृगभेदः । सुमरः सरणशीलः । ग
वयः गवाइतिख्यातः । शशः ससाइतिख्यातः । एकैकं । इत्यादयः गंधर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्तानवनपोतादयो ये च पूर्वोक्तामृगद्राधाः सिंहाद्याश्चम
रांताः ये च वर्गान्तरे वक्ष्यमाणगवाद्याः गोहस्सश्वादयः पशुशब्दवाच्याइत्यर्थः । एकं ॥ ११ ॥

अधोगंता । खनकः । एकः । पुंश्च जः । उंदुरः । पंचक्षेपकश्लोकगतनामानि मयकस्य । " उंदुरुः । मयकः । " जहस्योपधदीर्घोपधमुपमपधानुभ्यां कुनिमुपकः मयक इति द्वयं । " आलुः । त्रयं मयकस्य, उदुरुं दुरुं दुरं दतिशब्दान्वे । गिरिका । बालमूपिका । द्वे स्वल्पमूपकजातेः । " खर्वोखुर्वालमूपिकेति दुर्गः । " छुलुंदरी गंधमुखी दीर्घतुंडी दिवाधिकेति श्लोकाधिकिचिदत्र पठति । सरटः । ककलासः । " ककलाशः । ककुलासः । " द्वे सरडा इति ख्यातस्य । मुसली । गृहगोधिका । " गृहगोलिकेत्यपि पाठः । " द्वे गृहगोवायाः । " पाल इति ख्यातायाः । " मुसतिसंशयं खंडयति शुभाशुभसूचकत्वात् मुसली इति । मुशलीति । तालव्यमध्यापि । ज्येष्ठासि कुह्यमस्याच गृहगोवाया गृहालिकेति कोशान्तरं ॥ १२ ॥ लूता । तंतुवायः । " तंत्रवायः । "

"अधोगंता तु खनको वृकः पुंश्च ज उंदुरः ॥ उंदुरुर्मयकोप्याशु गिरिका बालमूपिका ॥ सरटः ककलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥ लूतास्तीतंतुवायार्णनाभमर्कटकाः समाः ॥ नीलंगुस्तु रुमिः कर्णजलौकाः शतपद्भुभे ॥ १३ ॥

ऊर्णनाभः । मर्कटकः । चत्वारि ऊर्णनाभस्य । " कोष्ठी कोष्ठी इति ख्यातस्य । तत्र लूतानित्यं स्त्री । नीलंगुः । रुमिः । " रुमिः । " रुमिर्नाकमिव ल्कोटलाशार्थारुमिलेखर इति मेदिनी । इमामये भवेत्सुसिकीटे च रुमिचकिमिरिति भ्रसः । " द्वे अपि पुंसि । शुद्रकीटमात्रस्य । " कुसुरडा घुल्ले इति ख्यातस्य । नीलांगुरिति दीर्घमध्यापि । " नीलंगुरपि नीलांगुरिति द्विरूपकोशः । " कर्णजलौकाः । शतपदी । द्वे स्त्रीलिंगे । कर्णजलूका । " धौण, गोम, वळोजी " इति ख्यातायाः शतं पादाय स्याः सा । " कर्णजलूका कर्णजलौकेति च दावंतापि ॥ १३ ॥

दृश्विकः । शूककीटः । द्वेशूककीटस्य । “ऊर्णादिभक्षकस्य कसरदतिख्यातस्य ।” शूकंशूकाकारलोमतयुक्तसर्वाङ्गीकृतः शूककीटः । अलिः । “अलिः ।” दृश्विकोद्गुणआलि. स्यादितिवोपालितः । आली । अथालीस्यादृश्विकेभ्रमरेयुमानितिकोशांतर ।” हुणः । “द्रोणः ।” दृश्विकः । व्रीणि विचूदतिख्यातस्य विपकीटस्य । तत्रालिरित्तदन्तश्च । पारावतः । “पारापतः कलरवः पञ्चीश्वेनः शशादनदतिरभसः ।” कलरवः । कपोतः । व्रीणिपारावतस्य । पारवा । “खबूतर” दतिख्यातस्य । पारावतः कपोतः स्यात्कपोतोविहगांतरदतिविश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पञ्ची ।

दृश्विकः शूककीटः स्यादलिद्गुणौतुदृश्विके ॥ पारावतः कलरवः कपोतोयशशादनः ॥ १४ ॥
पञ्चीश्वेनउलूकस्तुवायसारतिपेचकौ ॥ “दिवान्धः कौशिकोघूकोदिवाभानोनिशादनः ॥”
व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खंजरीटस्तुखंजनः ॥ १५ ॥

श्वेनः । भयं ससाणादतिख्यातस्य । उलूकः । वायसारातिः । पेचकः । अथमुलूकस्य । घूक । “घुबड पेचापक्षी” दतिख्यातस्य । “दिवान्धः कौशिकः । घूकः । दिवाभीतः । निशादनः । पंचकमप्युलूकस्य ।” व्याघ्राटः । भरद्वाजः । द्वेभरद्वाजस्यपक्षिणः । “कुक्कुडकोंबा । कुंभारकोंबादतिख्यातस्य ।” खंजरीटः । खंजनः । द्वेचलसुष्पस्यपक्षिविशेषस्य । “ताजवा तय्यरदतिख्यातस्य ।” ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठः । कंकः । द्वेवाणोपयोगिपत्रस्यपक्षिभेदस्य । चापः । दक्षपक्षिभिदोश्वासदतिदंत्यातेपुरुद्रः । "किकीदिविः । किकिदिविः । किकिदिविः । किकीदिविः । किकिः । किकी । दिवः । चापोदिविः किकिः स्मृतइतिव्याडिः ।" द्वे चारंगा । "चाप. तास." इतिख्यातस्य । कलिंगः । भृगः । धूम्याटः । ग्रीणिफेचुहार । "मसकचूडपक्षी" इतिख्यातस्य । "धूमसमूहदवाटतीतिधूम्याटः ।" शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वीघाटः । द्वे बटफोरा । सुतारपक्षी । काष्ठकुह टांकारी ।" इतिख्यातस्य । सारंगः । शारंगः । शारंगश्चातकेख्यातः शबलेहरिणे

लोहपृष्ठस्तुकंकः स्यादथचापः किकीदिविः ॥ कलिंगभृगधूम्याटाअथस्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
 दार्वीघाटोऽयसारंगस्तोककश्चातकः समाः ॥ रुकंवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥
 चटकः कलविंकः स्यात्तस्यस्त्रीचटकातयोः ॥ पुमपत्येचाटैकरक्षपत्येचटकैवसा ॥ १८ ॥

पिचैतितालव्यादावजयः ।" तोककः । चातकः । ग्रीणिचातकस्य । कृकवाकुः । ताम्रचूडः । कुक्कुटः । चरणायुधः । चत्वारिकुक्कुटस्य । "कौबडे इतिख्यातस्य ।" ॥ १७ ॥ चटकः । कलविंकः । द्वेचटकस्य ॥ "चिमणी इतिख्यातस्य ।" तस्यचटकस्यस्त्रीचटकेत्येकं । तयोश्चटकस्य चटकायाश्चपुमपत्ये चाटैकरदत्येकं । तयोस्त्यपत्येस्त्रीरूपेऽपत्येचटकेत्येकं ॥ १८ ॥

कर्करेदुः । “कर्करादुः ।” करेदुः । “करदुः” । द्वे अशुभवादिनिषक्षिभेदे । कंकरेड । “करेडो कपक्षी ।” इति ख्याते । “करेडु कंकरेडु स्यात्करेडु-
कर्करादु कदतिरभसः ।” कृकणः । कंकरः । द्वे करक इति ख्यातस्य करेडुभेदस्य । कदतिकणतिशब्दं करोति कृकनाणति शब्दं करोति वा ।” वन

कंकरेदुः करेदुः स्यात्कृकणकंकरौसमौ ॥ वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकइत्यपि ॥ १९ ॥
काकैनु करटारिष्टवल्लिपुष्टसकृत्वजाः ॥ ध्वांसात्मघोषपरभृद्वल्लिभुग्वायसा अपि ॥
“स एव च चिरं जीवी चैकदृष्टिश्चमौकुलिः ॥” २० ॥

प्रियः । परभृतः । कोकिलः । पिकः । चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः । करटः । अरिटः । बल्लिपुष्टः । सकृत्वजाः । ध्वांक्षः । आत्मघोषः ।
परभृतः । बल्लिभुक् । वायसः । दशकाकस्य । “चिरं जीवी । एकदृष्टिः । मौकुलिः । मौकलिरपि । एतदपि त्रयं काकस्य ।” परभृतो । बलि
भुजो ॥ २० ॥

द्रोणकाकः । काकोलः । द्वे काकभेदस्य । “होवकावळा । कण्णकावळा ।” इतिख्यातस्य । “द्रोणोस्त्रियामाढकेस्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृ
पीपतोरुणाकाकेस्तीनीश्वंतर इतिमेदिनी । द्रोणः कृपीपतोरुणाकाकदतिविश्वप्रकाशः । द्रोणकाकोदग्धकाकोवृद्धकाकोवनाश्रयइति
पः ।” दान्यूहः । “दान्यूहः ।” कालकंठकः । द्वे बाहूद “अंयकाक । जलकाक ” इतिख्यातस्य । कालेवर्षाकालेकंठोऽस्यकालकंठकः । आतापी ।
“आतापी । आतापिभिधेच्चिह्नइतिविश्वप्रकाशः ।” चिह्नः । द्वेचिह्नस्य । घारइतिप्रसिद्धस्य । आतापिनौ । दाक्षाय्यः । गृधः । द्वेगृध्रस्य ।

द्रोणकाकस्तुकाकोलोदान्यूहः कालकंठकः ॥ आतापिचिह्नौदाक्षाय्यगृधौकीरश्रुकौसमौ ॥ २१ ॥
कुङ्कुमौचौथवकः कन्हः पुष्कराहस्तुसारंसः ॥ कीकश्चक्रश्चक्रवाकीरयांगान्धनमकः ॥ २२ ॥

गीधइतिख्यातस्य । दाक्षाय्य इतिद्वितालव्यसंयुक्तांल्यपाठः सर्वत्रदृश्यते । दक्षवृद्धोशीघ्राथैव शुदक्षिस्त्रिहिगृहीत्याय्यः । दक्षाय्यः । दक्षाय्यस्यायं
अण् दाक्षाय्यः ” कीरः । शुकः द्वेकीरस्य । “रावा । राघू । पोपटइतिख्यातस्य ।” ॥ २१ ॥ कुङ्कु । कुञ्चः । “कुञ्चः ” द्वे ठेक । “कुरकुंचा ” इति
ख्यातस्य । नमकुङ्कुचांतः । कुंचौ । वकः । कन्हः । द्वेवकस्य । “वगळाइतिख्यातस्य ” केजलेल्लयते शब्दंकुरुतेकन्हः । कंकइतिपाठः । “अयं
पाठः कुचास्तीतिनदृश्यते । किंतुसर्वत्रकन्हइत्येव ।” पुष्कराहः । सारसः । द्वे सारसस्य । पुष्कराहः पद्मपर्यायनामकः । कीकः । “कुकः । ” व
कः । चक्रवाकः । रथांगः । चत्वारिचक्रवाकस्य । रथांगस्यचक्रस्ययेआन्ध्याः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥

कादंबः । कलहंस । द्वे कलोमधुरवाक्सचासौहस्यतस्य बक्कइतिप्रसिद्धस्य । उल्लोकाः । कुरः । द्विकुरस्य । कुरसीदतिप्रसिद्धस्य । "हंसः । श्वेतगुरुत् । चक्राग । मानसौका । चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविषयायाबहुवचने ॥ २३ ॥ येसिताः देहेनशुक्लाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिताहसास्ते राजहसा स्युरित्येकं । चंचुसहिताश्चरणास्तेरितिबिग्रहः । अन्यथाप्राण्यगत्वादकचचनंबुवारि । लक्षणेनतृतीया । "हसानाराजाराजहंसः ।" मलिनै

कादंबः कलहंसः स्यादुल्लोशकुरैसमौ ॥ हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्रांगामानसौकसः ॥ २३ ॥
राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥ मलिनैर्मल्लिकाक्षस्तथातर्गटाः सितैरैः ॥ २४ ॥

रीपद्भून्नेश्चचुचरणैस्तेसिताहंसामल्लिकाक्षादत्युच्येते । एकं । मल्लिकाकाराणिअक्षीणियेपाते । 'मल्लिकाख्याइत्यपि' । सितैरैः कृष्णवर्णैः चंचुचरणैः । लक्षितास्तेथार्तराष्ट्रा स्युः । एकं ॥ २४ ॥

शराटिः । “शरातिः । शराली । शराटिः । शराटिः । आटिः शरालिर्वरटीगंधोलीवानरीकपीतिस्त्रीलिङ्गकटिरत्नकोशः । ” आटिः । “आटी । ” आटिः । “आडी ” त्रयस्त्रीलिङ्गं । आडोतिख्यातस्य पक्षिण । “ आटिः पुल्लिङ्गोपिकचित्र । ” बलाका । विसकंठिका । द्वे बालेद्वौ क । “ वगळा ” इतिख्यातस्य वकभेदस्य । विसमिवदीर्घः कंठोऽस्याः विसकंठिका । हंसस्य योपितल्लीवरटास्यादित्येक । सारसस्य त्रीनुलक्ष्मणेत्युच्यते । “ निर्मकरोपि । लक्ष्मणश्चैव सारस इत्यमरमाला । लक्षणं नाश्रिचिन्हे च सारस्यालक्षणा कचिदिति विध्वः । ” एकं ॥ २५ ॥ जनुका ।

शरारिरारिर्गडिर्द्विश्ववलाकविसकंठिका ॥ हंसस्य योपिद्वरटासारसस्य तुलक्ष्मणा ॥ २५ ॥
जनुकाजिनपत्रास्यात्परोष्णेतैलपायिका ॥ वर्वणा मर्दिकानीलासरवामधुमक्षिका ॥ २६ ॥

“जनुका ” अजिनपत्रा । द्वे बहुरी । “ वामचिराद् ” इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्वेपथ्रे पक्षौघस्याः सा । परोष्णी । “ परोटी । ” तैलपायिका । द्वे पक्षयुक्ते कीटकविशेषे तैलजुवा । “ बाघूळ ” इति ख्याते । तैलं पिवतीव तैलपायिका । चत्वार्यपि जनुकाया इत्येके । वर्वणा “ वर्वणा ” मक्षिका । “ मक्षीका । ” नीला । त्रयं मक्षिकायाः । सरधा । मधुमक्षिका । द्वे मक्षिकाभेदस्य । “ मधमाशी इति ख्यातस्य । ” ॥ २६ ॥

पतंगिका । पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । द्रव्यंतुसरघातः क्षुद्रा यन्निमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तेलवर्णस्याहुतवर्णतुषौत्तिकमिति । वंशः । वनमक्षि
का । द्वे “मोदीडास रानमाशी” इति ख्यातस्य । तेषां देशानाजातिर्याख्यासां शीत्युच्यते । “एक डांस इति ख्यातस्य ।” गंधोली । बरदा । “बरढी । बर
दा बरढी हंस्यस्तत्पतौ बरट् । स्थतद्गतिता रपालः ।” द्वे बरढी । “गाधीणमाशी” इति ख्यातस्य । तत्र गंधोली डीपंता । बरदा स्त्री पुंसयोः ॥ २७ ॥ भृ

पतंगिकापुत्तिकास्यादंशस्तुवनमक्षिका ॥ दंशीतज्जातिरल्पास्याद्वंधोलीवरटाद्वयोः ॥ २७ ॥
भृंगारीक्षीरुंकाचीरीक्षिर्हिंकचसमाइमाः ॥ समौपतंगशलभौखद्योतोज्योतिरिंगणः ॥ २८ ॥

गारी । झीरुका । “झीरिका । झिरुका । झिरिका । झीरिका ।” चत्वारिंशद्दिह्री
 “मुरकून् चिलटइत्यादिख्यातस्य ।” झीइतिरोतिझीरुका । चोइतिरोतिच्रीरी । याहिरात्रौअट्थासतीस्वनति । तथाचप्रयोगः । अट्थस्यझिह्रीस्वन
 कर्णरूलेरिति । समादृत्यनेनचतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तं । दमाइतिस्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः । शलभः । द्वे टोळ “दीपपतंग” इतिख्यातस्य । खद्यो
 तः । ज्योतिरिणः । द्वे खद्योतस्य । “काजवाइतिख्यातस्य ” ॥ २८ ॥

मधुव्रतः । मधुकरः । मधुलिङ् । मधुपः । अली । द्विरफः । पुष्पलिङ् । भृंगः । पट्पदः भ्रमरः । अलिः । एकादशभ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो
 लुढः । मधुकिरतिविक्षिपतीतिवा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः । वह्निणः । वही । नीलकंठः । भुजंगभुक् । शिखावलः । शिखी । केकी ।
 मेघनादानुलासी । नव मयूरस्य । वह्निपोदितः । वह्निदिनंतः । भुजंगभुजौ । शिख्यादित्रयभिन्नंतं । मेघनादमनुलसत्यवश्यमेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ म

मधुव्रतोमधुकरोमधुलिणमधुपालिनः ॥ द्विरफपुष्पलिङ्भृंगपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
 मयूरोवह्निणोवहीनीलकंठोभुजंगभुक् ॥ शिखावलःशिखीकेकीमेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
 केकावाणीमयूरस्यसमौचंद्रकमेचकौ ॥ शिखान्चूडाशिखंडस्तुपिच्छवर्हैनपुंसके ॥ ३१ ॥
 स्वर्गेविहंगविहंगमविहायसः ॥ शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

यूषाणोकेकेत्युच्यते । एकं । चंद्रकः । मेचकः । द्वेपिच्छस्य नेत्राकारचिन्हस्य । “वह्निंकंठसंवर्णमेचकंब्रुवतेबुधादितिकात्यः ।” शिखा । चूडा
 द्वे मयूरशिखायां । शिखंडः । पिच्छं । वर्हं । त्रीणिमयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ स्वर्गः । विहंगः । विहंगमः । विहायाः । शकुन्तिः । पक्षी ।
 शकुनिः । शकुंतः । शकुनः । द्विजः ॥ ३२ ॥

पतन्त्री । पची । पतगः । पतन् । पत्रयः । अंढजः । नगैकाः । वाजी । चिकिरः । विः । विष्किरः । पतन्त्रिः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवः । गरुत्मान् । पि
त्सन् । नभसंगमः । सप्तविरतिः पक्षिमात्रस्य । शकुन्तिरिदंतः । शकुन्तोदंतः । विरिल्येकाक्षरं नाम । नभसंगमदति पंचाक्षरं । अथतेषां विशेषावक्ष्य
तदतिशेषः । हारीतोद्देशात्तत्रापया हारिल “ तिल गिरूपक्षी ” इति ख्यातः । “ हरितइतीकारह्रस्वोपि । ” मद्रुः । जलकाकः । “ पाणकाबळा इति

पतन्त्रिपत्रिपतगपतत्पत्रयांढजाः ॥ नगैकोवाजिविकिरविविष्किरपतन्त्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवागरुत्संतःपित्संतोनभसंगमाः ॥ तेषांविशेषाहारीतोमद्रुःकारंढवःपुवः ॥ ३४ ॥

ख्यातः । ” कारंढवः । करदुबाडतिख्यातः । “ अयंकाकंतुडोदीर्घपादः कृष्णवर्णः । ” पुवः । पुढेरी “ पाणकोंबडा ” इति ख्यातः । “ पुवःपुसेपु
नोकपो । शब्देकरंढवेम्लच्छजातीभेलकभेलयोः । कमनिशमहीभागेकुलकेजलवायसे । जलांतरेपुत्रंगधतृणमुस्तकभियपीसिहेमचंद्रः । ” ॥ ३४ ॥

नित्तिरिः । “ नित्तिरः । कपोतलावतित्तिरादतिवाचस्पतिः । ” नित्तिरपक्षीइतिप्रसिद्धः । लावोलता “ लावापक्षी ” इतिप्रसिद्धः । जीवजीवोभयतुल्यपत्रकः । “ जीवजीवयतीति जीवजीवः । तद्वशीनेन विपनाशनात् । जीवजीवो जिवाजिवश्चेत्यपि । ” चकोरकश्चकोरः । योयंचंद्रिकयानृप्यति । कोयष्टिकः । कौटाइतिख्यातः । टिटिभक्तः । टिटिभक्तः । टिटिभदत्यपि । ” टिटिभदतिख्यातः । वर्तकश्चित्र

नित्तिरिः कुक्कुभोलावो जीवजीवश्चकोरकः ॥ क्रोयष्टिकः टिटिभकोवर्तकोवर्तिकादयः ॥ ३५ ॥
गरुत्पक्षं च्छर्दाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहं ॥ स्त्रीपक्षतिः पक्षमूलं चंचुखोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

पक्षः पक्षिभेदः । “ गांजीणपक्षी इतिख्यातः । ” वर्तिका । वटर्द “ वनचटक ” इतिप्रसिद्धा । स्त्रियांवर्तिकेत्यपि । आदिशब्दान् सारिका कर्पिजलादयः । एकैकं ॥ ३५ ॥ गरुत् । पक्षः । छर्दः । पत्रं । पतत्रं । तनूरुहं । पट्रपक्षस्य । गरुतौ । पक्षौ । छटौ । पक्षसीचस्यतौ पक्षावितिशुभांकः । चंचूश्चंचुस्तथात्रोटिरिति हलायुधः ॥ ३६ ॥
“ गरुत्पक्षेतरो छटमिति स्त्रीवकांडेवोपालितः । ” पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । “ पक्षतीति स्त्रीपक्षेति ” एकं । चंचुः । त्रोटिः । द्वे पक्षितुंडस्य ।

प्रडीनं । उड्डीनं । संडीनं । एतास्त्रिष्वङ्गानांगतिक्रियाः गमनव्यापाराः । गतिविशेषादत्यर्थः । तत्रप्रडीनं तिर्यग्गमनं । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनं । संडीनं सं-
 गतगमनं । पेशी । "पेशिः" कोशः । "कोषः" । "अंडं" । त्रयमंडस्य । तत्रपेशीस्त्री । कोशोत्क्रिया । अंडद्विहीने । छीबेदित्यर्थः । रूपभेदेनैवछी-
 बत्वेसिद्धेद्विहीनदस्युक्तिः साहचर्येणयातमस्त्रीत्वंवारयति "पेशीनामांसखंडानांकोशोभांडागारदतिनामैक्यमितिस्वामी ।" कुलायः । नोडं । द्वेप-
 क्षिगृहस्य । "घरटा, खोपा, कोटं इतिप्रसिद्धस्य ॥३७॥" पोतः । पाकः । अर्भकः । डिभः । पृथुकः । शावकः । शिशुः । सप्तकं शिशुमात्रस्य ।

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताःखगगतिक्रियाः॥ पेशीकोशोद्विहीनैडंकुलायोनीडमस्त्रियां॥ ३७॥

पोतःपाकोर्भकोडिभःपृथुकःशावकःशिशुः॥ स्त्रीपुंसौमिथुनंदंयुग्मंतुयुगुलंयुगं॥ ३८॥

"स्त्रियांतुपोनीडीबंता । पाका । अर्भका । डिभा । पृथुका । एतेचटाबंताः ।" स्त्रीपुंसौ । मिथुनं । दंढं । त्रीणिस्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्रीचपु-
 मांश्चस्त्रीपुंसौ । अचतुरविचतुरेतिसाधुः । दंढंशब्दस्यस्त्रीपुंसपरत्वेकालिदासप्रयोगः । दंढानिभावंक्रिययाविवत्रुरिति । युग्मं । युगुलं । युग । त्रयं
 युग्मस्य । केचिनुद्वंद्वयुग्मेदतिसमस्तंपठित्वाद्वद्वादिचतुष्टयंसमानमाहुः ॥ ३८ ॥

समूहः । निवहः । व्यूहः । संदोहः । विसरः । व्रजः । स्तोमः । ओघः । निकरः । व्रातः । वारः । संघातः । संचयः ॥ ३५ ॥ समुदायः । समुदयः । समवायः । चयः । गणः । संहतिः । वंदं । निकुरं । कंदवंकं । द्वाविशतिः समूहस्य । तत्रसंहतिः स्त्रियां । “वारःसूर्यादिविवसेद्वारेऽवसरवंदयोः । कुक्कलसेहरेवारोवारंमयस्यभाजनदतिविश्वप्रकाशः ।” ॥ ३६ ॥ वंदमेदाः । समुदायविशेषावक्ष्यंतइतिशेषः तमैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वासमूहो

समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥ स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायश्चयोगणः ॥ त्रियांनुसंहतिर्वंदंनिकुरंवंकदवंकं ॥ ४० ॥ वंदमेदाः समैर्वर्गः संघसार्यैर्तुजंतुभिः ॥ सजातीयैः कुलंयूयंतिरश्वांपुन्रपुंसकं ॥ ४१ ॥ पशूनांसमजोन्येषांसमाजोऽथसधर्मिणां ॥ स्यान्निकायः पुंजरशीनूत्करः कूटमस्त्रियां ॥ ४२ ॥

वर्गइत्युच्यते । एकं । यथामनुष्यवर्गः । शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपिजंतुभिः प्राणिभिरेवसमूहः संघः सार्यइतिचोच्यते । द्वे यथापशुसंघः । वणिकसार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरैवकुलं यथाविप्रकुलं । एकं । निरश्वामेवसजातीयानां समूहोयूयं । यथागृगयूयं । एकं ॥ ४१ ॥ पशूनामेववंदं समजदत्युच्यते । एकं । अन्येषांपश्वतिरक्तानांवंदंसमाजः । यथाश्रोत्रियसमाजः । एकं । सधर्मिणां एकधर्मवत्समूहो निकायः । यथाश्रोत्रियनिकायः । पुंजः । “पिंजः । राशिः । उत्करः । कूटं । चत्वारि धान्यादिराशेः । “कूटं पुन्रपुंसकं ।” ॥ ४२ ॥

तद्गणेतेपाकपोतादीनांसमूहेकापोतादीनिस्तुः । यथाकपोतानांसमूहः कापोतं । शुक्रानांसमूहः शोकं । एवंमयूराणांसमूहः मायूरं । तित्तिराणांसमूहो
 तत्तिरं । कपोतादिभ्यः अनुदात्तादेरञ् । आदिशब्दान्काकमित्यादि । येगृहासक्ताः क्रीडार्थं पंजरादौस्थापितादित्यावत् । तेपक्षिमृगाः छेकागृह्य
 कादितिचस्तुः । द्वे । गृह्माएवगृहसकाः स्वार्थकन् ॥ इतिसिंहादिवर्गः ॥ ७ ॥ मनुष्याः । मानुषाः । मर्त्याः । मनुजाः । मानवाः । नराः । पु
 मांसः । पंचजनाः । पुरुषाः । पुरुषाः । नरः । एकादश मनुष्याणां । नृशब्दस्यैकवचनंतुना । पुमांसइत्यादि पंचकंतुपुंव्यक्तावपित्रायेणप्रयुज्यते । य

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनितद्गणे ॥ गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्तेगृह्यकाश्चते ॥ ४३ ॥ इतिसिंहा
 दिवर्गः ॥ ७ ॥ मनुष्यामानुषामर्त्यामनुजामानवानराः ॥ स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरु
 पानरः ॥ १ ॥ स्त्रीयोपिदवलाद्योपानारीसीमंतिनीवधूः ॥ प्रतीपदर्शिनीवामावनितामहिलातथा ॥ २ ॥

यापुंस्कोकिलः ॥ १ ॥ स्त्री । योषित् । जोषिता । योषितेत्यपि । स्त्रीवधूर्योपिनांगनेतित्रिकांडशेषः । ” अबला । योषा । “जोषेतिचवर्ग
 नृतीयादिः । ” नारी । सीमंतिनी । वधूः । प्रतीपदर्शिनी । वामा । वनिता । महिला “महस्योत्सवस्यदलाभूमिरितिब्रिग्रहे महेला । महंतस्रस्रवलातीति
 महलापि । ” एकादशस्त्रियाः । स्त्रियो । योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥

विशेषाः स्त्रीणांभेदावद्व्यंतदतिशेषः । अंगनेत्येकं प्रशस्तांग्याः । एवं रामा पश्यते मेकैकं । तत्र भीरुर्भयशीला । “भीरुरिति दीर्घोकारांता । भीरुर्भीरू
श्च ।” कामिनी कामयमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्रकटकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती । कांता मनोहरा । ललना ललनयुक्ता । नि
तयिनी ॥३॥ सुंदरी शोभनावयवा । “सुंदरापि” । रमणी रमयंती । “रमणापि” रामा रममाणा । कोपना । “कोपनी । कोपिनी ।” भामिनी । द्वेको
पशीलायाः । वारोहा । “वरः आरोहो नित्योऽस्याः” मत्तकाक्षिनी । “मत्तकाक्षिनी ।” उत्तमा । वरवर्णिनी । “वरः वर्णोऽस्य स्याः” चत्वारिगुणैरुत्कृ

विशेषास्त्वंगनाभीरुः कामिनी वामलोचना ॥ प्रमदा मानिनी कांता ललना च नितं विनी ॥ ३ ॥

सुंदरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥ वारोहामत्तकाक्षिं न्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

कृताभिपेकामहिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥ पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

दायाः स्त्रियाः । यद्वा उत्तमेति न पर्यायः किनु उत्तमा स्त्री सितस्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः । शीते मुखेण सर्वांगी घीष्मेया सुखशीतला । भर्तृभक्ता च यानारी
विशेषा वरवर्णिनीति रुद्रः ॥ ४ ॥ यारुताभिपेकानृपस्त्री सा महिषीत्येकं । अन्या अरुताभिपेकानृपस्त्रियो भोगिन्यदत्युच्यन्ते । एकं । पत्नी । पाणि
गृहीती । द्वितीया । “द्वयोः पूरणी द्वितीया । द्वितीया तिथिगेहिन्यो द्वितीयः पूरणे द्वयोरिति हेमचंद्रः ।” सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्यो । जाया । “जायतेऽस्यां । जायायास्तद्विजायात्वंयदभ्यां जायतेपतिरितिभनुः ।” दाराः । “दारयंतिभातृन् । दृविदारणेणिजंतः ।” सप्त परिणीतायाःस्त्रियाः । तत्रदाराशब्दोनित्यंपुंसिवहुवचनांतश्च । “दारशब्दटाबंतोपि । कोडाहारातथादारात्रयएतेयथाक्रमं । कोडेहारेचदारेषुशब्दाःप्रोक्तामनीविभिरितिहेमचंद्रान् ।” पाणिगृहोक्तोऽस्याः पाणिगृहीती । डीषता कुटुंबिनी । पुरंधी । ‘पुरंध्रिः’ द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । मुचरिन्ना । स

भार्यजायाथपुंभूम्निदार्गःस्यात्तुकुटुंबिनी॥ पुरंधीसुचरिन्नातुसतीसाध्वीपतिव्रता ॥ ६॥
 कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाथस्वयंवरा ॥ पतिंवराचवर्याथकुलस्त्रीकुलपालिका ॥ ७॥

ती । साध्वी । पतिव्रता । चत्वारिपतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका । अध्यूढा । अधिविन्ना । त्रीणि कृतानेकविवाहस्य । पुंसोयाप्रथमोढास्त्रीतस्याः । कृतसापत्निकंसपत्नीभावोस्याःसा । “कृतसापत्निकेतिपाठः ।” स्वयंवरा । पतिंवरा । वर्या । त्रीणिस्वेच्छयापतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयंवरास्त्रीस्वयंवरा । कुलस्त्री । कुलपालिका । द्वेकुलवत्याः ॥ ७ ॥

कन्या । कुमारी । द्वे प्रथमवयसिर्वर्तमानायाः । गौरी । नम्रिका । अनागतार्तवा । त्रीणि अट्टरजस्कायाः । अनागतं अप्रामंजोयस्याः सा । अट्ट
वर्षाभवेद्गौरीदशमेनम्रिकाभवेदितिस्यावांतरभेदः । मध्यमा । दृष्टरजाः । द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः । तरुणी । तृह्वनतरणयोः । नोरश्रलोवेत्यन
द । “तरुनी । तरलूनः । पवनेयूनिबुवस्यांतरुनीस्थेतिमेदिनी ।” युवतिः । “युवतीतिङीपंतिकेच्चित् । यूनीतिङीपंतोन्यत्र ” द्वे मध्यमवयसि
वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्तुपा । जनी । “जनिः ।” वधूः । त्रयंपुत्रादिभार्यायाः । “वधूःपत्न्यास्तुपानार्याःस्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायांचेतिहे

कन्याकुमारीगौरीतुनमिकाः नागतानवा ॥ स्वान्मध्यमादृष्टजस्तर्हणीयुवतिः समे ॥ ८ ॥

समास्तुपार्जनीवध्वश्चिरितुसुवासिनी॥इच्छावर्तकामुक्रास्यादृपस्यतीतकामुकी॥९॥

मान्शूथूरित्येकं नवोढायाःस्तियाअपि ।” चिरिटी । “चिरिटी । चिरिटीमुसुवासिन्यास्याद्वितीयवयस्त्रियामिति विश्वप्रकाशः ।” सुवासिनी । द्वे किंचिल्लुब्धघोषनायां परिणीतायां । सुटुवसतिमुवासिनी । “स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्रस्वेपुपिचादिपुवस्तुंशीलमस्यादतिविग्रहः । स्ववासिन्यां चिरिटीस्याद्विनीयेवयस्त्रियामितिरुद्रः ।” इच्छावती । कामुका । द्वे यभनादीच्छावत्याः । वयस्यंती । कामुकी । द्वे “अभ्यस्यवत्” मेथुने न्छावत्यां ॥ ९ ॥

याकांतार्थिनी भर्तुः संकेतस्थानं गच्छतिसाऽभिसारिका । यदुक्तं । हित्वा लज्जा भ्रयेऽश्लिष्टा मदेन मदेन यथा । अभिसारयेते कांतं सा भवेदभिसारिकेति ।
एकं । पुंश्चल्ली । धर्विणी । “ धर्वणी । कृषधा तोरनिः कर्षणिः । ” बंधकी । असती । कुलटा । इत्वरी ॥ १० ॥ स्वेरिणी । पांशुला । अष्टस्वैरिण्याः ।
या शिशुनारहिता सा अशिन्वी । एकं । निष्यतिसुतापतिपुध्ररहिता सा अवीरा । एकं । “ पतिपुत्रवती वीररतिनाममाला । ” विश्वस्ता । विधवा ।

कांतार्थिनी तु यायाति संकेतं साऽभिसारिका ॥ पुंश्चल्ली धर्विणी बंधक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

स्वेरिणी पांशुला च स्यादशिन्वी शिशुनाविना ॥ अवीरानिष्यतिसुता विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

आलिः सखी वयस्याथ पतिवती स भर्तृका ॥ वद्धापलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

द्वे रंभायाः ॥ ११ ॥ आलिः । सखी । वयस्या । त्रयंसख्याः । “ आलिः सखी संतुरालिरालिराबलिरिष्यत इति राश्वतः । ” पतिवती । स भर्तृका ।
द्वे जीवमर्तृकायाः । वद्धा । पलिकी । द्वे पक्षकेश्यां । प्राज्ञी । प्रज्ञा । द्वे यायत्किमपि स्वयंप्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा । धीमती । द्वे बुद्धि-
मत्याः ॥ १२ ॥

यायुद्रस्य भार्या सा विजातोयाऽविशुद्धी लुच्यते । एकं । तज्जाति । शूद्रजाति । " अन्यभार्यापि " शूद्रे लुच्यते । आभीरी । महाशूद्रो । द्वे गोपालि
काया । जातिपुंगवयोः । महाराष्ट्रस्य जातो महाशूद्रस्य स्त्रीत्येव रूपपुंगवे च समा । उभयत्रापि नाम द्वयं ङीप्रत्ययांतमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी
भार्या तु यस्य कस्य चित् । स्त्रिया । स्वयं वैश्वजातिः भार्या तु यस्य कस्य चित्स्तु इत्यर्थो बोध्यः । एवं क्षत्रिया । क्षत्रियाणी । द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः
शूद्रो शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥ आभीरी तु महाशूद्रजातिपुंगवयोः समा ॥ १३ ॥ अर्याणी स्वय
मर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥ उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्योपि च स्वतः ॥ १४ ॥ आचार्या नानुपुंगवे
स्मादर्यो क्षत्रियी तथा ॥ उपाध्यायानुपाध्यायी पोटास्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

सा वित्रीवचनं तथेति पाशराशमाधवीयेयम् । तथा सत स्वयं मन्त्रव्याख्या कृताचार्या स्यात् । एक । त्रयमपि समानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंगवे आचार्य
स्यास्तीत्येवं रूपेणैव आचार्यानीत्येकं । आचार्यादणत्वचेति णत्वाभाव । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्योत्येक । एव क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी । एक । उ
पाध्यायानी । उपाध्यायी । द्वे उपाध्यायस्य भार्याया । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन युक्ता पोटे लुच्यते ॥ १५ ॥

वारस्त्री । गणिका । वेश्या । "मूर्द्धन्यमध्यपाठोपि ।" रूपजाजीवा । चत्वारिंशदायाः । "वारस्यदं दस्यस्त्रीवारस्त्री ।" रूपमाजीवो जीविकायस्याः सारूपाजीवा । सार्वेश्यागुणवत्त्वाज्जनेः सत्कृतासती वारमुख्यास्यान् । एकं । "वारवेश्यादं देमुख्यावारमुख्या " कुट्टनी । शंभली । शंभलीति तालव्यादिरपि । द्वे परनारीपुंसायोजयिज्या । "शशुरवंभलनेवदतीति शंभली ।" ॥ १९ ॥ विप्रश्रिका । ईक्षणिका । देवव्रता । त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः । रजस्वला । स्त्रीधर्मिणी । अविः । अत्रेयी । मलिनी । पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती । उदक्या । अष्टरजस्वलायाः । स्त्रीधर्मो रजःसोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मि

वारस्त्रीगणिकावेश्यां रूपजाजीवाः यसाजनैः ॥ सत्कृतावारमुख्यास्याकुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥
विप्रश्रिका स्त्रीक्षणिका दैवज्ञाय रजस्वला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविशत्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजःपुष्पमार्तवं ॥ श्रद्धालुर्देहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

णी । अविस्त्रीधर्मिणी विद्यादितिकात्यः । "अवीतिदीर्घातापि । अत्रियीवदगम्यत्वादात्रेयी । अत्रियिकेत्यम्यत्र । रजः । पुष्यं । आर्तवं । त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं प्रज्ञायण् । श्रद्धालुः । दोहदवती । द्वे गर्भवसादनादि विशेषाभिलाषिण्याः । "दोहदगर्भिण्यभिलाषोऽस्यस्याः" निष्कला । "निष्कली ।" विगतार्तवा । वेहीनरजस्वायाः । "निर्गतकलंशुक्रमस्याः निष्कला ।" ॥ २१ ॥

आपन्नसत्त्वा । गुर्विणी । अंतर्वर्त्ती । गर्भिणी । चत्वारिगर्भिण्याः । “अंतरस्त्यस्यार्गमोऽतर्वर्त्ती ।” गणिकादेर्गणिसमूहे गणिक्यादि । यथा गणिकानां
 समूहो गणिक्यं । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणं । युवतीनां समूहो यौवर्त्तं । एकैकं ॥ २ ॥ याद्विखंडा द्विबारहता तत्र पुनर्भूः । दिधिषूः । दिधिषु
 रपि । “हेतुपूर्वके कस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः ।” असत्ता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनरित्युक्तं । मनुस्तु । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यते
 ऽनुजा । सा चापे दिधिषून्नेया पूर्वान्ति दिधिषु मतेत्याह । “दिधिष्वो । तस्या द्विखंडायाः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते । एकं । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्त
 ऽनुजा । सा चापे दिधिषून्नेया पूर्वान्ति दिधिषु मतेत्याह ।” २२ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्विण्यं वर्त्तली च गर्भिणी ॥ गणिकादेस्तु गणिक्यं गर्भिणं यौवर्त्तं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूर्दिधिषूखंडाद्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥ सतु द्विजो ग्रे दिधिषूः सैव यस्य कुटुंबिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगा सुतः ॥ सौभागिनेयः स्यात्पारक्षणे यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

येत्येषां व्युत्पत्तं इति स्त्री । “सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुंबिनी कुटुंबपुत्रादिष्वप्यवर्गस्तद्वती सोपे दिधिषुरित्युक्तं । “अपे दिधिषुरिति नृस्वतीति । दि
 धिषूः परपूर्वापे दिधिषुस्तसुरंध्रकद्विनाममाला ।” द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहण ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीन इत्युच्यते । ए
 क । सुभगा सुतः । सौभागिनेयः । हेतुभगा पुत्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः पारक्षणेयः । एकं ॥ २४ ॥

पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः पितृष्वसेयः । पितृष्वस्त्रीयः । द्वे । मातृष्वसुः सुतोप्येवं । यथामातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः । द्वे । विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वै मात्रेय इत्युच्यते । एकं । "वैमात्रोप्यन्यत्र" ॥ २५ ॥ बाधकिनेयः । वधुलः । असती सुतः । कौलटेयः । कौलटेयः । पंच कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदितुसती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हितस्या आत्मजः कौलटिनेयः । कौलटेयः । द्वे कुलानि भिक्षार्थ अटात न तु जारार्थतस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इतरस्याः कौलटेरदिति भेदः । कुलं जनपदे गृह इति विश्वः । आत्मजः । तनयः । सुतः । पुत्रः । पंचकं पुत्रस्य । पुनान्नो नरकाद्य पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ॥ सुतो मातृष्वसुश्चैवं मात्रयो विमातृजः ॥ २५ ॥ अथ बांधकिनेयः स्याद्बधुलश्चासती सुतः ॥ कौलटेयः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयो पिचात्मजः ॥ आत्मजस्तनयः भूतः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी ॥ २७ ॥ आहुटुहितरसवः पत्यन्तो कंतयोः समे ॥ स्वजाने त्वौरसार स्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

स्मात्स्वितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्सुत्रदत्तिप्रोक्तः स्वयमेव स्वयं भवेति ।” अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा । आत्मजा । तनया । सनुः । सुता । पुत्री । दुहितेत्यपि ऋदंत । अपत्यं । तोकं । द्वेतयोः समे पुत्रे दुहितरि च ह्युबल्लिगे एवेत्यर्थः । औसः । उरस्यः । “औरस्य इत्यपि ।” द्वे स्वजाते सवर्णाया मूढायां स्वस्माज्जाते पुत्रे न तु दत्त्रिमादौ । ततः ॥ जनकः पिता । त्रीणि पितुः ॥ २८ ॥

जनयित्री । "अतर्भाविताप्यर्थाजनित्री । प्रसू । माता । जननी । "जननिः" चत्वारिजनन्याः । भगिनी । स्वसा । द्वे स्वसुः ॥ "यापस्य स्वसासान
नादेत्येक । ऋतमिदं । ननदेत्यपि । ननादातुस्वसापत्युर्नदानदिनीचसेतिरभसः ।" नपूत्री । पोत्री । द्वे सुतस्यसुतायाश्चात्मजातत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृव
र्गस्यभार्या परस्परं यातर, स्युः । एकं । प्रजावती । भ्रातृजाया । द्वे भ्रातृजायाया । मातुलानी । मातुली । "मातुलेत्यपि" द्वे मातुलभार्याया । ॥ ३० ॥
पत्यु पत्न्याश्चप्रसूर्मताश्चश्रूरित्युच्यते । एकं । तयो पतिपत्न्यो पिताश्वशुरइत्युच्यते । "श्वश्रू शिशुश्वशुरादतिशभेदाद्विनालव्यः ।" एक पितुः भ्राता

जनयित्री प्रभूमूर्मताजननी भगिनी स्वसा ॥ ननादातुं स्वसापत्युर्नपूत्री पोत्री सुता र्मजा ॥ २९ ॥ भार्यास्तु भ्रातृवर्ग
स्म यातरः स्युः परस्परं ॥ प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानीत मातुली ॥ ३० ॥ पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वश्रूः पतितात
योः ॥ पितृभ्रातापितृव्यः स्यान्मातृभ्रातातु मातुलः ॥ ३१ ॥ श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरो ॥ स्वस्वी

यो भगिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥ पितृव्यः । एकं । मातृ भ्राता मातुल इत्युच्यते । एक ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातर श्याला
इत्येक । श्यालाशब्दस्तालव्यादिर्द्वित्यादिर्वा 'उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्यालशब्दः । श्यालातीति श्यालः ।" स्वामिनः पत्युर्भ्रातृकिं निष्ठेदेवा । देवः । देव
शब्दस्य देवादेवोर्द्वित्यादि । "देवदेवदेवानइति शब्दाणवादन्यत्र नातोपि देवेति ।" त्वलीयः । "घेकृतेत्यस्त्रियः । ठकि । स्वस्तेयः ।" भगिनेयः । द्वे
भगिन्या पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकं ॥ ३२ ॥

पितामहः । पितृपिता । द्वेपितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिताप्रपितामहइत्येकं । एवंमातुः पित्रादीमातामहादि । यथामातुःपिता मातामहः । एकं तत्पिताप्रमातामहः । एकं । सपिढाः । सनाभयः । द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञानिषु । सपिढानुपुरुषे सममेवि निवर्तत इति स्मृत्ये । “समानएकः पित्रोरेहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य सपिढेन वर्तत इति वासपिढः । समानीनाभिर्मूलपुरुषोऽस्य सनाभिः ।” ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः । सोदर्यः । सगर्भ्यः । सहजः । च

पितामहः पितृपिता तत्पिताप्रपितामहः ॥ मातुर्माता महाधैवं सपिढास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥ सगौत्रचांथवज्ञानिवंधुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥
ज्ञानेयंध्युतातेपांक्रमाद्रावसमूहयोः ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्ताजारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

त्वारि एकेऽदरस्य भ्रातुः । सगौत्रः । कांथवः । ज्ञातिः । बंधुः । स्वः । स्वजनः । षट् सगौत्रस्य । समानमेकंगौत्रमस्य सगौत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः । स्त्री । स्याः । इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बंधुता स्यात् यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं । एकं । बंधूनां समूहो बंधुता । एकं । च वः । प्रियः । पतिः । भर्ता । चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे । मुख्यादभ्यस्य भर्तुः । “उपमितः पत्या उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः ।” ॥ ३५ ॥

अमृतं भर्तृरिजाराजातः कुण्डस्युच्यते । एक । ‘कुण्डयते कुलमेन कुण्ड । स्त्रियां तु कुण्डी ।’ मृते भर्तरि जाराजातो गोलक इत्येकं । आत्रीयः । “भ्रातृजः ।” भ्रातृजः । द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यो भ्रातराविति स्यात् । एक । उभा वितिसहोक्तौ सत्यामितिसूचनार्थं । अताच्च स्वसाच भ्रातरौ । भ्रातृपुत्रौ च सहोक्तौ हि नृभ्यामित्येकशेषः ॥ ३६ ॥ माता पितरौ । प्रसूजनयितारौ । त्वत्वादि द्विवचनात् । निमात्रासहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । पिता मात्रेत्येकशेषः । मातरपितराविस्थश्च ऋकारयोरेरङ्भावो निपात्यते । न मानरपितराभ्यामिति प्रयोगदतिन्यासः ।

[illegible]

सूतिमासः । वैजंननः । द्वे प्रसवमासस्य । यत्र नवमेवा दशमेमासि प्रसूयते तस्येत्यर्थः । “विजायेतेऽस्मिन् विजननः ।” विजनन एवैवैजननः । गर्भः ।
भ्रूणः । द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । तृतीया प्रकृतिः । पंढः । पंढः । नपुंसकः । पंचनपुंसकस्य । तृतीया प्रकृतिरिति षडक्षरं नाम संज्ञा पूर्णयोश्च
कृतावपीतिकोशांतरात् ।” तत्र प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृतीया स्त्रीवदति । पंढा मूर्द्धन्यादि स्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं । शैशवं । शैशवं ।
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥ तृतीया प्रकृतिः पंढः स्त्रीवः पंढो नपुंसके ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं वात्यंता
रुण्यं यौवनं समे ॥ स्यात्स्याविरंतु वृद्धत्वं वृद्धसंघे प्रिवार्धकं ॥ ४० ॥ पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसाजरा ॥
स्यादुत्तानशया हिंभा स्तनपाचस्तनं धयी ॥ ४१ ॥ बाल्यं । त्रयं बालत्वे । तारुण्यं । यौवनं द्वे । स्याविरं । वृद्धत्वं । वार्धकं । “वा
र्धक्यमित्यपि । वार्धक्यं वार्धके वृद्धसंघाते वृद्धकर्मणीति विश्वः ।” त्रीणि वृद्धत्वे । तत्र वार्धकमित्येकं वृद्धसंघेऽपि वृद्धानां समूहेऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ ज
त्तानशया । हिंभा । स्तनपा । स्तनं धयी । घत्वारि स्तनं धयस्य । त्रिषु वक्ष्यते । स्त्रीत्वेन निर्देशः स्त्रीत्वरूपभेदप्रदर्शनार्थः । हिंभाशब्दः सिंहादिवर्गेऽ
क्तोऽपि स्त्रियां टानंतत्वं प्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥

बालः । माणवकः । द्वे बालस्य । आषोढशादालः । वयस्थः । वयसि तिष्ठतीति वयस्थ इत्यपि । वयःपक्षिण बाल्यादीवयो यौवनमात्रक इति विश्वः । तरुणः । युवा । प्रयंपूनः । प्रवयाः । स्थविरः । वृद्धः । जीनः । जीर्णः । जरन् । पद्वंद्वस्य । प्रवयसौ । जर्तौ ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् । दशमी । ज्यायान् । श्रीण्यति वृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् । वर्षीयांसौ । “दशमो वस्याविरोऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूरणविनिः ।” वर्षीयानौ । ज्यायांसौ । पूर्वजः । अपियः । “अपीयः” अयजः । त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । “पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः ॥” जघन्यजः । कनिष्ठ । “कनीयानित्यपि” यवीया

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्य स्तरुणो युवा ॥ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् दशमी
ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽयजः ॥ जघन्यजेत्युः कनिष्ठं यवीयो वरजानुजाः ॥ ४३ ॥ अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसोऽसलः ॥ तुन्दिलं तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः ॥ ४४ ॥

द्र । “यविष्ठः । अतिशयन इतीष्टन् ।” अवरजः । अनुजः । पंचकं कनिष्ठभ्रातुः । “जघन्येव काले जातः जघन्यजः । अवरस्मिन्काले जातः अवरजः ।” ॥ ४३ ॥ अमांसः । दुर्बलः । छातः । त्रीणि अबलस्य । छातश्च बर्गादिः । छोल्लेदने । शातदतिपाठः । बलवान् । मांसलः । अंसलः । त्रीणि बलवतः । “अंसो बलमस्यास्तीत्यंसलः ।” तुन्दिलः । “तुन्दिकः तुन्दितः ।” तुन्दिभः । “तुडिभः ।” तुदी । “तुंडी ।” बृहत्कुक्षिः । पिचंडिलः । “पिचंडिलः । तुंदमस्यास्तीति तुन्दिलः । तुंडिभौ ॥ ४४ ॥

५० अगदीटः । अयनाटः । अवभटः । नतनासिकः । चत्वारिचिपिटनासिकस्य । केशवः । केशिकः । “केशवान्” । केशी । त्रयं वशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः केशाः सत्यस्य केशवः । बलिभः द्वे जरयाऽलथचर्मणः । बलिस्त्वसंकोचोस्तिवस्यसः बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलांगः । द्वे निमर्गतोन्यूनवयवस्य । अपकटंगच्छतीत्यपोगंडः । पूषोदरादिः । “पौगंड एकदेशोऽस्य पोगंडः पौगंडश्चेत्यापि । पौगंडो विकलांगे

अवटीटोः वनाटश्चावभटोनतनासिके ॥ केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥
विकलांगस्त्यपोगंडः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥ खरणाः स्यात्स्वरणसो विग्रस्तुगतनासिकः ॥ ४६ ॥

कदतिरन्तर्गताः । पौगंडो विकलांगः स्यादिति ह्रस्वायुधश्च । “खर्वः । वामनः । त्रयं ह्रस्वस्य । “खुजा इति ख्यातस्य ।” खरणाः । खरणसः । द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । “सरलनाकील इति ख्यातस्य ।” खरणाः सान्तः । विग्रः । विग्रः । विग्रः । विग्रो विग्रुर्विनासिक इति रभसः ।” ग
ननासिकः । द्वे गतनासिकस्य । “नकटा इति ख्यातस्य ।” ॥ ४६ ॥

प्रकस्य । खुरणसौ । प्रज्ञः । “ प्रज्ञः । ” प्रगतजानुकः । द्वे यस्य ज्ञान्वोर्महदंतरालं वर्त
 र्ध्वजानुः । द्विषितो यस्य जानुनी ऊर्ध्वभवतस्तस्य । संज्ञः । “ संज्ञः ” संहतजानुकः ।
 संज्ञः । “ संज्ञः ” संहतजानुनी ऊर्ध्वभवतस्तस्य । संज्ञः । “ संज्ञः ” संहतजानुकः ।
 द्वे संज्ञजानुकस्य । “ प्रज्ञः प्रगतजानुः स्यात्प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संज्ञः संहतजानोश्च भवेत्संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वज्ञोऽर्ध्वज्ञोऽप्युर्ध्वजानुकं द्वे
 तिसाहस्रकः ” ॥ ४७ ॥ एडः । बधिरः । द्वे श्रवणं द्रियहीनस्य । “ बधिरा इति ख्यातस्य । ” न्युजः । कुञ्जोऽक्षप्रभेदेनान्युजः स्याद्वाच्य

४७ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञः प्रगतजानुकः ॥ ऊर्ध्वज्ञोऽर्ध्वज्ञानुः स्यात्संज्ञः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
 स्यादेडवधिरः कुञ्जगडुलः कुकरेः कुणिः ॥ पृश्निरत्यतनोऽश्रोणः पंगोऽमुंडस्तु मुंडिते ॥ ४८ ॥

लिंगक इति मेदिनी । “ गडुलः ” गडुरः । गडुः पृष्ठगडुकुञ्जे इति मेदिन्या । “ कुवडा इति ख्यातस्य । ” कुकरः । कुणिः । “ कुणिः । नि
 सर्गतः कुणिः पंगुः पंगडा इति नाममाला । ” द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः । “ पृश्निः ” अत्यतनुः । द्वे अत्यातनुर्धस्य तस्य अमानुप्रायस्य । श्रोणः ।
 पंगुः । द्वे जंघाविकलस्य । मुंडः । मुंडितः । द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥

बलिरः । केकरः । द्वे नेत्रवियुक्तस्य । "काणा, केरा, निरवाइतिव्याप्तस्य ।" केमूर्ध्निकर्तुशीलमस्येतिकेकरः । खोडः । "खोरः । खोलः । अथ खंजकेखोडखोरावितिरभसः ।" खंजः । द्वे गतिविकलस्य । "लंगडाइतिव्याप्तस्य । त्रिविविति । जरावराः । जराशब्दादवराः अर्वाक्पठिताः । उत्तानशयाद्याः खंजांतास्त्रिपुवाच्यल्लिगाइत्यर्थः । जडुलः । "जडुलः ।" कालकः । पिपुः । त्रयंकृष्णवर्णस्य देहगतचिन्हविशेषस्य । "लासैइति

बलिरः केकरेखोडिखंजस्त्रिपुजरावराः ॥ जडुलः कालकः पिपुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
अनामयं स्यादा रोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥ भेषजौषधभेषज्यान्यगदोजायुरित्यपि ॥ ५० ॥

ख्यातस्य ।" तिलकः । तिलकालकः । द्वे आकृतिौ वर्णतश्चकृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिन्हस्य । तिलइवकालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं । आरोग्यं । द्वे रोगाभावस्य । "आमयस्याभावः अनामयं ।" चिकित्सा । रुक्प्रतिक्रिया । द्वे रोगप्रतीकारस्य । 'रुजःप्रतिप्रतिक्रियानिरसनंरुक्प्रतिक्रिया ।" भेषजं । औषधं । भेषज्यं । "भेषजं । भेषरोगंजयतिभेषजं ।" अगदः । जायुः । पंचौषधस्य । अगदसाहचर्याज्जायुरुदंतः पुंसि ॥ ५० ॥

रक्तं । रुजा । उपतपः । रोगः । व्याधिः । गदः । आनयः । सप्तरोगमात्रस्य । तत्ररक्तजकारांता । रुजाटाबंता । उभेस्त्रिघो । क्षयः । शोषः । यक्ष्मा । त्र्योनिक्षयरोगस्य प्रतिशयायः । पीनसः । द्वे पीनसरोगस्य । पटसेन्दतिरूप्यातस्य । अयं मुहुर्नासाजलत्नावी । “आपीनसः प्रतिश्यास्यादितिरभसात् । प्रतिशयेत्यपिनाम ॥५१॥ क्षुत् । क्षयः । व्रीणितुतः । शिकेतिरूप्यातायाः । कासः । द्वे कासरोगस्य । “स्वोक्लांइतिरूप्यातस्य ।” शोफः । श्वयधुः । शोथः । त्र्योणिराथस्य । “सूजइतिरूप्यातस्य ।” पाइस्कोटः । विपादिका । द्वे पादस्कोटस्य । “खोटाफुटण्याचारोगइतिरूप्यातस्य ॥५२॥

स्त्रीरुश्रुजाचोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥ क्षयःशोषंश्रयंक्ष्माचप्रतिश्रयायस्तुपीनसः ॥ ५१ ॥ स्त्रीक्षुतक्षुतंसवः
पुंसिकासस्तुक्ष्वयुःपुमान् ॥ शोफस्तुश्रययुःशोथःपादस्फोटोविपादिका ॥ ५२ ॥ किलाससिंधुर्मेकच्छांतुपाम
पामाविचर्चिका ॥ कंडूःखर्जश्रूथकंडूयाविस्फोटःपिटंकःस्त्रियां ॥ ५३ ॥

पामावचचिका ॥ कङ्कुःखजूश्वकङ्कूयावस्फोटःपिटकःखया ॥५३॥

मणः । पूर्वम् । अरुः । नीणित्रणस्य । उर्मि । अरुधी । योत्र ग' सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकं । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थे निर्देशः । कोठः । मंडलकं । कुतं । चित्रं । चत्वारि कुष्ठस्य । कोठा इति द्वयमडलकं त्रिकुष्ठस्य 'गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य' । कुठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं । अर्शः । द्वे अर्शे गिगस्य । "मूत्राध्याय, अर्शः ।" इति ख्यातस्य । अर्शमिति स्त्रीवमप्यन्यत्र । ॥ ५४ ॥ आनाहः । निर्वंधः । द्वेमलमूत्रनिरोधस्य । "मल

व्रणोऽग्निवार्ममरुः क्लीबेनाडीव्रणः पुमान् ॥ कोठो मंडलकं कुष्ठं त्रिवेदुर्नामकाश्च सी ॥ ५४ ॥
आनाहस्तु निर्वंधः स्याद्गृह्णीरुक् प्रवाहिका ॥ प्रच्छदिका वर्मिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

यद्वेग इति ख्यातस्य ।" गृह्णीरुक् । प्रवाहिका । द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षणवहति बहुस्रवति गुदमस्यां सा प्रवाहिका । मलप्रवहणं प्रवाहिकेति ख्यामी । "प्रवाहिकारुक् वेगः गृह्णीरुक्त्यादित्यन्ययोच्चा । गृह्णीरितीकारज्ज्वोपि ।" प्रच्छदिका । वर्मिः "वमी ।" वमइति पुंस्त्रिगोपि । वमथुः । नीणि वमनरोगस्य । तत्राद्यद्वयं स्त्रियां । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥

अथन्याधिभेदावश्यते । विद्रधिऋदादौगंभेदः । विद्रंदातीतिविद्रधिःस्त्रियां । “आदिशब्देनकपालकर्णप्रमेहानांपिटकाज्ञेयाः ।” ज्वर.प्रसिद्धः
मेहनिमूत्रयतेऽनेनमेहः । सचरक्तमेह शुभ्रमेहइत्यादिभेदेनबहुविधः । भगंदरोगुलसमीपेविस्फोटविशेषः । “श्लीपदं । पादवल्मीकं । द्वयंश्ली
पदरोगस्य । वारुळइतिख्यातस्य । केशभ. । दंद्रुमकः । द्वयंमस्तककेरारोगस्य । चाईदतिप्रसिद्धस्य ।” अश्मरी । मूत्रकृच्छ्रं । द्वे अश्मर्याः । अ
श्मकाकारंशुक्रंरातिवदातीत्यश्मरीस्यादित्यनेनमूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्यायइतिस्त्वचितं मूत्रविघ्नमात्रेमूत्रकृच्छ्रमित्तिनायमश्मर्याः पर्यायइतिकेचित् ।

व्याधिभेदाविद्रधिःस्त्रीज्वरमेहभगंदराः ॥ “श्लीपदंपादवल्मीकंकेशघ्रास्त्वद्रुतुसंकः”
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रंस्यात्पूर्वेशुक्रावधेस्त्रिपु ॥ ५६ ॥ रोगहार्यगंदंकारोत्तिपग्वैद्यौचिकि
त्सकै ॥ वार्त्तिनिरामयःकल्यउल्लाघोनिर्गतोगदान् ॥ ५७ ॥

इत परशुकावधे मक्ष्यमाणान्शुक्रशब्दात्पूर्वमूर्च्छितांतास्त्रिपु । वाय्वल्लिगाइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी । अगदंकारः । श्लिपक् । वैद्यः । चिकित्सकः
पचवैद्यस्य । रोगहारिणौ । श्रिपजो । वार्त्तः । निरामयः । कल्यः । त्रीणिरोगरहितस्य । कल्यस्ताल्लघ्यातः । “कल्यंप्रभातेमधुनिसज्जेदत्तेनिरामये
कल्याकल्याणवाचिस्यादितिहेम. ।” उल्लाघइत्येकरोगान्मुक्तस्य । अयमपिपूर्वस्यैवपर्यायइत्येके ॥ ५७ ॥

ग्लानः । ग्लानः । द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी । विकृतः । व्याधितः अपटुः । आतुरः । अभ्यमितः । अभ्यातः । सप्तकं रोगिणः ।
 पामनः । कच्छुरः । द्वे पामायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः । दद्रूणः । दद्रूणः । दद्रूणः । द्वे दद्रुयुक्तस्य । दद्रुः खज्जुभेदः । “दाददतिप्रसिद्धा”
 अशरीरगेणयुतः अशंसदत्युच्यते । एक । वातकी । वातरोगी । द्वे वातरोगयुक्तस्य । सानिसारः । अतिसारकी । द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ छि

ग्लानग्लान् आमयावीविकृतोव्याधितोपटुः ॥ आतुरोभ्यमितोभ्यातःसमोपामनकच्छुरो ॥ ५८ ॥
 दद्रुणोदद्रुणोस्यादर्शरोगयुतोर्शसः ॥ वातकीवातरोगीस्यात्सानिसारोतिसारकी ॥ ५९ ॥
 स्युःछिन्नासेनुहचिह्नपिह्नाःछिन्नेदिणचाप्यमी ॥ उन्मत्तउन्मादवतिश्लेष्मलःश्लेष्मणःकफी ॥ ६० ॥

नाक्षः । नुहः । चिह्नः । पिह्नः । चत्वारिह्नेदयुक्तेअक्षिणीयस्य तस्यपुंसः । “चिपढोदतिख्यातः” । “अमीचुहचिह्नपिह्नाखयः छिन्नेदिणचिह्ने
 दयुक्तेनेपिवर्तते । “चिपढेदोळेदतिख्यातेषु” उन्मत्तः । उन्मादवान् । द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादोवातपित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः ।
 श्लेष्मणः । कफी । त्रीणिकफयुक्तस्य ॥ ६० ॥

रुजारोगेण भुमेव कपृषोधो मुखस्तन्युजइत्येकं । वृद्धनाभिः । तुदिलः । तुदिलः । तुदिभः । "त्रीणिवाताविनोन्नतनाभेः । किलासी ।
मिथलः । द्वे सिध्युक्तस्य । " शिष्यादतिष्यातस्य । " अधः । अदक् । द्वे दृष्टिहीनस्य । " अयक्षा इतिष्यातस्य । " अदृशो । मूर्च्छलः । मूर्ते ।
मूर्छित । त्रीणिमूर्च्छयुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं । तेजः । बीजं । बीजं । इन्द्रियं । पद्मेतसः । मायुः । पित्तं । द्वे पित्तस्य । मायुरुदंतः पुंसि ।

न्युन्नोभुमेरुजावृद्धनाभौतुदिलतुदिभौ ॥ किलासीसिध्मलोधादृक्मूर्च्छालेभनमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

शुक्रं तेजोरेतसीचबीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥ मायुः पित्तं कफः श्लेष्मास्थियातुल्वगस्तृधरा ॥ ६२ ॥

पिशितं तं रसं मांसं पलं कव्यमा मिपं ॥ उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वहुरं चित्तिगकं ॥ ६३ ॥

कफः । श्लेष्म । द्वे कफस्य । श्लेष्माणो । त्वक् । असूक्ष्मरा । " असूक्ष्मरायेके । " द्वे चर्मणः । त्वचौ । " त्वचेति दाबंतश्चान्य
रा । " ६२ ॥ पिशितं । तरसं । मांसं । पलं । कव्यं । आमिपं । उत्तमं । शुष्कमांसं । वहुरं । " वहुरमिति ज्द्वेस्वोकारमपि । " त्री
णि शुष्कमांसस्य । तत्र वहुरं चिपु । वहुरा ॥ ६३ ॥

रुधिरं । असृक् । लोहितं । असं । रक्तं । क्षतजं । शोणितं । सप्त रक्तस्य । असृजी । बुक्का । “बुक्का । अयमांसं । द्वे हृदयांतर्गतपद्माकारमांस
भेदस्य । “कालीजदतिख्यातस्य ।” बुक्कास्त्री । “बुक्कायमांसमिति सप्तमस्तमपि ।” हृदयं । हृत् । द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं स
मानार्थमित्येके । तद्वदी । हृदि । मेदः । वषा । वसा । त्रीणिमांसजन्यस्नेहस्य । “चरवी । मादेदतिख्यातस्य ।” मेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शि
रोपीवाशिरा । यापथ्यास्थिताग्रीवाशिरासामन्येत्युच्यते । एकं । नाडी । धमनिः । शिरा । त्रयंशिरायाः । “नाडीदतिख्यातायाः ।” शिरेति दंत्या

रुधिरसूकूलोहितास्वरक्तदत्तजशोणितं॥बुक्काग्रमांसंरुदयंहृन्मेदसुवपावसा॥६४॥
पश्याद्भ्रोवाशिरामन्यानाडोतुधमनिःशिरा॥तिलकंक्लोममस्तिष्कंगोर्दकिट्टमलोऽस्त्रियां॥६५॥

दिरपि । कृदिकारादक्तिनदतिङीपिधमनीत्यपि । निलकं । छोम । द्वे मांसपिंडविशेषस्य । पुष्पुसदतिख्यातस्य । छोममित्यदंतमपि । मस्तिष्कं ।
“मस्तिष्कं । अथमस्तिष्कोमसुलिगोपीतित्रिकाङ्गशेषः ।” गोदं । “गोदः” द्वे मस्तकसंभूतधृताकारस्नेहस्य । “गोदं मेदू” दतिख्यातस्य ।
किट । मलः । द्वे कर्णादिगतमलस्य । “वसाशुकमसूकमज्जाकर्णविण्मूत्रविण्मलाः ।” ॥ ६५ ॥

अं० । "आत्रमित्यपिमनोरमायामुक्तं ।" पुरोतन् । द्वे अंत्रस्य । "आतंडं इतिव्यातस्य ।" पुरीतती । पुरीतंति । "पुरीतदक्षियामितिवाचस्पतिको
शालुंस्यपि ।" गुल्मः । इतिहा । द्वे वायव्यकुक्षिस्थमांसपिंडविशेषस्य । झीहानौ । "झीहाशब्दष्टाबंतोपि ।" वस्त्रसा । स्नायुः । द्वे अंगप्रत्यंगसंधिबंधनरू
पायाः स्नायोः । "शिरा इतिव्यातायाः ।" कालखंडं । यकृत् । द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिंडस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका । "सृणिका ।" स्यंदिनी । लाला ।
नीणि लालायाः । "लाळ इतिव्यातायाः ।" स्यंदिनीद्वयादिः । दूषिकेत्येकं त्रयोमलस्य । "उकीर, पू, इतिव्यातस्य । दूषिकादीर्घमध्यापि । दूषि

अंत्रं पुरीततुगल्मस्तु झीहापुंस्ययवस्त्रसा ॥ स्नायुः क्षियांकालखंडयकृतीतुसमेइमे ॥ ६६ ॥ सृणिकास्यंदिनी लाला
दूषिकेत्येकं त्रयोमलं ॥ "नासामलंतुसिर्घाणं पिंजूपकर्णयोर्मलं ॥" मूत्रं प्रस्नावउच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
पुरीपंगूथवर्चस्कमस्त्रीविष्टाविशौक्षियौ ॥ स्यात्कर्परः कपालोस्त्रीकीकसंकुल्यमस्थिच ॥ ६८ ॥

दूषीचेत्यव्यन्यत्र । सिर्घाणमित्येकनासामलस्य । सिर्घाणं सिर्घानं चेत्यपि । पिंजूपदत्येकं कर्णमलस्य । मूत्रं । प्रस्नावः । द्वे मूत्रस्य । उच्चारः । अ
वस्करः । शमलं । शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीपं । गूथं । वर्चस्कं । विष्टा । विट् । नवविष्टायाः । "उच्चार्यतेत्यज्यते इत्युच्चारः । अबकीर्यते अधः क्षिप्यत
इत्यवस्करः ।" गूथं वर्चस्कं पुंसि स्त्रीष्वेव । शकृती । "विट्तालव्यमूर्धन्यांस्त्यः । विशो । विषौ । गूथं । पुरीषं वर्चस्कमित्यपि पाठः ।" कर्परः । क
पालः । द्वे शिरोस्थिखंडस्य । कपालमस्त्रियां । कीकस । कुन्यं । अस्थि । त्रीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥

कं कालद्वये कशरीगतास्थिपंजरस्य । “सागाडा पिजराइतिख्यातस्य ।” कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिदंडस्य । ‘कणाइतिख्यातस्य’ करोटि
रित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । “करोटोतिडीपंतापि । यदाह पुष्पदंतः । नृकरोटीपरिकरइति” पशुकैत्येकं पार्श्वगतास्थिनि । “वर्गही इतिख्याते ।”
॥६९॥ अग । प्रतीक । अवयव । अपघन । चतुष्कं देहावयवस्य । कलेवरं । गात्र । वपुः । संहनन । शरीर । वर्णम् । विग्रहः ॥ ७० ॥ काय । देहः ।

स्याच्छरीरास्थिकंकालः पृष्ठास्थितुकशेरुका ॥ शिरोस्थनिकरोटिः स्त्रीपार्श्वस्थानितुपश्रुका ॥ ६९ ॥
अंगप्रतीकोवयवोऽपघनोऽथकलेवरं ॥ गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्णं विग्रहः ॥ ७० ॥ कायो देहः क्खोव
पुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥ पादाग्रं प्रपदं पादः पदं द्विश्चरणोऽस्त्रियां ॥ ७१ ॥

मूर्तिः ॥ तनु । तनू । द्वादश देहस्य । वपुषी । वर्णमणी । तन्वो । पादाग्रं । प्रपदं । द्वे पादाग्रस्य । चवडाइतिख्यातस्य । पादः । पत् । अत्रिः । चर
णः । चत्वारि चरणस्य । दांतः पत् । “पदोऽत्रिरिति पाठे अदंतः पदशब्दः ।” ॥ ७१ ॥

तद्गुण्यपादस्य पार्श्वस्थोऽयं विरोधो घटिके गुल्फाविति चोच्यते । द्वयं । ‘पायांचाघोंटाइति ख्यातस्य ।’ घटिके स्त्रियां । द्वत्वाद्ध्रस्वनं ननु नित्यम् । तयोः गुल्फचोरथः प्रदेशः पार्ष्णि रित्येकं । खांटइति ख्यातस्य । ‘पार्ष्णिः स्त्री पुंसयोः पादमूले स्यात्त्वजिनी कटाविति तुरन्ति देवः । जंधा । प्रसृता । द्वे । जंधायाः । पोटरौ इति प्रसिद्धायाः । जानु । ऊरुपर्व । अष्टौ वत् । अग्रैवत् । त्रयं जानूरुसंभेः । ढोंपर “गड्याइति ख्यातस्य ।” तत्राष्टौ वदस्त्रियां । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्टौ वंतौ ॥ ७२ ॥ सकिय । ऊरुः । द्वे जानुपरिभागस्य । “मांडीइति ख्यातस्य ।” ऊरुरुपरिभागः सक्यतीति क्वचिद्वेदोद्देश्यते । तस्योरोः ।

ऊरुपर्वणी । अष्टीवंती ॥ ७२ ॥ सक्थि । ऊरुः । द्वे जानूपरिभागस्य । "माडाइतस्थितस्य । "जानूपायः । पादो दामास्यते ।

तद्गुणैर्घटिकैर्गुल्फैः पुमान्याणि सत्यायथः॥ जघातु ब्रह्मताजामिदमेव तां विनाशयेत्॥ तद्गुणैर्घटिकैर्गुल्फैः पुमान्याणि सत्यायथः॥ जघातु ब्रह्मताजामिदमेव तां विनाशयेत्॥

पुमानुरुस्तसंधिःपुंसिवक्ष्णः॥ गुदत्वयानपायुनावान्निमामरेपादना॥ संधिः वक्ष्णदत्येकं । गुदं । अपानं । पायुः । त्रि
श्रोणिःकंकुम्रती॥ पंथ्रान्निंतवःस्त्रीकट्याःक्लीवतुजयनंपुरः॥ ७४ ॥ श्रोणिःकटिस्तस्याःफलकं कटईलुच्यते । ७३ - ॥

णि विष्ठा निर्गमद्वारस्य । पायुरुदंतो नानुपमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिङ्गनाभरयामन्नाशयस्य ॥ ७३ ॥ “ककुद्दृयांसदेवमासपिङ्गुः सोऽतिशयितो स्यात् सपुमान् । एकं । कटिः । “कटीतिङोपंतापि ।” श्रोणिः । “श्रोणी ।” कंकुदन्ती । “त्रयं स्त्रीलिङ्गकट्याः ।” कंकुदन्ती । “जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः ।” नितंबः । “निभृतं तस्य ते कामुकैः नितंबः ।” तस्याः पश्चाद्भागो नितंब इत्येकं । “स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः । तस्याः पश्चाद्भागो नितंब इत्येकं ।” स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः । तस्याः पश्चाद्भागो नितंब इत्येकं ।

पुरोभागे । “वाङ्मनं औटीदितिव्यते ।” ॥७४॥

नितंवस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौगतकुंकुंदरेस्यातां । “अकारादिरपि” एकं । द्वयहीनेच्छीवि । द्वित्वमनित्यं । स्फिचौ । कटिप्रोथौ । द्वे कटिस्थमांसपिडयोः । “कुलेदतिख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिडो कटिप्रोथौ । खियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलकाविनिरभसः । स्थस्य । द्वयो रित्यस्य यो नितान्वयः । शिश्रः । मेट्टः । मेहनं । शोफः । “शेषः” चत्वारि शिश्रस्य । मुष्कः । अंडकोशः । “मूर्धन्यांतोपि” दृषणः । श्री

कूपकौतु नितंवस्थौ द्वयहीने कुंकुंदरे ॥ खियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्यो वदयमाणयोः ॥ ७५ ॥ भगं योनिर्द्वयोः शि
श्रौ मेट्टो मेहनशोफंसी ॥ मुष्कांडकोशो वृषणः पृष्ठवंशाघरे त्रिकं ॥ ७६ ॥ पिचंडकुक्षी जठरोदरं तुदं स्तनौ कुचौ ॥

तं स्थानं त्रिकं दत्त्येकं । “माकडहाड इति ख्यातस्य ।” ॥ ७६ ॥ पिचंडः । “पिचिडः ।” कुक्षिः । जठरं । उदरं । तुदं । पंच जठरस्य तत्र पिचंडकुक्षीपुं

चतुकोना कुचाननमिदं त्रिककोशः । “चूप्यते पीयत इति चूचुकं ।” कोडं । भुजांतरं ॥ ७७ ॥

पण्डकोशस्य । “आंडकुली इति ख्यातस्य ।” पृष्ठवंशाघरे त्रिभिरस्थिभिर्घटि

सि । “जठरं विकल्पेन पुंसि । जठरो न खियां कुक्षौ वृद्धकंकटयोश्चिविति मेदिनी ।” कुचः । स्तनः । द्वे वक्षोजस्य । चूचुकं । कुचापं । द्वयं स्तनाग्रस्य ।

उरः । वत्सः । वक्षः । पंचवक्षसि । तत्र क्रोडं न नाकिनुस्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियातुक्रोडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः । पृष्ठमित्येकं । स्कंधः । भुज-
शिरः । अंतः । त्रीणि भुजशिरसः । 'स्वादादिति ख्यातस्य ।' तस्य स्कंधस्य संधी जुशब्दवाच्यो । एकं । "नपुंसक ।" ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं । कक्षः ।
द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः । पार्श्वमित्येकं । मध्यमं । अवलम्बः । मध्यः । त्रीणि तनुमध्यस्य । माजः । "कमर" इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्य-
मादिशब्दत्रयेऽप्येवेति । "परोक्षो भुजबाहुशब्दोऽस्त्रीपुंसयोः" ॥ ७९ ॥ बाहु । वाहः । बाहु । भुजः । बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरः । बाहो बाहु रिति

उरोवत्संचवक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥ स्कंधो भुजशिरोऽसौ स्त्रीसंधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूलेऽभेकक्षौ पार्श्वमस्त्रीतयोरधः ॥ मध्यमंचावलम्बं च मध्योऽस्त्रौ द्वौ परोक्षयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहुं प्रवेष्टोदोः स्यात्कफोऽणिस्तु कूर्परः ॥ अस्योपरि प्रगंडः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

स्य तदतिदेशीकोशः । "प्रवेष्टः । दोः । चत्वारि भुजस्य । "स्त्रियां तु भुजा । बाहा ।" दोषो । शसादोदोषः । दोषेणेत्यादि । "दोर्दोषार्चभुजो बाहुः पाणि-
र्हस्तः करस्तथेति धनंजयान् । दोषेति टाबंतापि वर्तते ।" कफोऽणिः । कफोऽणिः । कफोऽणिर्द्वयोः रिशब्दार्णवः । "कूर्परः । "कूर्परः" द्वे
कोपर इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरि भागे प्रगंड इत्येकं । तस्य कूर्परस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकं ॥ ८० ॥

पाणिप्रकोष्ठसंधिर्मणिवधः । तमारभ्यकनिष्ठापर्यन्तं करस्य मांसलोवहिर्भागः करभट्टयुच्यते । एकं । पञ्चशाखः । शयः । । “शमः । पाणिः
 शम शयोद्वस्तद्व्यमरमाला ।” पाणिः । त्रीणि करस्य । तर्जनी । प्रदेशिनी । ‘प्रदेशनीत्यपि ।’ द्वे अंगुष्ठसमीपंगुल्याः ॥ ८१ ॥ अंगुली ।
 करशाखा । द्वे अंगुलीभावस्य । ता अगुल्यः । क्रमेण अंगुष्ठः । प्रदेशिनी । मध्यमा । अनामिका । इति संज्ञाभिरुच्यन्ते । एकैकं । त

मणिवंधादाकनिष्ठं करस्य करभोवहिः ॥ पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनीस्यास्य देशिनी ॥ ८१ ॥
 अंगुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी ॥ मध्यमानामिका चापिकनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥
 पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरास्त्रियां ॥ प्रादेशनालगोकर्णस्तर्जन्यादि स्युतेते ॥ ८३ ॥

त्रांगुष्ठः पुंलि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनीतत्त्वत्पदार्थमिह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः । “पुनर्भवः” । कररुहः । नखः । नखरः । चत्वारि न

खस्य । “नखरः पुंसि स्त्रीवेच । नखरं त्रिविधं इति अमरमाला ।” तर्जन्यादिभिस्त्रिभिरंगुलिभिर्युते गुष्ठे विस्तृते प्रादेशादयः क्रमात्स्युः । “प्रादेशादिति ज्ञ
 स्वादिरपि ।” एकैकं । तथा हितर्जनीसहितांगुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहितांगुष्ठे विस्तार तालः । अनामिकायुतेऽगुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥

कनिष्ठासाहचर्येण विस्तृते वितस्तिः । द्वादशांगुलः । द्वे साहचर्याद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियाभिति सुभूतिः । चर्पटः । चर्पटः । चर्पटः स्फारविपुले चर्पटे चर्पटेषु चैति मेदिनी विश्वप्रकाशे । प्रतलः प्रहस्तः । प्राणि विस्तृतांगुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणो द्वौ प्रतलो । संहतौ चेत्संहतलः स्यात् । “सिंहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलावित्यविसर्गपाठः । प्रतने प्रश्लिष्टे वा तलेऽत्र प्रतलः ।” निकुञ्जो निःशेषेण कुञ्जो कृतः पाणिः प्रमृतिः स्यात् । “प्रमृत इति पाठः तत्र प्रकटं प्रमृतमस्येति द्विग्रहः । प्रमृतः सुप्रसारस्याद्विनोते वेगिते त्रिषु । अर्द्धजलोत्पुल्लिगोजंघायां प्रसू

अंगुष्ठे स कनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥ पाणौ चर्पटप्रतलप्रहस्ताविस्तृतांगुलौ ॥ ८४ ॥ द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥ पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतितस्तौ युतावजलिः पुमान् ॥ ८५ ॥ प्रकोष्ठे विस्तृतकेशहस्तौ मुष्ट्यानुबद्धया ॥ सरलिः स्यादरलिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

तामतेति मेदिनी ।” एक । द्वौ द्वौ प्रसूतौ संहतौ चेदंजलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करोयन्नतादंशप्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्त इत्येकं । अयं चतुर्विंशत्यंगुलमितो ज्ञेयः । सनुबद्धयामुष्ट्योपलक्षितः रलिरित्येकं । “मुदाहात इति ख्यातस्य । सरलिरित्यपि स्त्रियामपि ।” निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिना उपलक्षितो हस्तः अरलिरित्येकं स्त्रिया । “अरलिः पुमानपि । नारलिः कफणो हस्तप्रकोष्ठे विततांगुलाविविरुद्रविश्वप्रकाशे ।” मुष्ट्यामुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितं ॥ ८६ ॥

तिर्यक्तयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरतरं व्यामः । ऊर्ध्वविस्तृतदोषौ भुजोपाणीचयेन तस्य नुःपुंसो यन्माननतत्रौ रूपमित्येकत्रिषु । स्त्रियां तु पौरुषी ।
॥ ८७ ॥ कंठः । गलः । द्वे “यो वायुभागस्य । गोकनळी गोकटी. नरही इति व्यातस्य ।” यो वा । शिरोधिः । कंधरा । त्रीणि मानइति व्यातस्य ।”
शिरोधिरपि स्त्री । साप्रीत्राति सृभीरेखाभिर्विशिष्टा कंबुभीवास्यादित्येकं । अबटुः । घाटा । ककाटिका । त्रीणि पीवाशिरःसधेः पश्चाद्भागस्य । “यो

व्यामोर्बाह्वोः सकरयोस्तनयोस्तिर्यगंतरं ॥ ऊर्ध्वविस्तृतदोष्याणि नृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
कंठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ॥ कंबुग्रीवाच्चिरेखासावटुर्घाटाककाटिका ॥ ८८ ॥
वक्रास्ये वदनं तुडमानं लपनं मुखं ॥ छविघ्राणं गंधवहाघोणानां सौचनसिका ॥ ८९ ॥

वायामुन्नतभागस्य घाटी इति व्यातस्येतिकेचित् । ’तत्रावटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्रं । आस्यं । वदनं । तुडं । आननं । लपनं । मुखं । सप्त मुखस्य ।
“आस्यं ते वर्णायेन अस्यते मासो वाऽस्मिन् तदास्यं । प्यत् । मुखं मुखोतरालं च द्वयमास्यमिति रिति मितीशाश्वतः ।” घ्राणं । गंधवहा । घोणा । नासा “न

सा । नस्या । घ्राणं गंधवहानासानसानस्याचनसिकेतिसाहसांकः ।” नासिका । पंच नासिकायाः ॥ ८९ ॥

ओष्ठः । अधरः । रदनच्छदः । दशनवासः । चत्वारिओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां स हितावधरौ । केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यधर इति मन्वते । तदयुक्तं । अध
गेष्ठः विबोधीत्यादिप्रयोगदर्शनात् । चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधरायोभागे । गङ्गः । कपोलः । द्वे कपोलस्य । “ गाल इति ख्यातस्य । ” स अपि निम्नक
पोलमध्यदेशो गङ्ग इति पथात् । तस्या कपोलाभ्यां पराचिबुकस्याधो हनुरित्येक । हनुः पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियां ॥ ९० ॥ रदनः । दशनः । दंतः । रदः ।
चत्वारिदन्तस्य । तालुः । काकुदं । द्वे तालुनः । रसज्ञा । रसना । ‘ तालव्या अपि दंत्याश्चेत्यादौ जिह्वायां रसनातथेत्युक्तेः रसनाशब्दो दंत्यतालव्यमध्यः ।
चत्वारिदन्तस्य । तालुः । काकुदं । द्वे तालुनः ॥ ९० ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ॥ अधस्ताच्चिबुकं गङ्गौ कपोलौ तत्पराहनुः ॥ ९० ॥

रदनादशनादंतारदास्तालुतुकाकुदं ॥ रसज्ञारसनाजिह्वाप्रांतावोष्ठस्य स्थक्किणी ॥ ९१ ॥

रसनमिति श्लोबमपि । रसनं त्वेदनेष्यन्ते । जिह्वाया तु नपुंसि स्यादिति भेदिनी । “ जिह्वा । त्रीणि जिह्वायाः । प्रांताविति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणोप्रांतौ
सक्किणी स्याता । ईदंतस्य स्त्रियामेकवचनं । नातस्य स्त्रीबे वा द्विवचनमेतत् । सूक्किदतिदंतस्य स्त्रीबे द्विवचनवा । सूक्किण्यां सूक्किसूक्के चेति शब्दभे
दात् । “ सूक्केति नांतस्य स्त्रीबे सूक्किणी तिपाठः । कवयुक्तमिति मतेतु । यथा सूक्किणी स्त्रियां । सूकिनातमिदंतंच । सूक्केति नांतं । सूक्कसूकमदंतंचेत्य
न्यत्र ” एक ॥ ९१ ॥

ललाटं । अलिकं । गोधिः । त्रीणिभालस्य । 'अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यामितिराजदेवः ।' गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागो भुवो । एकं । भूः । नासोप
रिभुयोर्मध्ये कूर्च इत्येकं । अक्षणः । कनीनिका मध्यगतकृष्णमंडलं तारकेत्युच्यते । एकं ॥ ९२ ॥ लोचनं । नयनं । नेत्रं । ईक्षणं । चक्षुः । अक्षि ।
दृक् । दृष्टिः । अदौनेत्रस्य । चक्षुषी । दृशौ । असु । नेत्रान्बु । रोदनं । अस्र । अश्त्रपंचनेत्रोत्पन्नम् ।

ललाटमलिकंगोधिखुर्वैहग्यांश्रुवौस्त्रियौ ॥ कूर्चमस्त्रीश्रुवोर्मध्यन्तरकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

अपांगैनेत्रचारैतौकटाक्षोपांगदर्शने॥ कर्णशब्दग्रहोश्रोत्रंश्रुतिःस्त्रीश्रवणंश्रवः॥०४॥
उत्तमांगंशिरःशीर्षंमूर्धानामस्तकोस्त्रियां॥

त्यमध्यं । "तालव्यमध्यमपि ।" ॥ ९३ ॥ नेत्रयोगवैश्वानरः । त्वं ।

केशिकं । केश्यं । द्वेतद्वे । केशानांसमूहे । अलकाः । चूर्णकुंतलाः । द्वे कुटिलकेशानां । ते अलकाः ललाटेऽलंबमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः । शिखण्डकः । “शिखण्डिकः । शिखांडकशिखण्डिकावितिवाचस्पतिसुभूती । शिखण्डोर्बह्वचूडयोरिति मेदिन्यां ” द्वे कुमारचूडायाः ॥ १६ ॥ कवरी । केशवेशः । द्वे केशावंगरचनायाः । कवरीस्त्री । संयताः मोक्तिकशमादिवडाः कचाः केशसमूहोऽयमिह इत्येकं । “बुचबुच

तद्वद्वैकेशिकैश्चमलकाश्चूर्णकुंतलाः ॥ तेललाटेभ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ १६ ॥
कवरीकेशवेशोऽयमिह संयताः कचाः ॥ शिखाचूडाकेशपाशीव्रतिनस्तु सटाजटा ॥ १७ ॥
वेणिः प्रवेणीशीर्षण्यशिरस्योर्विशदेकचे ॥ पाशः पक्षग्रहस्तथक्कलापार्थाः कचाऽपरे ॥ १८ ॥

तिस्थानस्य ।” शिखा । चूडा । केशपाशी । त्रीणि शिखायाः । केशपाशघो । सटा । जटा । द्वे व्रतिनः शिखायां ॥ १७ ॥ वेणिः । प्रवेणी । द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । “प्रवेणिरित्यपि । प्रवेणि. स्त्रीकुथावेण्योरिति मेदिनी ।” शीर्षण्यः । शिरस्यः । द्वे विशदे निर्मलेकेशे । कचादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् । परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहाच्चिन्न इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुंतलहस्तः ॥ १८ ॥

॥

॥

मंडनं । पचालंकारस्य । मुकुटं । “मुकुटं ।” किरीटं । द्वे “किरीटस्य । तच्चकिरीटं पुंसिद्धौबच ।” चूडामणिः । शिरोरत्नं । द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतोनायकमणिः तरलं स्यात् । एकं ॥ १०२ ॥ बालपाश्या । पारितथ्या । द्वे सीमंतभूषणस्य । “स्वामीतुप्रधमंवालंबंधंमुक्तावलीनामित्याह । परितस्तथाभूतैवपारितथ्या ।” पञ्चपाश्या । ललाटिका । द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका । तालपत्रं । “तालपत्रं ।” द्वे तालकस्य ।

मंडनंचायर्मुकुटंकिरीटंपुन्रपुंसकं ॥ चूडामणिःशिरोरत्नंतरत्नोहारमध्यगः ॥ १०२ ॥
 बालपाश्यापारितथ्यापञ्चपाश्याललाटिका ॥ कर्णिकातालपत्रंस्यात्कुंडलंकर्णवेष्टनं ॥ १०३ ॥
 त्रैवेयकंकंठभूषालंबनस्याल्लंनिका ॥ स्वर्णःप्रालंबिकाथोरःमूत्रिकामौक्तिकैःकृता ॥ १०४ ॥

तानवहइतिस्थातस्य । कुंडलं । कर्णवेष्टनं । द्वे कुंडलस्य । तत्रकर्णिकात्मीभिरेवधार्यते । इदंपुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ त्रैवेयकं । कंठभूषा । द्वे योवाल्लंनिकामौक्तिकैरचिताचेदुरःसुविकैत्येकं ॥ १०४ ॥

सारमनं । पंचस्त्रीणां कटिभूषणस्य । "दानं कंबरपद्मादिति स्यात् । एकयष्टिभवेत्कांची मेखलात्वष्टयटिका । रसनाबोद्धशब्देया कलापः पंचविंश कदतिभेदास्ति हनोक्ताः ।" शृखलमित्येकं पुंसं कटिभूषणस्य । "कडदोरादिति स्यात् । शृखला । शृखलः । पावांगुद । तुलाकोटिः । "तुला कोटी" मंजीरः । "मंजीरः" नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः । पादकटकः । पद्मनूपुरस्य । "तोरद्व्या" पैजणदिति स्यात् । हंसकाद्विहंगपादकटकस्य । वाळदिति स्यात् । "मंजीरोनस्त्रियां । मंजीरोनस्त्रियां । किंकिणी । "किंकिणिः । कंकणी । कंकणस्यास्य । "कंकणीक्षुद्रघटिके

स्त्रीवैसारसनं चार्थपुंस्कट्यांष्ट्रं खलं त्रिषु ॥ पादांगदंतुलाकोटिर्मजीरेनूपुरोऽस्त्रियां ॥ १०९ ॥
हंसकः पादकटकः किं किं णीक्षुद्रघंटिका ॥ त्वक्फलकृमिरोमाणि वल्लयो निर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

निभागिः।" शुद्धघटिका । द्वे घागरी । "ध्रुगुर" इतिस्थितायाः । त्वगादिचतुष्कं बल्लाणायोनि कारणं । कारणचतुर्विध्यात् 'बल्लाणां चतुर्विध्यमिति भावः । क्षीमादित्येतद्विनावाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यतादृशत्रिषु । तत्रकंचेतिचकारादेकादशतंचकंचत्रिषु । बध्यमाणहुकूलसाहचर्याः क्षीमंहीनमेव । निष्वित्येके ॥११०॥'

त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादिवस्त्रवाल्क्येयं । क्षुमाअतसीतद्विकारः क्षौमं । आदिनाशाणमित्यादि । एकं । त्वद्भूमयस्य । फालं कार्पासं । वादरं । त्रीणिकार्पासवस्त्रस्य । रुमीणामपाननिर्गतसूत्रकतः कुञ्जलाकारः कोराः रुमिकोशस्तस्मादुत्थंकोशेयंस्यात् । नृगरोमजं वस्त्रं कवमित्येकं । “अत्रनृगशब्देनपशुमात्रं ग्राह्यं । तेनकञ्जलाद्यपि” ॥ १११ ॥ अनाहतं । निष्प्रवाणि । तंत्रकं । नवावरं । चत्वारिनूतनवस्त्रस्य ।

वाल्कंक्षौमादिफालंतुकार्पासं वादरंचतत् ॥ कौशेयंरुमिकोशोत्थंरं कवंनृगरोमजं ॥ १११ ॥
अनाहतंनिष्प्रवाणिंतंत्रकंचनवावरं ॥ तत्स्यादुद्रमनीयंयद्द्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगं ॥ ११२ ॥
पत्रोर्णैर्धौतकौशेयंवहुमूल्यंमहाधनं ॥ क्षौमंदुकूलंस्याद्द्वौतुनिवीतंप्रावृतंत्रिपु ॥ ११३ ॥

कौशेयवस्त्रप्रतिप्रसिद्धस्य । निर्गताप्रवाणीतुंवायशालाकाऽस्मान्निष्प्रवाणि धौतयोर्वस्त्रयोर्युगंयत्तदुद्रमनीयमित्येकं । “युगमित्यविवक्षणं ।” ॥ ११२ ॥ यद्द्वौतकौशेयंतत्पत्रोर्णं । एकं । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकंतन्महाधनमित्येकं । त्रिलिंगं । क्षौमं । दुकूलं । द्वे पटवस्त्रस्य । “पाटांबदन्तिव्या तस्य ।” निवीतं । प्रावृतं । द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥

“पाटांबदन्तिव्या

कालीयकं । कालानुसाये । त्रयं जायकाख्यगंधद्रव्यस्य । पीतचंदनदतिख्यातस्य । जयतिगंधांतरं जायकं । कालीयकंचकालेयंचकं कांतिदायक
 भित्तिव्याहिः । वंशिकं । अगुरु । राजाहं । लोह । कभिजं । जौगक ॥ १ २ ६ ॥ कालागुरु । सप्तकंसमार्थकं । कृष्णागुरुणः पर्यायादित्यर्थः
 “नगुरुयस्मान्दगुरुः । अगुरुर्जौगकेलयाचितिहैमादगुरुः पुंस्यपि । अगुरुरितिकचिन् । लोहोऽस्त्रीशस्त्रकेलौ हेजागके सर्वते जसदिति मेदिनीकोशाहोहं
 पुंस्यपि । ” अगुरुद्रव्यस्य पञ्चव्देन संबंधः स्यादित्यस्य त्वंतत्वादुत्तरेण संबंधः । यदगुरुमहिगंधि सामगल्यास्यादित्येकं । “अत्रजौगकांता निअगुरु

कालीयकंचकालानुसायेचायसमार्थकं ॥ वंशिकागुरुराजाहंलोहंकभिजजौगकं ॥ १ २ ६ ॥ कालागुरु
 गुरुस्यानुमंगत्यामहिगंधियत् ॥ यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १ २ ७ ॥ बहुरूपोप्यथ वकधूपक
 त्रिमधूपकौ ॥ नुरुष्कः पिंडकः सिद्धोचावनोप्यथ पायसः ॥ १ २ ८ ॥

णः । कालागुर्यादिद्वयंकृष्णागुरुणः । त्वित्यत्र तद्विनिपाठ स्तत्रयदगुरुमहिगंधितन्मगल्येत्यर्थः । यक्षधूपः । सर्जरसः । रालः । सर्जरसः ॥ १ २ ७ ॥ बहु
 रूपः । पंचधूपस्य “रालदतिख्यातस्य । अराल इति वा । रालः सर्जरसो रालोधूपको वन्निबल्लुभदतिरभसः । वकधूपः । कश्चिमधूपकः । द्वे अनेकपदार्थे
 कृतधूपस्य । नुरुष्कः । पिंडकः । सिद्धः । यावनः । चत्वारिसिन्हाख्यगंधद्रव्यस्य । “ऊद. लोबानदतिख्यातस्य ” पायसः ॥ १ २ ८ ॥

श्रीवासः । वृकधूपः । श्रीवेष्टः । सरलद्रवश्रीपिटदधिक्षीरघृताब्धयदनिरभसः ।" सरलद्रवः । पंचसरलद्रवस्य । " विशेषनामकधूपद-
तिल्यातस्य । पयसोऽमुमस्यक्षीरस्यवाविकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । पायसस्तुद्धीवपुंसोःश्रीवासपरमान्मयोरितिमेदिनी । मृ-
गनाभिः । मृगमवः । कस्तूरी । त्रयंकस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । मृगनाभिर्मृगमदोमृगःकस्तूरिकापिचेतिमाधवः । मदीरेतसिकस्तूर्यामितिमेदि-

श्रीवासोवृकधूपोपिश्रीवैष्टसरलद्रवौ ॥ मृगनाभिर्मृगमदःकस्तूरीचाथकोलंकं ॥ १२९ ॥
कंकोलंकंकोशफलमयकर्पूरमस्त्रियां ॥ घनसारश्वंद्रसंज्ञःसिताश्वोहिमवालुका ॥ १३० ॥

नी । मुष्यराक्षत्रियोनाभिःपुंसिप्राण्यंगकेद्वयोः । चक्रमध्येप्रपानेचस्त्रियांकस्तूरिकामददतिरभसः ।" कोलंकं । कोरकं । कोरकोऽस्त्रीकुड्मले-
यात्कंकोलकमृणालयोरितिमेदिनी ॥ १२९ ॥ कंकोलंकं । कोराफलं । त्रीणिकंकोलकं । गवलादतिल्यातस्य । कर्पूरं । घनसारः । चंद्रः । सिता-
श्वः । सिताश्व इत्यपि । हिमवालुका । पंचकर्पूरस्य । चंद्रसंज्ञश्वंद्रपर्यायिनामकः । पुंसिकर्पूरः ॥ १३० ॥

गंधसारः । मलयजः । भद्रश्रीः । चंदनः । चत्वारिचंदनस्य । “मलयागुरु । मैलागिरिइतिख्यातस्य ।” भद्रश्रियो । तैलपर्णिकमित्येकं घवलशीत
लचंदनविशेषस्य । गोशीर्षकमित्येकं उत्पलगंधिचंदनस्य हरिचंदनमित्येकं कपिलवर्णचंदनस्य । एवं त्रयोभेदाः । तिलपर्णवृक्षभेदे जातौ तैलपर्णी ।
स्वायंकन् । तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकारावस्येति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी । पत्रांगं । रंजनं । रक्तचंदनं । कुचंदनं । पंच रक्तचंदनस्य । “ति

गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियां ॥ तैलपर्णिकगोशीर्षहरिचंदनमस्त्रियां ॥ १३१ ॥
तिलपर्णी तु पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनं ॥ कुचंदनं चायजातीकोशजातीफलसमे ॥ १३२ ॥

लपर्णी नदी आकरोऽस्यास्ति अच् । ङीप् च ।” जानीकोशं । जानीफलं । जानिकोशं जानिफलमित्यपि पाठः । जातिः । जातीवा । कोशं । फलं ।
इति पृथगपि । जातिर्जातिफले पिचेति रभसः । कोशोऽस्त्रीकुक्षलपत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जानिकोशे इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । फलं लाभे जाति
कोशे बाणाये फलके पिचेति रुद्रः । द्वे जायफलद्वेति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥

मान्यं । माला । स्मृ । त्रयमूर्ध्निधृतायाःकुसुमावलेः । उपचारादन्यत्रापिप्रयोगः । केशमध्यधृतामालागर्भकदल्युच्यते । एकं । यन्माल्यंशिखायां
लंघयानंतत्प्रभटकमित्येकं । पुगेन्यस्ते ललाटपर्यन्तंक्षिप्तं ललामकमित्येकं ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कंठादृजुलं विसरलंलंघमानंतस्यालंघमित्येकं । य
न्माल्यंतिर्यगुपधीतमनृजुडरसिक्षिप्तंतत्तैकक्षिकमित्येकंचतुरक्षरं । “विकक्षमुरस्तत्रभववैकक्षकमित्यपि ।” आपीड । शेखरः । द्वे शिखामुच्यस्त
माल्यमाचत्य ॥ १३६ ॥ रचना । परित्यंदः । द्वे माल्यादिरचनायाः । “परित्यंददत्यपिपाठ ।” आभोगः । परिपूर्णता । द्वेसर्वोपचारपरिपूर्णतायाः ।

माल्यंमालासजौमूर्ध्निकेशमध्येतुगर्भकः ॥ प्रभ्रष्टकंशिखालंघिपुशेन्यस्तंललामकं ॥ १३५ ॥ प्रातंबन्जुलंबि
स्यालंकंठाद्वैकक्षिकंतुतत् ॥ यत्तिर्यविक्षममुरसिशिखास्वापीडशेखरे ॥ १३६ ॥ रचनास्यात्परित्यंदआभोगःपरि
पूर्णता ॥ उपधानंतूपवहःशय्यायांशयनीयवत् ॥ १३७ ॥ शयनंमंचपर्यंकपल्यंकाःखट्वासमाः ॥ गंडूकःकंडु
कौदीपःप्रदीपःपीठमासनं ॥ १३८ ॥ उपधान । उपवर्हः । द्वे उच्छीर्षस्य । “उशीदितिख्यातस्य” उपधीयते आरोप्यतेभिरोच उप

धानं । शय्या । शयनीयं ॥ १३७ ॥ शयनं । त्रीणिशय्यायाः । वदितिउत्तरेणसमत्वद्योतनाय । मंचः । पर्यंकः । पल्यंकः । खट्वा । चत्वारिखट्वायाः ।
पलंगवाजदितिख्यातायाः” गंडूकः । “गंडूकः । गंडूकः ।” कंडुकः । द्वे चेंडूदितिख्यातस्य । क्रीडाकारणस्य । “गिरदी- गालउशीदितिख्यातस्येति
केचिन् ।” दीपः । पदीपः । द्वे दीपस्य । पीठं । आसनं । द्वे “विटरःपीठमखियामितिचिकांडशेषः ।” ॥ १३८ ॥

समुद्रकः । संपुटकः । द्वे संपुटकः । “उवा. चोफुलादल्यादित्यातस्य ।” प्रतिग्राहः । “प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । विभ्रभ्यो विधि
 घट्टेन द्रुहे च घट्टांतरदतिमेदिनी ।” पतद्ग्रहः । द्वे “पिकदानीदितित्यातस्य ।” प्रसाधनी । कंकतिका । द्वे गजदंतादिरचितायाः केशमार्जन्याः ।
 कणीदितित्यातायाः । कंकतंतुप्रसाधनमिति ह्रीवकाडिः मरमाला । पिटातः । पटवामक. । द्वे बुकादितित्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः ।
 मुकुरः । “मुकुरः । मुकुरः स्यान्मकुरवद्वर्पणे वकुलद्रुमे । कुलालदंडे दतिमेदिनी । मंकुरइत्यपिकेचित् ।” आदर्शः । त्रीणि वर्पणस्य । “आरसाइति

समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥ प्रसाधनी कंकतिका पिटातः पटवामकः ॥ १३९ ॥
 दर्पणे मंकुरादर्शो व्यजनं तालवृंतकं ॥ इति मनुष्यवर्गः ॥ ॥ ७३ ॥
 संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥ वंशोन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

ख्यातस्य ।” साहचर्याद्वर्पणः पुंस्येव । आदर्शो दर्पणः प्रोक्तइत्यमरमाला । व्यजनं । तालवृंतकं । द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुर
 नेन व्यजनं ॥ इति मनुष्यवर्गः ॥ ॥ ७३ ॥ संततिः । गोत्र । जननं । कुलं । अभिजनः । अन्ययः । वंशः । अन्ववायः । संतानः । नव वं
 शस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः स्युः । एकं ॥ १ ॥

ब्राह्मणश्च त्रियंवेश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकं । राजबीजी । राजवंश्यः । द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः । कुलसंभवः । द्वे कुलमात्रेऽत्यन्तस्य ॥ २ ॥ महाकुलः । “महाकुलः ।” कुलीनः । आर्यः । सभ्यः । सज्जनः । साधुः । षट्सज्जनस्य । ब्रह्मचायादयश्चत्वारोऽपि आश्रमशब्दवाच्या इत्यर्थः । एकं । “वनमेव प्रस्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः । अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः । अयजन्मा । भूदेवः । वाङ्मवः । विप्रः । ब्राह्म

विप्रत्सत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमितिरमृतं ॥ राजबीजीराजवंश्यो बीज्यस्तुकुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥ ब्रह्मचारीगृहीवानप्रच्छो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोस्त्रीद्विजात्यग्रजन्मभूदेववाङ्मवः ॥ विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मायागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥

विद्वान्विपश्चिह्नोऽपज्ञः सन्सुधीः कोविदोऽबुधः ॥ धीरो मनीषीज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पंडितः कविः ॥ ५ ॥

णः । षट्ब्राह्मणस्य । “बहवायां जातो वाङ्मवः । बहवा द्विजयोषितिमेदिनी ।” असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मास्मात् । तदुक्तं । देव्याध्ययनदानानियान्जनाध्यापनेतया । प्रतिषह्श्चतैर्युक्तः षट्कर्माविप्र उच्यते इति । एकं ॥ ४ ॥ विद्वान् । विपश्चित् । दोषज्ञः । सन् । सुधीः । कोविदः । बुधः । धीरः । मनीषी । ज्ञः । प्राज्ञः । “प्राज्ञः । प्रज्ञस्तु पंडिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषितिमेदिनी ।” संख्यावान् । पंडितः । कविः ॥ ५ ॥

धीमान् । सृग् । कृती । कृष्टिः । लब्धवर्णः । विचक्षणः । दूरदर्शी । दीर्घदर्शी । द्वाविंशतिः पंडितस्य । विद्वांसौ । विपश्चिती । संतो । ज्ञो । संख्यावं
तो । कृतिनो । “संख्याविद्याणां सस्य संख्यावान् । लब्धवर्णः स्तुतिर्यत्नलब्धवर्णः । दूरान्दूगद्वापश्यतीति दूरदर्शी ।” श्रोत्रियः । छांदमः । द्वे वे
दाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमन्त्रकेचित्पठंति । तदत्रत्यं नैत्युपेक्षितं । तस्येयं बालवोधार्थव्याख्या । मीमांसकः । जैमिनीयः । द्वे

धीमान्सुरिः कृतीः कृष्टिः लब्धवर्णो विचक्षणः ॥ दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छांदसौ समौ ॥ ६ ॥

मीमांसकौ जैमिनीये वेदांती ब्रह्मवादिनी ॥ वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि ॥ १ ॥

नैयायिकस्त्वेदं पादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥ चार्वाकलौकायनिकौ सत्कार्ये सांख्यकापिलौ ॥ २ ॥

मीमांसाशास्त्रवेत्तुः वेदांती । ब्रह्मवादिनी । द्वे वेदांतरास्त्रस्य । वैशेषिकः । औलूक्यः । द्वे सप्तपदार्थवादिनः । सौगतः । शून्यवादी । द्वे जगत्कारणं
शून्या गतिं मतवत्तं विनोनास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः । अक्षपादः । आक्षपादोवा । द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । स्याद्वादिकः । आर्हकः । द्वे मोक्षोऽ
स्ति स्यान्नास्तिस्यादिति वादिनः । चार्वाकः । लौकायनिकः । लौकायनिकोवा । द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य । सांख्यः । कापिलः । द्वे तदेवेदं कार्येज
गदिति मानिनः । सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥

उपाध्यायः । अध्यापकः । द्वे “उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः ।” निषेकोगर्भाधानं । आदिनापुंसवनादि । तस्य कर्म
 णः कर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । एक । मंत्रो वेदस्तस्य व्याख्याकत्वाच्चाचार्यः स्यात् । एकं । व्याख्यालक्षणं तु । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विश्रहोवाक्ययो
 जना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं च लक्षणमित्युक्तं । अच्यरे यागत्रिपदे यक्कत्वजामादेष्टा सव्रती ॥ ७ ॥ यष्टा । यजमानः । इति त्रयेणोच्यते
 “आदिष्टीत्यपि पाठः ।” व्रतिनौ । यष्टारौ । स यजमानः सोमव्रतियागे आदिष्टा दीक्षित इत्युच्यते । एकं । इज्याशीलः । यायजूकः । द्वे यजनशीलस्य

उपाध्यायोऽध्यापकोऽयस्यान्निषेकादिरुद्गुरुः ॥ मंत्रव्याख्याकृताच्चाचार्य आदिष्टात्वध्वरेव्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च सोमव्रतित्वादीक्षितः ॥ इज्याशीलो यायजूको यज्वानुविधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

सगीष्पतीष्ट्यास्यपतिः सोमपीथीतुसोमपाः ॥ सर्ववेदाः स ये नैष्टोचागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

“पुनः पुनः भृशं वा यजेते यायजूकः ।” विधिना सोमेन यजेतेत्यादि यागविधाधकविधिमात्रेणैष्टवान् यागकृतवान् स यज्वान् स्यात् । एकं । यज्वानौ ।
 ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्यावृहस्पतिसवविधिनाऽष्टवान्सस्थपतिरित्युच्यते । वज्रपेयेन द्वावृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः । एक । सोमपीथी । “सो
 मपीथी । सोमपीवी ।” सोमपाः । “सोमपः । द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ ” सर्वदाः यं दीक्षितस्तु तत्कालं ।” येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा
 यागददः स सर्ववेदाः स्यात् । एकं । “सर्वस्वदक्षिणा यत्र । सर्ववेदयतिसर्ववेदाः । विद्रुलाभे ” सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥

सागे शिक्षायां गोपेते प्रवचने वेदे अधीतीकृताध्ययनो नूतनानुज्ञेकं । योनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थायाश्च मां तस्मात्तत्रे लब्धानुज्ञः समावृत्तः स्यात् । एकं । अभियवेत्माने कृते सति मुत्वा स्यात् । सुयजोर्द्धु निविति सुनोते भूतेर्द्धु निप् । सुतवान् । सुत्वा । सुत्वानो । अभियवः त्वपने पीडनत्वा ने सुरासंधाने च ॥ १० ॥ छात्रः । अनेवासी । “अनेवासीत्यपि । शिष्यः । त्रीणि गुरोर्दोषाच्छादनं छात्रं तच्छीलमस्य छात्रः । अने समीपे वस्तुं शीलमस्योनेवासी ।” शोक्षाः । प्राथमकल्यिकाः । द्वे आरब्धाध्ययनानां वदूनीं शिक्षालभते ते शोक्षाः । प्रथमकल्पः । आद्यारंभः प्रयोजनं येषां निप्राथमकल्यिकाः । एकः समानो

अनूचानः प्रवचने सांगेयीनी गुरोस्तुयः ॥ लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिपवेकृते ॥ १० ॥ छात्रां नैवांसिनो शिष्ये
शोक्षाः प्राथमकल्यिकाः ॥ एकब्रह्मवनाचारामिथः सुब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥ सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः श्रितवानग्निमग्नि
चित् ॥ पारंपर्योपदेशस्यादौ तित्यमिति हाव्ययं ॥ १२ ॥

णस्ते मिथः परस्परं स ब्रह्मचारिण इत्युच्यते । चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्य सभावः । एकं ॥ ११ ॥ एकः समानो गुरुर्नैवांते परस्परं सतीर्थ्याः स्युः । स
मानतीर्थेवासीति व्यत्ययः । तीर्थे चेदति समानस्य सः । एकं । योऽग्निचितवानसोऽग्निचित् । एकं । कताग्निचयनस्य । ऐतिह्यं । इति ह द्रव्यं पारंप
र्येण लोकपरंपरया यत्पदेशस्तस्मिन् । इति हेत्यव्ययं ॥ १२ ॥

यत्तयमंज्ञानंसा उपज्ञास्यात् । यथापंथस्यपाणिनिरुपज्ञा । एकं । ज्ञात्वा यआरंभःस उपक्रमः । यथापंथस्योपक्रमः । ज्ञानपूर्वक आरंभइत्यर्थः । एकं । यज्ञः । सवः । अध्वरः । यागः । सप्ततनुः । मखः । ऋतुः । सतयज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठद्वयः पंच ब्रह्मयज्ञादिनामकामहायज्ञाःस्युः । एकं । तत्र पाठोविधिनानवेदादेःपठनं सत्रहयज्ञः । होमोवैश्वदेवहोमोसदेवयज्ञः । अतिथीनायुहागतानांसपर्याअन्यादिनतोषणं समनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणा मनोवृत्तानादृत्तिसंपादनं सपितृयज्ञः । बलिः बलिहर्णं सभूतयज्ञः । “पठनंपाठः भावेधञ् । मनुः । अध्यापनब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तुतर्पणं । होमोदे

उपज्ञाज्ञानमाद्यंस्याउज्ञात्वारंभ उपक्रमः ॥ यज्ञःसवोऽध्वरोयागःसप्ततनुर्मखःऋतुः ॥ १३ ॥
पाठोऽहोमश्वातिथीनांसपर्यातर्पणंवलिः ॥ एतेपंचमहायज्ञाब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
समज्यापरिपदोऽष्टौसभासमिति संसदः ॥ आस्थानीक्खीबमांस्थानंस्त्रीनपुंसकयोःसदः ॥ १५ ॥

चोबलिर्भोतोनृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति ।” ॥ १४ ॥ समज्या । परिषत् । गोक्षी । सभा । समितिः । संसत् । आस्थानी । आस्थानं । सदः । नवसभायाः । परिषदौ । गोठद्वौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदःसार्तंक्खीवे । स्त्रीत्वेनृसदाः । “समजतिगच्छत्यस्यांसमज्या । गावोनेकावाचस्तिष्ठत्यस्यां गोक्षी । सहस्रं । नावाभांस्तस्यासभा । संयंतिगच्छंत्यस्यांसमितिः । संसीदत्यस्यांससत् । आतिष्ठत्यस्यामास्थानी । सीदंत्यस्यासदः ।” ॥ १५ ॥

हविर्गोहाग्राक्रु पूर्वदेशो सदस्यादीनां यद्गृहे सग्राग्वंशदत्त्येकं । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोरर्पितंदीर्घकाष्ठग्राग्वंशदत्तिकाचत् । यज्ञकर्मणि विधिबे-
दोक्तक्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः । “ऋत्विग्विशेषोपादत्यर्थः ।” एकं । सभासदः । सभास्ताराः । सभ्याः । सामाजिकाः । चत्वारिसभ्येषु । “सभां
सृणन्ति सभास्ताराः । सृब् आच्छादने । सभायां साधवः सभ्याः । समाजं रक्षन्ति सामाजिकाः ॥ १६ ॥ यजुर्विद्वत्विगध्वर्युः । एकं । सामविद्वद्वाता । ए-
कं । ऋग्वेदवित्तोता । एकं । धनैर्वार्याः यजमानेन धनादिदत्त्वावरणीयाये आग्नीध्राद्याले ऋत्विजः । याजकाः । द्वे “आग्नीध्र आद्योयेषां आद्यशब्दाद्भू-

प्राग्वंशः प्राकृद्द्विर्गोहात्सदस्याविधिदर्शिनः ॥ सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ॥ १६ ॥

अध्वर्युद्वात्तुहोतारो यजुः सामग्विदः क्रमात् ॥ आग्नीध्राद्याधनैर्वार्यान् ऋत्विजो याजकाश्च ॥ १७ ॥
वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्यं डिल चत्वेर ॥ चपालो यूपकटकः कुंवासुगहनावृतिः ॥ १८ ॥

सोब्रातृहोत्रध्वर्युदयः पोढ्या । ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः । कात्यस्तु दत्ताः कुर्वन्ति ये यज्ञान् ऋत्विजो याजकाश्च तदति ॥ १७ ॥ परिष्कृतयज्ञार्थं साधितान्दम-
रूपाकाराभूमिर्वेदिरित्युच्यते । एकं । वेदीत्यपि । स्यं डिलं । चत्वेर । द्वे यज्ञार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः । यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठ-
विकारश्च पालः स्यात् । एकं । यागभूमामवत्त्वजादिदशनवारणाथ सुगहनावृतिर्वटनकुंवास्थात् । “एकं स्त्रियां” ॥ १८ ॥ ।

यूपायं । तर्म् । द्वे यूपाये । तर्म्णी । निर्मथ्यदारुणिअग्निंसित्थ्यथ निर्मथनीयेकांश्चे अरुणिरित्येकंस्त्रीपुंसयोः । “अरणीतिस्त्रियां ।” दक्षिणाग्निः । गार्हपत्यः । आहवनीय । एतेचयोऽग्नय अग्निविशेषा स्युः । एकैकं । “क्वचित्तुत्रयाणाद्ब्रह्म पठ्यते ।” १९ ॥ ददमग्नित्रयत्रेतास्यात् । एकं । “त्रि त्वंज्ञता ” ज्ञेतास्त्री । ज्ञेते । मनादिनासंस्कृतोऽग्नि प्रणीतइत्येक । समूह । परिषाध्यः । उपचाध्य । एतेत्रयः अग्नोप्रयोगोस्त्रियेवतेअग्निधारणार्थे

यूपाग्रंतर्म्निर्मथ्यदारुणित्वरणिर्द्वयोः ॥ दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौत्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥
अग्नित्रयमिदंज्ञेताप्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥ ममूत्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौप्रयोगिणः ॥ २० ॥
योगार्हपत्यादानीयदक्षिणाग्निः प्रणीयते ॥ तस्मिन्नानांय्योऽथाग्रायीस्वाहाचहुतभुक्विम्रया ॥ २१ ॥

स्थलविशेषेप्रयुक्ता ॥ २० ॥ गार्हपत्यादानीयोद्धृत्ययोदक्षिणाग्निः प्रणीयते प्रवेश्यते तत्रआनाय्यइत्येक । अग्रायी । स्वाहा । हुतभुक्प्रिया । च यमग्रे प्रियाया । अस्यस्वाहाशब्दस्यनान्ययत्वं द्रव्यवाचित्वान् । अतएवस्वाहातुदक्षिणेपार्श्वेदतिप्रयोगः सगच्छते ॥ २१ ॥

केऽग्निमुखे हूयमानेऽन्ने च हरित्येकं । "हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । अनवसाविततत्तुल्यपाकओदनश्च हरितियाद्विकः । चर्यते भक्ष्यत इति चरुः । मीमां
ति मेदिनी च ।" ॥ २२ ॥ शृतं पकं चतुर्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो याविकृतिः सा आमिक्षा स्यात् । एकं । नृगचर्मणारचितं यद्वा जनतद्भुवि त्रिमित्येकं ।

ऋक्कुसामिधेनी धाय्या च यास्यादग्निस्मिन्ने ॥ गां यत्री प्रमुखं छंदो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
आमिक्षा सा शृतो ण्यो चाक्षीरे स्यादधियोगतः ॥ यवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं नृगचर्मणा ॥ २३ ॥
पृषदोज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसं ॥ हव्यकव्ये दैवपिण्डे अन्ने पात्रं सुवादिकं ॥ २४ ॥

"पुवित्रमित्यपि" ॥ २२ ॥ दधियुक्ते धृतं पृषदाज्यमित्येकं । "पृषातकं । पृषातकं सदध्याज्यं पृषदाज्यं तदुच्यत इति हेमचंद्रः ।" परमान्नं । पायसं । द्वे
क्षीरान्नस्य । दैवपिण्डे दैवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्यात् । "हूयते श्रीण्यते देवायेन हव्यं । कूयते पितृभ्यः कव्यं । कुराब्दे ।" देवेभ्यो दीयमा
नमन्नं हव्यं । पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । "पृषामित्यपि । तस्यैवमित्यण् ।" एकैकं । सुवचमसादिकं पात्रं स्यात् । एकं ॥ २४ ॥

ध्रुवा । उपभृत् । जुहूः । एतेत्रयः सुचोभेदाः । स्त्रियः । सुवः एकं पुंस्त्रि । “अत्रयथासुवशब्दस्य रूपभेदास्तुं स्त्वसिद्धेनेति पुंस्त्वविधिसुधापूर्वत्रस्त्रियद
तिस्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । सुबाह्वयोर्होमपात्रे शल्लकी मूर्ध्वयोस्त्रिया मिति मेदिनी कोशे स्त्रीलिङ्गोऽपि दृश्यते ।” क्रतोर्यः पशुरभिमन्त्रय हतः - असौ उपाकृतः
स्यात् । एकं । “उपाक्रियते हि स्य तदस्युपाकृतः ।” ॥ २५ ॥ परंपराक । शमनं । “शसनं ससनं चेत्यपि ” प्रोक्षणं । अयं वधार्थकं । यक्षि मपशुहनन

ध्रुवोपभृज्जुहूर्नतु सुवोभेदाः सुचः स्त्रियः ॥ उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्रय क्रतौ हतः ॥ २५ ॥
परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकं ॥ वाच्यलिङ्गाः प्रमीतो यस्य पन्त्र प्रोक्षितो हते ॥ २६ ॥
सान्नाय्यं हविरशौ तु हुतं त्रिपुवपट्कृतं ॥ दीक्षां तो वभृयो यज्ञे तत्कर्मो हतु यज्ञियं ॥ २७ ॥

वाचीत्यर्थः । प्रमीतः । उपसंपन्नः । प्रोक्षितः । त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे वाच्यलिङ्गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः । सान्नाय्यं स्यात् । एकं । अशौ हुतं
याज्यादि वपट्कृतं स्यात् । तत्रिपुवाच्यलिङ्गं । एकं । “वपट्कृतं त्रिपुलक्षणं । वपणमंत्रेण कृतं प्रोक्षितं ।” यज्ञे दीक्षांतः दीक्षायाः समापकः इति पूर्वक
स्नानविशेषः अवभृथः । एकं । तत्कर्मो हविरशौ तु हुतं त्रिपुवपट्कृतं “स्त्रिजद्रव्यादि ।” यज्ञियं । एकं त्रिपु ॥ २७ ॥

यत्कृतुकर्मतदिष्टं स्यात् । “कृतुर्यज्ञः । कर्मदानं । एकान्निकर्मवहनं चैतायां यच्च हूयते । अंतर्व्याचयदानमिष्टतदभिधीयतइति मनुः ।” एकं । स्वातं वापीरूपं आदिना देवात्त्यादित्यत्कर्मतत्पूर्तं स्यात् । एकं । “पुष्करिण्यः सन्नावापि देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्वकर्मविनिर्दिशेदिति स्थितिः ।” यज्ञशेषे पुनोद्देशादौ अमृतमित्येकं । भोजनशेषे देवपित्रादिभुक्तशेषे विविधसदस्येकं । यन्मनुः । विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।

त्रिष्वथ कृतुकर्मपुं पूर्वस्वातादिकर्मयत् ॥ अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥
 त्यागो विहापितं दानं मुत्सर्जनं विसर्जने ॥ विश्राणनं वितरणं स्पृशने ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपणं पवर्जनं महतिः ॥ मृतार्थं तदहेदानं त्रिपुस्यादौ ध्वेदं हि कं ॥ ३० ॥

विघसो भुक्तशेषः स्यादग्निशेषमथामृतमिति ॥ २८ ॥ त्यागः । विहापितं । दानं । उत्सर्जनं । विसर्जनं । विश्राणनं । वितरणं । स्पृशने । प्रतिपादनं ॥ २९ ॥ प्रादेशनं । निर्वपणं । अपवर्जनं । अंहतिः । त्रयोदशदानस्य । तत्र अंहतिः स्त्री । मृतार्थं मृताय तदहेदानं मरणदिनमारभ्य दशहपद्यंतं विहादिदानं और्ध्वदेहि कं स्यात् । “और्ध्वदेहि कमित्युभयपदवद्विरपि ।” तद्विपु । विहातुं और्ध्वदेहि की । क्रिया । “तदहर्दानमित्यपि पाठः ।” ॥ ३० ॥

पितृदानं । निवापः । द्वे पितृनु द्विश्ययद्दानं क्रियेत तत्र शास्त्रतः तत्कर्म पितृसंबधिकर्मश्चाहुं स्यात् । अद्वाऽस्तियत्र तच्छाहुं । प्रज्ञाश्च देतिणः । मासिके
 ऽमात्रास्याश्चाहुं न्वाहार्यमित्येक । अन्धोऽष्टमोऽंशः कुतपः स्यात् । अंशशब्दोत्रमुहूर्तपरः । मुहूर्तात्समादूर्ध्वमुहूर्तान्वमादयः सकालः कुतपोक्षेयइत्यु
 क्तैः । दिवसस्याष्टमे भागे मंदी भवति भास्करे । सकालः कुतपोक्षेयइति शातातपः । “हृदीबेतुकुतपं । शब्दरत्नावल्यानु कुतपइति ह्युक्तारोपि ।” ॥ ३१ ॥
 पर्येषणा । परीटिः । आद्वे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा । गवेषणा । द्वे धर्मादि मार्गणस्य । ‘चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपि मतं ।’ सनिः । अ

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥ अन्वाहार्यमासिकं शोऽष्टमोऽंशः कुतपोऽस्त्रियां ॥ ३१ ॥

पर्येषणा परीटिश्चाऽन्वेषणा च गवेषणा ॥ सनिस्त्वध्येषणायाश्चाऽभिशस्तिया च नार्थना ॥ ३२ ॥

पटुतृन्निष्वर्घ्यमर्घ्यार्थे पादं पादाय वारिणि ॥ क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थे च सार्धुनि ॥ ३३ ॥

ध्येषणा । द्वे यन्गुर्वीदं कचिदर्थे प्रार्थनयानियोजनं तत्र । याश्चा । अभिशस्तिः । “अभिपस्तिः ।” याचना । चत्वारि याचनायाः । याश्चै
 त्यत्र चकार अकारसंयोगः ॥ ३२ ॥ पडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावैशिकांगतवदतिपटूशब्दावाध्यल्लिगाडत्यर्थः । अर्घः पूजोपचारस्तदर्थे वारिणि ज
 ले अर्घ्यमित्येकं । पादाय पादार्धे वारिणि पाद्यं । एकं । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येक । अत्रातिथौ च त्साधुतत्र आतिथेयमित्येकं ॥ ३३ ॥

चत्वारः । अथात्रः । गृहागतः । चत्वारः गृहागतस्य । नापुमान् । “त्रिकांशेषेनुप्राधुणस्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तं । खियांतुअतिथी ।” दूग
 चोपगतं श्रौतं चैव उपस्थितं । अतिथितं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागततदतिव्यासः । प्राधुणिकः । द्वे अभ्यागतस्य । तिथिः पूर्वोत्सवाः
 सर्वत्रकालेन महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागताच्चिदुरितियमः । अभ्युत्थान । गौरवं । द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ ३४ ॥ पूजा । नम
 स्त्वा । अपचितिः । सपर्या । अर्चा । अर्हणा । पट्पूजायाः । वरिवस्या । शुश्रूषा । परिचर्या । उपासना । “उपासनमित्यपि । उपासनं गराभ्यासे

स्युरावेशिक आगंतुरतिथिर्नागृहागते ॥ प्राधुणिकः प्राधुणिकश्चाभ्युत्थानंतु गौरवं ॥ ३४ ॥ पूजानमस्याऽपचितिः
 सपर्यार्चाऽर्हणाऽसमाः ॥ वरिवस्यानुश्रूपापरिचर्याप्युपासना ॥ ३५ ॥ ब्रज्याऽटाऽद्यापर्यटनं चर्वात्वीर्यापथे स्थि
 तिः ॥ उपस्पर्शस्त्वाचमनमयमौनमभाषणं ॥ ३६ ॥

पाशब्दगुरुसेवायां लाक्षणिकः । “परिचर्यानुपसर्ग्येति भागुरिः ।” ३५ ॥ ब्रज्या अटा । अद्या । पर्यटनं । चत्वारि पर्यटनम्य । अटापर्यटनं भ्रमड
 तिरलकोशः । अद्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः । दद्याद्यास्वलुसातस्येति त्रयोः । इर्यापथे ध्यानमोनादिके योगमार्गस्थितिश्चर्या स्यात् । एकं । चर्वा
 त्वीर्या चिदुत्तुधादतिपथान्तरं । उपस्पर्शः । आचमनं । द्वे “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रेऽस्नानाचमनयोरपीति मेदिनी ।” मोनं । अभाषणं । द्वे ॥ ३६ ॥

प्राचेतसद्व्यादिसार्यलोककचिदस्ति । तत्र प्राचेतसादिचतुष्कंवाल्मीकस्य । मेत्रावरुणद्वयपि । वाल्मीकिरितिद्विरूपकोशे । व
ल्मीकः । अपिवाल्मीकवल्मीकावितिचिकांडशेषः । वल्मिकदतिराब्दरत्नावल्यां । 'गाधेयादित्रयंविश्वामित्रस्य । 'तत्रकोषिकद्वयपि" ॥ १ ॥
व्यासादिचतुष्कंब्यासस्य ॥ । आनुपूर्वी । आद्यत् । परिपाटीतिङीप्तापि " अनुक्रमः । पर्यायः । पंचकमनुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमि

प्राचेतसश्चादिकविःस्यान्मैत्रावरुणिश्वसः ॥ वाल्मीकिश्चाथगायत्रीविश्वामित्रश्चकौशिकः ॥ १ ॥
व्यासोद्वैपायनःपाराशर्यःसत्यवतीसुतः ॥ आनुपूर्वीस्त्रियांवाद्यत्परिपाटीअनुक्रमः ॥ पर्यायश्चाति
पातस्तुस्यात्पर्ययउपात्ययः ॥ ३७ ॥ नियमोव्रतमस्तीतच्चोपवासादिपुण्यकं ॥

तिपाठोवा । "आनुपूर्वमितिच । स्त्रियावेतिपक्षेच्छीवता ।" आद्यतःपरिपाठेऽवतीवत् । "परिपाटीअनुक्रमद्वयत्रयद्विवचनत्वान्नयण् ।" अतिपातः ।
पर्ययः । उपात्ययः । व्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥ नियमः । व्रतं । द्वे व्रतमात्रस्य । तच्चव्रत उपवासचांद्रायणादियत्पुण्यक तज्ज्ञेय । "अथवाउप
वासआदिर्यस्यकृद्वांद्रायणप्राजापत्यनक्षत्रीजनदेस्तदुपवासादिव्रतपुण्यकमित्येकमिति ।"

... ॥ उपपासः । द्वे उपपासस्य । मायान्मधुमसंगं यवजयेदोपवस्तकदतिप्रयोगः । पृथगात्मतापृथक्स्वरूपत्वं विवेकः स्यात् । एकं । यथाचिज्ज
 ईयमिति सामी । पाठे षट्पठने योजलिः स ब्रह्मांजलिः । अध्ययनस्यादौ हस्तयोर्द्विप्रणवोच्चारणपूर्वकमंजलिः क्रियते एकं । वेदपाठे विप्रणवो मुखान्

ओपवस्तं तृपवामो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥ स्याद्ब्रह्मवर्चसंवृत्ताध्ययनद्विरथांजलिः ॥
 पाठब्रह्मांजलिः पाठे विप्रणवो ब्रह्मांजलिः ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगासेन ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥
 मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तुततोऽयमः ॥ ४० ॥

निर्गतजलकणाव्रविषः स्मृः । "विप्रणवस्त्यपि पाठः ।" एकं ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगधोरामेन ब्रह्मासनमित्येकं । एकतनेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्य
 ते । चिन्तननिमित्तं धस्तुसद्विर्योगदतिस्थितः । कल्पः । विधिः । क्रमः । चयं नियोगशान्दस्य । यः प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः समुत्पद्यः स्यात् । य
 आत्मीयं भिगजित । नतो मुख्यादयमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा ब्रह्मासनेनोच्चारणेन ॥ ४० ॥

संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात् । एकं । उपाकर्मणि “संस्कारउपनयनं ।’ पादग्रहणं । अभिवादनं । द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः । परित्राट् । कर्मदो । पाराशरी । मस्करो । पंचं संच्यासिनः । परित्राजो “कर्मदेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमर्थोक्तिकर्मदी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । मस्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्ति मस्करो ।” तपस्वी । नापसः । पारिकांक्षी । त्रयंतपोयुक्तस्य । ‘पारि ब्रह्मज्ञानं कांक्षति

संस्कारपूर्वग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ समेतु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
 भिक्षुः परित्राट् कर्मदी पाराशर्यपिमस्करो ॥ तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचं च मोमुनिः ॥ ४२ ॥
 तपः क्लेशसहोदांतो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्तुतो व्रती ॥ ४३ ॥

पारिकांक्षी ।” वाचं यमः । मुनिः । द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः क्लेशोऽनुद्विगोदातः स्यात् । एकं । वर्णी । ब्रह्मचारिणः । ऋषिः । सत्यवचाः । द्वे ऋषिसामान्यस्य । तद्भेदात्सु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षियभृतयः यो व्रती वेदव्रतवान् । आप्तुतः स्नातः कृतसमावर्तन इति यावत्सः स्नातक इत्युच्यते । “आप्तुव्रतीति पाठो वा ।” यदाहुः । गुरोरेतुवरंदत्वा स्नायाद्घातदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वेति ॥ ४३ ॥

निर्जितः स्ववशास्थदं द्रियसमूहोयैस्तेयतिनः । यतयः । द्वे । योनियमवशान्भूमिविशेषेते असौस्थंडिलभायी ॥ ४४ ॥ स्थांडिलः । द्वे विरजस्तमाः
 द्वयातिगः । द्वे सत्वैकनिष्ठेषुव्यासादिषु । “रजस्तमोभ्यांविगतः विरजस्तमाः ।” पवित्रः । प्रयतः । पूतः । त्रयंपवित्रस्य । पाखंडः । सर्वलिंगी । द्वे
 बौद्धक्षपणकादिषुदुःशास्त्रवर्तिषु । “तत्रपाखंडः कत्रगद्वितीयमध्यः । पालनाच्चत्रयोधर्मः पाराधेननिगद्यते । तंखंडयंति ते तस्मात्पाखंडास्तेन हेतुने

येनिर्जितेन्द्रियग्रामायतिनोयतयश्चते ॥ चः स्थांडिलेव्रतवशाच्छेतेस्थंडिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥ स्थांडिलश्चाथविर
 जस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ पवित्रः प्रयतः पूतः पाखंडाः सर्वलिंगिनः ॥ ४५ ॥ पालाशोदंडोऽपापादोव्रतेरांभस्तुवैण
 वः ॥ अस्वीकमंडलुः कुंडोव्रतिनांसासनं वपी ॥ ४६ ॥ अजिनंचर्मकृत्तिः स्त्रीभैक्षं भिक्षाकंदंवकं ॥ स्वाध्यायः स्याज्ज
 पः सुत्याग्निपवः सवनंचसा ॥ ४७ ॥

ति” ॥ ४५ ॥ व्रतेब्रह्मचारिणः पलाशसंबंधीदंडोऽपापादस्युच्यते । एकं । वैणुसंबंधीदंडोरांभद
 त्येकं । कर्मंडलुः । कुंडो । द्वे व्रतिनांजलपात्रस्य । “क्रीवैकमंडलु । कुंडीस्त्रियां । जानपदेति कुंडीप्” कुंड्यो । व्रतिनायदासनंसावपी । एकं । वृसीतिपा
 दांतरं ॥ ४६ ॥ अजिनं चर्म । कृत्तिः । त्रीणिमृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणांसमूहोभैक्षं । स्वाध्यायः । जपः । द्वे वेदाभ्यासस्य । “सुअतीवावृत्यात्यार्थवाध्य
 यनं स्वाध्यायः ।” सुत्या । अभिषवः । सवनं । त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्रसुत्याटावन्ता । सुवंति सोममस्यांसुत्या । संज्ञायांसमजेतिक्यप् ॥ ४७ ॥

सर्वेनसां सर्वपापानां नाराकं जप्यं क्रगादिअद्यमर्षणं स्यात् । एकं । स्त्रियां त्वधमर्षणी । पक्षांतयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितो यागोक्रमेण दशः पौर्णमासश्च स्यात् । एकैकं ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनपेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म तद्यमः । आह च । अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं परिग्रहो यमादिति । एकं । यत्कर्म आगंतुसाधनं आगंतुबाह्यसाधनं यत्र तत् । मृज्जलादिना साध्यमित्यर्थः । नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः । यदाह । शौचसंतोषतपः

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणं ॥ दशं श्रवणं मांसं श्रवणं गोपक्षांतयोः पृथक् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनपेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागंतुसाधनं ॥ ४९ ॥ “क्षौरं तु भद्राकरणं मुंडनं वपनं त्रिषु ॥” उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंठलं वितं ॥ ५० ॥

स्वाध्याये श्वरमणिघाना नियमादिति । एकं । कचित्सुस्तके क्षौरं तु इत्यादिदृश्यते तद्वत्त्रयं नित्यं नित्यं पक्षितं । क्षौरादिचतुष्कं मुंडनस्येत्युपेक्षितं ग्रहः । ॥ ४९ ॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते सति यद्रहसूत्रं तदुपवीतं स्यात् । एकं । अन्यस्मिन्वा मेकरे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं स्यात् । एकं । कंठलं वितं क्रजुभावेन विन्यस्य तत्र ब्रह्मसूत्रं निवीतमित्येकं ॥ ५० ॥

अगुलीनामयैद्वेवतीर्थज्ञेयं । अतोदेवतीर्थेनतपयिदित्यत्रांगुल्ययेणेतिबोध्द्यं । स्वत्यांगुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्चमूलेकायं । कःप्रजापतिर्दे-
वताऽस्यकायं । प्राजापत्यमित्यर्थः । अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागेपिञ्चं । “पेच्यमित्यपि ” अंगुष्ठस्यमूलेतुब्राह्मतीर्थं । यथाज्ञवल्क्यः । कनिष्ठातर्ज-
न्यंगुष्ठमूलान्ययंकरस्यच । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमान् । एकैकं ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादित्रयं ब्रह्मभावस्य । ‘ब्रह्मणोभावःब्रह्मभूयं ।’ तद्वत्

अंगुल्यग्रतीर्थैद्वंस्वत्यांगुल्योर्मूलेकायं ॥ मध्येगुष्ठांगुल्योःपिञ्चंमूलेत्वंगुष्ठस्यब्राह्मं ॥ ५१ ॥
स्याद्ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ देवभूयादिकंतद्वल्क्यंसांतपनादिकं ॥ ५२ ॥
संन्यासवत्यनशनेपुमान्प्रायोऽथवीरहा ॥ नष्टाग्निःकुहनालोभान्मिथ्यर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥

देवभूयदेवत्वदेवसायुज्यमितित्रयंदेवभावस्य । सांतपनादिकंकच्छंस्यात् । एकं । तदुक्तं । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदिक्षिर्षिःकुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च
कच्छंसांतपनंस्तुतमिति । आदिनाप्राजापत्यादियहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वकेभोजनत्यागेप्रायश्चित्तं । अदंतपुंसि । वीरहा । नष्टाग्निः । द्वेनटाग्रियं
स्यतस्य । ‘वीरोऽग्निसंहंतीतिविरहा ।’ वीरहणो । लोभात्परधनाद्यभिलाषात्प्रायामिथ्येर्यापथकल्पना दंभेनव्यानादिसंपादनंसाकुहेनेत्येकं ॥ ५३ ॥

१० धर्मविद्विहितोयागादिः । कामोयथाविधिस्त्रिसेवनं । अर्थोपनं । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः । एकं । समोक्षकैः । धर्मार्थकाममोक्षेरित्यर्थः । एते समुदितश्चतुर्वर्गइत्येकं । तेषामिदिभिः सवैलैश्चतुर्भद्रमित्येकं । “चत्वारिभद्राणि श्रेष्ठा निअत्र । वरस्यजामनुयेस्त्रिधावयस्याजन्याः स्युरित्येक । इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७५ ॥ मूर्धाभिपिक्तः । राजन्यः । बाहुजः । क्षत्रियः । विराट् । पचक्षत्रियस्य । विराजो । राजा । राट् । पार्थिवः । क्षमाभृत् । “क्षमाभुक् ।”

त्रिवर्गोऽथर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ सवैलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्त्रिधा वरस्यये ॥ ७८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७५ ॥ मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥ राजा राट् पार्थिवश्च क्षमाभृन्नुपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥ राजा तु प्रणताशेषसामंतः स्यादधीश्वरः ॥ चक्रवर्ती सावर्भौमो नृपो न्योमंडलेश्वरः ॥ २ ॥ येनैष्टं राजसूचनमंडलस्येश्वरश्च चः ॥ शास्त्रियश्चाज्ञाया राज्ञः स सम्राडथ राजकं ॥ ३ ॥

नृपः । भूपः । महीक्षितः । सप्तराज्ञः । राजानौ । राजौ । क्षमाभृत् । महीक्षितो ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामन्ताः खिलदेशान्तरनृपायस्यसराजाऽधीश्वरइत्येकं । चक्रवर्ती । सावर्भौमः । द्वे आसमुद्रक्षितीशस्य । तदन्योनृपोमंडलेश्वरइत्येकं ॥ २ ॥ राजसूयाख्यक्रतुविशेषेण येनेष्टं । द्वादशमंडलस्येश्वरश्च चः । यश्च स्वाक्रया सर्वभूपान् शास्त्रिर्दृष्टा विशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । ‘एकैकविशेषणविशिष्टोऽपि सम्राट् इति केचित् । एकः ॥ ३ ॥

नृपतीनांगणेगजकमित्येकं । क्षत्रियाणांगणेराजन्यकमित्येकं । मंत्री । धीसचिवः । अमात्यः । त्रयंबुद्धिसहायस्य । “धीप्रधानःसचिवोधीसचिवः । अमासहसर्मपिबाभवः अमात्यः । अव्ययार्थम् ।” ततोधीसचिवादित्येकमौपयुक्ताःसचिवाः कर्मसचिवाःस्तुरित्येकं ॥ ४ ॥ महामात्राः । प्रथानानि । द्वे मंत्र्यानांराजसहायानां । “प्रथानइत्यपि” । महामात्रप्रधानस्यादितिपुंस्काडेबोपालितात् । महतीमात्रायेषानेमहामात्राः । मात्राकर्णविभूषायाविज्ञेमानेपरिच्छेदइतिमेविनी । पुरोधाः । पुरोहितः द्वे । व्यवहाराणांक्रणादिविषयेवादिप्रतिवादिनिर्मितविवादानां द्रष्टरिनिर्णेतरिप्राड्विवा

राजन्यकंचनृपतिक्षत्रियाणांगणेक्रमात् ॥ मंत्रीधीसचिवोमात्योन्यकर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥ महामात्राःप्रधानानिपुरोधास्तुपुरोहितः ॥ द्रष्टरिव्यवहाराणांप्रादिवार्त्ताद्वारपालह्वास्यद्वास्थितदर्शकाः ॥

कः । अक्षदर्शकः । इतिद्वे “न्यायाधीशइतिख्यातस्य । मादृचविवाकश्चप्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्यस्त. प्राड्विवाकः । यदुक्तं । विवादानुगतंस्तद्वापूर्ववाक्यंमयस्ततः । विचारयतियेनासौप्राड्विवाकस्ततःस्तदिति । अक्षणाव्यवहाराणादर्शकः । अक्षःकर्षेतुपेचकेशकटव्यवहारयोरिति विश्वः । प्रतीहारः । “प्रतिहारः ।” द्वारपालः । द्वास्थितः । द्वास्थः । पंच द्वारपालस्य । “द्वाःस्थःद्वाःस्थितइतिसविसर्गोपपाठ. । द्वाःस्थितंदर्शकंइतिसमस्तमपि ।” प्रतीहारोपिदर्शकइतिरुद्रः । द्वारपोद्वास्थितान्दर्शोदतिरभसः ॥

दी० रक्षिवर्गः । अनीकस्य । द्वे राजरक्षकगणस्य । अध्यक्षः । अधिकृतः । द्वे अधिकारीदितिव्याप्तस्य । “अधिअधिकंउपगिवाक्रियतेऽस्मात्अधि
कृतः ।” ६ ॥ एकस्मिन्ग्रामेअधिकृतःस्थायुकःस्यात् । “शेखदारउदितिव्याप्तस्य ।” भूगुपवहुग्रामेष्वधिकृतो गोपउत्पेकं । “गोपोगोपालके गो
पाऽध्यक्षेपृथ्वीपतावपि । ग्रामस्याधिकृतेपुंसिशाखिवार्यौपयेस्त्रियामितिमेदिनी ।” भौरिकः । कनकाध्यक्षः । द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य । ह्रप्याध्यक्षः । नै

रक्षिवर्गस्त्वनोकस्योऽथाध्यक्षाधिकृतोसमौ ॥ ६ ॥ स्यायुकोऽधिकृतोग्रामेगोपोग्रामे
पुभरिपु ॥ भौरिकःकनकाध्यक्षोरुप्याध्यक्षसुनैष्किकः ॥ ७ ॥ अंतःपुरेस्त्वधिकृतःस्या
दंतर्वेशिकोजनः ॥ सौविदह्लाःकंचुकिनःस्यापत्याःसौविदाश्चने ॥ ८ ॥

किकः । द्वे ह्रप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥ अंतःपुरेऽधिकृतोजनः अंतर्वेशिकःस्यात् । एकं । “अंतर्वेशेनिचुक्तः अंतर्वेशिकः ।” सौविदह्लाः । कंचुकिनः
स्थापत्याः । सौविदाः । चत्वारि राजसन्निधौ “राज्ञां ह्यगारेवा ” वेत्रधरा. कंचुकिनः पुरुपास्तिष्ठतितेषां । “सुष्टुविदंविद्वांसमपिलांतिवशंकुर्वन्ति
सुविदह्लास्तातामिरक्षकाः सौविदह्लाः । तिष्ठत्येषुपुरुषाः तेषास्थाना दाराणांपतयः पालकाःस्यापत्याः सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासारक्षकाः सौविदाः ।
तस्येदमित्यण् ।” ॥ ८ ॥

पंडः । “शटः । शंढः । पंडः ।” वर्षवर । द्वे अंतःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य । “खोजादतिख्यातस्य । यदुक्तं । येत्वत्पसत्वाःप्रथमाः क्लीबाश्चस्त्रीस्वभा-
 विनः । जात्यानदुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवर । स्मृतादति” । सेवकः । अर्थी । अनुजीवी । चीणिसेवकस्य । विषयास्त्वदेशादनंतरोऽव्यवहितो राजा शत्रुः
 स्यात् । एकं । अतः शत्रोः परं मित्रं राजातरेण व्यवहितो राजा मित्रस्यादित्यर्थः । एकं ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदासीन स्यात् । अति
 व्यतहित उदासीन इत्यर्थः । एकं । पृष्ठतः पश्चाद्देशे वर्तमानो राजा पार्ष्णिपाहः । राक्षिशत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्य स द्राष्टृजिघृक्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिपाह इ

षष्ठो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ॥ विषयानंतरो राजा शत्रुमित्रमंतः परं ॥ ९ ॥

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तुष्टुतः ॥ रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपद्वेपणदुर्ददः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहिता मित्रदस्युशान्नवशत्रवः ॥ अभिघातिपरारानिप्रत्यर्थपरिपंथिनः ॥ ११ ॥

त्यर्थः । एकं । रिपुः । वैरी । सपत्नः । द्विपः । द्वेषणः । दुर्ददः ॥ १० ॥ द्विद्विपक्षः । अहितः । अभिघ्नः । शत्रुः ।
 अभिघाती । “अभिघाती । अभिघातिश्चापि । द्वे व्योभियातिरभिघ्नदतिरत्नकोशः ।” परः । अरातिः । प्रत्यर्थी । परिपंथी । एकोनविंशतिर्नामा
 निशत्रोः । “सपत्नारिरितिसमस्तमपि ।” द्विपत्नौ । दुर्ददौ । द्विषौ । अभिघातिनौ ॥ ११ ॥

वयस्यः । स्निग्धः । सवयाः । त्रयंतुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं । सखा । सुहृत् । त्रीणि मित्रस्य । सखेदंतः सखायौ । सुहृदौ । सख्यं । सामपदीनं । द्वे भे
 द्याः । अनुरोधः । अनुवर्तनं । द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः । प्रणिधिः । अपसर्पः । चरः । स्पशः । चारः । गूढपुरुषः । सप्तचारपुरुषस्य । यथा
 ह्रवर्ण आकाशस्य यथार्हवर्णः । स्पशते वाचते परान्स्पशः । आत्मः । प्रत्ययितः । द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्वासः सजातोऽस्य प्रत्ययितः ॥ १३ ॥

वयस्यः स्निग्धः सवया अयमिन्नं सखा सुहृत् ॥ सख्यं मानपदीनं स्यादनुरोधो नुवर्तनं ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः प्रणि
 धिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥ चारश्च गूढपुरुषश्चासप्तत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥ सांवत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकाव
 पि ॥ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तातिका अपि ॥ १४ ॥ तांत्रिको ज्ञातिसिद्धांतः सत्रीगृहपतिः समौ ॥ लिपिक
 रोऽक्षरचणोऽक्षरचंचुश्चलेखके ॥ १५ ॥

सांवत्सरः । ज्योतिषिकः । देवज्ञः । गणकः । मौहूर्तिकः । मौहूर्तः । ज्ञानी । कर्ताति
 गृहपतिः । द्वे गृहपतिनः । “जोशीदितिव्यातस्य” ॥ १४ ॥ तांत्रिकः । ज्ञातिसिद्धांतः । द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञात-सिद्धांतो येन ज्ञातसिद्धातः ।” सत्री ।
 चणः । अक्षरचंचुः । लेखकः । चत्वारिलेखकस्य । अक्षरैर्विज्ञोऽक्षरचणः । तेन वित्तश्चंचुष्वणवो ॥ १५ ॥

लिखितं । अक्षरसंस्थानं । लिपिः । “लिपी ।” लिभिः । चत्वारि लिखिताऽक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति पाठो लिखितनामाक्षराणां यो विन्यासः स तेत्यर्थः । संदेशहरः । दूतः । द्वे संदिश्यत इति संदेशो निरूपणं तद्वरति इति संदेशहरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकं । “दौत्यमपि । तद्गजकर्मणी इति त्वपाठः ।” दूतस्य भागकर्मणी इति यच्छांसत्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः । अध्वगः । अध्वन्यः । पांथः । पथिकः । पंचपांथस्य । “स्त्रियांनुपांथा । पथिकी । पथक्कन् । वीत्वान्डीप् ।” स्वामी । राजा । अमात्यो मंत्री । सुहृन्मित्र । कोशो घनागारं । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमं यांनुपांथा । पथिकी । पथक्कन् । वीत्वान्डीप् ।” स्वामी । राजा । अमात्यो मंत्री । सुहृन्मित्र । कोशो घनागारं । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमं

लिखिताऽक्षरसंस्थाने लिपिर्लिखितरूपे स्त्रियौ ॥ स्यात्संदेशहरो दूतद्वयं तद्भावं कर्मणी ॥ १६ ॥ अध्वनीनो ध्वगो ध्वन्यः पांथः पथिक इत्यपि ॥ स्वाम्यमात्यसु हत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥ राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥

स्थान । “पर्वतादि ।” बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्यांगानि स्युः । राज्ञः कर्मराज्यं । तस्यांगानि आरंभकाणि । त्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशं बलं सुहृन् । परस्परपकारी इति सप्तान्गं राज्यमुच्यत इति कामंदकीये । एतान्येव प्रकृतिराब्ध्वा ध्यानि स्युः । द्वे प्रकटं कुर्वन्ति राज्यप्रकृतयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “पौरश्रेणिभिः सहाष्टागमपिराज्यामित्यर्थः ।” यत्काल्यः अमात्यश्च तथा पौराः स द्विः प्रकृतयः स्मृता इति । एकं । शिष्योपजीविनां पंक्तिश्च श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये ॥

संधिः । संधानं । स्वर्णादिनाशत्रूणांप्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दः पुमान् । परमंडलेदाहलुंठनादियहणं विग्रहः । शत्रुप्रतिविजिगीषोर्गमनं यानं । शक्तिः
प्रतिबधे सत्कालं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माय तत्रावस्थानमासनं । बलिना सहसंधिः । अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारं द्वयै द्वयं अरिणा पीड्यमान
स्य बलवद्दूपाद्याश्रयणं आश्रय । एतेषां भेदास्तु कामंदकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षट्गुणाः स्युः । एकं । प्रभावोत्साहमंत्रजास्ति सः

संधिर्नाविग्रहो यानमासनं द्वयमाश्रयः ॥ १८ ॥ षट्गुणाः शक्तयस्ति सः प्रभा
वोत्साहमंत्रजाः ॥ क्षयः स्यान् च वृद्धिश्च त्रिवर्गे नीतिवेदिनां ॥ १९ ॥

शक्तयः स्युः । एक । तत्र कोशदंढजं तेज प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनमंत्रशक्तिः । पंचांग
मंत्रो मंत्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्यान् वृद्धिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तत्रिवर्ग इत्यर्थः । एक । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवो
पचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानं । अष्टवर्गस्तु । कपिर्वणिक् पथोदुर्गसेतुः कुजरबंधनं । खनिर्बलं करदानमित्युक्तः ॥ १९ ॥

कोशः अर्थोऽयः । दंडः दमः । सेनातज्जन्यतेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् । द्वे "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणीत्येव्यसहनेन तेजः समुदाहृतमिति भरतः ।" सामप्रियवचनादि । "तदुक्तं । परस्परौपकाराणादर्शनगुणकीर्तनं । संबंधस्य समाख्यानमापत्त्याः सप्रकाशनं । वाचापेशलयासाधुनवाहमिति चार्पणं । इति सामविधानेः सामपंचविधं स्मृतमिति ।" दानं च नादेः समर्पणं । भेदः संहतानां रात्रूणां भेदेनात्मसात्करणं । दंडनंदः । इतश्चतुर्कं उपपायचतुष्टयं स्यात् । अन्यव्रतसतोपाया अप्युक्ताः । सामदानं च भेदश्च दंडश्चेति चतुष्टयं । मायोपेक्षद्रजालं च सतोपायाः प्रकीर्तिता इति ।" भे

सप्रतापः प्रभावश्च तेजः कोशटंडजं ॥ सामदानं भेददंडावित्युपायचतुष्टयं ॥ २० ॥
साहसंतुदमोदंडः सामसात्वमयोसमौ ॥ भेदोपजापावुपधाद्यैर्यत्परीक्षणं ॥ २१ ॥

दोदंडः सामदानमिति पाठोत्तरं ॥ २० ॥ साहसं । दमः । दंडः । त्रीणि दंडस्य । साम । सांख्ये । "द्वे संख्येति ख्येति ख्यातस्य ।" भेदः । उपजापः । द्वे संहतयोर्द्वौपकारणस्य । धर्मार्थकाभैर्भयेन च परीक्षणं । अभात्यादीनामाशाविषणं उपधास्यात् । तद्यथा । भावज्ञानां पराज्ञाने रितेनाग्नेन दुष्टो यराजानं तेन मुत्सृज्या न्यमभिपेचयामो न्यं वा साधुं नृपं व्रजामदलुक्तो अमात्यादिर्यद्वितद्रापणनमन्येत तर्हि सत्यं धार्मिको यमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणं । एवमर्थपरीक्षणादिबुद्धोदाहर्त्तव्यं । एकं ॥ २१ ॥

अथपडक्षीणादिनिःशलाकांता.पंचशब्दास्त्रिपुवाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिनान्नायते किंतुद्वाभ्यामेवक्रियते समंत्रादिरषडक्षीणद्वे अलिङ्गे । अव्ययेदत्यर्थः । तद्वेदोभवेरहस्यमित्येकं । विलम्बः । “तालव्यमध्योपि । विश्रम्भकेलिकलहेविश्वासेप्रणयेपिचेतिमेदिनी ।” वि

पंचत्रिष्वपडक्षीणोयस्तृतीयाद्यगोचरः ॥ विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथारहः ॥ २२ ॥
 रहथोपांशुचालिङ्गेरहस्यंतद्रवेत्त्रिपु ॥ समौविसंभविश्वासौभ्रपोभ्रशोयथोचितात् ॥ २३ ॥
 न्याय्यंचत्रिपुपटसंप्रधारणातुसमर्थनं ॥ युक्तमौपयिकंलभ्यंभजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
 श्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपादंशः । तपनंभ्रपःइत्येकं ॥ २३ ॥ अभ्रपः । न्यायः । कल्पः । देशरूपं । समंजसं । पंचकं नीतः । “प्रशस्तदेशनंदेशरूपं ।

प्रशंसायोरूपम् ।” युक्तं । औपयिकं । लभ्यं । भजमानं । अभिनीतं । न्याय्यं । पटन्यायादनपेतस्यद्रव्यादेः । अभिनीतवदितिवच्छब्देयुक्तादीनांपर्यायत्वद्योतनार्थः । एतेपडपित्रिपु । संप्रधारणा । समर्थन । द्वे युक्तायुक्तपरीक्षायाः । अववादः । निर्देशः । निर्देशः । शासनं ॥ २५ ॥

शितिः । आशा । पट्टकर्मज्ञापनस्य । “कार्यमवलंब्यवटनमत्राववादः ।” संस्था । मर्यादा । धारणा । स्थितिः । चत्वारिण्यायमार्गस्थितेः । आगः । अपराधः । मंतुः । त्रीण्यपराधस्य । आगः सातं ह्रीबे । मंतुः प्रुसि । उद्धानं । बंधनं । द्वे बंधनस्य ॥ २६ ॥ द्विगुणोदंडो द्विपाद्यः स्यात् । एकं । द्वौ पादौ परिमाणस्य द्विपाद्यः ।” भागधेयः । करः । बलिः । त्रौणिकर्पकादिभ्यो राजमास्यभागस्य । “धारा. पट्टी. बसूलदतिख्यातस्य । भागएवभागधेयः ।” घट्टोनदीतीरादिस्थानं कदादतिख्यातं । आदिना गुल्मप्रतोल्यादि । तत्र ये द्वेयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबधोरक्षणमास्योभागः सशुल्कः स्यात् । लभभ्यो

शिष्टिश्चाज्ञाचसंस्थानुमर्यादाधारणास्थितिः ॥ आगोपराधो मंतुश्च समेतद्वानबन्धने ॥ २६ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणोदंडो भागधेयः करो बलिः ॥ घट्टादिदेयं शुल्कोस्त्री प्राभृतंतु प्रदेशनं ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥ यौतंकादितुयेदं सुदायो हरणंचतत् ॥ २८ ॥

यं । एकं । “जकातदतिख्यातस्य । ह्रीबशुल्कं ।” प्राभृतं । प्रदेशनं ॥ २७ ॥ उपायनं । उपपाहं । उपहारः । उपदा । घट्टनुपगुर्वादिदर्शनदोसमर्प्यमाणस्य वस्तुनः । तत्रोपदालियां । युतकयोर्वधूवरयो र्दिदौतकं । आदिना बंधुदेयादियदेयं तस्मुदायः । हरणंच स्यात् । द्वे “कन्यादानकालेन तभीक्षादौ च वीयमानद्रव्यस्य । यौतुकमपि । यौतकं यौतुकंचतदिनिवाचस्यतिः ।” सुदायः प्रुसि ॥ २८ ॥

प्रभिन्नः । गर्जितः । मत्तः । त्रीणिक्षरन्मदस्य । उद्घातः । निर्मदः । द्वे गतमदस्य । उद्धमतिस्ममदं उद्घातः । हास्तिकं । गजता । द्वे हस्तिनां वंदे । क
 रिणी । धेनुका । वशा । त्रीणिहस्तिन्याः । “वशातालव्यांता” ॥ ३६ ॥ हस्तिनोगंडः कपोलः कटः स्यात् । एकं । मदः । दानं । द्वे “मदोदकस्य” व
 मधुः । करशीकरः । द्वे करिकरा निर्गतजलकणस्य । शिरसः पिंडो कुंभो स्यातां । एकं । तयोः कुंभयोर्मध्ये आकाशस्थानं विदुः स्यात् । एकं ॥ ३७ ॥

प्रभिन्नो गजितो मत्तः समावुद्घातनिर्मदौ ॥ हास्तिकं गजता वंदे करिणी धेनुका वशां ॥ ३६ ॥ गंडः कटो मदो दानं व
 मधुः करशीकरः ॥ कुंभौ तु पिंडौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥ अवग्रहे ललाटं स्यादोपिका त्वक्षिकूटकं ॥
 अपांगदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥ अधः कुंभस्य वाहित्यं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ॥ आसनं स्कंधदेशः
 स्यात्पद्मं कं विंदुजालकं ॥ ३९ ॥

गजस्य ललाटं अवग्रहः । “अवग्रहा हृत्यपि” । एकं । ईपिका । “ईपिका । ईपिका । इपिका” ।
 लाटस्याप्यधोक्षेपं । एकं । अस्या वाहित्यस्याधोभागे दंतयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् । एकं ॥ ३८ ॥ कुंभस्याधोभागे वाहित्यं । इदं ल
 व्यं कं स्यात् । एकं । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकं । हस्तिनो देहे हि प्रायश आरक्तविदवः संति ॥ ३९ ॥

गजम्यदार्श्वभागः पक्षभागः स्यात् । एकं । अपतोयोभागः सर्वत्रभागः स्यात् । एकं । हस्तिनः पूर्वजंघादिदेशो गच्छं स्यात् । पञ्चाजंघादिदेशो वरस्य
त् । “पद्मादिमध्यमपि । अपरंतुतरार्धस्यात्यन्नाद्रागे च दंतिनामिति विश्वविश्वप्रकाशौ ।” एकैकं ॥ ४० ॥ तोत्रं । वेणुकं । “वेणुकं । तोत्रं । तोत्रं तु
प्राज्ञनेवैणुके विचेति मेदिनी विश्वप्रकाशौ ।” द्वे तोवनंदस्य । बंधनाधारस्तं भे आलानमित्येकं । निगडः । त्रीणि शृंगलस्य । शृं
खलापुंस्कटीवल्लभं धेच निगडे त्रिवि चेति मेदिनी । “अदूरित्यप्यन्यत्र । अदूर्तियां स्यान्निगडे भेदेषूपणस्य चेति मेदिनी ।” अंकुशः । सृणिः । “तालव्या

पार्थभांगः पक्षभांगोदंतभागस्तु यो ग्रतः ॥ द्वौ पर्वे पञ्चाज्जंघादिदेशौ गान्नावरे क्रमात् ॥ ४० ॥ तौ त्रैवेणुकमालानंबं
धस्तंभैः यथं खले ॥ अंदुर्कानि गडोऽस्त्री स्यादंकुशोऽस्त्री स्तंभिः स्त्रियां ॥ ४१ ॥ दुप्याकदंयावरत्रास्यात्कल्पनासज्ज
नासमे ॥ प्रवेण्यात्तरणं वर्णः परिस्तोमः कथाद्वयोः ॥ ४२ ॥ विरपि । शणिरंकावाची चकाशश्च तणवाचक इति शभेदः । द्वे ॥

नासम् ॥ प्रवेण्यास्तरणवर्णः पारस्तामः कुर्याद्व्याः ॥ ४२ ॥
 शस्य । सृणिः स्त्रियां । आरक्षमप्रमवमत्यसृणिशितायमितितुमाचस्यप्रभावः ॥ ४१ ॥ द्रुष्या । “चूष्येतिमुकुटः” कक्ष्या । वरत्रा । त्रयमध्यबन्धनोपयोगि
 व्याश्वर्मरज्ज्वाः । कक्षार्थमध्यदेशेभवाकक्ष्या । कल्पना । सज्जना । द्वे नायकारोहणार्थगजसज्जीकरणे । प्रवेणी । आस्तरणं । वर्णः । परिस्तोमः । कुथः ।
 पञ्च गजपृष्ठमर्तिन आस्तरणस्य । स्त्रियांतुकथा । “स्त्रीप्रवेणीकुथं त्रिविबोपालितः” प्रवेणिः स्त्रीकुथावेण्योरिति मेदिनी ॥ ४२ ॥

असांगुं द्वायक्षमंहस्सथं । हस्तीचाश्वश्चतर्द्धीतमुच्यते । सेनांगत्वात्समाहारः । गजवधनीगजालानभ्रः वारीस्यात् । वायतेऽनयावारी । एकं । घोटकः । “घोटउत्यपि । घोटसैयवगंधर्वाहयवाजितुरंगमादतिरभसः ।” वीतिः । “पीतिरित्यपि । पीतिर्नाश्वेस्त्रियां पानदतिमेदिनी । पीतिः पानेतुरंगेचितिञ्चि
 श्वमन्काशः । तुरंगः । तुरंगः । अश्वः । तुरंगमः ॥ ४३ ॥ वाजिः । बाहः । अर्वा । गंवर्कः । हयः । सैधवः । सप्तिः । त्रयोदशघोटकस्य । वीतिरिदंतः ।
 अर्वा नक्रांतः । अर्वा । वाजिनो । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वास्ते आजानेयाः । एकं । “आजेनक्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्व

वीतं त्वसारंदस्सथं वारीतुगजवंधनी ॥ घोटकेर्वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहानगंधर्वाहयसवसतयः ॥ आजानेयाः कुलीनास्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वनायुजाः पारसीकाः कंबोजावाल्हिकाहवाः ॥ ययुरश्वोश्वमेधीयोजवनस्तुजवाधिकः ॥ ४५ ॥

शासतु । शक्तिभिर्भिन्नहृदयस्खलंतश्चपदेपदे आजानंतियतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृता इति ” ये साधुवाहिनः शोभनंवहंति ते विनीताः स्युः । एकं । ॥ ४४ ॥ वनायुदेशे जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीकादयो हयभेदाः स्युः । एकैकं । “वनायुजः पारसीक उक्त इति रत्नकोशात् । श्वेताश्वं कर्कार्थं वनायुजमपि पारसीकमिति नाममालायाश्ववनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि । वाल्हीकं वाल्हिकधोरहिगुनोर्नाश्वदेशयोरिति चि
 कांदेशे पाक्षीर्यमध्योपि वाल्हीक इति ।” योश्वमेधीयः अश्वमेधीयः अश्वमेधायहितोऽश्वः सययारित्येकं । योजजेनेनेगेनादितिः

पृष्ठ्य । स्थोरी । द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । “स्थोरबलमस्यास्तीतिस्थोरी । स्थोरीत्यपि ” सितशुद्धोऽश्वः कर्कदत्त्येकं । योरथस्यबोढाद्वर
 थदत्त्येक । अस्यबालः किरीर । एकं । “ शिगतं दृतिस्थातस्य । ” उपचारादन्यप्रापिप्रयोगः । वामी । अश्वा- । बडवा । त्रीण्यश्वयायाः । “चो
 दौदृतिस्मातायाः । ” गजेवदवानासमूहेवाडवं । एक ॥ ४६ ॥ अश्वेनएकेनदिनेनगम्यतेयद्वल्लतडाश्वीनत्रिषु । एकं अश्वानामध्यंकश्य । एक । क

पृष्ठ्यःस्थोरीसितःकर्कदत्त्योबोढारथस्ययः॥ बालःकिरीराम्यश्ववडवावाडवंगणे॥
 ॥ ४६ ॥ त्रिष्वश्वीनयदश्वेनदिनेनैकेनगम्यते ॥ कश्यंतुमध्यमश्वानोहिपाहेपाचनिस्व
 नः॥ ४७ ॥ निगालस्तुगलोद्देशोद्वेदत्वश्वीयमाश्ववत्॥

शामर्हतिकश्यं । अश्वस्यनित्यनः शब्द हेपाज्हेपाचस्यात् । द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देश गलजुत्संधि निगाल स्यात् । एक । “घंटाबंधसमीपस्थोनिगा
 ल कीर्तिनोत्तुधेः । तस्मिन्नेवमणिर्नामरोमजःशुक्लकन्मतदस्यश्वशालं । ” अश्वीयं । आश्वं । द्वे अश्वानावेदे । वतानिर्देशोद्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय ॥

असागंयुद्धाद्यक्षमंहस्यश्वं हस्तीचाश्वश्चतद्वीतमुच्यते । सेनागल्वात्समाहारः । गजर्वधनी गजालानभ्रः वारीस्यात् । वार्यतेऽनयावारी । एकं । घोटकः ।
 “घोटदत्यपि । घोटसंयवगंधर्वाहयवाजितुरंगमादतिरभसः ।” वीतिः । “पीतिरित्यपि । पीतिनाश्वेस्त्रियां पानइति मेदिनी । पीतिः पानेतुरंगे चेति वि
 श्वदकाशः । तुरंगः । अश्वः । तुरंगमः ॥ ४३ ॥ वाजिः । वाहः । अर्वा । गंधर्वः । हयः । सन्निः । त्रयोदशघोटकस्य । वीतिरिदंतः ।
 अर्थानकारांतः । अवर्तौ । वाजिनो । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वास्ते आजानेयाः । एकं । “आजेनक्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्व
 वीतं त्वसारंहस्यश्वं वारीतु गजवंधनी ॥ घोटकं वीति तुरंगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥
 वाजिवाहान्वगंधर्वाहयसंयवसतयः ॥ आजानेयाः कुलीनास्युर्वीनाताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वनायुजाः पारसीकाः कंबोजावाल्हिकाहयाः ॥ ययुरश्वोश्वमेधीयो जवनस्तुजवाधिकः ॥ ४५ ॥
 शास्त्रतु । शक्तिभिर्भिन्नहृदयास्त्वं ततश्चपदेपदे आजानं तियतः संज्ञामाजानेयान्ततः स्मृता इति ” ये साधुवाहिनः शोभनं वहंति ते विनीताः स्युः । एकं ।
 ॥ ४४ ॥ वनायुदेशं जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीकादयो हयभेदाः स्युः । एकं । “वनायुजः पारसीक उक्त इति रत्नकोशान् ।
 श्वेताश्वं कंकरं च वनायुजमपि पारसीकमिति नाममालायाश्च वनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि । वाल्हीकं वाल्हिकधीरहिगुनोर्नाश्वदेशयो रिति त्रि
 कांडशेषाद्दीर्घमध्योपि वाल्हीक इति ।” योश्वमेधीयः अश्वमेधायहितोऽश्वः स ययुरित्येकं । योजवेन वेगेनाधिकः स जवनः । एकं ॥ ४५ ॥

पृष्ठयः । स्थैरी । द्वे जलादिभिरवाहिनोऽश्वस्य । “स्थोरंबलमस्यास्तीतिस्थैरी । स्थैरीत्यपि ” सितः शुद्धोऽश्वः कर्कद्व्येकं । योरथस्यबोढापर
पृष्ठयः । स्थैरी । द्वे जलादिभिरवाहिनोऽश्वस्य । “स्थोरंबलमस्यास्तीतिस्थैरी । स्थैरीत्यपि ” सितः शुद्धोऽश्वः कर्कद्व्येकं । योरथस्यबोढापर
पृष्ठयः । स्थैरी । द्वे जलादिभिरवाहिनोऽश्वस्य । “स्थोरंबलमस्यास्तीतिस्थैरी । स्थैरीत्यपि ” सितः शुद्धोऽश्वः कर्कद्व्येकं । योरथस्यबोढापर

६००८७९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००॥

पृष्ठयः स्योरासतः ककारेण च । वाढारवत्पनः ॥ नाहं नमस्ते ॥
कश्यंतु मध्यमश्वानां हि पाद्मेपाच निस्व
॥ १५ ॥ जिष्वाश्वीनां यदश्चेन दिनेनैकेन गम्यते ॥

॥ ४६ ॥ निगालसगलोद्देशोद्वेत्वश्वीचमाश्ववत् ॥
नः ॥ ४७ ॥

शामर्हितिकथं । अथस्यनिस्यनः शब्दः हेपाहेपाचस्यात् । द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजत्रुसंधिः निगलः स्यात् । एकं । "घटाबंधसमीपस्थोनिगा
लः कीर्तिनोवृधेः । तस्मिन्नेवमणिनिमरोमजः शुक्लकृन्मत्तदत्यवशास्त्रं ।" अश्वीयं । आश्वं । द्वे अश्वानंदे । वतनिर्देशोद्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय ॥

अमूः आस्कंदितायाः अश्वानांपंचगतयः धाराख्याः । एकं । यत्रवेगान्तीश्वेनशृणोतिनपश्यति । तादृशीगतिरास्कंदितं । “भरपट्टा । भरयांवचालदति प्रसिद्धं । केवलगत्यर्थगृहीतेचवडचालदतिप्रसिद्ध आस्कंदितमित्यपिमतं ” चतुर्थेणयुक्तासरलागतिर्धौरितकं । “धौरितकमितिहेमचंद्रः । तुरकी गमचालदतिप्रसिद्धं ” मध्यमवेगेनचक्रवद्गुणैरचितं । “डुडकीचालदतिप्रसिद्धं ।” अथकायंसमुल्लस्यकुत्सितस्थलादौकुचितास्यंविचलनंवल्लि नं । “वाजीचालदतिप्रसिद्धं ।” पूर्वापरोन्मनतः क्रमादोपगणंश्रुतं । “चौकचालदतिप्रसिद्धं ॥ ४८ ॥ अश्वस्यघोणानासिकाप्रोथमित्येकं । “पुंति आस्कंदितं धौरितकं रैरचितं वल्गितं प्लुतं ॥ ४८ ॥ गतयोमः पंचयारांघोणातुप्रोथमस्त्रियां ॥ कविकातुखलीनोऽस्त्रीश

फंक्षीवैखुरः पुमान् ॥ ४९ ॥ पुच्छोऽस्त्रीलूमलांगंलेवालहस्तश्चवालधिः ॥ त्रिपूषत्तलुठितौपरावत्तेमुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

स्त्रीवैच । कविका । खलीनः । “खलिनमित्यपि ।” द्वे लोहादिनिर्मितस्यमुखमध्येनिहितस्य । कडियाली । “लगाम ।” इतिख्यातस्य । “कवीत्य रः ॥ ४९ ॥ पुच्छः । तूमं । लांगूलं । “लांगूलमित्यपि” । त्रीणि “दांडीइतिख्यातस्य । पुच्छः अस्त्रीपुंनपुंसकं” । लूममदंतं । वालहस्तः । वाल धिः । द्वेकरासमूहयुक्तस्य पुच्छापभागस्य । वालधिः पुमान् । उपावत्तः । लुठितः । द्वेअमरांत्यर्थमुहुर्भुविपार्श्वार्थापरावत्तस्याश्वस्य ॥ ५० ॥

युद्धमयः प्रयोजनयस्य तस्मिन् चक्रयुक्तेयाने शतांगः । स्यंदनः ॥ रथः । इति त्रयं । यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति असौ पुष्परथः स्यात् ।
एकं क्रीडारथस्य । यथा पुष्पनक्षत्रं सुखकरं न द्वयोपोति पुष्परथः । अंतस्य मध्यः । “पकारमध्यपाठोपि । तत्र कुसुमाकारत्वात् पुष्पमिव रथ इति विष-
हः ॥ ५१ ॥ कर्णरथः । प्रवहणं । इयनं । “ । हयनमित्यपि । इयगतौ ” । अयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरिवस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य ।
“वुरस्याचीगाढी इति प्रसिद्धस्य” । यल्लक्ष्यं । कर्णरथस्यां रथनाथपत्नी ॥ अनः । शकटः । द्वे । “गाढी इति ख्यातस्य । शकटं पुंसि स्त्रीबेच । शक्नोति

याने चक्रिणियुद्धार्थे शतांगः स्यंदनो रथः ॥ असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥
कर्णरथः प्रवहणं इयनं तु समं त्रयं ॥ ह्योवेनः शकटोऽसौ स्याद्ग्रीकं बलवात्स्यकं ॥ ५२ ॥
शिविकायाप्ययानं स्याद्दोलां प्रेक्षां दिकास्त्रियां ॥ उभौ नैवैवैयाघ्रौ द्वीपि च मार्वते रथे ॥ ५३ ॥

भारं वोदुःशकटः” । अनः स्तान् । कंबलिभिर्द्वैर्वसिबोढव्ययच्छकटं सांगत्री । “गांघीति मुकुटः” । एकं । “गाढी इति ख्यातस्य” स्त्रियां ॥ ५२ ॥ शि-
विका । याप्ययानं । द्वे पुरुषवाप्तस्य यानविशेषस्य । “पालखी इति ख्यातस्य” । दोला । “ढीबीदोली” । प्रेक्षा । द्वे दोलायाः हिंदोळा इति ख्यातायाः ।
“दोली इति ख्यातायावा” । आदिराब्दान् शयनखट्वावाहादिदोला । द्वीपीव्याघ्रस्तच्चर्मणा प्रावते रथे द्वेपः । वैयाघ्र इति द्वयं ॥ ५३ ॥

दी० पांडुकंवलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंवली । कंवलादिभिरादिशब्दाद्वत्तुल्लादिभिरावृतेरथे । कांवलः । वास्त्र । दौकल । “चार्मः । क्षौमः” । इत्यादयः । ऐकैक ॥ ५४ ॥ द्वेपनैयाद्यादयस्त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वान् । यद्वैपीरथ्या । द्वेपीरथ्या । द्वयंरथसमूहे । धूः । यानमुखं । द्वे रथादेरग्रभागस्य । ‘धूदतिस्थ्यातस्य’ । धूः स्त्री । धुरो । रथागं । अपस्कर । द्वे रथावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं । रथागं । द्वे चक्रस्य “चाकदतिस्थ्यातस्य” । नेमिः ।

पांडुकंवलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंवली ॥ रथेकांवलवास्त्राद्याः कंवलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥
त्रिषु द्वेपादयोरथ्यारथकट्यारथव्रजे ॥ धूः स्त्री क्ळांवेयानमुखंस्याद्रयांगमपस्करः ॥ ५५ ॥
चक्रं रथांगंतस्यांतैनेमिः स्त्री स्यात्त्रयिः पुमान् ॥ पिंडिकानाभिरस्याग्रकोलेकेतुद्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

“नेमीत्यपि” । शधि । द्वेतस्य चक्रस्यान्ते भूस्पर्शभागे । पिंडिका । “पिंडीत्यपि” नाभिः । “नाभीत्यपि” । द्वे चक्रकाष्ठाधारभूतस्य मंडलाकारस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हि स्यतेऽक्षोऽनयानाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य काष्ठस्याग्नेचक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्येत तत्र अणिरित्येकं स्त्रीपुंसयोः । “आणिराणिव दशापकीला श्रीसीमसुद्वयोरिति मेदिनी” ॥ ५६ ॥

तयगुतिः । वरुथः । द्वेरात्रादिभ्यःपरिक्षणार्थरथस्यलोहादिमयंयदावरणंक्रियेततस्य । नापुमान् । “व्रियेतरथोऽनेनवरुथः” । कूवरः । युगंधरः ।
 द्वेयचरयस्याश्वाचध्यतेतस्यकाष्ठस्य । “दांहीतिख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापिच । युगंबोदुर्बंधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः” । रथायःस्य
 काष्ठं अनुकर्षः । “अनुकर्षेतिनातोप्ययं । अनुकर्षनाक्षतलदावितिबोपालितात् ॥ एकं रथस्याधस्थलभागदारुणः” युगेनअततियुगाद्रथाश्वादि
 तस्ययुगोयुगायुगः प्रासंगदितस्यात् । नापुमान् । काका क्षितयुगादिति विशेषणंअयमेवयुगराब्दपुंसिनतुयुमादिवाचीतिप्रदर्शनार्थं । अतोयुगादिति

रथगुतिर्वरुथोनाकूवरस्तुयुगंधरः ॥ अनुकर्षोदावस्थप्रासंगोनायुगाद्युगः ॥ ५७ ॥
 सर्वस्यादाहनंयानंयुग्यंपत्रचथोरणं ॥ परंपरावाहनंयत्तद्वैनीतकमस्त्रियां ॥ ५८ ॥

पाठे शकटमंधियुगादन्योयुगःरुपादीनांस्कन्धेआसज्जमानःसमासंगदित्यर्थः । एकं । “जुं जोकड्दतिख्यातस्य । युगंध्वितीयंप्रासंगइतिकात्यः ॥ ५७ ॥
 सर्वहस्सश्वादियाहनंयानादिशब्दवाच्यं । यानं । युग्यं । पत्रं । थोरणं । चत्वारियत्परंपरावाहनंनरादिवोदुपरंपरयावाक्षतेनेशिबिकादितद्वैनीतकंस्यात् ।
 विनीतानांशिक्षितानामिदं । “पुंसिवैनीतक. । विनीतकमित्यपि” ॥ ५८ ॥

पांडुकंवलसंवीतः पांडुकंवलीत्येकं । कंवलादिभिरादिशब्दाद्वत्तुक्कुलादिभिरावृतेरथे । कांवलः । वाम्नः । दौक्लः । “चर्मः । क्षेमः” । इत्यादयः । ऐक्यं ॥ ५४ ॥ द्वेपवैयाघ्रादयस्त्रिषु । वाच्यलिगत्वान् । यद्वेपीरथ्या । द्वेपोरथः । रथ्या । रथकथा । द्वयंरथसमूहे । धूः । यानमुखं । द्वेस्थादेरयंभा गम्य । ‘धूरदतिख्यातस्य’ । धू स्त्री । धुरो । रथांगं । अपस्करः । द्वेस्थावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं । रथांगं । द्वचक्रस्य “चाकदतिख्यातस्य” । नेमिः ।

पांडुकंवलसंवीतः स्पंदनः पांडुकंवली ॥ रथेकांवलवास्त्राद्याः कंवलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥
त्रिषु द्वेपादयो रथ्या रथकथारथव्रजे ॥ धूः स्त्री क्लीवेयानमुखंस्याद्रथांगमपस्करः ॥ ५५ ॥
चक्रं रथांगं तस्यांते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ॥ पिंडिकानाभिरंसाग्रकीलकेतुद्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

“नेमीत्यपि” । प्रधिः । द्वेतस्यचक्रस्यांते भूस्पर्शभागे । पिंडिका । “पिंडीत्यपि” नाभिः । “नाभीत्यपि” । द्वेचक्रकाष्ठाधारभूतस्य मंडलाकारस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हि स्यतेऽक्षोऽनयानाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य काष्ठस्यापेचकधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकं स्त्रीपुंसयोः । “आणिराणिवदक्षापकीला श्रीसीमद्वयोरिति मेदिनी” ॥ ५६ ॥

येसहस्रेण बलिनः सेन्यवंतः तेसाहस्राः सहस्रिणश्चस्युः । द्वे । बलसैन्यं तदस्ति ये पाते । सहस्रं योद्धारः संत्येपां नायकानां ते । परिधिस्थः । परिचरः । द्वे सेनात्रियं तुर्यः समंताच्चरति तस्य दंडनायकस्य । “तत्तावेद्वारदितिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः । बाहिनीपतिः । द्वे सेनापतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कंचुकः । बारबाणः । “बाणवारदित्यपि ।” द्वे सन्नाहस्यचोलकादेः । “छीबेतुवारबाणं ।” सकंचुकाः पुरुषामध्ये मध्यभागे दाढ्या

बलिनीये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥ परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्बाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
कंचुको वारबाणोऽस्त्रीयसु मध्ये सकंचुकाः ॥ बध्नति तत्सारसनमधिकंगोऽथ शीर्षकं ॥ ६३ ॥
शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं चर्मदंशनं ॥ उरच्छदः कंकटकोर्जगरः कवचोऽस्त्रियां ॥ ६४ ॥

र्थकंचुकोपरिपद्वध्नति तत्सारसनं । अधिकांगः । द्वे “पंचागीदितिख्यातस्य । कचित्सारसनाधिपांगदिति पाठः । तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपांगं निबन्धनमिति दुर्गं । अधिपांगं सारसनमितिकात्यश्च ” शीर्षकं ॥ ६३ ॥ शीर्षण्यं । शिरस्त्रं । त्रीणि टोपदिति ख्यातस्य । “शीर्षिकं मुखमस्माच्छीर्षकं ।” तनुत्रं चर्म । दंशनं । उरच्छदः । कंकटकः । जगरः “जागरदित्यपि” कवचः । मत्तकं कवचस्य । “छीबेतुकवचं” ॥ ६४ ॥

आधोरणाः । हस्तिपकाः । हस्त्यारोहाः । निपादिनः । चत्वारिहस्तिपकेषुमाहातदतिव्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थइत्येके । तदाआद्येमहामात्रस्य परेगजा रोहस्य । नियंता । प्राजिता । यन्ता । सृतः । क्षत्ता । सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्ठः । दक्षिणस्यः । एताअष्टौसंज्ञाआख्यारथकुटुंबिनः सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । “सव्येवामेतिष्ठतिसव्येष्ठः ।” सव्येष्ठेतिऋतदतिकेचित् । रथिनः । स्यंदनारोहाः । द्वे रथानारुह्युध्यतां । अश्वारोहाः । सादि-

आधोरणाहस्तिपकाहस्त्यारोहानिपादिनः ॥ नियंताप्राजितायन्तासृतःक्षत्ताचसारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्ठदक्षिणस्यौचसंज्ञारथकुटुंबिनः ॥ रथिनःस्यंदनारोहाअश्वारोहास्तुसादिनः ॥ ६० ॥
भटायोवाश्वयोद्धारःसेनारक्षास्तुसैनिकाः ॥ सेनायांसमवेतायैसन्यास्तैसैनिकाश्चते ॥ ६१ ॥

नः । द्वे अश्ववारः । “स्वार” इतिप्रसिद्धानां ॥ ६० ॥ भटः । योधः । योद्धा । त्रयंयोद्धुः । सेनारक्षाः । सैनिकाः । द्वे सेनारक्षकानांप्रहरिकादीनां । “पाहरेकरी. गस्तकरीइत्यादिव्यातानां ।” सेनारक्षतिसैनिकाः । येसेनायांसमवेताःसंगतास्तैसन्याःसैनिकाइतिचस्युः । द्वे ॥ ६१ ॥

रुतहस्तः । सुप्रयोगविशिखः । कृतपुंखः । त्रीणिरनिक्षेपनिष्णातस्य । “कतोभ्यस्तोहस्तोयस्यकृतहस्तः ।” लक्ष्याद्विधात्व्युतः सावकोयस्यसोऽपगढप्रपत्क स्यात् ॥ एकं ॥ ६८ ॥ धन्वी । धनुष्मान् । धनुष्कः । निर्षंगी । अस्त्री । धनुर्धरः । षट्पदधनुर्धरस्य । धनुष्मन्तौ । कण्डवान् । कण्डीरः । द्वे शरधारिणः । अयंकेवलकाद्वद्वयादुपाधिभेदाद्वाधनुर्धरतोभिन्नः । गान्कीकः । शक्तिहेतिकः । “द्वे शक्त्यायुधवारकस्य ।” शक्तिः प्रहरणमस्य गान्कीकः । शक्तिघट्योगीकरू ॥ ६९ ॥ यष्टिहेतिकोयाष्टीकः । एकः । “दाहेवालालतिल्यातस्य ।” परश्वधः परशुः सहेतिर्यस्यमः पारश्वधिकः

रुतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखवत् ॥ अपराद्धपत्कोसौलक्ष्याद्यश्रुतसांयकः ॥ ६८ ॥
धन्वीधनुष्मान्धातुष्कोनिपंग्यस्त्रोधनुर्धरः ॥ स्यात्काण्डवांस्तुकाण्डीरः शक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥
याष्टीकपारश्वधिकौयष्टिपाठ्वधहेतिकौ ॥ नैस्त्रिशिकोऽसंहतिः स्यात्समौ प्रासिककौतिकौ ॥ ७० ॥

म्यात् । एकं । “करणीकरीः गढासेकरीदतिल्यातस्य ।” यष्टिस्त्रयितिहेतिकावित्यपिपाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्रमस्यसैनैस्त्रिशिकः । एकं ।
‘निमचेकरीदतिल्यातस्य ।’ प्रासिकः । “एकं नासायुधहेतिकस्य । बहुमकरी विटेकनी सांगकरोदतिल्यातस्य ” कौतिकः । कुतहेतिकस्य ।
‘भालेकरीदतिल्यातस्येकं ।’ कुतोभल्लः ॥ ७० ॥

आमुक्तः । प्रतिमुक्तः । पिनद्धः । अपिनद्धः । चत्वारिपरिहितकंचुकादेः । आमुच्यतेवध्यतेस्मआमुक्तः । सन्नद्धः । वर्मितः । सज्जः । दंशितः । व्यूढकंकटः । पंचकवचभूतः । सन्नस्यतिस्मसन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिपुयथा । आमुक्ताशरी । आमुक्तः कंचुकः । आमुक्तं वस्त्रं । एवं स नद्धासजेत्यादि । वर्मभूतांकवचिनांगेकावचिकमित्येकं । पदातिः । “पदातः । पादातिः । पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयमित्य

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्चपिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥ सन्नद्धोवर्मितः सज्जोदंशितोव्यूढकंकटः ॥ ६५ ॥

त्रिष्वामुक्तादयोवर्मभूतांकवचिकंगणे ॥ पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदश्चपदिकश्चाथपादातंपत्तिसंहतिः ॥ शस्त्राजीविकांडपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

रमाला ” पत्तिः । पदगः । पादातिकः । “पादादिगः । स्वार्थेकन् । पादाविकदत्यपिपाठः । पादाभ्यांअवति अवरक्षणादौ ।” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पदः । पदिकः । समपदातेः । पादाभ्यांअततिगच्छतितनुवाहनेनसपदातिः । पादस्यपदाज्यातीतिपदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः । पादातमि त्येकं । शस्त्राजीवः । कांडपृष्ठः । कांडस्पष्टदतिराजमुकुटः । तत्रस्पष्टगृहीतकांडशब्धेन । बाहिताभ्यादिष्वितिपरनिपातः । आयुधीयः । आयु धिकः । चत्वारिआयुधजीविनः ॥ ६७ ॥

यो जेतुं शक्यते तज्जघ्यः । यथारामेण रात्रौ जघ्यः । रात्रं जेतुं रामः शक्येत्येव त्वर्थः । एकं । जेतु इत्येकं जेतव्यमात्रे । यथा जेत्यं मनः । न तु जघ्यं । जेत्रः । जेता । द्वे जेतुः । ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं सन्मुखं च्छनिस अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्री ण इति च स्यात् । श्रीणि य ऊर्जं स्वपराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः । उर्जस्वी इति च स्यात् । द्वे । “ऊर्जशब्दोऽदंतः सांतश्च । ऊर्जातिशयान्वित इत्यपि पाठः ।”

जघ्यो यः शक्यते जेतुं जेतव्यमात्रके ॥ जैत्रस्तु जेतो योगच्छुत्य त्वं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
सोऽभ्यमित्रीऽभ्यमित्री योऽप्यभ्यमित्री ण इत्यपि ॥ ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वीय ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥
स्यादुरस्वानुरसिलो रयिनो रयिको रथी ॥ कामं गाम्यनुकामी नो ह्यत्यंती नस्तथा भृशं ॥ ७६ ॥

॥ ७५ ॥ उरस्वान् । उरसिलः । द्वे “विशालवक्षसः ।” उरस्वंती । रयिनः । “रथिर इत्यपि ।” रथिकः । रथी । श्रीणि रथस्वामिनः । रथो ह्यस्वास्तीति रथिनोऽदंतः । यः कामं गामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सेनिकावीन स्यात् । “कामगामीत्यपि ।” एक । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशं गामी अत्यर्थं गमनशीलः सोऽत्यंतीनः । एक ॥ ७६ ॥

चर्मी । फलकपाणिः । द्वे चर्मधारिणः । “ढालार्द्धदन्तिख्यातस्य ।” फलतिविधीयतेफलकश्चर्म पाणोयस्य । पताकी । वैजयंतिकः । द्वे पताकांविभृ-
तः । ‘निशागकरी. जरीपटकेकरीदन्तिख्यातस्य ।” विजयंत्याचरतिवैजयंतिकः । अनुष्ठवः । सहायः । अनुचरः । अभिचरः । चत्वारिअनुचर-
स्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः । अयेसरः । “अयसोपि ” प्रष्ठः । अयतःसरः । पुरःसरः । पुरोगमः । पुरोगामी । सप्तपुरोगामिनः । प्रतिष्ठेतेप्रष्ठः । मदगामी ।

चर्मीफलकपाणिः स्यात्पताकीवैजयंतिकः ॥ अनुष्ठवः सहायश्चाऽनुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥
पुरोगमिस्सप्तप्रष्ठाग्रतः सरः पुरः सराः ॥ पुरोगमः पुरोगामीमदगामीतुमंथरः ॥ ७२ ॥
जंघालोतिर्जवस्तुत्यौजंघाकरिजंघाधिकौ ॥ तस्वीत्वरितोविगीप्रजवीजवनोजवः ॥ ७३ ॥

मंथरः । द्वे “शनेर्गामिनः” ॥ ७२ ॥ जंघालः । “जंघिलः । प्रहालप्रक्षिलौतुल्यौ जंघालजंघिलादयदन्तिवाचस्पतिः ” अतिजवः । “अतिबलद-
त्यपि ।” द्वयमतिवेगवतः । जंघाकरिकः । जंघाधिकः । “जंघासाध्यत्वादुपचाराद्वतिर्जंघा ।” योजंघाबलेनजीवतितत्रद्वयं । तस्वी । त्वरितः । वे-
गी । प्रजवी । जवनः । पञ्चत्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥

एकदशोयस्यांसाएकेभा । एकोरथोयस्यांसा । त्रयोऽव्यायस्यासा । पञ्च पदातयोयत्रसा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टासेनापत्तिः स्यात् । यदुक्तं ।
 एकोरदोगजश्चेकोनरा पञ्चपदातयः । त्रयश्चतुरगास्तज्जे । पत्तिरित्यभिधीयतइति । एकं । पत्यगैः पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरक्रमत्सेनामु
 खादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तथा । त्रिसृभि पत्तिभिः सेनामुखं । त्रिभि सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेणगणः । त्रिभिर्गणैर्बाहिनीतिसृभिः बाहि
 नीभिः पृतना । पृतनानयेणचमूः । एतत्रयेणाऽनीकिनी । तत्रयेणअक्षौहिणी । तथाच । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या

एकैर्भैकरयाऽव्यापत्तिः पञ्चपदातिका ॥ पत्यगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादास्यायथोत्तरं ॥ ८० ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ बाहिनी पृतनाचमूः ॥ अनीकिनी दशानी किन्यक्षौहिण्यथसंपदि ॥ ८१ ॥

अष्टभि शतेः । संयुक्तानिसहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥ २१८७० ॥ एवमेवथानातुसंस्थानं कीर्तितंबुधैः ॥ २१८७० ॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि
 पट्शतानि दशैवतु । संख्यातास्तुरगास्तज्जेर्विनारथतुरंगमैः ॥ ६५६१० ॥ नृणाशतसहस्राणिसहस्राणि तथानव । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च
 पदातयः ॥ १०९३५० ॥ इत्येकैकं । सप्तत् ॥ ८१ ॥

शूरः। वीरः। विक्रांतः। त्रीणिशूरस्य। जेता। जिणुः। जित्वरः। त्रीणिजयनशीलस्य। रणेसंयुगेसाधुः सांयुगीनः। एकं। “युद्धकुशलस्य।” शस्त्राजीवेकांढपृष्ठेनियत्प्रायुक्तंनदादयः। “सांयुगीनांताः।” त्रिषु। वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी। वाहिनी। सेना। पूतना। अनीकिनी। चमूः। बलूथिनी। बलं। सैन्यं। चक्रं। अनीक। एकादशसेनायाः। “पुंसिअनीकः” ॥ ७८ ॥ बलस्यसैन्यस्यविन्यासोयुद्धार्थेरचनाविशेषेणस्थापनंव्यूहइत्येकं। “विहूइतिव्याप्तस्य” युधिदंडादयोभेदाः विशेषाः व्यूहस्येत्येत्येतिशेषः। सैन्यस्यदंडवर्तियगवस्थानंदंडः। आदिनाभोगमंडलादयः। यदाहकामंद

शूरोवीरश्चविक्रांतो जेतो जिणश्च जित्वरः ॥ सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवा दयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेनापृतनानीकिनी चमूः ॥ बलूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकं मस्त्रियां ॥ ७८ ॥ व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदादंडादयो युधि ॥ प्रत्यासारो व्यूहपार्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

कः। तिर्यग्वृत्तिस्तुदंडः स्याद्भोगोच्चावृत्तिरेवच। मंडकः सर्वतोवृत्तिः स्फुरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयोभेदाः सर्परात्रीरवदवस्थानंमंडलः। गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः। एतेपांचशकटमत्यपि। “सैन्यपृष्ठः। प्रतिग्रहः। पतद्गृहइत्यपि।” द्वे सेनायाः पश्चाद्भागस्य। प्रतिगृह्यतेऽवटभ्येत्येते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

दुघणः । “दुघनदत्यपि” । मुद्गरः । घनः । त्रयं मुद्गरस्य । “मुद्गलदतिख्यातस्य” । ईली “ईली” । करवालिका । “करपालिकेत्यपि” द्वेऽहस्य
स्वङ्गेकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य । “स्वाङ्गादतिख्यातस्य । गुप्तीदतिकेचिन्” । भिदिपालः । सृगः । द्वे अदमप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य यंत्रविशेषस्य ।
गोफोणदतिख्यातस्य । भिदिद्वारतालं नुदशकुतोभिधीयत इति । तदवच्छिन्नः कालोपि भिदिः तं पालयतीति भिदिपालः” । परिघः । परिघातिनः ।

दुघणो मुद्गरघनौ स्यादौली करवालिका ॥ भिदिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥ स्याच्छस्त्रीचासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः । स्वधितिः । परशुः । परश्वधः । “परश्वदधाति । परश्वधइत्यपि” । चत्वारिकुठारस्य । “कुङ्हाइ
दतिख्यातस्य” तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । “तत्र स्त्रियां कुठारी । कुठारकः पशुरथ च्छुरिका कोशशायिकेति रभसः” । स्वधितिः पुंसि । शस्त्री । असिपुत्री ।
छुरिका । असिधेनुका । चत्वारिछुरिकायाः ॥ ९२ ॥

ग्रहितेक्षितेयाणे निरस्तदत्येकं । विपाक्तः । दिग्धः । लिप्तकः । त्रीणि विपाक्तेषाणे । तूणः । उपासंगः । तूणीरः । निपगः । उपुधिः ॥ ८८ ॥ तूणी । पद्मिपुथे । दपवोधीयेतवस्यां भस्त्रायासा उपुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणीस्त्री । “तूणेपुधी उपासंग इति रत्नकोशे । खड्गः । निस्त्रिंशः । चंद्रहासः । असिः । रिष्टिः । “ऋष्टिरित्यपि । ऋष्टिः खड्गस्तरवारीति त्रिकांशेषः । कौक्षेयकः । मंडलायः । करवालः । “करपाल इत्यपि” । कृपाणाः । नव खड्गस्य । तैरवार इति

निरस्तः ग्रहितेयाणे विपाक्ते दिग्धालितकौ ॥ तूणोपासंगतूणीरनिपंगोपुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः ॥ कौक्षेयकौ मंडलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखलातन्निबंधनं ॥ फलकोः स्त्रीफलं चर्मसंग्राहो मुष्टिरस्ययः ॥ ९० ॥

ख्यातस्य । खंडयति परं खड्गं ॥ ८९ ॥ खड्गस्य मुटोत्सरित्येकः । थरुं, मूठ इति ख्यातस्य “तकारादिकं पुंसि । आदिना

नामकं” छुरिकादिग्रहः । तस्य खड्गस्य मुष्टे चर्मवर्धिकाया निबंधने मेखलास्य । “एकं । डाली इति ख्यातस्य । यथाग्रहरोतो हस्तात् न निर्याति खड्गः । फलकः । फलं । चर्म । त्रीणि टाल इति स्यात्तस्य चर्मणः । स्त्रीविफलकं । अस्य फलकस्य यो मुष्टिग्रहणस्यानंसं ग्राहः । एकं । “मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ९० ॥

अरिशत्रुसमीपेयत्सेनयासहाभिगमनंतदभिषेणनंस्यात् । एकं । यात्रा । ब्रज्या । अभिनिर्याणं । प्रस्थानं । गमन । गमः । घट्टकंप्रयाणस्य ॥ ९५॥
 आसारः । प्रसरण । “प्रसरणीत्यपिपाठः । प्रसरणिरित्यपि” द्वे सैन्यस्यसर्वतोव्याप्तेः । प्रचक्रं । चलित । द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । प्रचक्रचलितं त्रिष्वि
 त्यमरभाला । रणे अहिताच्यति प्रयरहितस्य शूरस्य यद्गमनं सो भिक्कमदत्येक । “अतिक्कमदत्येक” ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः । बोधकराः । द्वे येनृपागस्तुति
 पाठेन प्रातर्बोधयतिनेषु । “विविधेन तालेन शब्देन चरतितैवैतालिकाः ।” चाटिकाः । घटाघातिनये शंसंति तेषां टिकाः ।

यत्सेनयाभिगमनमरौतदभिषेणनं ॥ यात्राब्रज्याऽभिनिर्याणंप्रस्थानंगमनंगमः ॥ ९५ ॥

स्यादासारः प्रसरणंप्रचक्रंचलितार्थकं ॥ अहितान्प्रत्यभीतस्यरणेयानमभिक्कमः ॥ ९६ ॥

वैतालिकाबोधकराश्चाटिकाघाटिकार्थकाः ॥ स्युर्मगधास्तुमगधाबंदिनस्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

यदाहुः । प्रबोधसमये । घंटाशिल्पास्तुघाटिकादिति । “चक्रिकाघाटिकार्थकादतिकचित्याठ । तत्रचक्रमस्तिबाधत्वेनयस्य । ठन् । घटीकायंति ।
 कैशब्दे । द्वे घटिकावादकस्य ।” मागधाः । मगधाः । “मधुकादतिमुकुटः । मधुमधुरं कायतिदिति विग्रहः ।” द्वे राजाप्रतोवंशक्रमस्यस्तावकानां । य
 दाहुः । मागधाः सूतवशजादिति । बंदिनः स्तुतिपाठकाः । द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु । “भाटइतिव्यानेषु । वंदतेस्तुवतेतच्छीलावदिनः । “यदुक्तं ।
 वदिनस्त्वमलप्रज्ञा प्रस्तावसदृशोक्तयइति ।” चत्वारएकार्थाइत्येके ॥ ९७ ॥

शल्यं । शंकुः । द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य । “फलदतिख्यातस्य । शलतिशल्यं । शलगतौ” । यच्छाश्वतः । संख्याकीलकयोः शंकुः शंकुः प्रहरणा
तरति । नापुमान् । सर्वला । “शर्वला । शार्दूलशर्वलाशलादुरिति शभेदान् ।” तोमरः । “द्वे गुरुगुजदतिप्रसिद्धस्य मथदंडाकारशस्त्रभेदस्य । तौर्गता
भ्रियतेऽनेन तोमरः शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वलाखी । प्रासः । कुंतः । “द्वे भालादिति ख्यातस्य ।” कोणः । पालिः । “पाली ” अ
श्रिः । “अश्रीः ।” कोटिः । “कोटो ।” चत्वारिखट्वादिप्रांतभागस्य । “टोक्कडतिख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः स्त्रियाः” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः । स

वापुंसिशल्यं शंकुर्नासर्वला तोमरोऽस्त्रियां ॥ प्रासस्तुकुंतः कोणस्तुस्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥ लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां राजनाविधिः ॥ ९४ ॥

वौघः । सर्वसन्नहनं । त्रीणि चतुरंगे न्यसन्नहनस्य । जमावदतिख्यातस्य । सर्वसन्नहनमर्थो यस्य” । सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां रा
ज्ञां महानवम्यां वानी राजनासमयेशस्त्रादिसमर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभिसार इत्युच्यते । एकं । लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽब्रह्मोद्वा
भिसारः । “लोहाभिहारोपि । लोहस्य शस्त्रस्यऽभितोहरणं । लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नारी राजनोत्तर इत्यमरमाला । नारी राजनो विधिरिति पाठे निःशेषेण
राजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्याः” ॥ ९४ ॥

दर्पादाल्मविषयेयासंभावनासामर्थ्याविष्करणंसाआहोपुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुषइत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भावआहोपुरुषिका । एकं । यःपरस्परमहंशक्तोहंशक्तइत्यहंकारःसाअहमहमिकास्यात् । एकंपरस्परं ॥ १०१ ॥ द्रविणं । तरः । सहः । बलं । शौर्यं । स्थाम । शुष्मं । शक्तिः । पराक्रमः । प्राणः । दशपराक्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदंतं । “सहइत्यदंतोपि । सहास्त्रियांबलेनस्त्रीतिरभसः । सहोंबलेनस्त्रियांस्त्यादि

आहोपुरुषिकादर्पाद्यास्यात्संभावनात्मनि ॥ अहमहमिकातुसास्यात्परस्परंयोभवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥
द्रविणंतरःसहोवलशौर्याणिस्थामशुष्मंच ॥ शक्तिःपराक्रमःप्राणोविक्रमस्त्यतिशक्तिता ॥ १०२ ॥
वीरपानंतुचत्पानंवृत्तेभाविनिवारणे ॥ युद्धमायोधनंजन्यंप्रधानंप्रविदारणं ॥ १०३ ॥ मृधमास्कंदनंसं
ख्यंसमीकंसंपरायिकं ॥ अस्त्रियांसमरानीकरणाःकलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

तिमेदिनीच” । विक्रमः । अतिशक्तिता । द्वेअतिपराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणेवृत्तेसतितच्छ्रमशान्त्यर्थंअथकाभाविनिभविष्यतिरणेतदुत्साहइत्यर्थंयद्द्वीराणामव्यपानंतद्वीरपानंस्यात् । “वीरपणमित्यपि । बाभावकरणयोरितिणत्वं” । युद्धं । आयोधनं । जन्यं । प्रधानं । प्रविदारणं ॥ १०३ ॥ मृधं । आस्कंदनं । संख्यं । समीकं । सांपरायिकं । “संपरायिकं । कन्” । समरः । अनीकः । रणः । कलहः । निग्रहः ॥ १०४ ॥

समयाच्छपथाद्येसंयामादनिवर्तिनोऽपराह्युखास्तेसंशतकाःस्युरेकं । रेणुः । धूलिः । “धूली” । पाशुः । “पाशुः ।” रजः । चत्वारिधूल्याः । “धूळद
तिग्यातायाः । रेणुःस्त्रीपुंसयोः ।” पांसुः पुंसि । रजःस्त्रीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णं । क्षोदः । द्वे पिष्टस्यरजसः । “पटपिरजसइत्येके । चूर्णःपुष्टिगोपि ।
चूर्णधूलौसारभेदचूर्णानिवासयुक्तिविविक्तिमैदिनी । चूर्णानिवासयोगाःस्युश्चूर्णधूलिःसशर्करदतिशाश्वतश्च ।” समुत्पिजः । पिजलः । द्वे अत्यंतमा

संशतकास्तुसमयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥ रेणुर्द्वयोःस्त्रियांधूलिःपांसुर्नानदयोरजः ॥ ९८ ॥
चूर्णोक्षोदःसमुत्पिजपिजलौभ्रशमाकुले ॥ पताकवैजयंतोस्यात्केतनंध्वजमस्त्रियां ॥ ९९ ॥
सावीराशंसनंयुद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ॥ अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियां ॥ १०० ॥

कुलेसेन्यादौ । पताका । वैजयंती । केतनं । ध्वजं । चत्वारिपताकायाः । केतनादिद्वयपताकाद्वस्येत्येके । “पुसिध्वजः” ॥ ९९ ॥ यायुद्धभूमिः
स्वंद्वितैर्गजादिभिरतिभयदासावीराशंसनस्यात् । “एकं । वीराआशंस्यतेऽघवीराशंसनं । आढःशसिदृच्छायां ।” अहंपूर्वमहंपूर्वं अहमयेभवा
मोत्यामहपुरःसरं पूर्वयुद्धं अहंपूर्विकास्यात् । एकं । स्त्रियां ॥ १०० ॥

अजन्यं । उत्पातः । उपसर्गः । त्रयमुत्पातस्य । “शुभाशुभसूचकस्य । नजनेसाधुअजन्य” । मूर्च्छा । कश्मलं । मोहः । त्रीणिमूर्च्छायाः । अवमर्दः । पीडनं । द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्ययत्परचक्रेणपीडनंतत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कंदनं । अभ्यासादनं । द्वे छलदाक्रमणस्य । यादृङ्निख्यातस्य । विजयः । जयः । द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेनलब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः । प्रतीकारः । वैरनिर्यातनं । त्रीणिवैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः । उ

अजन्यं क्लीबमुत्पातउपसर्गः समंत्रयं ॥ मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनं ॥ १०९ ॥

अभ्यवस्कंदं तं त्वभ्यासादनं विजयोजयः ॥ वैरशुद्धः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

प्रद्रावो द्रावसं द्रावसं द्रावाविद्रवो द्रवः ॥ अपक्रमोऽपयानं चरणे भंगः पराजयः ॥ १११ ॥

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥ प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणं ॥ ११२ ॥

द्रावः । संद्रावः । विद्रवः । द्रवः । अपक्रमः । अपयानं । अदौपलायनस्य । येः रणे भगः स पराजय इत्येकं ॥ १११ ॥ पराजितः । पराभूतः । द्वे निर्जितस्य । नष्टः । तिरोहितः । द्वे निलीनस्य । त्रिष्वितिकाकाक्षिवदुभयत्रयुज्यते । प्रमापणाद्विधां तानि त्रिशब्दा मामानिवधस्य । “ता नि । प्रमापणं । प्रमापनं वा । निवर्हणं । निवर्हणं वा । निकारणं । विशारणं । निशारणं वा ॥ ११२ ॥

संप्रहारः । अभिसंपातः । कलिः । संस्फोटः । “संस्फोटः” संयुगः । अभ्यामर्दः । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्याद्वमर्दसंपराये चेति मेदिनी ।” समाघातः । संग्रामः । अभ्यागमः । आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः । संयत् । समितिः । आजिः । समित् । युत् । एकत्रिशयुद्धस्य । संख्यं द्यनुस्वारं । समरादित्रयं अस्त्रियां । संयतौ । यमितौ युधौ । नियुद्धं । बाहुयुद्धं । द्वे बाहुयुद्धस्य । तुमुलं इत्येकं कर्णस्य संकुले परस्परसंवाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्षेपः । सिंहनादः । द्वे

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥ अभ्यामर्दसंमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
समुदायः स्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥ नियुद्धं बाहुयुद्धे यत्तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥
क्षेपे ङा तु सिंहनादः स्यात्कर्णघटनाघटा ॥ क्रंदनं योधसंरावो बृंहितं कर्णजितं ॥ १०७ ॥
विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडं वरौ समौ ॥ प्रसभंतु बलात्कारो हटोऽथ स्वलितं छलं ॥ १०८ ॥

वीराणां सिंहनादनुच्यनादविशेषस्य । क्षेपे ङा वंता । कर्णाघटनायुद्धे संघटनं घटा स्यात् ॥ योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रंदनं स्यात् । एकं । कर्णागर्जितं बृंहितं स्यात् । एकं ॥ १०७ ॥ धनुषः शब्दे विस्फारः । एकं । पटहः । आडंबरः । द्वे संग्रामध्वनेः । प्रसभं । बलात्कारः । हटः । त्रीणि बलात्कारस्य । “प्रगतासमाविचारोऽस्मात्प्रसभं । बलात्कर्णबलात्कारः” । स्वलितं । छलं । द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥

अपमूर्धमस्तकहीननर्तकक्रियायुक्तं यत्कल्लवरं । “धट्टद्विख्यातं सकवधः स्यात् ॥ एकं । युद्धे सहस्रं पूरणः कवंधो नृत्यते । उपचारान्तर्तनरहितेऽपि प्रयोगे । दम्भशान । पितृवनं द्वे प्रेनभूमेः । “मसणवट्ठीद्विख्याताया” ॥ शब-शनेऽस्मिन् दम्भशान । “द्विनालव्यं” ॥ कुणपः । शबं । द्वे निर्जीवशरीरस्य । “पुस्तितुशब-” ॥ ११८ ॥ प्रयहः । उपयहः । बटी । “बदिरित्यपि” त्रीणि “चोरावेगकर्पणस्य । बटी । अटकावडतिख्यातस्य ।” बंधनमेहेका रेत्नेक । स्त्रिया । असवः । प्राणा । द्वे प्राणाना । भूम्नि बहुत्वे । एवंशब्दाद्याणा अपि नित्यपुंसि भूम्नि च । प्राणो नाम वायुरित्येके । तत्तु वायुमात्रवि

कवंधोस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकल्लवरं ॥ दम्भशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियां ॥ ११८ ॥ प्रग्रहोपग्रहौ बंधाकारा
स्याद्वंधनालये ॥ पुंसि भूम्यसंवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणं ॥ ११९ ॥ आयुर्जीवितकालो नाजीवात्तुर्जीवितोपयं ॥
इति क्षत्रियवर्गः ॥ ॥ ऊरव्या ऊरुजा अर्यवैश्या भूमिस्पृशो विशः ॥ आजोवो जीविकावार्तावृत्तिवर्तनजीवने ॥ १॥

वक्ष्या । जीबः । असुधारण । द्वे प्राणधारणस्य ॥ ११९ ॥ जीवितवच्छिन्नः काल आयु स्यात् । एकं । उसनच्छोबे । जीवितस्यौपधरक्षणोपायो जी
वानु स्यात् । नापुमान् । एक ॥ ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ॥ ऊरव्यः । ऊरुजः । अर्यः । वैश्यः । भूमिस्पृक् । विट् । पटू वैश्यस्य । आर्जिवः ।
जीविका । वार्ता । वृत्तिः । वर्तनं । जीवनं । पटजीविकामात्रस्य ॥ १ ॥

प्रवासनं । परासनं । निपूदनं । निमूदनमिति वा । निर्हिंसनं । निर्वासनं । संज्ञापनं । निर्यथनं । निर्गन्धनं । अपासनं ॥ ११३ ॥ निस्तरुणं । निह
ननं । क्षणनं । परिवर्जनं । निर्वापणं । विशसनं । मारणं । प्रतिघातनं ॥ ११४ ॥ उद्वासनं । प्रमथनं । क्रथनं । उज्जासनं । आलंभः । पिजः ।
विरारः । घातः । उन्माथः । “उन्मथोवा” । वधः । इति ॥ ११५ ॥ पंचता । “पंचत्वं” । कालधर्मः । दिष्टांतः । प्रलयः । अत्ययः । अंतः । नाशः । मृ

प्रवासनं परासनं निपूदनं निर्हिंसनं ॥ निर्वासनं संज्ञापनं निर्यथनं मारणं प्रतिघातनं ॥ ११३ ॥

निस्तरुणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं ॥ निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनं ॥ ११४ ॥

उद्वासनं प्रमथनं क्रथनं उज्जासनं । आलंभः पिजः विशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

स्यात्पंचता कालधर्मो दिष्टांतः प्रलयोऽत्ययः ॥ अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियां ॥ ११६ ॥
परासुप्रासपंचत्वपरतप्रेतसंस्थिताः ॥ मृतप्रमीतोऽत्रिष्वेते चित्ताचित्वाचित्तिः स्त्रियां ॥ ११७ ॥

लुः । मरणं । निधनः । दशमरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियां ॥ ११६ ॥ परासुः । प्राप्तपंचत्वः । परेतः । प्रेतः । संस्थितः । मृतः । प्रमीतः
सप्तमृतस्य । एते वाच्यलिङाः । चित्ता । चित्त्वा । चित्तिः । त्रयंप्रेतदाहाधारचुल्लेः “सरणदतिख्यातस्य” ॥ ११७ ॥

उद्धारः । अयमृणस्य । “उद्धारश्चोद्धृतावृणइतिविश्वः ।” अर्थप्रयोगः । “कुसीदं । कुषीदंश्चेत्यपि ।” वृद्धिजीविका । त्रीणिऋणसंबंधि
कालांतरद्वयेण । “लोकेव्याजइतिस्थितेन ।” जीविकाया । याज्ञयायदाप्तंवाचितकं । “एकं । जायांआणलेला. जायजाणाजिन्मसइतिस्थ्या
तस्य ” निमयात्परिवर्ताप्तंआपमित्यकं । “अपमित्यआप्तं । अपमित्ययाचिताभ्यांकक्कनो । परिवर्तोविनिमयइतिमेदिनी ।” निमयःपरिवर्तः
स्यादितिमनुः ॥ ४ ॥ प्रयोक्ताऋणस्यदाता उत्तमर्णइत्येकं । “उत्तमंऋणमस्य ।” ऋणस्यग्राहकोऽधमर्णइत्येकं । कुसीदिकः । वार्धुषिकः । वृ

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तुकुसीदंवृद्धिजीविका ॥ याज्ञयाप्तंयाचितकंनिमयादापमित्यकं ॥ ४ ॥

उत्तमर्णाधमर्णौदोप्रयोक्तृग्राहकौक्रमात् ॥ कुसीदिकोवार्धुषिकोवृद्धाजीवश्चवार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्षेत्राजीवःकर्षकश्चरुषिकश्चक्षेत्रालेयंव्रीहिशाल्युद्भवोचितं ॥ ६ ॥

ध्याजीवः । वार्धुषिः । चत्वारिऋणंदत्वातद्वृद्ध्याजीविन. पुरुषस्य । “कुसीदार्थप्रयच्छतिकुसीदिकः । वृद्धिगर्ह्यप्रयच्छतिवार्धुषिकः ” ॥ ५ ॥ क्षे
त्राजीवः । कर्षकः । “कार्षकोवा ” रुषिकः । कृषीवलः । चत्वारिकृषीवलस्य । कृषिरस्यास्तीतिकृषीवलः । वलेइतिदीर्घः । व्रीह्युद्भवोचितं व्री
हीणामुद्भवेयोग्यंक्षेत्रेह्येय । एक । शाल्युद्भवोचितक्षेत्रालेयं । एकं ॥ ६ ॥

कृपि कृपेण । पशुपालस्य कर्मपाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजां कर्मवणिज्यं क्रयविक्रयादि । “वणिज्यं । वणिजेत्यपि ।” एवं त्रयोवत्तयो वैश्या
 ना जीविने दादत्यर्थः । अथ नृतामृताभ्यां जीवेतमृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वानश्वस्य कथंचन त्यादि स्तुत्युक्ता नृत्तिभेदा न्युत्पादयति ॥
 सेवापरचित्तानुवर्तनसाश्वत्तिः । “शुनो वृत्तिरिव शुनद्ववृत्तिर्वा । शुनो वृत्तिः स्तुता सेवागर्हिततद्विजन्मना । हिंसादोषप्रधानत्वादनुतं कपिरुच्यते इत्यु
 क्तं ॥” श्ववृत्तिर्न च सेवनमिति श्रीभागवते । एकं । कपिः कर्षणं तदनुतं स्यात् । अनुतं कर्षणं स्तुतमिति स्थितेः । “प्रनृतमिति कचित्पाठः । प्रनृतं कर्षणं स्तुत

स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्यं वणिज्यं चेति वृत्तयः ॥ सेवाश्ववृत्तिरनुतं कपिरुच्छशिलं वृत्तं ॥ २ ॥
 द्वेयाचित्तायाचित्येयथासंख्यं नृतानृते ॥ सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदंचनं ॥ ३ ॥

मिति मनूक्तेः ।” एकं । उच्छश्च शिलं च उच्छशिलं समाहारद्वन्द्वः । आपणादोपतितकणानामेकशो यदृणमुच्छः । क्षेप्रादौ स्वामित्युक्तकणिशानां ग्रहणं शि
 लं । एतद्व्यंक्रतमित्युच्यते । “उच्छः कणश आदानं कणिशायजनं शिलमिति यादवः । पुमानुच्छः शिलं वृत्तमिति बोधालितः ।” एकं ॥ २ ॥ याचिते प्र
 त्यहंतं दुलादिया आया नृतमित्येक । मृतं तु नित्ययाज्ञास्यादित्युक्तेः । अयाचिते अजरवर्तनवयाज्ञां चिन्वैवल्ये अमृतमित्येकं । वणिग्भावो वाणि
 ज्यं क्रयविक्रयादितस्तत्पानृतं स्यात् । एकं । किंचित्सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतं । कृणं । पर्युदंचनं ॥ ३ ॥

त्रिगुणाकृतं । तृतीयकृतं । विहस्यं । त्रिसीत्यं । त्रिगुणं । चत्वारिवारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं । "कृतंकष्टंक्षेत्रंत्रिगुणाकृतं । संख्यायाश्चेतिद्याच् । तस्मिन्त्रिगुणाकृतेइत्यर्थः । द्विगुणाकृतेपिसर्वपूर्वयोज्यं । यथा ॥ द्विगुणाकृतं । द्वितीयकृतं । द्विहस्यं । इहद्वि.कृष्टं । गंवारुमि यपिनम् । "शंशब्दोद्वितीयकणेवर्तते । संवाकनमितिद्व्यादिरपि । "एवंपंच ॥ ९ ॥ उप्यतेस्मिन्नितीवापः क्षेत्रं । द्रोणादिपरिमितधान्यस्यबापादौद्रोणिकत्रयःस्युः । यथाद्रोणस्यबाप.क्षेत्रंद्रोणिकः । आढकस्यबाप.आढकः । आदिशब्दात्परउस्यबाप.प्रास्थिकः । "कौडवि

त्रिगुणाकृतं तृतीयं याकृतं त्रिहृल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥ द्विगुणाकृतं तु सर्वपूर्वैरां बाहुतमपीह ॥ ९ ॥

द्रोणानुवापादौद्रौणिकाढकिकादयः॥ खारीवायस्तुखारीकउत्तमर्णादयस्त्रिषु॥ १०॥

पुन्यं स कयोर्विप्रः कैदारः क्षेत्रमस्य तु ॥ कैदारं स्यात्कैदार्यक्षेत्रं कैदारिकंगणे ॥ ११॥

कं । ” । इत्यादि । आवादावित्यादिशब्दात्पचादियहः । द्रोणस्यपचोद्धोणकः ऋटाहः । खारीपरिमितं यत्रोप्येते सखारीकः । एकं । उत्तम
णदित्र'स्वारीकानात्रिलिग्या । वाच्यलिगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः । केदारः । क्षेत्रं । त्रीणिक्षेत्रस्य । “शेतद्वतिख्यातस्य । ” अस्यक्षेत्रस्य गणेशसूहेकैकार
कं । कैदार्य । “कैदारं । क्षेत्रं । कैदारिकं । नृनिचत्वारि ॥ ११ ॥

गोदारणं । सीरः । “शीरइत्यपि ।” चत्वारिहलस्य । शम्या । युगकीलकः । द्वे युगस्यकीलके । खीळइतिख्याते । शम्यतेव्यादिरनयाशम्या । लो-
गलस्यवदंशस्यान् । “ईशा । प्रभुशंकरयोरीशः त्रियांलांगलदंढकइतितालव्यातेरुद्रभसौ । ईशः स्यामिनिरुद्रेचस्यादीशाहलदंढकइतिशतिषुवि-
श्वः । एकं । इसाहइतिख्यातस्य । लांगलपद्धतिः हलरचिंतरेखासीनास्यान् । “शीता । शीतानभःसरितिलांगलपद्धतौचशीतादशाननरिपोःसहधर्मि-
णीच । शीतंस्वतंहिमगुणेचतद्विचिंतरेखीतिःलसेचबहुवारतौचहटइतितालव्यादौधरणिः । एकं । नांगराचंतासइतिख्यातस्य” ॥ १४ ॥ पशुबंधनेदद्या

गोदारणंचसीरोयशम्याखीयुगकीलकः ॥ ईपांलांगलदंढः स्यात्सीतालांगलपद्धतिः ॥ १४ ॥ पुंसिमेधिः खलेदारु-
न्यस्तंयत्पशुबंधने ॥ आशुब्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौसमौ ॥ १५ ॥

विबंधननिमित्तेयत्काटंन्यस्तं निखातंतत्रमेधिः ।
“मेधिरित्यपि” । खलेदारु । इतिद्वे । “मेहइतिख्यातस्य” खलेदार्विति हलदंतादितिसप्तम्याअलुक् । यद्वाखलेधान्यमर्दनस्थलेयद्दारुइतिपृथक्प-
दंवा । आशुः । ब्रीहिः । पाटलः । “पाटलिरित्यपि । पाटलोवर्णस्यास्तीति” । त्रयं ब्रीहिः । “पाटलोब्रीहिपाटलउच्यतेइतिनामद्वयमितिसुभूतिः” ।
तत्रआशुखीच । “पुंस्यपि । आशुस्तुब्रीहिशोषयोरितिहेमचंद्रः । आशुब्रीहिरित्येकंपदमितिसुभूतिः । आशुब्रीहौपाटलोनाश्वेतरक्तेऽन्यलिगवानिति
रुद्रोपि” । ब्रीसादिपुंसि । धान्यमात्रेपिब्रीहिवक्ष्यंति । शितशूकः । यवः । द्वेजवइतिख्यातस्य । “शितशूकोद्विनालव्यः । मध्यतालव्योपि” ॥ १५ ॥

लोष्टं । लोटुः । द्वेनृत्तिकारवंडस्य । ‘ढेंकुळ.डिफळइतिख्यातस्य । लोष्टंपुंस्यपि । लोटुपदेपिलोटः स्यादितिबोधाहितः’ कोटिशः । “कोटीशइत्य
पि ।” लोटभेदनः । द्वे लोटभंजनमुद्गरस्य । “कुळव डिफळाइतिख्यातस्य । प्राजनं । तोदनं । तोदनं । त्रीणिषादेस्माडनोपयोगिनस्तोत्रस्य । “आसू
ह, चाबूकइतिख्यातस्य” नुद्यतेऽनेनतोचं । यल्लस्य तोत्रवेधैकपाणये । खनित्रं । अवधारणं । हेकुद्यालादेः । “कुदळइतिख्यातस्य” ॥१२॥ दान्नं ।
लयित्रं । द्वे लुनानिछिनत्तिअनेनलवित्रं । “इळा.कोयता.” इतिप्रसिद्धं । आवंधः । योत्रं । योक्तं । त्रीणियुगबंधनोपयोगिन्यारज्जौ । “जंपणी.जोते

लोष्टानिलेष्टवः पुंसि कोटि शोलाष्टभेदनः ॥ प्राजनतोदनंतोत्रस्वनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

पानलावन्नवायान्नयाक्तमथाफलं ॥ निरंशिकुटंकफालःरूपकोलांगलंहलं ॥ १३ ॥

इतिरव्यातायां । 'फलं । निरीशं । "निरीपमिति" । कुटंकं । "दीर्घादिरितिमुकुटः" फालः । कृषकः । कृषिकाकृषिको
तिरुद्रास्त्वियामपि" । पंच लांगलस्याधःस्थितेकाष्ठे । यस्यांगलोहेनब्रध्द्यते । "आद्यत्रययत्रकोष्ठफालोनिबध्यतेतस्य । अंत्यद्वयंप
त'फलतिविशीर्यतेभूमिरेनफालः । लांगलं । हलं । "हालःफालबहूतीतिविक्रमादित्यः । हालोहलेप्रमानहालामदि
तिमेदिनी" ॥ १३ ॥

सिमेदिनी" ॥ १३ ॥

एवमप्यप्योधवलः शुभ्रश्चेत्सिद्धार्थदत्तेकं । गोधूमः । सुमनः । द्विगह्वदतिख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः । कुल्माषः । “कुल्मासदतिदंत्यांतः” । द्वैअर्धं
स्विन्नम्ययवादेः । “अर्धं शजेयवादिक्पुगयार्थदिति च ख्यातस्य” । धान्यभेदस्येत्येकं । “शूकशून्ययवादेरित्यन्ये” । चणकः । हरिमंथकः । हरिमंथजइत्य
पि । “द्वेहरभरादतिख्यातस्य” ॥ १८ ॥ तिलपेजः । तिलपिजः । द्वेनिष्कलेतिले । “वांश्चेतीक रानतीळइति ख्याते । जर्तिलइत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्य
ते स द्विररण्यमभ्रवर्तिलइत्युक्तेः” । सवः । क्षुताभिजननः । राजिका । कृष्णिका । आसुरी । पंच राजसर्पपाख्यस्य कृष्णसर्पस्य । “मोहरी. राईइति

मिद्धार्थस्त्वपधवलोगोधूमः सुमनः समौ ॥ स्याद्यावकस्तुकुल्मापथ्रवणकोहरिमंथकः ॥ १८ ॥

द्वौतिलेतिलपेजश्चतिलपिजश्चनिष्कले ॥ सवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

स्त्रियौकंगुप्रियंगूद्वौतसीस्यादुमाक्षुमा ॥ मातुलानीतुभंगायां ब्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

ख्यातस्य” । क्षुतमभिजायेतऽनेनेति क्षुनाभिजननः । “क्षुवाभिजननइत्यपि । तत्रक्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कंगुः । “कंगूरित्यपि” ।
प्रियंगुः । द्वैकांग । “राळे” इति ख्यातस्य । अनसी । उर्भी । क्षुमा । व्रजवसदतिख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी । भंगा । द्वैभागतागाचैबीइ
ति च ख्यातस्य । “तरंगभेदयोर्भोगोभंगासस्य राणाव्हयइति रुद्रः” । ब्रीहिभेदः अणुः स्यात् । एकं ॥ २० ॥

तत्रयवैहरितहृदिगोतोक्मदस्येकं । “निःशूकयवस्य ।” कलायः । सतीनकः । “सातीनकइतिमाधवः । प्रज्ञायण् । सतीलकइतिमेदिनी ।” हरेणुः । रेणुकः । चत्वारि । “वाटाणाइतिख्यातस्य ।” कोरूपं । कोरूवः । “काद्रूवइत्यपि ।” द्वे हरीकइतिख्यातस्य ॥ १६ ॥ मंगल्यकः । मसूरः । “मसूरा । वेष्टायात्रीहिभेदचमसूरास्रिया । मसूरयथुरौपुंसिद्धावेतावपिचैनयोरितिभसः । मसूराप्रसूरावान्वेश्यात्रीहिभेदयोरितिमेदि

तौ कमस्तुतत्र हरितैकलायस्तु संतीर्णकः ॥ हरेण रेणुको चास्मिन्को रदुपस्तुको द्रवः ॥ १६ ॥
मंगल्यको मसुरेऽयमं कुप्टकमयुषुको ॥ वनमुद्रसपपेतुद्वैतं तु भकदंवको ॥ १७ ॥

नीच । हे मसूदतिख्यातस्य ।" मकुष्ठकः । "मकुष्ठकः । विश्वमेदिन्योस्तुमुकुष्ठोद्वीहिभेदेनेतिटवर्गद्वितीयांतः ।" मयुष्ठकः । "मयुष्ठकः । मयुष्ठोपि । मपुष्ठकः । मपुष्ठोप्यन्यत्र ।" वनसुद्धः । "घोणिमठ. मटकोडतिख्यातस्य ।" सर्पपः । तंतुभः । "तंतुभोपि ।" कंदंबकः । त्रयंसांसव । "शिरस ।" इतिख्यातस्य । "सर्पपः स्यात्सरिपदतिचिकोडशेषः" ॥ १७ ॥

एवमप्येवमवतः शुभ्रयेति द्वार्थदत्तेकं । गोधूमः । सुमनः । द्विगुहं दत्तिख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः । कुल्माषः । “कुल्माषदत्तिदत्त्यातः” । द्विअर्ध
स्त्रिअर्धस्य यवोदः । “अर्धशजेययादिकघृणयदिति च ख्यातस्य” । धान्यभेदस्येत्येके । “शूकशून्ययवदित्यन्ये” । चणकः । हरिमंथकः । हरिमंथजइत्य
पि । “द्वेहरभरादिति ख्यातस्य” ॥ १८ ॥ निलपेजः । निलपिजः । द्वेनिष्कलेतिले । “वामेतीळ रानतीळदत्तिख्याते । जर्तिलदत्त्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्य
ते स द्विररण्यमभं लिलदल्युक्तेः” । सचः । क्षुताभिजननः । राजिका । कृष्णिका । आसुरी । पंच राजसर्पपाख्यस्य कृष्णसर्पस्य । “मोहरी राइदिति

सिद्धार्थस्त्वेवधवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥ स्याद्यावकस्तुकुल्माषश्चणको हरिमंथकः ॥ १८ ॥

द्वौ तिले निलपेजश्च निलपिजश्च निष्कले ॥ द्रवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिका सुरी ॥ १९ ॥

स्त्रियौ कंगु प्रियंगू द्वे अतसी स्यादु माक्षुमा ॥ मातुलानी तु भंगायां ब्रीहि भेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

ख्यातस्य” । क्षुनमभिजायतेऽनेनेति क्षुनाभिजननः । “क्षुयाभिजननदत्त्यपि । तत्रक्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कंगुः । “कंगुरित्यपि” ।
प्रियंगुः । द्वेक्रोम । “राले” इति ख्यातस्य । अतसी । उमी । क्षुमा । चवंजवसदिति ख्यातस्य । धान्यभेदस्य । मातुलानी । भंगा । द्वे भांगनागाचेर्बोद
ति च ख्यातस्य । “तरंगभेदयोर्भोगासस्य राणाव्यूहयदिति रुद्रः” । ब्रीहिभेदः अणुः स्यात् । एकं ॥ २० ॥

सस्यस्यशूकं सुदंस्तु चितुल्यमयं किशारुः स्यादेकं पुंसि । “कुंसदतिव्यातस्य” । सस्यस्यमंजरी निर्गतनूतनशिरः कणिशं । एकं । कणाः संत्यस्य कणि
 शं । “कणिशो धान्यशरीरकदतितालव्यानेरत्नकोशः । मूर्द्धन्यातोपि” । धान्यं । ब्रौहिः । स्तंवकरिः । त्रयं ब्रौहिद्यवादेः । स्तंवकरिरिदं तः पुंसि । तृणयवा
 देषु च्छोनालादिपुंजः स्तंवः स्यात् । एकं । “थोवदतिप्रसिद्धस्य” ॥ २३ ॥ अस्य गुच्छस्य यः कांडः सनाडो । नालं च स्यात् द्वे । सकांडोऽगृहीतफलत्वा निष्क
 लः पलालः स्यात् । एकं । “सरमः कडवाः वाटूकदतिव्यातस्य । छीविपलालं” । कडंगरः । कडंकरदतिहरदत्तपाठः । बुतं । “बुपवेपतु चारतोपादिति पभे
 किंशारुः सस्यशूकं स्यात् कणिशं सस्यमंजरी ॥ धान्यं ब्रौहिः स्तंवकरिः स्तंवो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २३ ॥
 नाडो नालं च कांडाः स्यपलालोऽस्ती सनिष्कलः ॥ कडंगरो वुसंक्ली विधान्यत्वचितुपः पुमान् ॥ २३ ॥
 शूकोऽस्ती श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रशमी शिवां त्रिपूत्तरे ॥ ऋद्धमावसितं धान्यं पतंतु बहुलीकृतं ॥ २३ ॥
 दान्मूर्द्धन्यातमपि द्वेपलालादिसोदस्य भूतदतिव्यातस्य । तुपदत्येकं ब्रीहोदस्त्वचि । “कोडाडतिख्यातायां” ॥ २३ ॥ श्लक्ष्णं कंशं तीक्ष्णं निशितं एतादृ
 शं यदयं यवादेस्तयशूकदत्येकं । “छीवैशूकं” । शमी । शिवा । “शिविः । शिवीचित्यपि । दंत्यादिवा । “द्वेशे गदतिप्रसिद्धस्य मापादिकलस्य । उत्तरे
 ऋद्धादयश्च त्वारोवाध्यलिगाः । ऋद्धं । आवसितं । “अवसितं । अवसितमृद्धे ज्ञानेपीति विश्वः । द्वे अपर्णिततृणस्य । राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं । बहु
 लीकृतं । द्वे अपर्णिततृणस्य धान्यस्य । शूर्पादिनाशो धितस्येत्येके ॥ २३ ॥

शमीप्रभवंधान्यंतत्रमापमुद्रादयोभेदाः । “यंहुक्तरत्नकोशे । मुद्रोमापोराजमापःकुलत्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तवरइतिशमीधान्यगणःस्मृतदति” ।
एकं । शूकसहितंधान्यंशूकंधान्यंतत्रयवगोधूमादयोज्ञेयाः । एकं । बृहन्नालोबहुलजलोत्पन्नोब्रीहिविशेषःकलमः । एतदेवक्षयाकिंचिदपकृतं पट्टि
रोन्नेणपच्यमानःपटिकः । ओदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एतेशालयःस्युः । एकं । अमीमापयवशालिकलमषटिकाद्याःपुंसि ॥ २४ ॥ नींबारो
मुन्यन्यभेदःनेर । “देवभात” । इतिप्रसिद्धः । बहुवचनात्स्थामाकादयोगृह्यते । एतेनृणधान्यानिःस्युः । एकं । गवेधुः । “गवेधुरित्यपि” गवेधुका । द्वेमु

मापादयःशमीधान्येशुकधान्येशुक्रवादयः ॥ शालयःकलमाद्याश्चपटिकाद्याश्चपुंस्यमी ॥ २४ ॥ तृणधान्यानिनीवा
राःस्त्रीगवैर्धुगैर्विधुका ॥ अयंभिर्मुसलोःस्त्रीस्यादुदूखलमुलूखलं ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनंशूर्पमस्त्रीचालनीतितउःपुमान् ॥

न्यनंविशेषस्य । “कसदेवैर्वीइतिप्रसिद्धस्य । दंदकसाडःकसादतिकोकणेप्रसिद्धं । गवाजलेनतत्रवाएधते । एधवह्नौ” । अयोधं । मुसलः । “द्वेमुस
लदतिल्यातस्य । स्त्रीवेमुसलं” । उदूखलं । उलूखलं । “उखलइतिप्रसिद्धस्य” ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं । शूर्पं । “सर्पेभित्तिवत्यादिरपि” ।
द्वे “सर्पदतिल्यातस्य” । चालनी । तितउः । द्वे “चाळणइतिप्रसिद्धस्य” । क्षुद्रछिद्रशतौपंतचालनंतितउःस्थतदतिकात्यः । “चालनंतितउप्रोक्तभि
तिस्त्रीबकडेरत्नकोशः । नस्त्रीतितउचालनीतित्रिकाडशेषः” । तनोतिसारंतितउः ॥

सस्यस्यगृकंसुदमंस्तुचिनुल्यमयंकिशारुःस्यादेकंपुंसि । “कंसदतिख्यातस्य” । सस्यस्यमंजरीनिर्गतनूतनशिरःकणिशं । एकं । कणाःसंत्यस्यकणिशं । “कणिशोधान्यशीर्षकदतितालव्यातेरत्नकोशः । मूर्द्धन्यांतोपि” । धान्यं । व्रीहिः । स्तंबकरिः । त्रयंव्रीहियवादेः । स्तंबकरिरिदंतःपुंसि । तृणयवादेशुच्छोनालादिपुंजःस्तंबःस्यात् । एकं । “थोवदतिप्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ अस्यगुच्छस्ययःकाडःसनाडी । नालंचस्यात् द्वे । सकाडोऽगृहीतफलत्वान्निष्कलः पलालः स्यात् । एकं । “सरमःकडवावाटूकदतिख्यातस्य । छोवैपलालं” । कडंगरः । कडंकरदतिहरदत्तपाठः” । वुसं । “वुपेवपतुपारतोपादतिपमे

किंशारुःसस्यशूकंस्यात्कणिशंसस्यमंजरी ॥ धान्यंव्रीहिःस्तंबकरिःस्तंवोगुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

नाडीनालंचकांडोऽस्यपलालोऽस्त्रीसनिष्कलः ॥ कडंगरोवुसंछीविधान्यत्वचितुपःपुमान् ॥ २२ ॥

शूकोऽस्त्रीश्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रशमीशिर्वात्रिपूत्तरे ॥ ऋद्धमावसितंधान्यपतंतुबहुलीकृतं ॥ २३ ॥

दान्मूर्धन्यातमपि द्वेपलालादिक्षोदस्यभूतदतिख्यातस्य । तुपदत्येकंव्रीह्यादेस्त्वचि । “कौडादतिख्यातायां” ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णंकशंतीक्ष्णंनिशितंएतादृशंधदपयवनेस्लनशूकदत्येकं । “छोवैशूकं” । शमी । शिवा । “शिविः । शिवीचित्यपि । दंत्यादिर्वा । “द्वेशेगदतिप्रसिद्धस्यमापादिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारोवाच्यलिगाः । ऋद्धं । आवसितं । “अवसितं । अवसितमृद्धेज्ञानेपीतिविश्व । द्वेअपनीततृणस्य । राशीकृतस्यधान्यस्य । पूतं । बहुलीकृतं । द्वेअपनीतवृत्तस्यधान्यस्य । शूर्पादिनाशोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥

शमीप्रभंधान्यंतत्रमापमुद्गादयोभेदाः । “यदुत्तरलकोशे । मुद्गोमाघोराजमापकुलत्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तुवरदतिशमीधान्यगणः स्मृतदति” ।
 एकं । शूकसहितंधान्यंशूकधान्यंतत्रयवगोधूमादयोज्ञेयाः । एक । बृहन्नालोबहुलजलोत्पन्नोब्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किंचिदपकटः षष्टि
 रात्रेण पच्यमानः पटिक । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एतेशालयः स्युः । एकं । अमीमाषयवशालिकलमषटिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीबारा
 मुन्यन्वभेदः नेर । “देवभात” । इतिप्रसिद्धः । बहुवचनादश्यामाकादयो गृह्यन्ते । एते तृणधान्यानि स्युः । एक । गवेधुः । “गवेदुरित्यपि” गवेधुका । द्वेमु

मापादयः शमीधान्येशूकधान्येयवादयः ॥ शालयः कलमाद्याश्च पटिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥ तृणधान्यानि नीवा
 राः स्त्रीगवेधुर्गवेधुका ॥ अयोगं मुसलोः स्त्रीस्यादुदूखलमुलूखलं ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्रीचालनीतितउः पुमान् ॥

न्यन्वविशेषस्य । “कसर्दचेवीदितिप्रसिद्धस्य । इदंकसाढः कसादितिको कणेप्रसिद्धं । गवाजलेनतत्रवाएधते । एधद्वौ” । अयोग । मुसलः । “द्वेमुस
 लदतिख्यातस्य । छीविमुसलं” । उदूखलं । उलूखलं । द्वे उलूखल । “उलूखलदतिप्रसिद्धस्य” ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं । शूर्प । “सूर्पमितिदंत्यादिरपि” ।
 द्वे “सूपदतिख्यातस्य” । चालनी । तितउः । द्वे “चाळणदतिप्रसिद्धस्य” । क्षुद्रछिद्रशतोपेतंचालनंतितउः स्मृतदतिकात्यः । “चालनंतितउप्रोक्तमि
 तिछीबकाडेरलकोशः । नस्त्रीतितउचालनीतित्रिकाडशेष” । तनोतिसारंतितउः ॥

स्यूतः । प्रसेवः । द्वे धान्यादिभरणार्थकृतस्य च भ्रांडस्य । पिशवी । "गोणी. थेली इति ख्यातस्य ।" सौव्येन स्मस्यूतः । "स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः । स्योनस्यूतप्रसेवकाचितिरभसः ।" कंडोलः । पिठः । "पिठइत्यपि ।" पिठो वोलेबलेमाद्रेद्देहागोरकदेशवोः । देहमात्रे निवापे च गोलसि स्तृहकयोरपीति मेदिनी । "द्वे वेणुदलादिरचित भ्रांडस्य ।" पाटी. कर्णिगइत्यादि ख्यातस्य । "कटः । किलिजकः । द्वे वंशादिविकारस्य ।" करंडा इत्यादि

स्यूतप्रसेवौ कंडोलपिठौ कटकिलिजकौ ॥ २६ ॥ समानोरसवत्यां तु पाकस्थानम
हानसे ॥ पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

ख्यातस्य ।" कटत्यावृणोति इति कटः ॥ २६ ॥ समानाविति स्यूतादिभिर्गुणैः संबध्यते । रसवती । पाकस्थानं । महानसं । त्रीणि पाकस्थानस्य सौपाकधर. पाकराला इति ख्यातस्य । तस्य पाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः पौरोगव. स्यात् । एकं । "वांकनीस इति ख्यातस्य । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी तस्येदमित्यण् । पौरोगवः ।" सूपकारः । वल्लवः ॥ २७ ॥

आरात्मिकः । आपत्तिकः । सुदः । ओदनिकः (गुणः । सप्तपाककर्तुः । आचारीदतिख्यातस्य । आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्येति सीरस्वामी । आपूपि
कः । कादविकः । भक्ष्यकारः । “भक्ष्यकार इत्यपि ।” श्रीणिभक्ष्यकारस्य । भक्ष्येनैतलपक्कादि । “इमे पौरोगवाद्या वाष्पलिंगाः ॥ २८ ॥
अश्मन्तं । उद्धान । “उत्तमानदित्यपि” उत्तमायते । ल्युट् । उद्धारमित्यपि । “अधिश्रयणी । चुष्टिः । “चुष्टोत्यपि ।” अंतिका । “अंतिकेत्यपि ।

आरात्मिका आंधसिकाः मुदा औदनिकगुणाः ॥ आपूपिकः कादविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

अश्मन्तमुद्धानं मधिश्रयणीचुष्टिरंतिका ॥ अंगारयानिकांगारशकट्यपि हसंत्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यप्यनखीस्यादंगारोऽलातमुल्मुकं ॥

अंघनेऽद्य अतिअदिवधने । ण्वुल् । “पंचचुष्टेः । “चुल् इति ख्यातायाः । अश्मनोऽप्यंतोच्चाश्मन्तः ।” श्रीश्रुपके । अधिश्रियेतास्या अधिश्रयणी ।
अंगारयानिका । अंगारशकटी । हसन्ती ॥ २९ ॥ हसनी । चतुष्कमंगारशकट्याः । आगटी । “शेगडी” इति ख्यातायाः । अंगारः । अलातं । उ
ल्मुकं । श्रीणिप्रल्लत्काष्ठस्य । “आद्यमेकं निखारादतिख्यातस्य । अपि मद्दधं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि मतं । अंगारमुल्मुकेन खीपुंष्टिगस्तुमहीसुत
इति विश्वः ॥

प्रंगीपं । भ्रातृः । द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य । "खापर. गन्हेदतिख्यातस्य ।" भृज्यतेऽस्मिन् भ्रातृः । कंदुः । स्वेदनी । द्वे मयनिर्माणोपयोगिनोभाटी
 विपगिद्रपानस्य । कंदुयोना पिकलेनपुमान् । पक्षेम्मी ॥ ३० ॥ अलंजरः । "अलिजरदस्यपि ।" मणिकः । द्वे महाकुंभस्य । "माठ. डेसदतिख्या
 तस्य ।" कंठगी । आलुः । "आलूरित्यपि ।" गलंतिका । त्रयंतंरुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः गलंतिकायाः । "गळतीदतिख्यातायावा ।" गलतं
 भोग्यागलंतिका । पिठरः । स्याली । उखा । "उपेत्यपि" । कुंठं । चत्वारिस्थाल्याः । "पिठरः स्याल्यानक्षीवमिति मेदिनी । स्थालं भाजनभेदेपि स्या

कृविः वगीपं भ्रातृना कंदुर्वास्वेदनी खियां ॥ ३० ॥ अलंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलंतिका ॥ पिठरः स्याल्युर्वाकु
 डं कलशं स्तुत्रिपुंद्रयोः ॥ ३१ ॥ घटः कुटनिपावस्त्रीशरावोवर्धमानकः ॥ ऋजोपंपिष्टपचनं कंसोऽस्त्रीपानभाजनं ॥ ३२

ती स्यात्पाटलोन्मयोरिति मेदिनी । कुंडो कंसं दलो जारात्पतिवत्तीमनेपुमान् । पिष्टेतुनेनेति विश्वमेदिन्या । "कलशः । "दंत्यांतीपि केन जलेन लसति क
 लसः" ॥ ३१ ॥ घटः । कुटः । निपः । चत्वारिकलशस्य । कलशो । कलशी । द्वयोरिति घटेन संबध्यते । घटी । अस्त्रीति शरावेण संबध्यते । शरावः ।
 "सरागइति दंत्यादिरपि ।" वर्धमानकः । द्वे पात्रभेदस्य । "मालतीदतिप्रसिद्धस्य ।" ऋजोपं । "ऋजोषमित्यपि ।" ऋचशब्दे । बांडुलकात्कीषच्
 पिष्टपचनं । द्वे पिष्टपात्रोपयोगिनः पात्रस्य । "तवा. कटर्ददतिख्यातस्य ।" कंसः । पानभाजनं । "द्वे क्षीरादि ।" पानपात्रस्य ॥ ३२ ॥

रुतेभ्यर्मणः स्नेहपात्रैस्तायाघारपात्रं कुतुः स्यात् । एकं । “बुधलादतिख्यातस्य” स्त्रियां सिवकुतूगत्याद्स्वाचित्कुतुपः । कुत्वादुपच् । सर्वे “स्यूतादिपि टरादिच्” । पात्रमात्रं । आवपनादिमन्त्रं । आत्रपनं । भांडं । पात्रं । अमत्रं । भाजनं । पंच । “भांडे । आयधणदतिख्यातस्य । पिब्रत्यनेनपात्रं” ॥ ३३ ॥
 दर्बिः । “दर्बी” । कंविः । “कंबी” । खजाका । त्रयं स्त्रियां दुर्व्याः । “पळीदतिख्याताया ।” खजतिमश्रातिपाकं खजाका । तर्दूः । दारुहस्तकः । द्वे

कुतूः कृतैः स्नेहपात्रं सैवात्याकुतूः पुमान् ॥ सर्वमावपनं भांडपात्रामत्रं च भाजनं ॥ ३३ ॥
 दावः कंविः खजाका च स्यात्तदूर्द्वारुहस्तकः ॥ अस्त्रीशक्रं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

दर्बिभेदस्य । “द्ववलीदतिख्यातस्य । दारुणोहस्तकोदारुहस्तकः” । तर्दूः पुंसि । अयं परित्वे षणायुपयोगी । शक्रं । हरितकं । शिशुः । त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शस्यते भोक्तुमेन शाकं । शिशु पुंसि । सो भांजनेपिशियुरुक्तः । अस्य शाकस्य नाडिकानालं ॥ ३४ ॥

१० कर्तव्यः । कङ्कवदतिचस्याद् द्वेददतिरव्यातस्य" । वेपवार । "वेसवारः । वेसवारदत्यपि" । उपस्करः । द्वेशाकादिसंस्कारार्थं रचिनहरिदाससर्वपमरी
चादिचूर्णस्य । "आग्नेयसंहितायामुक्तं । चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरं । धान्याकं रजनीश्वेतं बुलाश्वसमांशकाः । वेसवारदतिरव्यातः शा
कादिपुत्रियोजयेदिति । दशपलानि हरिद्रायाः । विशंतिपलानि धान्याकस्य । पंचपलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं

कलं वश्य कङ्कवश्च वेपवार उपस्करः ॥ नितिडीकं च चुकं च दृष्ट्या म्लमयं वेहजं ॥ ३५ ॥
मंरीचं कौलकं रुष्णमूं पणं धर्मपत्तनं ॥ जीरकं जरणं जाजी कणा रुष्णं तु जीरकं ॥ ३६ ॥

भर्जितमेवपासं । घीणिपलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिङ्गोः । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दिनं वेसवारदत्यन्ये" । नितिडीकं । "नितिडीकमित्यपि" ।
बुक्र । दृष्ट्या म्लमयं । मयं नितिडीकस्याम्भेदस्य । "आमसोलदतिरव्यातस्य" । वेहजं ॥ ३५ ॥ मरीच । "मरिचमित्यपि" । कौलकं । कण्ठं । ऊष
णं । धर्मपत्तनं । धर्मपत्तनं । पङ्कजरीचस्य । पिरिदतिरव्यातस्य । ऊषणं दीर्घाय । "ऊष्ट्याद्यपि । उपणं परिचेष्टीवमिति मेदिनी" । जीरकः । जरणः । अजाजी ।

कणा । चत्वारि जीरकस्य । अजाजीत्वी ॥ ३६ ॥

नितिडीकं । "नितिडीकमित्यपि" ।
मरिचमित्यपि । "मरिचमित्यपि" । कौलकं । कण्ठं । ऊष
णं । धर्मपत्तनं । धर्मपत्तनं । पङ्कजरीचस्य । पिरिदतिरव्यातस्य । ऊषणं दीर्घाय । "ऊष्ट्याद्यपि । उपणं परिचेष्टीवमिति मेदिनी" । जीरकः । जरणः । अजाजी ।

सुपवी । कारवी । पृथ्वी । पृथुः । कालः । उपकुचिका । पङ्के कृष्णवर्णजीरके । “काळंजिरं काळेइतिख्याते ।” आर्द्रकं । शृंगवर् । द्वे आर्द्रकस्य । शु-
 क्र्या पूर्ववत्प्रविदं । “अलेंइतिख्यातं ।” छद्मा । वितुन्नकं ॥ ३७ ॥ कुस्तुबुरु । “कुस्तुंबरीतिभरतमालायां ।” धान्याकं । “धन्याकं । न्हस्वादीतिमुकुटः ।
 धन्याकं धान्यकं धन्यं कुस्तुंबुरुधनीयकमिति रभसः । धनेयकं मित्यपि ।” चत्वारि कौथिविरी । “धणे” इति ख्यातस्य । शुंठी । “शुंठिरिति न्हस्वात्तापि ।
 सधन्याशुंठिसेषवमिति वेषकं ।” महोषधं । विंश्वं । नागरं । विश्वभेषजं । पंचशुंठ्याः । खियातुविंश्व । “विंश्वस्य दोषस्य भेषजं” ॥ ३८ ॥ आरनाल

सुपवीकारवीपृथ्वीपृथुः कालोपकुचिका ॥ आर्द्रकं शृंगवरेरस्यादयच्छत्रावितुन्नकं ॥ ३७ ॥

कुस्तुर्वरुचधान्याकं मथशुंठीमहोषधं ॥ स्नानपुंसकुयोर्विश्वनागरविंश्वभेषजं ॥ ३८ ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिपुतानिच ॥ अवतिसोमधान्याम्लकुंजला निचकांजिके ॥ ३९ ॥

कं । सौवीरं । कुल्माषाभिपुतं । अवतिसोमं । धान्याम्लं । कुंजलं । कांजिकं । सप्तकं कांजिकस्य । कुल्माषैरर्धस्विनेयवादिभि रभियूयते स्म कुल्मा-
 षाभिपुतं । कुल्माषमिति पृथग्वा । कुल्माषं कांजिके पिचोति विश्वः । “कुलार्धस्विनः माषोऽस्मिन्कुल्माषः ।” अवतिसासूयते अवतिसोमं । आहुचं । “ध-
 न्वंतरिः ।” कांजिकं कांजिकवीरकुल्माषाभिषुतं तथा । अवतिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसं । सौवीरं च सुवीरम्लं तथा च कृतुषोऽदिकमिति ॥ ३९ ॥

सहस्रवेधि । अनुकं । बाढीकं । “बाढीकं ।” हिंगु । रामठं । पंच हिंगुवक्षस्यनिर्यासे । सहस्रविध्यतिगंधेनसहस्रवेधि । इन्नेतल्लीवे । तस्य हिंगुन.पत्री
तस्यो । “त्वक्पत्री । तत्पत्रीत्वचमाख्यातत्वक्पत्रीकारवीतिचेतिरुद्रः । त्वक्पत्रीतिचकारव्यामितिहेमः ।” कारवी । पृथ्वी । बाप्यिका । “बाप्यिके
त्यपिपाठः ।” कबरी । पृथुः । पंचक हिंगुतरो.पञ्यामित्यर्थः ॥ ४० ॥ निशा । कांचनी । पीता । हरिद्रा । वरवर्णिनी । पंच हरिद्रायाः । निशाख्यानि
शापर्यायवाच्येत्यर्थः । तेनरजनीरात्रित्याद्यपि । यत्तामुद्रसमुद्रभवंलवणंनतअक्षीव । “अक्षीवमित्यपि ।” वशिरं । “वसिरमित्यपि ।” द्वे ॥ ४१ ॥

सहस्रवेधिजनकंवाह्नीकंहिंगुरामठं ॥ तत्पत्रीकारवोपृथ्वीवाप्यिकाकवरीपृथुः ॥ ४० ॥
निशाख्याकांचनीपीताहरिद्रावरवर्णिनी ॥ सामुद्रयत्तुलवणमक्षीववशिरंचतत् ॥ ४१ ॥
सैधवोक्षीशीतशिवंमाणिमंथंचसिधुजे ॥ रोमकंवसुकंपाक्यंविडंचरुतकेद्वयं ॥ ४२ ॥

सैधवः । शीतशिवं । सितशुभ्रंचतच्छिवंच” माणिमंथं । सिधुजं । चत्वारि सिधुजेलवणे । “शेदिलोणइतिख्याते” सिधुदेशेभवेसैधवं । म
णिमंथपर्वतेभवंमाणिमंथं । मणिबंधमित्यपिपाठः । रोमकं । वसुकं । “वसुकमितिहेमचंद्रः । वस्तकं । वस्तकइववस्तकं । अजगंधित्वात् । रोम
केवस्तकंवस्वितिनाममाला ।” द्वे शांभरलवणस्य । शाभरिदेशोरुमानामकोलवणाकरः तत्रभवरोमकं । “सांभरलोणइतिख्यातं । पाक्यं । विड ।
द्वय द्वे नामनीरुतकेकत्रिमेलवणे । “विडलोणइतिख्याते ।” पाकेसायुपाक्यं । क्षारमृत्तिकोहिपाचयित्वालवणंकुर्वीति ॥ ४२ ॥

सोवर्चलः। अक्षं। रुचकं। श्रीणिमधुरलवणस्य रुचणभेदस्य। हृद्यगंधमेतत्। “सैचळखारइतिख्यातं।” तत्रसौवर्चलेमेचकेकृष्णवर्णेतिलकमि
लेकं। यद्वेधाः। कृष्णसौवर्चलगुणालवणेगंधमजितइति। मत्स्यंही। फाणितं। “हेराव. कांकवीइतिख्यातस्य” खंडविकारः। शर्करा। सिता।
श्रीणिशर्करायाः। “खंडीसाकर. पिठीसाकरइतिभेदंभिन्नाया।” पचापिशर्करायाइत्येके॥४३॥ दध्यादिनाक्षीरस्यविकृतिः कूर्चिका। यदाहुः
वप्रासहपयःपकयत्तत्याहधिकूर्चिका। तत्रेणपकयत्क्षीरंसाभवेत्तक्रकूर्चिकेति। एकं। रसाला। मार्जिता। द्वे दधिमधुशर्करामरीचाद्विभिः

सोवर्चलेऽप्सरचकेतिलकंतत्रमेचके॥ मत्स्यंडीफाणितंखंडविकारःशर्करासिता॥४३॥
कूर्चिकाक्षीरविकृतिःस्याद्रसालातुमार्जिता॥ स्यात्तेमनंतुनिष्ठानंचिलिंगावासितावधेः॥४४॥

कृतस्यलेसस्य। “श्रीखंडइतिख्यातस्य। यदुक्तंसुदशाब्दे। अर्द्धाढकःशुचिरपयुषितस्यवघ्नःखंडस्यषोडशपलानिशाशिप्रभस्य। सर्पिष्यलंमधुप
लंमरिचंक्षिकर्षथुब्धाःपलार्धमपिचार्द्धपलंचतुर्णां। सूक्ष्मपटेललनयान्मृदुपाणिघृष्टाकर्पूरघूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था। एवाढंकोदरकंतासरसारंसा
लायास्वादिताभगवतामधुसुदनेनेति।” तेमनं। निष्ठानं। द्वे व्यंजनस्यदघ्नादेः। “कढीइतिख्यातस्य।” तिमत्याक्षीभवत्यन्मनेनेमनं। सृपाद्यपि
तेमनमुपचारान्। इतःपरंबासितांतावाव्यलिंगाः॥००॥

गन्धारुतं । भटिनं । शूल्य । ययशूलेनसरुनस्यमासादे । शूलेनपक्कशूलाकृतं । शूलात्याकदतिडात्र । शूलंलोहशलाका । उख्यं । पैठर । द्वे स्था
लीसररुतस्यान्नादेः । प्रणीतं । उपसपन्नं । द्वे रसादिसंपन्नस्यव्यंजनादेः । प्रयत्नं । सुसंस्कृतं । द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्यघृतपक्कादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छि
लं । विजिल । “विज्जलं । विज्जनचेत्यपि ।” द्वे मद्ध्युक्तव्यादेः । “सार्द्धमुडावहो. मद्भादतिख्यातस्य ।” संमृष्टं । शोषित । द्वे केशकीटाद्यपन

शूलारुतंभटिनंस्याच्छूल्यमुख्यंनपैठरं ॥ प्रणीतमुपसंपन्नंप्रयत्नंस्यात्सुसंस्कृतं ॥ ४५ ॥
स्यापिच्छिलंविजिलंसंमृष्टंशोषितंसमे ॥ चिक्रणंससृणंस्निग्धंनृत्येभाषितवासितं ॥ ४६ ॥

यनेनशोषितस्यान्नादेः । चिक्रणं । मसृण । स्निग्धं । त्रीणिस्निग्धस्य त्रिगितिअव्यक्तंकणतिचिक्रणं । कणशब्दे । भाषितं । वासितं । द्वे पुष्यादिद्र
व्यान्तरेणाधिवासितस्य । ययाधूपेनभाषितास्तिलाः । वास्यतेद्रव्यान्तरेणमिश्रीक्रियतेधूपपुष्यादिनावाऽधिवास्यतेवासितमितिस्वामी । धूपतंवासि
तंविदुरितिमुनि ॥ ४६ ॥

यनेनशोषितस्यान्नादेः । चिक्रणं । मसृण । स्निग्धं । त्रीणिस्निग्धस्य त्रिगितिअव्यक्तंकणतिचिक्रणं । कणशब्दे । भाषितं । वासितं । द्वे पुष्यादिद्र
व्यान्तरेणाधिवासितस्य । ययाधूपेनभाषितास्तिलाः । वास्यतेद्रव्यान्तरेणमिश्रीक्रियतेधूपपुष्यादिनावाऽधिवास्यतेवासितमितिस्वामी । धूपतंवासि
तंविदुरितिमुनि ॥ ४६ ॥

आपकं । पौलिः । अभ्युषः । “अभ्युषः । अभ्योषश्चापि ।” इयं “अर्द्धस्विन्नयवादेघृतादिना भर्जितयवादेवोक्तपक्वानस्य । पोळीइत्यादिप्रसिद्ध
स्व ।” लाजाः भर्जितव्रीहयः पुंभूभिपुंसिबहुत्वेच । एवमक्षता अपिपुंभूभि । अक्षतायवाइतिपुराणं । एकैकस्याभिधानंपुंबहुत्वविधानार्थं । “लाजः
स्या ।” लाजाः भर्जितव्रीहयः पुंभूभिपुंसिबहुत्वेच । एवमक्षता अपिपुंभूभि । अक्षतनद्वयोः षंडेलजेषु चिष्वहिंसिते । यवेपि क्वचिदिति मेदिनी । “पृथुकः ।
स्याबाह्वंतडुले । नपुंसकमुखरीरेऽथ स्त्रियापुंभूभि चाक्षताइति मेदिनी । अक्षतनद्वयोः षंडेलजेषु चिष्वहिंसिते । यवेपि क्वचिदिति मेदिनी । “पृथुकः ।
चिपिटकः । द्वे आर्द्रभटव्रीहितंडुलस्य । ‘पोहेइति प्रसिद्धस्य ।’ घानाइत्येकं भटयवे वर्तते । नित्यं स्त्रियांबहुत्वेच ॥ ४७ ॥ पूषः । अपूपः । पिट

आपदं पौलिश्रभ्युषोलाजाः पुंभूमिचाक्षताः ॥ पृथुकः स्याच्चिपिटकोधानाभ्रष्टयवस्त्रियः ॥ ४७ ॥
आपदं पौलिश्रभ्युषोलाजाः पुंभूमिचाक्षताः ॥ पृथुकः स्याच्चिपिटकोधानाभ्रष्टयवस्त्रियः ॥ ४८ ॥

पपोऽपपः पिष्टकः स्यात्कंभोदयिसक्तवः ॥ भः सस्त्रिभक्तमवाननादनालासादादना ॥

कः । श्रीणितं दुलपिटरचितस्य भक्ष्यभेदस्य । “वडा. घागादत्यादिख्यातस्य ।” अपः पिष्टपूः स्यादिति मुनिः । यल्लक्ष्यं । चंद्रांशुनिर्मलाः पद्मा
शालितं दुलनिर्मिता इति । दधियुक्ताः सक्तवोदधिसक्तवः करंभः स्यात् । “करंबइत्यार्षे । केन जलेन रंभते । रविशब्दे । एकंसक्तवस्तुधानां चूर्णे ।
ते च प्रायेण पुंभूभिः । भिः सा । भक्तं । अंधः । अन्नं । ओदनः । दीदिविः । पद्मनस्य । अंधः सार्तं । ओदनोऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥

भिःसटा । दग्धिका । द्वेदगथान्नस्य । “करपदतिख्यातस्य” । सर्वेष्वारसानां द्रवद्रव्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मंडः स्यात् । “क्लोवेमंड” । एकं निबळी इति ख्यातस्य मासरः । आचामः । निस्त्रावः । “विस्त्रावदतिमुकुटः” । त्रीणि भक्तसमुद्भवे मंडे । नीसः “पेज” इति ख्यातस्य ॥ ४९ ॥ यवागूः । उष्णि भ्यंजनं । द्वैतलस्य । तिलमिन्न ओदनस्य “आटवलपातळभात कणहेरी इति ख्यातस्य” । यवागूदीर्घाता । “भक्षणेत्यर्द्धक्षपकं । भक्षणं । अ भिः सटा दग्धिका सर्वरसाग्रमंडमस्त्रियां ॥ मासरचामनिस्त्रावामंडभक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥ यवागूरुष्णिक् आणा विलेपीतरलाचसा ॥ “नक्षणाभ्यंजनैर्नैलंकरसस्तु निलौदनः” ॥ गव्यं त्रिपुगवां सर्वं गोविट्गोमयमस्त्रियां ॥ ५० ॥ तत्तु शुष्कं करीपोः स्त्रीदुग्धं क्षीरं पयः समं ॥ पयस्य माज्यदध्यादिद्रप्सं दधिघनेतरत् ॥ ५१ ॥ धिदुग्धदेः” । गोविट् । गोमयं । द्वेगोः पुरीषे । “शेण इति ख्याते” । गोविट्पांतास्त्री ॥ ५० ॥ तद्रोमयं शुष्कं करीपं स्यात् । एकं । “गोवरी इति ख्यातस्य” । दुग्धं । क्षीरं । पयः । त्रीणि । “दूध इति ख्यातस्य” । पयः सांतं । पयसो विकारो यदा ज्यदध्यादितत्पयस्यं । एकं । “आदिनातं क्रनं वनीतं” । यद्वनादित रत्श्लथं दधितत्द्रप्सस्यात् । “द्रप्स्यमिति भरतमालायां । द्रप्सः पुंस्यपि” । एकं पातळदहो इति प्रसिद्धस्य ॥ ५१ ॥

५० ॥ तत्तु शुष्कं करीपोः स्त्रीदुग्धं क्षीरं पयः समं ॥ पयस्य माज्यदध्यादिद्रप्सं दधिघनेतरत् ॥ ५१ ॥

घृतं । आज्यं । हविः । सर्पिः । चत्वारिधृतस्य । हविषी । सर्पिषी "हविः सर्पिर्विहोतव्येदतिहेमः" । अंजनीधमाज्यं । आद्पूर्वादिसंज्ञायां क्यप् ।
नवनीतं । नवोद्धृतं । हे "लोणीवतिख्यानस्य" । यथिताद्वन्नो नवतत्कालमुद्धृतं । सो गोदोहोद्रवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षीरघृतं हेयगवीनं स्यात् । एकं । "एकरा
त्रयपुंविताहप्रउत्पन्नस्य घृतस्य" । स पूर्वदिने योगो दोहस्तस्मादुद्रवोयस्य तत् ॥ ५२ ॥ दंष्ट्राहृतं । कालशेष । अरिष्टं । गोरसः । चत्वारिदंष्ट्रमंयितस्ये

घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतं ॥ तत्तु हैयगवीनं यत्तु गोदोहोद्रवं घृतं ॥ ५२ ॥
दंष्ट्राहृतं कालशेषमरिष्टमपि गोरसः ॥ तत्क्रंत्युदश्विन्मथितं पादां ब्वद्धीबुनिर्जलं ॥ ५३ ॥

गोरसमात्रस्य । तद्विरोधमाह । पादांबुचतुर्थीशामुदकयत्रतदंष्ट्राहृतं क्रमित्युच्यते । अर्द्धाबुअर्धमुदकं यत्र गोरसेतदुदश्वित् । तत् । "उदकेन श्वयतिव
र्जते ओदश्वित्कमोदश्विति संस्कृत इत्यर्द्धशेषकं । "निर्जलं जलरहितं दधिपं धनमात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकं ॥ ५३ ॥

दधिभवंमहंअग्रिमंमस्तुस्यात् । एकंछोबे । “दध्नउपरिभागस्य । वल्लभिःसुतदधिजलस्येत्यपिमतं”अभिनवंपयः नवप्रसूतायाःगोक्षीरं सप्तदिनावधिपीयूष स्यात् । पीयूषं सप्तद्विषावधिक्षीरेतयोऽमृतदनिविश्वमेदिन्यौ । पेयूपमितिमुकुटः” । तत्कथितंसत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकं । अशनाया । वृभुक्षा । क्षुत् । त्रयं क्षुधः । क्षुत्स्त्री । “अशनस्यदच्छाअशनाया । क्षुधेत्यन्यत्र” । यासः । कवलः । द्वेघांसदतिरय्यातस्य । कवलार्थकइत्यपि पाठः” ॥ ५४ ॥ सर्पीतिः । तुल्यपानं द्विसहपानस्य । सग्धि । सहभोजनं । द्वे“सहभोजनस्य” । तत्रसग्धिःस्त्री । उदन्या । पिपासा । तृप् । तर्पः । च

महेंदधिभवंमस्तुपीयूषोऽभिनवंपयः ॥ अशनायावृभुक्ष्याक्षुद्रासस्तुकवलः पुमान् ॥ ५४ ॥
सर्पीतिः स्त्रीतुल्यपानंसग्धिः स्त्रीसहभोजनं ॥ उदन्यातुपिपासाहृतपयजग्धिस्तुभोजनं ॥ ५५ ॥
जैमनंलेहंआहारोनिवासोन्यादइत्यपि ॥ सौहित्यंतपणंतसिः फेलाभुक्तसमुद्भिन्नं ॥ ५६ ॥

त्वारितृप् । तृट्पांता । तर्पःपुंति । “तृषालितातृपोस्त्रियामिति विश्वः” । जग्धिः । भोजनं ॥ ५५ ॥ जैमनं । “जमनमितिद्विरूपकोशः ।” लेहः“लेप” । लेपस्तुलेपने । अशनेचसुरायाचेतिहेमचंद्रः । “आहारः । निघासः । “निघसइत्यपि” । न्यादः । सप्त भोजनस्य । जग्धिःस्त्री । सौहित्य । तर्पणं । तृप्तिः । त्रीणि तृप्तेः । पूर्वभुक्तपश्चात्समुद्भिन्नं भुक्तसमुद्भिन्नं । भुक्कोत्सुटमितिधावत् । साफेलास्यात् । “फेला रितिजटाधरः” । एकं ॥ ५६ ॥

कामं । प्रकामं । पर्यातं । त्रिकाम । इष्टं । यथेप्सितं । षडंयथेस्पितस्य । क्रियाविशेषणान्येतानि । यथाकामंभुंक्तेस्म । गोपः । गोपालः । गोसं
मयः । गोधुक् । "गोधुहः । गोषगोधुहबहुवाङ्गितिचिकांशेषः ।" आभोरः । "अभीरदत्यपि । अभिर्दयति ईरगत्यादौ ।" बहुवः । षट् गोपालस्य ।
गोधुहो ॥ ५७ ॥ गोमहिष्यादिकंपादबंधनमित्युच्यते । पादेनबंधनमस्येति । यादबंधनमित्येकेपेठुः । तत्रगवादिद्याद्वंविज्जमितिकोशांतरप्रमाणं ।

कामंप्रकामंपर्यातंनिकामेष्टंयथेप्सितं ॥ गोपंगोपालगोसंख्यगोधुर्गाभीरबहुवाः ॥ ५७ ॥
गोमहिष्यादिकंपादबंधनंदौगवीश्वरे ॥ गोमानगोमीगोकुलंतुगोधनंस्यद्गवांब्रजे ॥ ५८ ॥
त्रिष्वशितंगवीनंतद्गवोयत्राशिताःपुशः ॥ उक्षाभद्रोबलीवर्दकृपभोवृषभोवृषः ॥ ५९ ॥

आदिनाखराजाविकार्यहृणं । गोमान् । गोमी । द्वैराब्देगवीश्वरेगवांस्वामिनि । गोमंतौ । गोमिनो । गोकुलं । गोधनं । द्वेगवांब्रजे गोसंबंधिस
मूहे ॥ ५८ ॥ यत्रपुशगावआशिताः श्रीजिताः तत्स्थानंआशितंगवीने । एकं । त्रिपुलिगघये । "उक्षा । भद्रः । बलीवर्दः । "बरीवर्दः ।" कृपभः ।
वृषभः । वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान् । सौरभेयः । गो. । नव दृषभस्य । उक्षाणौ । अनङ्गहो । गात्रौ । “स्त्रियां अनङ्गहो । अनुङ्गुहीत्यपि ।” उक्षाण्यपभाणां संहतिः समूहोऽक्षकस्यान् । एकं । गवासंहतिः गव्या । गोत्रा । द्वे । वत्सानासह निर्वात्सक । धेनूनासंहतिर्येनुक । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥ महान्दृषोमहोक्षः । एक । “महादृषस्य ।” अचतुरेति साधुः । दृढोक्षः । जरद्वयः । द्वे दृढदृषभस्य । यन्मालाया । महोक्षः स्यादुक्षतरः स्काधिकः स्कथवाहकः । योऽन्यपङ्कद

अनङ्गान्सौरभेयोगैरुक्षाणां संहतिरौक्षकं ॥ गव्या गोत्रा गवां वत्सवन्वोर्वात्सक्येनूके ॥ ६० ॥
 दृषो महान्महोक्षः स्याद्दृढोक्षस्तु जरद्वयः ॥ उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तणकः ॥ ६१ ॥
 शकृत्क रिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरो समौ ॥ आर्षभ्यः पंडना योग्यः पंडोगोपतिरिदं चरः ॥ ६२ ॥

शनो वत्सः कूटो भग्नविषाणकदति । उत्पन्नः बलीवर्धभावं भग्न उक्षा जातोक्षः स्यान् । एकं । सद्योजातो दृषस्तणकः स्यान् । एकं ॥ ६१ ॥ शकृत्क रिः । वत्सः । द्वे । दम्यः । वत्सतरः । द्वे स्पटतारुण्यस्य । वत्सत्वत्पत्यमस्य वत्सतरः । पंडना गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः एक । पंडः । “पंडदत्यपि” गोपतिः । ददचरः । “ददरत्यपि” चीणिस्वेच्छाचारिणो दृषभस्य । पणोति ददाति गभं पंडः । दृषादृच्छया चरति ददचरः ॥ ६२ ॥

अस्य षष्ठस्य स्कंधे शेषवहः स्यात् । एकं । “खादादतिख्यातस्य” सास्त्रा । गलकबलः । द्वे गोः कंठलवमानस्य चर्मणः । “सांकळी. कांबळदतिख्या-
तस्य” । नस्ति तः । नस्योतः । “नस्तोपइत्यपि पाठः ।” द्वे स्यूतनासिकस्य । “वेसण्यावैलदतिख्यातस्य ।” नस्येनासारं धिऊतः रज्ज्वाप्रोतः नस्योतः ।
प्रष्ठवाद् । “पष्ठवाडितिरिफरहितमिति स्वामी ।” युगपार्धगः । द्वे दमनार्थयुग्येन सह स्कंधे बद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कंधकाष्ठस्य पार्श्वगच्छतीति युगपा-
र्धगः ॥ ६३ ॥ युगस्य बोढायुग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कंधे काष्ठमासज्यते स ग्रासंगः । तस्य बोढा ग्रासंग्यः । “लोढण्यावैलदतिख्यातः ।” शकटस्य

स्कंधदेशत्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकं बलः ॥ स्यान्नस्ति तस्तु न स्योतः प्रष्ठवाडयुगपार्धगः ॥ ६३ ॥

युगादीनां तु बोढारो युग्यप्रासंग्यशाकटाः ॥ खनति तेन तद्बोढाः स्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वहेधुर्यधौरयधुरीणाः सधुरंधराः ॥

बोढाशाकटः । एकैकं । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः सैरिकश्च स्यात् । यथाहलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य बोढा हलस्यायं वाहालिकः । एवं सी-
रेण खनति सीरस्य बोढा सीरस्यायं वा सैरिकः । सीरो हलस्य पर्यायः । द्वे “नागन्यवैलदतिख्यातस्य” ॥ ६४ ॥ धूर्वहः । धुर्यः । धौरयः । धुरीणः ।
धुरंधरः । पंच धुरंधरस्य । “धूर्वहशब्दो दोर्घादिः वोरुपधायादिति दोर्घः” ॥

एकधुरीणः । एकधुरः । प्रययएकामेवधुरंवहति । एकं । माहेयी । सौरभेयी । गोः ।
 उत्सा । माता । शृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी । अग्र्या । रोहिणी । नवकं गवि । गावो । मातरो । यागोपुत्तमासागो नचिकीत्येकं । “नचिकी । नचिकी
 गोरुत्तमानुचिकीसायक्रीतितीतिनाममाला । नीचिकानाचिकीचेतिद्विरूपकोशः” । नीचिश्चरतिनीचिकी । वर्णा ‘वयवप्रमाणा’ दीनाभिजात ।

उभवेकधुरीणैकधुरावेकधुरावेह ॥ ६५ ॥ सतुसर्वधुरीणः स्याद्योवैसर्वधुरावहः ॥
 माहेयीसौरभेयीगौरुत्तामाताचशृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुन्यग्र्यारोहिणीस्यादुत्त
 मागोपुनैचिकी ॥ वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥ द्विहायनीद्वि
 वर्षागौरैकाब्दात्त्विकहायनी ॥ चतुरब्दाच्चतुर्हायण्येवंत्र्यब्दात्रिहायणी ॥ ६८ ॥

शबलीधवलादयोगवासंज्ञाः । शबलीचित्रवर्णा । “शबलापि ।” धवलीशुक्लवर्णा । “धवलापि ।” आदिनाकपिलापाटलेत्यादि । अवयवभेदान्
 लंबकणोवक्रशृंगीत्यादि । “प्रमाणभेदान्दीर्घाखर्वावामनीत्यादि ।” एकैकं ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वेवर्षप्रमाणमस्याः सागौर्द्वि
 हायनी । एक । एकाब्दागौः एकहायनी । एकं । चतुरब्दागौः चतुर्हायणी । एकं । त्रिवर्षात्रिहायणीस्यान् । एकं ॥ ६८ ॥

वरा । वंध्या । द्वे “वांश्चदतिख्यातायाः ।” अवतोका । “वतोकेत्यपि ।” स्वद्रर्भा । द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । मृतवत्सालवद्गर्भतिमाला । एष भोगभैरुनायं आक्रातासंधिनी । सधागर्भाधानमस्त्यस्याः संधिनी । एकं । वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनीवेहदित्युच्यते । एकं । तांतस्त्रियां । विहंतिगर्भवे दत्त । वेदहृयोपगतेतिभागुरि ॥ ६९ ॥ प्रजनेगर्भपहणेकाल्याप्राप्तकालासागौरुपसर्था । एक । बालाचासौगर्भिणीचबालगर्भिणीसाप्रष्ठोही । “प दोहीत्यपिपाठः । तत्रपृषादरादित्वान्लोपः । ” एकं । अचंडी । सुकरा । द्वेअकोपनाया । बहुसूतिः । परेष्टुका । द्वेबहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिर

वशाबंध्याः वतोकातस्वद्रर्भायसंधिनी ॥ आक्रांताष्टपभेणायवेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्थाप्रजनेप्रष्ठोहीबालगर्भिणी ॥ स्यादचंडीतुसुकराबहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

चिरप्रसूतावष्कर्यणीधेनुः स्यान्नवसूतिका ॥ सुव्रतासुखसंदोद्यापीनोक्षीपीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

प्रसूता । वष्कयणी । “वष्कयिणीत्यपि । वष्कयस्त्वेकहायनोवत्सदतिशाकटायनः” । द्वेदीर्घकालेनप्रसूतायाः । धेनुः । नवसूतिका । द्वेनूतनप्रसूतायाः । सुव्रता । सुखसंदोद्या । “सुखसंदोद्येत्यपि” । द्वेसुशीलायाः । “मिसकीनदतिख्यातायाः” । पीनोक्षी । पीवरस्तनी । द्वेस्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥

द्रोणस्त्रीरा । द्रोणदुःखा । द्वेद्रोणपरिमितदुग्धदात्र्यां । बंधकं आधिसत्रस्थिताऋणशुद्धिपर्यंतत्तमर्णगृहेहोहनाथस्थापितेतियावत् । साधेनुष्या । ए
कं । बंधकं स्याद्विनिमयदतिविश्वः । यावत्पर्येषप्रसूयते सा समासमीनेत्येकं प्रचाक्षर ॥ ७२ ॥ ऊधः । आपीनं । द्वेगोखनस्य । “कांसदतिख्यातस्य ।”
ऊधः सातंछीबं । शिवकं । कीलक । द्वेगवांबंधनार्थनिखानस्य काष्ठस्य । “मेढ्रदतिख्यातस्य” । दाम । संदानं । द्वेबंधनरज्जोः । “दावेदतिख्या
तायाः ।” संदीयतेष्वध्यतेऽनेन संदानं । दामनांतं । स्त्रियांनुदामा । दामनौ । पशुरज्जुः । दामनी । “बंधनीत्यपि पाठः” । द्वे यस्यामेकस्यांबहुमंथियु

द्रोणक्षीराद्रोणदुग्धाधेनुष्याबंधकेस्थिता ॥ समांसमीनासायैवप्रतिवर्पप्रसूयते ॥ ७२ ॥
ऊधस्तुल्लीवमापीनंसमौशिवककीलकौ ॥ नपुंसिदामसंदानंपशुरज्जुस्तुदामनी ॥ ७३ ॥
वैशाखमंथमंथानमंथानोमंथदंडके ॥ कुठरोदंडविष्कंभोमंथनोर्गर्गरीसमे ॥ ७४ ॥

तायांबहुवोबुधाबध्यतेतस्यारज्जोः । “दावणदतिख्यातायाः ।” चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥ वैशाखः । मथः । मंथानः । मंथाः । मंथदंडकः । पंच
मंथनदंडस्य । “द्वेदतिख्यातस्य ।” मथाः । मंथानो । कुठरः । “कुठरदतिपठनुकुटकीदित्ये । वाहुलकादरः ।” दंडविष्कंभः । द्वे यत्रमंथदंडोवध्यते
तस्य स्तंभस्य । “पुसकखाबदतिख्यातस्य ।” मंथनी । गर्गरी । द्वे मथ्यमानदविपात्रस्य । मथेतस्यामथनी । कलशीत्यपि पाठः ॥ ७४ ॥

उट्टः । क्रमेलकः । मयः । महाङ्गः । चत्वारिउट्टस्य । उट्टस्यशिशु करभदत्येकं । दारवैःकाष्ठमयैः पादबंधनैरुपेताः करभाः शृङ्खलकाः स्युरेकं ॥ ७५ ॥
 अजा । छागी । हे "शेळीदतिख्याताया." शुभः । तुभः । स्तभः । स्तभः । सुभश्चेत्यपि । "अजः । पचकमजस्य । "बोकडदति,
 स्यात्तस्य ।" मेट्टः । उरभः । उरणः । ऊर्णयिः । मेघः । दृणिः । एडकः । "सप्तकमेडह एडकादितिख्यातस्य ।" अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदतः ॥ ७६ ॥ उ

उट्टेक्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ॥ करभाः स्युः शृङ्खलकादारवैः पादबंधनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥ मेहोरश्नोरणीयुमेपट्टणयएडके ॥ ७६ ॥
 उट्टोरश्नाजवंदेस्याट्टोरकैरश्नकाजकं ॥ चक्रीवंतस्तुवालेशारासभागर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वेदेहकः सार्थवाहो नैगमोवाणिजोवणिक् ॥ पण्याजीवोत्थापणिकः क्रयविक्रयिकश्चसः ॥ ७८ ॥

ट्टाणां वंदे ओट्टकं । उरभ्राणां वंदे ओरभ्रकं । अजानां वंदे आजकं । क्रमादेकैकं । चक्रीवान् । बालेयः । रासभः । गर्दभः । खरः । पंचगर्दभस्य । "गाढवदति
 स्यात्तस्य" ॥ ७७ ॥ वेदेहकः । सार्थवाह । नैगमः । निगमोवाणिजेपुर्यामितिविश्वः । वाणिजः । वणिक् । पण्याजीवः । आपणिकः । क्रयविक्र
 यिक । अट्टे क्रयविक्रयार्थां वर्तमानस्य । "वाणीदितिख्यातस्य । वणिक्स्त्रिया । वणिज्यायापुमान्वाणिजिके च हरिणांतरदिति विश्वः ।" वणिजो ॥ ७८

पिकेता । विक्रयिकः । द्वे वप्रपात्रादिदत्त्यातन्मूल्यगृहृतः । “विकणारादितिर्यातस्य । विक्रयेण जीवति विक्रयिकः ।” कायिकः । द्वे
मूल्येन वपनादिगृहृतः । “विक्रतेनेणागदतिप्रसिद्धस्य । कयेण जीवति विक्रयिकः ।” वाणिज्यं । “वाणिज्यमपि । दूतवाणिगभ्यांचेतियः ।” वाणिज्या ।
द्वे वाणिजाकर्मणि । “वाणिपणादितिर्याते । वाणिजाकर्मवाणिज्यं ।” मूल्यं । वस्तु । अवकयः । त्रयं विक्रेयवस्तुनां मूल्यस्य । “मोलदतिर्यातस्य” ।
तस्य यन्मिध्वलुनामिगिनिवस्तः ॥ ७९ ॥ नीवी । “नीवीरित्यपि ।” परिषण । मूलधनं । कयविकयादिव्यवहारयन्मूलधनंतस्य । भांडवलदति

विक्रेतास्याद्विक्रयिकः कायिकः कायिकः । वाणिज्यं तु वाणिज्यास्यान्मूल्यं वस्तुप्यवकयः ॥ ७९ ॥ नीवीपरिष
णां मूलधनं लाभोऽधिकं फलं ॥ परिदानं परवर्तते नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥ पुमानुपनिधिन्यासः प्रतिदानं तदपणं ॥

तस्यातस्य । नीवीशी । परिषण्यतेऽर्थाथप्रयुज्यते परिषणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालंतरेण सलाभः स्यात् । “एकं । नफादित्यादिर्यातस्य ।”
परिदानं । “प्रतिदानमित्यपि ।” परीवर्तः । “परिवर्तदित्यपि ।” नैमेयः । “नैमेयोपि ।” निमयः । “विमयइत्यपि ।” चत्वारिपरिवर्तनस्य । “मोवद
लादतिप्रसिद्धस्य” मेदूत्रणिदाने । निमानं निमयः ॥ ८० ॥ उपनिधिः । न्यासः । द्वे निक्षेपस्य । “देव, पुरलेखेद्रव्यदतिप्रसिद्धस्य” स्यूतैतेषां भेदो
नास्ति । तस्यानिक्षेपस्य निक्षेपे भर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकं प्रतीपदानं प्रतिदानं ॥

संख्यार्थद्विवद्बुचनेस्तः । संख्यांतरार्थवर्तमानायाविशत्यादिसंख्यायाः द्विवचनेबहुवचनेअपिभवतइत्यर्थः । यथाद्विविंशती । गवांशतानि । “नि
 लोविंशतयइत्यादि । तामुविंशत्यादिपुनवतिपर्यन्ताःस्त्रियां । पंक्तिगिति । पंक्तिदशसंख्यातमारभ्यदशगुणउत्तरंयत्रतादृशंसंख्यानंकमात्शतसहस्रा
 दिस्यात् । पंक्तिदशाक्षरंछदोदशसंख्याबलित्वपिइतिविश्वः । यथादशगुणापंक्तिः शतंस्यात् । शतंदशगुणंसहस्रंस्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः ॥
 एकदशरानसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयःक्रमशः । अर्बुदमब्जंखर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तेस्यात् । जलधिश्चांत्यंमध्यपरार्द्धमितिवंशगुणोत्तराःसं
 ह्राः । संख्यायाःस्थानानांव्यवहारार्थकृताःपूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं । हुवयं । पाय्यं । इतित्रयंसमानार्थकं समानमर्थोयस्यतत् । परिमाणवाचक

संख्यार्थद्विवद्बुचनेस्तस्मात्सुचानवतेःस्त्रियः ॥ पंक्तेःशतसहस्रादिकमाद्दशगुणोत्तरं ॥ ८४ ॥
 यौतवंहुवयंपाय्यमितिमानार्थकंत्रयं ॥ मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्गुजापंचाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

मित्यर्थः । यौतवंओष्ठ्यांतवर्णं । पाय्यंतालव्यसंयुक्तांतं । तन्मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्भिद्यते । तुलामानंअंगुलिमानंप्रस्थमानंचेति । त्रिविधमित्यर्थः ।

एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्देः क्रमेणव्यवृद्धियते । “यदुक्त । ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः । आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याभिन्नानुस

र्वतइति ।” पंचगुजाः आधमापकः शास्त्रीयोमापकःस्यात् । यथाचशास्त्र पंचरूणालोमापइति । एकं । आधेतिविशेषणंद्विरूणलस्यराजतमाष
 स्यव्यारुत्यर्थं । तस्यशास्त्रेप्रायशोव्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥

द्रव्यं । चिन्तं । स्वापतेयं । रिकथं । ऋकथं । धनं । वसु । हिरण्यं । द्रविणं । सुभ्रं । अर्थः । राः । विभवः । त्रयोदशवनस्य । तन्नअर्थादित्रयंपुंसि । राद्वयोर्विभवेस्वर्णेद्वित्रिद्वः । राद्यौ । रायः ॥ ९० ॥ कोशः । हिरण्यं । द्वे अपिचटिताद्यटितयोर्हिमरूपयोः । कोशस्तालव्यानिमृद्धन्यातोबाः । ताभ्याहमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताभाविंकतत्कुप्यस्यात् । एक । कुप्यद्दृष्ट्वादि । अर्थाद्विरण्यमरूप्यं चकुप्यं तद्वयंकुप्यमकुप्यं चआहतं “मुद्रितंचेत्” रूपं ।

द्रव्यंचिन्तंस्वापतेयंरिक्थमृकथं धनंवसु ॥ हिरण्यंद्रविणंद्युममर्थैरविभवाअपि ॥ ९० ॥
स्यात्कोशश्चहिरण्यंचहेमरूप्यैरुताकृते ॥ ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यंरूप्यंतद्वयमाहतं ॥ ९१ ॥
गारुत्मतंमरकतमदमगर्भेहिरिन्मणिः ॥ शोणरत्नंलोहितकःपद्मरागोऽथमौक्तिकं ॥ ९२ ॥

प्यं । “एकनाणेदतिख्यानस्य ।” रूपमाद्वन्यतेऽस्यरूप्यं । रूपदादाहतदतियन् । रूप्यस्यादाहतस्वर्णरजतंरजतेपिचेतिविश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं । मरकत । अदमगर्भः । हरिन्मणिः । चत्वारिंषाचदतिप्रसिद्धस्यमणेः । शोणरत्नं । लोहितकः । पद्मरागः । त्रीणिपद्मरागस्य । “माणीकइतिख्यातस्य” । मौक्तिकं ॥ ९२ ॥

मुक्ता । द्वे 'मोतीदतिप्रसिद्धस्य ।' 'मुच्यते शक्तिभिर्मौक्तिकं । विद्रुमः । प्रवालः । "द्वे पौवळे इति ख्यातस्य । छविप्रवालं ।" रत्नं । मणिः । द्वे अश्मजातो मरकतादौ मुक्तादिके पिवर्तते । तत्र मणि स्त्रीपुंसयोः । "स्त्रिया ङीपतोऽपि मणी ।" आदिशब्दा द्विद्रुमेऽपि । रमते स्मिन् रत्नं । कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागचमौक्तिकं । एतानि पंचरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णरजतं मुक्ता राजावर्तप्रवालक । रत्नपंचकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते इति वा । मुक्ता

मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंन्रपुंसकं ॥ रत्नं मणिर्द्वयोश्च मजातो मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं महार्कं ॥ तपनीयं शातं कुंभं गंगेयं भर्मकचूरं ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकांचने ॥ रुक्मं कान्तं स्वरं जांबूनदमष्टापदोऽस्त्रियां ॥ ९५ ॥

फलं हिरण्यं च वैद्र्यं पद्मरागकं ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा । प्रवालमुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वनेति ॥ ९३ ॥ स्वर्णद्विको न विंशतिः सुवर्णस्य । तत्र हे भर्मणी नीते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं छीबपुंसयोः । शातकौभमिति द्विरूपकोशः । कर्बूरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नवल्यां । कचूरं । कचूरः स्यात्सुमान्शत्या सुवर्णं पुंन्रपुंसकमिति मेदिनी । भर्ममित्यदंतमपि द्विरूपकोशे ॥ ९५ ॥

यदलंकाररूपमुवर्णनं शृंगीकनकमित्येकं । शृंगीतिप्रथमपि । यन्मालाभूषणं कनकशृंगीति । दुर्वर्णादिपचकं रजतस्य । “तत्र खर्जुरजहस्वोकारमि
ति रामनाथः ।” अविशब्दान्तरकलघोतमित्यपि ॥ ९६ ॥ रीतिः । आरकूटः । द्वे पित्तलस्य ” तत्र रीतिः स्त्रिया । रीतीत्यपि । आरकूटं पुंसि
स्त्रीष्वेच ।” तावकं । शुल्ब । म्लेच्छमुखं । द्यटं । “द्विटमपि ।” वरिटं । उडुबरं । “औडुबरं भवेत्तामेकलावौयज्ञशस्त्रिन इत्यजयः ।” षट्तावस्य ॥ ९७

अलंकारसुवर्णं यच्छृंगीकनकमित्यदः ॥ दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जुरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामयतावकं ॥ श्रुत्यं म्लेच्छमुखं द्यव रित्ते दुंबराणि च ॥ ९७ ॥
लोहोऽस्त्रीशस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं कालायसायसी ॥ अश्मसारोऽथ मंडूरं सिंहानं मपितन्मले ॥ ९८ ॥

लोहः । शस्त्रकं । तीक्ष्णं । पिंडं । कालायसं । “कृष्णायसमिति रत्नमाला ।” अयः । अश्मसारः । समलोहस्य । “अश्मसारं च शस्त्रकमित्यमरमा
ला ।” मंडूरं । सिंहानं । “सिंहानमित्यपि पाठः । सिंघानमित्यपि ।” द्वे लोहमलस्य लोहकीटद्वे तिरव्यातस्य । मंडूरं दुर्गमं मध्यं ॥ ९८ ॥

३० सर्वमपि ते जसं सुवर्णरजतादिकं लोहमित्युच्यते । “प्रज्ञायगिलौहमित्यपि” । यद्वासर्वस्वर्णादिते जसं लोहं च स्यात् । “ते जसो विकारस्तैजसं” यदुक्तं । सुवर्णरजतान्मरीतिः क्रां स्यंतथाचपु । सीमं कालाय संचेवमष्टोलोहानि च क्षतदति । अयस्तु विशेषाल्लोहसंज्ञं । अयसो विकारः फालाख्यः कुशी लः । रसः । मृतः । पारदः । “पाग्नः । रसैः पारदः प्रोक्तः पारतोपि निगद्यतदति तारपालः । पारतस्तु मनावपांडुः सूतस्तुरहितो मलात् । पारदस्तु मना

सर्वं च नैजमं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥ द्वारः काचोऽथ च पलो रसः
भूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥ गवलं माहिपं शृंगमभ्रकं गिरिजामले ॥

कुरीतः सर्वं तु ल्यगुणाः स्मृतादतिशब्दार्णवः” । चत्वारि पारदस्य । “पारादिति ख्यातस्य” ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृंगंतद्रवलमित्येकं । पारदो हि प्रायेण ग वलं निचाप्यते ततदभिधानं । अभ्रकं । गिरिजामलं । द्वे “अभ्रकदिति ख्यातस्य” । “अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकं । गिरिजं । अमलमितिकश्चित् । तन्मते व्रीणि । “गिरिजं गिरिजाबीजममलंगवलब्जमिति वाचस्पतिः”

स्रोतोऽजनं । स्रोतोऽजनं । कापोऽजनं । यामुने । चत्वारिंशोऽवीराजनस्य । "सुरमादितिख्यातस्य ।" घमुनास्रोतसो जातमंजनं स्रोतोऽजनं । सुवीरदेशो भवं
स्रोतोऽजनं । धन्वंतरिस्तु । अंजनं मेचकं कृष्णसोवीरस्यासुवीरजं । कापोतकं यामुनचस्रोतोऽजनमुदाहृतमिति ॥ १०० ॥ तुल्यांजनं । शिखिग्रीवं ।
बितुन्नकं । मयूरकं । कर्परी । पञ्चतुल्यांजनस्य । भोरचूददितिख्यातस्य । तुल्यक्षिरोगान्तुल्यं । तुल्यचतदंजनं च । दार्विकादारुहरिद्रा तत्काशोद्भू

स्रोतोऽजनं तु सौवीरं कापोनां जनयामुने ॥ १०० ॥ तुल्यांजनं शिखिग्रीवं बितुन्नकमयूरकं ॥
कर्परीर्दार्विकाकायोद्भवं तुल्यं रसांजनं ॥ १०१ ॥ रसगर्भताक्ष्यशैलंगंधाश्मनितुंगंधिकः ॥
सौगंधिकश्च द्रुप्याकुलात्यौतुकुलत्थिका ॥ १०२ ॥

ब । तस्याः काथे "समभागेन अजादुग्धेन" संस्कृतं तुल्यं तुल्यांजनं रसांजनं नादिसंज्ञं स्यात् । "दार्विकेत्यपि ।" रसांजनं ॥ १०१ ॥ रसगर्भं । ताक्ष्यं
शैलं । त्रीणि । केचिन्तुल्यं रसांजनमिति समस्तं पठेत् । गंधाद्रमा । गंधिकः । "गंधकइत्यपि ।" सौगंधिकः । त्रीणि गंधस्य । चक्षुष्या । कुलात्ती ।
कुलत्थिका । त्रयं । "तुल्यविशेषस्य निष्ठासुरमादितिख्यातस्य ।" चक्षुषेहिता चक्षुष्या । कुलेतिष्ठति नित्यं निष्ठासुरमादिति कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

रीतिपुष्पं । पुष्पकेतु । पुष्पकं । “वैष्णवकमित्यपि” कुसुमांजनं । चत्वारिसंतमपिचलादुत्पन्नस्य” जस्ताचैफूलइतिख्यातस्य ।” पुष्पकेतु । उदंतं
 स्त्रीबे । पिंजरं । पीतनं । तालं । आलं । “अलं । हरितालमलंतालवर्णकंनटभूषणमितिमाधवः ।” हरितालकं । पंचहरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं । अ
 र्थं । गिरिजं । अश्मजं । शिलाजतु । पंचशिलाजतुनः । “शिलाजितइतिख्यातस्य” । अर्थात्तरसायनार्थंभिरर्थं । शिलायांस्त्रबल्लाक्षाकृतिंत्वाच्छि
 लाजतु । बोलः । गंधरसः । “रसगंधइतिस्वामी । राजदंतादित्वात् ।” प्राणः । पिडः । गोपरस । पंचगंधरसस्य । “रक्त्याबोळइतिख्यातस्य” । गोपः । रसश्चेति

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमांजनं ॥ पिंजरपीतनं तालमलं च हरितालके ॥ १०३ ॥
 गैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥ बोलगंधरसप्राणपिडगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

डिंडीरोऽब्धिकफः फेनः सिंदूरनागसंभवं ॥ नागसीसकयोगेष्ट्वंप्राणित्रपुपिच्छं ॥ १०५ ॥

पृथगपि । अत्रगोसइतिमुकुटः । गांजलंस्थिति । घातकर्मणि । गोपइतिस्वामी । गधप्रचानोरसोस्यगंधरसः ॥ १०४ ॥ डिंडीरः । “डिंडीरइत्यपि” हिंडिरइति
 शब्दरत्नावल्यां । अब्धिकफः । फेनः । त्रयं । सागरमलाख्यस्य । समुद्रेफेनस्य । सिंदूर । नागसंभवं । द्वे । सिंदूरइतिख्यातस्य । “नागासीसांसांभवोऽस्यना
 गसंभवं । नागं । सीसकं । योगेष्टं । वप्रे । “वर्द्धमितिमुकुटः । द्युवर्द्धने । दधिवपिभ्यांरन्” । चत्वारिसीसस्य । “शिशोइतिख्यातस्य” । त्रयं । सिं-

रंगं । बभ्रं । चत्वारिंशे । “कथिलइतिव्याते ।” पिचुः । तूलः । द्वे कार्पासस्य । कर्मलोत्तरं । कुलुभं । वह्निशिखं । महारजनं । चत्वारिकुसुंभ-
स्य । रज्यते बभ्राद्येनेरजनं । महश्चतद्रजनचमहारजनं ॥ १०६ ॥ मेपकंबलः । ऊर्णायुः । द्वे कंबलस्य । ऊर्णायुः । ऊर्णयुः । ऊर्णयुः । शश-
लोच । द्वे शशलोचः । मधु । क्षौद्रं । माक्षिक । त्रीणिमधुर्नः । आदिनाभ्रमरपौत्तिकादिग्रहणं । मधुच्छिदं । सिक्कयकं । द्वे “मेणइतिव्यातस्य” ।

रंगवंगेअथपिचुस्तूलोऽथकमलोत्तरं ॥ स्यात्कुसुंभवह्निशिखंमहारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
मेपकंबलऊर्णायुःशशोर्णशशलोमनि ॥ मधुक्षौद्रंमाक्षिकादिमधुच्छिद्रंनुसिक्कयकं ॥ १०७
मनःशिलामनोगुप्तामनोवहानागजिब्हिका ॥ नैपालीकुनटीगोलायवक्षारोयवाग्रजः ॥ १०८ ॥

मधुनाउच्छिद्यतेमधुच्छिदं ॥ १०७ ॥ मनःशिला । “मनःशिलइतिद्विरूपकोश ।” मनोगुप्ता । मनोवह । नागजिब्हिका । चत्वारिभेनःशिला-
याः । “मनःशब्दवाच्याशिलामनःशिला ।” नैपाली । कुनटी । गोला । त्रीणिनेपालदेशोद्भवायांमनःशिलायां । सतैकार्थादित्येके । यवक्षारः ।
यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः । त्रीणिदधयवाङ्कुरेभ्योजायमानस्यक्षारभेदस्य । “जवखारदतिख्यातस्य । सर्जिकाक्षारः । सृजिकाक्षारदतिराभनाथः । कापौतः । सुखवचकः । त्रीणिक्षारभेदस्य । “सजीखारदतिख्यातस्य ” । सर्जिकादग्वाक्षार्थनियःससर्जिकाक्षारः । सौवर्चक । रुचकं । द्वेक्षारभेदस्य । “संचळखारदतिख्यातस्य” । प्रागुक्तमपि क्षारप्रसगात्पुनरुक्तं । पंचापिसर्जिकाक्षारस्येतिसुभूत्यादयः । त्वकूक्षीरी । वंशरोचना । “वंशलोचनेतिहमचंद्रः” । द्वे

पाक्योथसंज्ञिकाद्वारःकार्पातःसुखवर्चकः॥ सौवर्चकंस्याद्रुचकंत्वक्दीर्घशरीचन॥१०९॥
शिग्रुजंश्चेतमरिचंमोरंमूलमैक्षवं॥ ग्रंथिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरइत्यपि॥११०॥

पुनरन्यस्यौपधिविशेषस्य “वंशलोचनइतिख्यातस्य” । त्वक्क्षीरीवराजाशुभावंशक्षीरीचवैणवोक्तिकोशांतर ॥ १०९ ॥ शिमुज । श्वेतमरिचं । द्वेसौभाजनबीजस्य “ । शेदग्याचेर्वीइतिख्यातस्य ” । दधुसवंधिमूलकंभोटंस्यात् । एकं । “ दधुमूलस्य ” । मंथिकं । पिप्पलीमूल । चटिकाशिरः । “ चटकाशिरदतिहेमचंद्रः । चटकाशिरद्व । चटका । शिरः । इतिपृथगपि । शिरोनापिप्पलीमूलइतिमेदिनी ” । त्रयपिप्पलीमूलस्य । “ पिप्पलीमूलइतिख्यातस्य ” ॥ ११० ॥

गोलोमी । भूतकेशः । द्वे " जटामांसीदतिप्रसिद्धायाः " । गोरिवलोमान्यस्याः सागोलोमी । पत्रांगं । रक्तचंदनं । द्वेरक्तचंदनसदृशस्पर्शरक्तसारस्य ।
 " कृष्णशिसवः पतंगदतिचक्ष्मातस्य । पत्राण्यमेऽस्य पत्रांगं । " त्रिकटु । द्र्युषणमिति द्विरुपकोशः । " व्योष । त्रीणि शृंठं पिप्पली मरीचाना
 समानाद्वारस्य । त्रिकला । " तृफला । तृफला त्रिकला चेति त्रिकांशेषः । " फलत्रिकं । द्वेहरीतक्या मलकविभीतकफलानां स माह्वारस्य ॥ १११ ॥
 ॥ इति वैश्ववर्गः ॥ शूद्रः । अवरवर्णः । दण्डः । जयन्यजः । चंडालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तमभिव्याप्य वैश्यमाणां अंबष्ठकरणाद

गोलोमी भूतकेशो नापत्रांगं रक्तचंदनं ॥ त्रिकटुद्र्युषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकं ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥
 अयश्शूद्रवर्गः ॥ ॥ शूद्राश्चावरवर्णाश्च दण्डाश्च जयन्यजाः ॥ आचंडालास्तु संकीर्णा अंबष्ठकरणादयः ॥ १॥
 शूद्राविशोऽस्तु करणोऽवष्टो वैश्याद्विजन्मनोः ॥ शूद्रास्तत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

यः । " आदिना उपादयः । " संकीर्णाः । प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः । एकं ॥ १ ॥ शूद्राश्च जातिरंगनाचिद्वैश्यः तयोः सुत इति वैश्यमाणेनान्वयः सुक
 रणइत्येकं । सनुलेखनवृत्तिः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽंबष्ठः । सतुचिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रः । सतुशस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वै
 श्याज्जातो मागधः । सतुराजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैक ॥ २ ॥

अर्यावैरया । वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिपः । अस्य ज्योतिषं शाकुनं शाखं च स्वरशाखं च जीविका । अर्यां क्षत्रियातस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य वृत्तिः पार्षिकादिः । क्षत्तागौ । ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जातः भूत इत्युच्यते । तस्य गजवधनमश्वानां वाहनं कर्मसारथेरित्यादिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो यो माहिष्यद्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु । रथकर्म यधनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण यउत्पादितः स चंडालः स्यात् । “चां

माहिपोर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्यां शूद्रयोः सुतः ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहकोविशः ॥ ३ ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करणायस्य संभवः ॥ स्याच्चंडालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

कारुः शिल्पोसंहतैस्ते द्वयोः श्रेणिः सजानिभिः ॥ कुलैकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

बाल इत्यपि । “नृत्तचैर्लेनियमांसेः श्मशानेतस्य जीविनमित्येकैकं ॥ ४ ॥ कारुः । शिल्पी । द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कलासांस्त्वस्य शिल्पी । “तक्षाच सखीपुंसलिङ्गः । एकं । कुलकः । “कुलिकः । कुलिको नागभेदे स्याद्भुभेदे कुलसत्तम इति मेदिनी” कुलश्रेष्ठी । द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य । शिल्पिभे बानाह । मालाकारः । मालिकः । द्वे “माळी इति प्रसिद्धस्य ।” पुष्पमालापण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥

कुंभकारः । कुलालः । “द्वे कुंभकारदितिव्यातस्य ।” पलंगः । लेपकः । द्वे गृहादौलेपकारस्य । “गंवडीदत्यादिव्यातस्य ।” तंतुवायः । “तंत्र
वायः । तंत्रवायः । तंत्रवापदतिओष्ठ्यातोपि ।” कुविदः । “कुपिदइत्यपि । कुपक्रोदे ।” द्वे पटानां निर्मातरि । “कोठीइतिख्याते” तंतुनवायः । सौचि
कः । द्वे कचुक्यादेर्निर्मातरि । “शिपीइतिख्याते ।” सूत्र्यावानं शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रंगाजीवः । चित्रकरः । द्वे “चित्तारी. रंगरीइत्यादिव्यातस्य ।”
रंगं ध्वेतपोतरक्तादिकमाजीवति रंगाजीवः । शस्त्रमार्जः । असिधावकः । द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविनः । “शिकलगारदितिव्यातस्य ।” पादूकृत् । चर्म

कुंभकारः कुलालः स्यात्पलंगं डस्तुलेपकः ॥ तंतुवायः कुविदः स्यात्तन्त्रवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

रंगाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ॥ पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

नाडौयमः स्वर्णकारः कलादोरुक्मकारकः ॥ स्याच्छांखिकः कांवविकः शौल्विकस्तान्त्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

कारः । द्वे “वाभारइतिख्यातस्य” पादू. पादघ्राणिकरोति पादूकृत्तात । व्योकारः । लोहकारकः । द्वे “लोहारदितिव्यातस्य । व्योइत्यंब्यं यलोहबीजवा
चीति श्रीभोजः” ॥ ७ ॥ नाडौयमः । स्वर्णकारः । कलादः । रुक्मकारकः । चत्वारिस्वर्णकारस्य । “सोनारदितिव्यातस्य” । शांखिकः । कांवविकः । द्वे शंखव
ल्यादेः कर्तारि । कंकणकार “कासार” इतिख्याते । शौल्विकः । तान्त्रकुट्टकः । “ताबटदितिव्यातस्य” शुल्बंताम्रतट्टनं शिल्पमस्य शौल्विकः ॥ ८ ॥

तक्षा । वर्द्धकिः । त्वष्टा । रथकारः । काष्ठतद् । पंच वर्द्धके । “सुतारदतिख्यातस्य” । वर्द्धयति छिनत्तिकांश्च वर्द्धकिः । तक्षाणो । त्वष्टारौ । काष्ठतक्षो
 तितनूरुरेतिकावतद् । काष्ठतक्षो । ग्रामाधीनोयस्तक्षासपामतक्षदत्येकं । “गावचासुतारदतिख्यातस्य” । ग्रामकौटाभ्यांचतक्षणदतिटच् । अनधीन
 कः । स्वाधीनोयस्तक्षासकौटतक्षः स्यात् । एकं १ ॥ क्षुरो । मुंडो । निपातः । अंतावसायी । पंच । नापितस्य । “नाहावीदतिख्यातस्य”
 निर्णेजकः । रजकः । द्वे वस्त्राणां यावकस्य । “परोटदतिख्यातस्य” । शौद्धिकः । मंडहारकः । द्वे सुराजीविनः । “कलालदतिख्यातस्य” । शुंडासुरासा

तस्यानुवर्द्धकिस्त्वष्टारथकारस्तुकाष्ठतद् ॥ ग्रामाधीनोग्रामतक्षःकौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥ क्षुरीमुंडीदि
 वाकीर्तिनापितावसायिनः ॥ निर्णेजकः स्याद्रजकः शौद्धिको मंडहारकः ॥ १० ॥ जाबालः स्यादजाजी
 वोदेवाजीवस्तुदेवलः ॥ स्यान्मायाशांबरीमायाकारस्तुप्रतिहारकः ॥ ११ ॥

अजाजीवः । द्वे अजापालस्य । “मंडपाळ. मंडक्या. धनगरदतिख्यातस्य” । देवाजीवः । “देवाजीवीत्यपि” देवलः । द्वे देवसेवोपजीविनः । “गुरव.
 देवळीदतिख्यातस्य । देवलक्षणयातस्वलातीतिदेवलः” । माया । शांबरी । द्वे इंद्रजालस्य । “गारुडदतिख्यातस्य” शंबराख्यस्यासुरस्येयं शां
 बरी । मायाकारः । प्रतिहारकः । “प्रातिहारकदत्यपि । द्वे मायाविनः । गारुडीतिख्यातस्य” । प्रतिहारोव्याजः प्रयोजनमस्य । सतथा ॥ ११ ॥

शैलाली । शैलूयः । जायाजीवः । कृशाश्वी । भरतः । “भारतइत्यपि । कृशाश्वेनचयत्थात्किनटसूत्रमधायत । रगावताराशूलूपानटाभरतभारताव
तिवाचस्पतिः ।” नटः । पदंनटेषु । “नटवाडतिख्यातेषु ।” नटतिनृत्यतिनटः । चारण । कुशीलवः । द्वे कथकानाननटविशेषाणां । “कुत्सितंशी
लमस्यस्यकुशीलवः” ॥ १२ ॥ मारुगिकाः । मौरविकाः । द्वे मृदगवादनकुशलानां । “मृदंगी पखवाजीइतिख्यातानां ।” पाणिवादाः । पाणि
घाः । द्वे येपाणिनिलेनेवपाण्यंतरेमृदगादिष्वनिमनुकुर्वन्तितेषां । “हाताचेतालधारीइतिख्यातानां ।” वेणुधमाः । वेणविकाः । द्वे वेणुनादिना । ‘पवे

शैलालिनस्तुशैलूपाजायाजीवाःकृशाश्विनः ॥ भरताइत्यपिनटाश्रयास्तुकुशीलवाः ॥ १२ ॥
मारुगिकामौरविकाःपाणिवादास्तुपाणिघाः ॥ वेणुधमाःस्युर्वैणविकावीणावादास्तुवैणिकाः ॥ १३ ॥
जीर्वान्तकःशाकुनिकोद्वैवागुरिकजालिकौ ॥

करीइतिख्यातानां ।” वेणुधमाआदंतः सोमपावत् । वीणावादाः । वेणिकाः । द्वे वीणावादनंशिल्पमेषां । “विणेकरीइतिख्यातानां” ॥ १३ ॥ जी
वातकः । “जीवंतिकइत्यपि ।” शाकुनिकः । द्वे पक्षिणाहंतरि । “पक्ष्याचापारीइतिख्याते ।” वागुरिकः । जालिकः । द्वे जालिनमृगान्बध्नतः ।
वागुरामृगबंधनी तथाचरतिवागुरिकः ॥

वैतंसिकः । कौटिकः । मांसिकः । त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य । “खाटकी इति ख्यातस्य । वितंसेन मृगपक्ष्यादिवंधनोपायेन चरति त्रैतंसिकः । मांसं पृथगनस्य मांसिकः” ॥ १४ ॥ भृतकः । भृतिभुक् । कर्मकरः । चत्वारि वेतनोपजीविनः । “चाकर मज्जूडति प्रसिद्धस्य ।” भृतिवतं । भृतिवेतनं भुंक्ते भृतिभुक् । वार्ताविहः । वैवधिकः । “विवधिक इत्यपि ।” द्वे वार्तायावाहके । “कावह्या इति ख्याते ।” विवधः पर्याहारः । तं वहति वैवधिकः । भारवाहः । भारिकः । “द्वे ओझे करी इति ख्यातस्य । भारोति नांतोप्यन्यत्र” ॥ १५ ॥ विवर्णः । पामरः । नीचः । प्राकृतः । पृथ

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं च ॥ १४ ॥ भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिको पिसः ॥ वार्ताविहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथक् जनः ॥ निहीनोपसंज्ञो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥ भृत्यं दासे रदासे यदा संगोप्य कचेटकाः ॥ नियोज्य किं कर प्रैष्य भुजिष्य परिचारकाः ॥ १७ ॥

क्जनः । निहीनः । अपसदः । “अपरो ददति भरतमालार्या ।” जाल्मः । क्षुल्लकः । “क्षुल्लकश्चिपुनी चैत्य इति अभसः ।” इतरः । दशनी च स्य ॥ १६ ॥ भृत्यः । दासेरः । दासेयः । दासः । “दाश इति तालव्यां तोपि ।” गोप्यकः । चेटकः । “चेटक इत्यपि” । नियोज्यः । किंकरः । प्रैष्यः । प्रैष्य इत्यपि । “भुजिष्यः । परिचारकः । एकादशदासस्य । प्रैष्यः प्रादूहो ढेति वृद्धिः ॥ १७ ॥

पराचिंतः । “पराजितोऽपि । परैराजीयतेस्म ।” परिस्कंदः । “परिस्कंदः । परेश्वेतिपत्वं । परेश्वेतिपत्वं । परिस्कन्नः । परिस्कन्नश्चइत्यपि” परजातः । परेधितः । च
 त्वारिपेणसंबर्धितस्य । परैराजीयतेवर्धयतेपराचिंतः । मंद । तुदपरिभृजः । “घञितुंदपरिमाजोऽपि ।” आनृत्यः । शीतकः । अलसः । अनुष्णः ।
 यदुअलसस्य । अलसमस्सस्यअलसः । अर्शआशब् । “अलसएवआलस्य । त्वार्थेव्यञ्च् । अणिआलसइत्यपि” ॥ १८ ॥ दक्षः । चतुरः । वे

पराचिंतपरिस्कंदं परजातपरैधिताः ॥ मंदस्तुंदपरिभृजआलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८ ॥

दक्षेनुचतुरपेशलपटवः सूत्यानउष्णश्च ॥ चंडालपुवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निपादश्चर्पचर्वितेवासिचंडालपुक्कसाः ॥ भेदाः किरातशबरपुलिंदाः स्लेछजातयः ॥ २० ॥

शलः । पटुः । सूत्यानः । उष्णः । पटुदक्षस्य । “उष्णत्वंशीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युष्णः ।” चंडालः । पुवः । मातंगः । दिवाकीर्तिः । जनंगमः । “ज
 लंगमइत्यपि” ॥ १९ ॥ निपादः । श्वपचः । “श्वपाकइत्यपि” अंतैवासी । चंडालः । पुक्कसः । “पुक्कसः श्वपचैऽघमइतिमेदिनी” दशचंडालस्य ।
 अत्रावातरभेदोऽस्ति किंचित्सोनादृतः । किरातादयस्तयोऽस्लेछजातयश्चंडालानां भेदाः । किरातिशरायुकिरातः । अरण्यचराण्ये । “पुलिंदव. क. व्यते
 म्लेछेपुलिंदोऽपि निगद्यतदतितारपालः” ॥ २० ॥

ध्यायः । मृगयधानीयः । मृगयुः । लुब्धकः । चत्वारिध्यायस्य । विव्यतिमृगान्व्याधः । कौलेयकः । सारमेयः । कुक्कुरः । “कुक्कुर इत्यनादिकोशः । कुक्कुर इति गजमुकुटः ।” मृगदशकः ॥ २१ ॥ शुनकः । भपकः । श्वा । सप्तशुनकस्य । श्वानौ । “कुक्कुर म्नुशुनिः श्वानः कपिलो मूलः शुन इति वाचस्पतिः ।” योगितः प्रायोगेण उन्मत्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् । “अलर्क इति मुकुटः ।” एकं । यो मृगया कुशलः श्वासविश्वकट्टुरित्येकं । ‘पारवीकु

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपिसः ॥ कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदशकः ॥ २१ ॥
 शुनको भपकः श्वा स्यादलर्कस्तनयौ गितः ॥ श्वा विश्वकट्टु मृगया कुशलः सरमाशुनी ॥ २२ ॥
 विटचरः सूकरो ग्राभ्यो वर्क रस्तरुणः पशुः ॥ आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगयास्त्रियां ॥ २३ ॥

त्रादितिख्यातस्य । विश्वकंदते । कदिआच्छोने” शुनी सरमास्यात् । एकं । सरमादेव शुनी । सामान्याभिधानं तूपचारान् ॥ २२ ॥ योषाम्यः सूकरः स विटचरः स्यात् । एकं । “गायडुकर इति ख्यातस्य । यस्तरुणः पशुरजाडिः सर्वर्करः । एकं । वकरा इत्यादि ख्यातस्य तरुणपशुमात्रस्य ।” आच्छोद न । मृगव्य । आखेटः । मृगया । चत्वारिषा पद्धेः । “शिकारी इति ख्यातायाः । मृगयास्त्रिया” ॥ २३ ॥

लुब्धयोगालुब्धकमंबंधादक्षिणारुर्दक्षिणेपार्श्वेऽरुर्द्वर्णमन्यसकुरंगकोदक्षिणेर्मास्यात् । एकं । “पचाद्यच्चिचोरदत्यपि” एका
 गारिकः । स्तेनः । दस्युः । तस्करः । मोपकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः । परास्कंदिः । पाटच्चरः । “पाटच्चरइत्यपि” । चोरजीर्णपटयोः पटच्चरइतिनामानुशा
 सनं” । मलिम्बुचः । दशचोरस्य । चौरिका । “चौरिकेत्यपि” । स्तेन्य । स्तेयं । स्तेयं स्तेन्यं च चौर्येत्याच्चौरिकाचौरिकेस्त्रियाभितिवाचस्पतिः” ।

दक्षिणारुर्लुब्धयोगादक्षिणेर्माकुरंगकः ॥ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥ २४ ॥
 प्रतिरोधिपरास्कंदिपाटच्चरमलिम्बुचाः ॥ चौरिकास्तेन्यचौर्येचस्तेयंलोम्ब्रंतुतद्धने ॥ २५ ॥
 वीतंसस्तूपकरणंबंधनेमृगपक्षिणां ॥ उन्माथः कूटयंत्रस्याद्वागुरामृगमृगबंधनी ॥ २६ ॥

चौर्य । त्रीणिस्तेयस्य । चौरस्यभावः चौरिका । चौर्यबंधनं लोम्ब्रं स्यात् । ‘लोत्रं । लोत्रमश्रुणिचोरितइतिविश्वः । लोतमितिजटाधरः । एकं ॥ २५ ॥
 मृगपक्षिणांबंधनमिति तं यदुपकरणं पाशजालादि सवीतंसदत्येकं । “वितंसदत्येकं” उन्माथः । कूटयंत्रं । द्वेमृगपक्षिबंधनार्थं छलेन यद्यंत्रं निवेश्य
 तेतत्र । “सांपळाइतिख्याते” । वागुरा । मृगबंधनी । द्वेजालीकृतरज्जुविशेषे । “मृगांचिजाळेंइतिख्याते” ॥ २६ ॥

शुल्वं । “ शुल्वेत्यपि । ङीपतापि ” वराटकं । रज्जुः । वटी । गुणः । पंच रज्जोः । “ भुवदोरी चण्डादतिव्यातायाः । ” तत्रवराटकोस्त्रियां । रज्जुः स्त्रियां । वटीत्रिपु । रज्जुःशुल्वावराटोनेतिरत्नकोशः । “ शुष्यं वटाकरदतिस्त्रामिपाठः । ” प्रहेःकूपासलिलमध्ववाहनेयेनतस्मिन्ग्रन्थे । “ राहाट्, लाटदतिव्याते । ” उद्धाटनंघटीयंत्रचेतिद्वयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ वेमा । “ वेमदत्यपि ” । वायददः । “ वापदंडदत्योष्ठयमध्योपि ” । द्ववस्त्रव्यूतिदंड

शुल्वं वराटं कंस्त्रीतुरज्जुःस्त्रिपुवटीगुणः ॥ उद्धाटनं घटीयंत्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ ३७ ॥
पुंसि सेवेमावायदंडः सूत्राणि नरितंतवः ॥ वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्येषु संलेप्यादिकर्मणि ॥ ३८ ॥

स्य । “ कोष्ठ्याचैर्घोटदतिव्यातस्य ” । वयतितंतूनेनेवेमा । वेमानौ । ऊयतेइतिवायः । वानं तदर्थोवायदंडः । तालंब्यमध्यः । सूत्राणि । तंतवः । द्वे “ सूतदतिव्यातस्य । सूत्रतंतुरितिसमस्तं हारावल्यां ” । तंतुः पुंसि । वाणिः । व्यूतिः । “ व्युतिरिति द्विरूपकोशः । विशिष्टाऊतिर्व्यूतिः । ” द्वे तंतुवा नस्य । “ विण्णैर्दतिव्यातस्य ” । लेप्यं मृदापुत्तलिकादिकरणं । आदिनाकाष्ठपुत्तलिकाकर्मगृह्यते तत्रपुत्तमित्येकं । “ यदुक्तं । मृदावादारुणावाथव सेणाप्यथचर्मणा । लोहरत्नेः कुनंवापिपुत्तमित्यभिधीयतइति ” ॥ ३८ ॥

यस्य दंतादिभिः कृतापुत्रिकापाचालिकास्यात् । "पंचालिकेत्यपि" । पंचभिर्वर्णैरल्यते भूप्यते । घञ् । एक । बाहुली इति ख्यातस्य । "पुत्रइवेतिकन् ।
 दंतो गजदंतः । आदिना चर्मलेत्यादिपहणं । जनुलाक्षा तद्विकारो जनुपु । एकैकं । त्रपु जनुनो. बुक्त् ॥ २९ ॥ पिटकः । पेट
 कः । पेटा । "पेटेति मुकुटः । "पीठेति स्वामी" । मंजूया । चत्वारिंशत्तालंकारादिस्थापनार्थकृतायामंजूयायाः । "पेटो इति ख्यातायाः ।" आपो
 पेटारि कायापरो महत्यामिति स्वामी । विहंगिका । भार्याष्टिः । द्वेशिक्याधारलुगुहस्य । "खुंटी इत्यादि ख्यातस्य" । इयभारो ब्राह्मणार्थचतुर्वहिकेति

पांचालिकापुत्रिकास्याहखदंतादिभिः कृता ॥ जनुत्रपुविकारितुजानुपंत्रापुपंत्रिपु ॥ २९ ॥
 पिटकः पेटकः पेटां मंजूपाथविहंगिका ॥ भार्याष्टिस्तदालं विशिष्यं काचोथपादुका ॥ ३० ॥
 पादूरुपानस्त्रोसैवानुपदीनापदायता ॥

सभ्या । शिष्या । भारस्वधयाहयोर्लुगुहडिति द्विविधाः । विहंगमेत्यपि पाठः । तस्याभारयष्ट्यामालंवेततस्तदालं विशिष्यकाच स्यात् । काचः शिष्येभ्य
 णैर्नेत्ररोगभेदे मृदं तदिति विश्वः । द्वे आलबमानस्यरज्जुपंजरस्य । "शिक इति ख्यातस्य" । पादूका ॥ ३० ॥ पादूः । उपानत् । त्रयमपि स्त्रिया पादत्राण
 स्य । "जोडा इति ख्यातस्य" । सैवोपानत्पदायता पादायामेन बद्धा अनुपदीना । एक । "बाह्वा इति ख्यातस्य" ॥

नभी । वधू । वरत्रा । त्रयं चर्ममय्यरज्ज्वाः । “वाधीतिख्यातायाः” अथादेस्ताडनीरज्जुः कशास्यान् । एकं । “जेरवंदतिख्यातस्य । आदिनाउट्टु
गर्दभचोरादिग्रहः” ॥ ३१ ॥ चांडालिका । “चंडालिकेत्यपि । “चंडालीतिपृथगपि । “चंडालवल्ली । त्रये
किनरीतिख्याताया अंत्यजवीणायाः । नाराची । एषणिका । द्वे त्वर्णकारणानाराचाकृतियालीहशलाकातत्र । “कांडा. तराजूइतिख्याते ।” शा
णः । निरुपः । कपः । त्रीणि त्वर्णादियत्रयवर्णेन परीक्ष्यते तस्याः शलाकायाः । “कसोटी. निसाणा इत्यादिख्यातायाः” ॥ ३२ ॥ ब्रश्वनः । पत्रपरशुः ।

नभीवधीवरत्रास्यादश्वादेस्ताडनीकशा ॥ ३१ ॥ चांडालिकतुकंडोलवीणाचंडालवल्ली ॥ नाराचीस्यादेपणिका
शाणस्तुनिरुपःकपः ॥ ३२ ॥ ब्रश्वनःपत्रपरशुरीपिकतूलिकासमेतैजसावर्तनीमूपाभस्त्राचर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

द्वे त्वर्णादिछेदनार्यस्य परशोः । “कानमइतिख्यातस्य” इपिका । “इपिका । इपीका इत्यपि” । तूलिका । द्वेशलाकाभेदस्य । “सळइइतिख्यातस्य” ।
तेजसं आवर्त्यते यस्य स तेजसावर्तनी । त्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषः मूपास्यात् “मसइतिख्याता । मुपा । मूपी । मुपी । मूपात्वावर्तनी मूपीतिशब्दाणां
वः । मूपसेय इत्यस्माद्विदाद्यङिह्रस्वादिरेपि । जह्रस्वामुपामुपी । “एक । भस्त्रा । चर्मप्रसेवक इत्यपि । “चर्मप्रसेवक इत्यपि ।” द्वे अभिज्वलनार्थस्य च
र्मप्रसेवकस्य । “भाताइतिख्यातस्य” ॥ ३३ ॥

आस्फोटनी । " लास्फोटनी । वेधनीतुलास्फोटन्यास्फोटनीत्यपदंशिकेतिवाचस्पतिः । " वेधनिका । द्वेमण्यादेर्वेधोपयुक्तस्यशस्त्रभेदस्य । " सा मतादतिख्यातस्य" । कृपाणि । कर्तरी । द्वेत्स्वर्णपात्रादिविच्छिद्यतेयेनतस्यकान्तदतिख्यातस्य । वक्ष्यादनी । वक्षभेदी । द्वेवक्षभेदनाथस्यशस्त्रभेदस्य । " बांकस. तासणीदतिख्यातस्य" । टंकः । " तंकद्वत्यपि" । पापाणदारण । द्वेपापाणदारणार्थस्यघनभेदस्य । " टाकादितिप्रसिद्धस्य" ॥ ३४ ॥ ककचः । करपत्रं । द्वेकाषादिविदारणार्थस्येकरवतदतिख्यातस्य । आरा । चर्मत्रभेदिका । द्वेचर्मखंडनार्थस्यशस्त्रभेदस्य । आरीदतिख्यातस्य । सूर्म । " सूर्मिरिति

आस्फोटनीवेधनिकारुपाणीकर्तरीसमे ॥ वक्ष्यादनीवक्षभेदीटंकःपापाणदारणः ॥ ३४ ॥

ककचोऽस्त्रोकरपत्रमाराचर्मप्रभेदिका ॥ सूर्मस्यूणायःप्रतिमाशिल्पकर्मकलादिकं ॥ ३५ ॥

प्रतिमानंप्रतिविंबंप्रतिमाप्रतियातनाप्रतिच्छाया॥प्रतिकृतिरचापुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानंस्यत् ॥ ३६ ॥

वा" । स्थूणा । अयःप्रतिमा । त्रयंलोहप्रतिमायाः । कलागीतनृत्यादिकंयत्कर्मतच्छिल्पं । आदिनारथकारादिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं । प्रतिविंबं । प्रतिमा । प्रतियातना । प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिः । अर्चा । प्रतिनिधिः । अष्टौप्रतिमायाः । " प्रतिकृत्यभीयतेऽभेनप्रतिमान । माङ्गमते" । प्रतिनिधिःपुंसि । उपमा । उपमानं । देउपमितकरणस्य । " भवेकर्णेच । येनोपमीयेतयाचोपमितिस्तयोरेतेनामनीद्वत्यर्थः । केचिन्तुपूर्वाच्चितेद्वत्याहुः" ॥ ३६ ॥

समादिसप्तक्रं समांतरस्य । 'सहमानेनवर्ततेसमानमानमस्येतिसमासादयःउत्तरपदेस्थिताःसदृ
शपर्यायावाच्यलिङ्गाश्चस्युः । यथापितृनिभपुत्रः । नित्यसमासोयं । पित्रासदृशद्व्यर्थः । मातृनिभाकन्यामातुःसदृशीत्यर्थः । आदिनाभूनरूप
कल्यादिग्रहः । "यथापितृभूतःपितृरूपःपितृकल्पः"कर्मण्या । विद्या । भृत्या । भृतिः । भर्म । वेतनं ॥ ३८ ॥ भरणं । "भरणेत्यपि ।" भरणं । भू

वाच्यलिङ्गाःसमस्तुल्यःसदृशःसदृक् ॥ साधारणःसमानश्चस्युत्तरपदेत्वमी ॥ ३७ ॥ निभसंकाशनीका ।
शत्रुनीकाशोपमादयः ॥ कर्मण्यातुविद्याभृत्याभृतयोभर्मवेतनं ॥ ३८ ॥ भरणंभरणंमूल्यंनिर्वेशःपणइत्य
पि ॥ सुराहलिप्रियाहालापरिसुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमाप्रसन्नैराकादंबर्यःपरिसुता ॥ मदिराकश्यमद्येचा
प्यवदंशस्तुभक्षणां ॥ ४० ॥

ल्यं । निर्वेशः । पणः । एकादशवेतनस्य । सुरा । हलिप्रिया । हाला । परिसुत । वरुणात्म
जा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमा । प्रसन्ना । दरा । कादंबरी । परिसुता । मदिरा । कश्यं । मद्यं । त्रयोदशमद्यस्य । कदंबेजातोरसःकादंबस्तंरातिकादंबरी ।
तत्रगौडीपैटीचमाध्यंविज्ञेयात्रिविधासुरेतिवचनात् । सुरादिद्वयगौड्यादि त्रिविधमद्यस्य । शेषंमद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थयद्गंजनंभ
क्ष्यतेसोवदंशइत्येकं । "भजितचणकादि भक्षणस्य ।" ॥ ४० ॥

शुंढापानं । मदस्थानं । द्वे मद्यगृहस्य । “शुंढा । पान । इति पृथगपि । शुंढापानगृहेमता । अप्यंबुहस्तिनीविश्याहस्तिहस्तसुरासुचेति मेदिनी । शुंढा
 पि जलहस्तिन्यामदिराकरिहस्तयोरिति विश्वः । पानं पीति भाजनरक्षणे इति मेदिनी ।” मधुवारः । मधुक्रमः । द्वे मधुपानपरिपा
 त्याः “मधुनोवारः समयः मधुवारः ।” मध्वामवः । माधवकः । मधु । माध्वीकं । “मार्द्धीकमित्यपि । मृद्धिकाद्राक्षा तस्याः विकारः । तस्य विकारः
 त्यण् ।” चत्वारि मधुक्रुप्योद्भवस्य मद्यस्य ‘द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतं । मार्द्धीकमिति पाठे भव्यादि द्वयद्राक्षारसस्य ।” तत्र माध्वीकं मधुचद्वयोः न किंतु

शुंढापानं मदस्थानं मधुवारामधुक्रमाः ॥ मध्वासवो माधवको मधुमार्द्धीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥

भैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ ॥ संधानं स्यादभिषवः किं प्वं पुंसितु न ग्रहः ॥ ४२ ॥

छांविण्व ॥ ४१ ॥ भैरेय । आसवः । सीधुः । “तालव्यादिरपिरीधुरिति । यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । भैरेयं धातकी पुष्पगुहधानां बुसंह
 तमिति माघयः । तथापि भेदमनाहृत्योक्तं “त्रयमिक्षुराकादिजन्यस्य मद्यविशेषस्य । सीधुरस्त्रिया । आसवः पुंसि । मेदकः । द्वे सुराजल्कस्य ।
 मद्यभेदस्येत्येके । “जगलो मदनद्भुमे । मेदके पिष्टमयेचेति कोशातर” । संधानं । अभिषवः । द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशकुण्डिकं दीर्घकालं यत्संधीय
 ते तन्मयेत्येके । किं प्वं । “कण्वमित्यपि ।” नग्रहः । द्वे तंडुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य । “मत्तनग्रकृताब्धानस्येत्यन्ये ।” नग्रहौ ॥ ४२ ॥

सुरायामंडअथभागःकारोत्तरः । “कारेणक्रिययाउत्तरःकारोत्तरः” । एकं । आपानं । पानगोष्ठिका । द्वेपानार्थायाःसभायाः । “आ
संभूयपिबंत्यत्रआपानं” । चपकः । पानपात्रं । द्वे” मयपात्रस्य । चपकोऽस्त्रोसुरापात्रोमधुमयप्रभेदयोरितिमेदिनी” । सरकः । अनुतर्पणं । द्वे मद्य
पानस्य । अपिराब्दात्सरकोप्यस्त्रीसरकं वानानुतर्पेन्निरत्नकोराः । सरकःसीधुषानेक्षुशीधुनेमयभाजनद्वयजय.” ॥ ४३ ॥ धूर्त्तः । “धार्तद्वयपि

कारोत्तरःसुरामंडआपानंपानगोष्ठिका॥ चपकोऽस्त्रोपानपात्रंसरकोप्यनुतर्पणं ॥ ४३ ॥
धूर्त्तैःक्षदेवकितवोऽस्यधूर्त्तैर्घृतकृतसमाः॥ स्युर्लभकाःप्रतिभुवःसभिकाद्यतकारकाः॥ ४४ ॥

पाठः । धावनेनआर्त्तः । अक्षदेवी । कितवः । अक्षधूर्त्तः । घृतकृतः । पंच घृतकृतः । “सौगदीवाज. जुवेवाजदतिख्यातस्य ” अक्षैर्वीव्यतिअक्षेदे
वी । दन्तः । लयकः । प्रतिभूः । द्वे ऋणादौप्रतिनिधिभूतस्य । “जामीनदतिख्यातस्य । प्रतिप्रतिनिधिर्भवनिप्रतिभूः” सभिकाः । द्यूतकारकाः ।
द्वयं येघृतंकारयंतितेषां । “सभाघृतमाश्रयत्वेनास्यास्सिसभिकः” ॥ ४४ ॥

यूतः । अक्षवती । केतयः । पणः । चत्वारिधूतस्य । “अक्षा.पाशकाः सत्यस्यांसाअक्षवती ।” पणः ग्लहः । इति द्वे धूतजयेयत्भाषाबन्धेन पाशतस्य ।
 अक्षः । देवनः । पाशकः । नयं शशिपरिणयेनेहेतुभूतस्य पाशस्य । “कासेदतिख्यातस्य” ॥ ४५ ॥ शारीणामितस्तोनयनेपरिणायइत्येकं । अत्रि
 यामित्यस्य अटापट्टेनशब्देनसंबंधः । अटापट्टं । द्वे शारीणामाधारस्यकोष्ठकयुक्तस्यब्रह्मदेवः । “सारीपट्टतिख्यातस्य ।” शारयस्तु

धूतोस्त्रियामक्षवतीकैतवंपणइत्यपि ॥ पणोऽक्षेपुग्लहोक्षस्तुदेवनाः पाशकाश्चेत्ते ॥ ४५ ॥
 परिणायस्तुशारीणांसमंतान्नयनेस्त्रियां ॥ अष्टापदशरिफलंप्राणिर्धूतंसमाब्ध्यः ॥ ४६ ॥

काष्ठादिरचितोयूतोपकरणविशेषः । प्राणिर्धूतंप्राणिनामेषकुंकुटादीर्नाभूतंमिथोयुद्धलक्षणः कौट्टाविशेषः । “अप्राणिभिः कृतंयत्तुतल्लो
 केधूतमुच्यते । प्राणिभिः कियतेयत्तुस विज्ञेयः समाब्ध्यदंत्युक्तेः । एक ॥ ४६ ॥

अनकपाचिह्निगभेदविधानाभावात्तामपूर्णत्वंपरिहरति । उक्तादिति । अत्रशूद्रवर्गयोगिकाः कुंभकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुराणादिषु पुंस्ये
वभूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेवलिङ्गे उक्तानिर्दिष्टास्तेऽन्योन्यत्रस्वीत्वादिविशिष्टे विशिष्टांताद्धर्म्यान् विशिष्टानां विशेष्यधर्म
त्वाह्निगान्तरेस्त्रीलिङ्गादावप्युहनीया । अपिशब्दात्तद्वत्त्वात् अयिकरणकुलालादयो जातिवचनानुसिद्धिर्वाच्यवततद्विज्ञेयं यस्यावयवशक्यएवाथोबुध्य

उक्ताभूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्नेऽत्रयौगिकाः ॥ ताद्धर्म्यादन्यतोवृत्तावस्थालि
गांतरेपिते ॥ ४७ ॥ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ ॥ इत्यमरसिंहकृतौ ना
मालिङ्गानुशासने ॥ द्वितीयः कांडोभूम्यादिः सांगएव समर्थितः ॥ १ ॥ ॥ ४८

तेसयौगिकः । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्यसमुदायशक्तिमन्त्रिणार्थोबुध्यतेसत्त्वः । तत्रयौगिकोलिङ्गांतरे यथाकुंभकारी स्त्री । कुंभकारकुलं । एवंमा
लाकारी । मालाकारं । अणंतत्वात्स्त्रियांङीप् । अयौगिकोयथा । करणी । कुलाली । अबजान्तरस्त्रीविषयादितिङीप् ॥ ४७ ॥ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥
॥ श्रीमत्समरविवेके महेश्वरेण विरचित एवायं भूम्यादिद्वितीयः कांडः समाप्तः ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥

इत्यमरकोशेमटीकोद्वितीयकांडः समाप्तः

अथामरकोशसटीकतृतीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ अथ तृतीयकांडो व्याख्यायते । तत्र वक्ष्यमाणवर्गनाह । विशेष्यनिघ्नैरिति । सामान्येसाधारणत्वात्सामान्याख्येस्मिन्कांडिविशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यस्त्रीदारादिपूर्वाकृतदधीनलिगवचनेः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथासंकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथानानार्थैः अनेकार्थैर्मुवर्तमानैर्निकलोकादिभिः अव्ययेराडादिभिलिगसंग्रहैः स्त्रियामीदूद्विरामेकाजित्यादिभि रादिशब्दान्नामसंग्रहैश्च लंकारोफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामकावर्गाः वक्ष्यन्तइति शेषः । ते च वर्गाः स्वतंत्रानेत्याह । वर्गसंश्रयायेति । वर्गः संश्रयायेपाते । पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबन्धिनएवेत्य

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥ लिगादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्येवर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥
स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं चाहरैः प्रस्तुतं पदैः ॥ गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

र्थः ॥ १ ॥ इह शान्तेरूपादिभेदेनैव प्रायशो लिगनिर्णयः तद्वदेवात्रापि वर्गैस्तथादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह । स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादिभ्युक्तेः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथास्यु । विशेष्ययादृशो लिगवचनेनादृशलिगवचनाएव भवेयुरित्यर्थः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृतिनीस्त्री । सुकृतिनोदाराः । सुकृति कुलं । इव्यंदं इति द्विशिष्टो यथा । दं हिनीस्त्री । दं हिनीदाराः । दं हि कुलं । क्रियावचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा । पाचिकास्त्री । पाचकादाराः । पाचकं कुलं ॥ २ ॥

सुरुती । पुण्यवान् । धन्यः । अयं भग्न्यसंपन्नस्य । “धन्याधात्र्यामलक्योः स्याद्धन्यपुण्यवतित्रिविविधमेदिन्यो । सुकृतमस्यास्ति सुकृती ।”
 सुहृदयः । सुहृदयः । सुहृदयः । सुहृदयः । “आशयः स्यादभिप्रायेमानसाधारयो रपीति मेदिनी ।” सुहृदयः । “सहृदय इति
 महेच्छः । महाशयः । द्वे उदारचित्तं यस्य तस्य दयालोः ।” अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान् । हृदयिक इत्यपि । “द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य । महोत्साहः । महोद्यमः । द्वे दुरोपेपिकृत्येऽध्यव
 पाठः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान् । हृदयिक इत्यपि । “द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य । महोत्साहः । महोद्यमः । द्वे दुरोपेपिकृत्येऽध्यव
 सितक्रियस्य । “महानुद्यमोऽस्य महोद्यमः ।” ३ ॥ प्रवीणः । निपुणः । अभिज्ञः । विज्ञः । निष्णातः । शिक्षितः । वेदानिकः “ब्रीह्यादित्वाष्टानि

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेश्चस्तु महाशयः ॥ हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥
 प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ॥ वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥
 पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥ दक्षिणीयो दाक्षिणाहः स्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

विज्ञानिक इत्यपि । कृतमुखः । कृती । कुशलः । दशप्रवीणस्य । “कृतं कर्म प्रशस्तमस्य कृती” ॥ ४ ॥ पूज्यः । प्रतीक्ष्यः । द्वे एतल्लक्ष्यं । भक्तिः प्र
 तीक्ष्यपुकुलोचितोति । सांशयिकः । संशयापन्नमानसः । द्वे संशयमापन्नमानसं यत्र स्थापनावदौ तस्य । तथा च संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिक
 इति दीक्षिताः । संशयमापन्न इति ठञ् । दक्षिणीयः । दक्षिणाहः । दक्षिण्य इत्यपि । “दाक्षिण्य इत्यपि” त्रीण्यो दक्षिणामर्हति तस्य ॥ ५ ॥

वदान्यः । “वदन्यइत्यपि” स्थूललक्ष्यः । “स्थूललक्षइत्यपि” दानशौडः । बहुप्रदः । चत्वारिदानशूरस्य । “मांयाचस्वेतिवदतिवदान्यः । स्थूले
महद्विलक्ष्येतेस्थूललक्ष्यः ।” जैवातृकः । आयुष्मान् । द्वे “जैवातृकः पुमान्सोमेकपकायुष्मतोस्त्रिवितिविश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायु
ष्मान् ।” अंतर्वाणिः । शास्त्रविद् । द्वे शास्त्रज्ञस्य । “अंतर्वाणयति । वणशब्दे ।” ६ ॥ परीक्षकः । कारणैरर्थनिश्चायकस्य ।

स्युर्वेदान्यस्थूललक्ष्यदानशौडावहुप्रदे ॥ जैवातृकः स्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तुशास्त्रविद् ॥ ६ ॥
परीक्षकः कारणैकोवरदस्तुसमर्द्धकः ॥ हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमनात् हृष्टमानसः ॥ ७ ॥
दुर्मनाविमना अंतर्मनः स्यादुत्क उन्मनाः ॥ दक्षिणे सरलोदारौ सुकलोदाहभोक्तरि ॥ ८ ॥

“करणैश्चरतिकारणिकः ।” वरदः । समर्द्धकः । द्वे वराणां दातरि । हर्षमाणः । विकुर्वाणः । प्रमनाः । हृष्टमानसः । चत्वारिहृष्टचेतसः । “प्रकटं म
नोयस्य प्रमनाः ।” ७ ॥ दुर्मनाः । विमनाः । अंतर्मनाः । त्रीणि सांतानि व्याकुलचेतसः । “दुःस्थितं मनोऽस्य दुर्मनाः ।” उत्कः । उन्मनाः । द्वे उ
त्कंठितस्य । “उद्धतं मनोऽस्य उन्मनाः ।” दक्षिणः । सरलः । उदारः । त्रयं सरलस्य । दक्षतिवर्द्धते कज्वाशयत्वाद्दक्षिणः । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र
सुकलइत्येकं ॥ ८ ॥

तत्परः । प्रसितः । आसक्तः । श्रीणि “ तत्परं उक्तं मेयस्य तत्परः ।” इष्टार्थोयुक्तः । उत्सुकः । द्वे अभिमतार्थे सोयोगस्य । प्रसितासक्ताविष्टाउद्युक्तइति पाठे आविष्टान्तं चतुष्कमासक्ते । “पंचावितत्परपर्यायाइत्येके” प्रतीतः । प्रथितः । ख्यातः । विज्ञातः । विश्रुतः । विख्यातस्य । “प्रथनेस्मप्रथितः । प्रथप्रख्याने” ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः । आहतलक्षणः । “आहितलक्षणइत्यपि” । द्वे शौर्यादिभिः ख्याते । “लक्षणं नाम्नि चिह्नैवेति विश्वः । आहतमभ्यस्तलक्षणमस्य । आहतं गुणिते पि स्यादिति विश्वः ।” यल्लक्ष्यं । ककुत्स्थइत्याह तल्लक्षणोभूदिति । इभ्यः । आभ्यः । धनी । श्रीणि “ इ

तत्परे प्रसितासक्तविष्टार्थोयुक्तउत्सुकः ॥ प्रतीते प्रथितस्यातवितविज्ञानविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते सुकृतलक्षणाहतलक्षणौ ॥ इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूनायिको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥ अधिकर्द्धिः सचृद्धः स्यात्कुटुंबव्यापंतस्तुयः ॥ ११ ॥

भ्योधनवतीभ्यानुकरणं सल्लकीतराविति हेमचंद्रः । बटुधनमस्य धनी । ” स्वामी । ईश्वरः । पतिः । ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः । नायकः । नेता । प्रभुः । परिवृढः । अधिपः । दशप्रभोः । ईशितारो । अधिभूवो । नेतारो । अधिकर्द्धिः । सचृद्धः । द्वे सुसंपन्नस्य । “अधिकाक्रद्विर्यस्य अधिकर्द्धिः ।” कुटुंबव्यापृतः ॥ ११ ॥

अभ्यागारिकः । उपाधिः । त्रीणिकुटुंबोपपादिव्यापापयुक्तस्य । “अभ्याहारेनियुक्तः अभ्यागारिकः ।” उपाधिर्नित्यं पुंसि । अंगान्यवयवाः रूपं लावण्यं वरैरंगरूपैरुपेतोयः ससिंहहननदत्त्येकं ॥ १२ ॥ यः सत्त्वसंपदाव्यसेनप्यक्षुब्धं मनः सत्त्वं तत्संपत्त्या संपन्नः सन्कार्यं करोति स निर्वायदत्त्येकं । “निर्वायदत्त्यपि । संपन्नदत्त्यत्र संयुक्तदत्तिपाठः ।” अवाक् । मूकः । द्वे “मूयते बध्यते वागस्य” मनोजवसः । “मनोजव इत्यपि । मनोजवपितृसधर्माणद्

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयं ॥ वरांगरूपोपेतोयः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥ निर्वायः कार्यकर्तायः संपन्नः सत्त्वसंपदा ॥ अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥ सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कैकुदः ॥ लक्ष्मीवौ लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्निस्त्रयस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥ स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥ स्वतंत्रापावतः स्वैरी स्वच्छंदो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

तिनाममाला । “पितृसन्निभः । द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे आदरपूर्वकमलं कृतां कन्यां यो ददाति स कैकुद इत्येकं । “कुकुद इत्यपि” लक्ष्मीवान् । लक्ष्मणः । श्रीलः । “श्लील इत्यपि ।” श्रीमान् । चत्वारि लक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः । द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः । कारुणिकः । कृपालुः । सूरतः । “सूरत इत्यपि” । चत्वारि दयाशीलस्य । स्वतंत्रः । अपावतः । स्वैरी । “स्वैर इत्यपि” स्वच्छंदः । निरवग्रहः । पंचत्वच्छंदस्य । “स्वः आत्मा तंत्र प्रधानं यस्य स्वतंत्रः ।” ॥ १५ ॥

परंतत्रः पराधीनः । परवान् । नाथवान् । चत्वारिपराधीनस्य । “परः स्वाम्यस्यास्ति परवान् ।” परवन्तौ । अधीनः । निघ्नः । आयत्तः । अस्वच्छंदः ।
 गृहकः । पञ्चकमधीनमात्रे । “नस्वच्छंदोऽस्यास्वच्छंदः ।” नवानामेकार्थत्वमित्येके ॥ १६ ॥ खलपूः । बहुकरः । द्वे संमार्जनादिकारिणः । स्व
 लंबत्वंपुनातिमार्जयति खलपूः । खलप्वौ । दीर्घसूत्रः । चिरक्रियः । द्वेयः स्वल्पकालसाध्यं चिरणकरोति तस्यालसविशेषस्य । चिरेण क्रियाऽस्य

परतंत्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि ॥ अधीनो निघ्न आयत्तः स्वच्छंदो गृह्यकोप्यसौ ॥ १६ ॥
 खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥ जाल्मो समीक्ष्यकारी स्यात्कुंठो मंदः क्रियासुयः ॥ १७ ॥
 कर्मक्षमो लंकर्मणिः क्रियावान् कर्मसूदनः ॥ सकर्मः कर्मशीलो यः कर्मभूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

चिरक्रियः । जाल्मः । अंसमीक्ष्यकारी । द्वे योगुणदोषानविमृश्यकरोति तस्य । यः क्रियासु मंदोऽलसो मोबासकुंठित्येकं ॥ १७ ॥ कर्मक्षमः । अलंक
 मीणः । द्वे कर्मणिशक्तस्य “कर्मणे क्रियायै अलंसमर्थः अलंकर्मणिः ।” कर्मसुयं युक्तः स क्रियावान् । एकं । कर्मः । कर्मशीलः । द्वे नित्यं कर्मण्येव
 दत्तस्य । त्रियानुकारि । कर्मशूरः । कर्मठः । द्वे प्रयत्नेन य आरब्धं कर्म परिसमापयति तस्य “कर्मणि घटने कर्मठः ।” ॥ १८ ॥

लुब्धः । अभिलाषुकः । नृणक् । श्रीणि अभिलाषशीलस्य । "लुब्धतिस्मलुब्धः ।" पंचापिलुब्धस्येतिकेचित् । नृणजैः । लोलुपः । लोलुभः ।
 द्वे अतिनृणशीलस्य । "गर्हितंलुपतिलोलुपः ।" ॥ २२ ॥ सोन्मादः । "उन्मदइतिस्मादइतिचापाठः । मुअतिशयितउन्मादोऽस्य । "उन्मदिणुः ।
 द्वे उन्मादशीलस्य । अविनीतः । समुद्धतः । द्वे दुर्विनीतस्य । "नव्यनायिअविनीतः ।" प्रसक्तः । शौडः । उत्कटः । क्षीबः । "क्षीबन्निनिनातोप्यस्ति ।"

लुब्धोभिलापुकस्तृणकसमौलोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥ सोन्मादस्तन्मदिणुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥
 मत्तेशोडोत्कटत्पीचाः कामुकैकमिताः नुकः ॥ २३ ॥ कर्मः कामयिताः भीकः कर्मनः कामनोऽभि
 कः ॥ विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

चत्वारिमत्तस्य । "उत्कटस्तीव्रमत्तयोरितिहैमः ।" कामुकः । कामिता । कामिता । अभीकः । कर्मनः । कामनः । अभि
 कः । नव कामुकस्य । अनुकामयते अनुकः । अभीकोदोषमध्योऽहस्वमध्यश्च । विधेयः । विनयग्राही । वचने स्थितः । आश्रवः । चत्वारिवचनेषां द्वि
 णि । "प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधानुशक्यः विधेयः । वचने निष्ठतिस्मवचने स्थितः । तत्पुरुषे कर्तृत्यलुक् ।" ॥ २४ ॥

वश्यः प्रणेयोनिभृतविनीतप्रतिश्रुताः समाः ॥ पृष्टेयुर्णां विद्यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्वितः ॥ २५ ॥
 स्यादपृष्टतुशालीनो विलसो विस्मयान्वितः ॥ अर्धैरकतरस्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥ आ
 शंभुराशंसितरिगृहचालुर्गृहीतरि ॥ श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतया लुप्तप्राप्तुके ॥ २७ ॥
 रः । ईषदर्थे च निकोः क्रोदेशः । "चलः" । "चलुरित्यपि" भीरुः । "भीतइत्यपि" भीरुकः । भीलुकः । चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥ आशंसुः । आ
 शंसिता । द्वे बालशरीलस्य । गृहचालुः । गृहीता । "गृहीतेत्यपि" द्वे ग्रहणशीलस्य । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिस्तया युक्ते श्रद्धालुरित्येकं । पतया लुः पा
 नुकः । द्वे पतनशीलस्य । "पतयति तच्छीलः पतया लुः" ॥ २७ ॥

लज्जाशीलः । अपत्रपिणुः । द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । “लज्जाशीलमस्यलज्जाशीलः । ”वंदारुः । अभिवादकः । द्वे वंदनशीलस्य । “वंदतेतच्छीलः वंदारुः । ”शारुः । यानुकः । हिंस्रः । त्रीणिहिंसाशीले । “शृणान्तिच्छीलः शारुः । ”वर्धिणुः । वर्द्धनः । द्वे वर्धनशीलस्य । “वर्द्धतेतच्छीलः । ”वर्द्धिणुः ॥ २८ ॥ उत्पतिणुः । उत्पतिता । द्वे उत्पन्नशीलस्य । “उत्पतितच्छीलः उत्पतिणुः । ” अत्रयेतृन्निणुञ्जल्लुकुक्करजित्यादयः प्रत्ययास्तेतच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुबोद्धव्याः । ताच्छील्येप्रयोगः प्रायेण । अलंकरिणुः । मंडनः । द्वे अलंकरणशीले । भूणुः । भविण्युः । भविता । त्रीणिभ

लज्जाशीलेऽपत्रपिणुर्वंदारुभिवादके ॥ शारुर्घातुर्कोहिंस्रः स्याद्वर्द्धिणुस्तुवर्द्धनः ॥ २८ ॥
उत्पतिणुस्तुत्पतितालंकरिणुस्तुमंडनः ॥ भूणुर्भविण्युर्भवितावर्तिण्युर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
निराकरिणुः क्षिप्तुः स्यात्सांद्रस्निग्धस्तुमैदुरः ॥ ज्ञातानुविदुरोविंदुर्विकसोतुर्विकस्वरः ॥ ३० ॥

वनशीले । वर्तिणुः । वर्तनः । द्वे वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिणुः । क्षिप्तुः । “क्षिणुरितिकेचित् । ”द्वेनिराकर्तरि । सांद्रोघनः सचासौस्निग्धश्चसांद्रस्निग्धः मैदुरः स्यात् । एकं । यल्लक्ष्यं । मैदुरमैदुरमवरमिति । ज्ञाता । विदुरः । विदुः । त्रयंज्ञातरि । “वेदनशीलः विदुरः । ”विकसो । “तालव्यांतोवि” विकस्वरः । “विकस्वरदत्यपि । ” द्वेविकसशीले ॥ ३० ॥

निमृतरः । धिमुमरः । प्रसारी । विमारी । चत्वारिंशत्प्रसरणीले । सहिष्णुरित्यादिश्रुत्वाश्माशीले ॥ ३१ ॥ क्रीधनः । अमर्षणः । क्रीपी । चीणिक्कोप
 शीः । "अयं कृष्यतिक्रीपी ।" चंद्रः । अत्यंतकोपनः । द्वेअतिक्रीयाशीले । जागरिता । द्वेजागरणीले । घूर्णितः । प्रचलायि
 नः । द्वेनिद्राघूर्णितस्य । घूर्णप्रमणं । "प्रचलाया जाताः स्येति प्रचलायितः ।" ॥ ३२ ॥ स्वमर्कः । रायालुः । निद्रालुः । चीणिनिद्राशीलस्य । "श
 यालुः स्यात् नगरे निद्राशीलं च कुंजं दति विश्वमेदिन्यौ ।" स्वमर्जो । निद्राणः । निद्रितइत्यपि "शयितः । द्वेसुप्तस्य । पराङ्मुखः । पराचीनः । द्वेवि

विस्त्वरो विस्तुमरः प्रसारी च विसारिणि ॥ सहिष्णुः सहनः संतानितिसुः क्षमिताक्षमी ॥ ३१ ॥

क्रीधनोऽमर्षणः क्रीपी चंद्रस्त्वत्यंतकोपनः ॥ जागरुको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

स्वमर्कश्चायालुर्निद्रालुर्निद्रांशचिंतोसमौ ॥ पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाहुः पयोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानं च निदेवद्यद्दुर्विष्वद्यद्दुर्विष्वगंचति ॥ यः सहंचितिसध्व्यद्दुःससतिर्यद्दुःयस्तिर्यंचति ॥ ३४ ॥

मुराग्य । "प्राचल्यनभिमुखी भवति मुखमस्य पराङ्मुखः ।" अवाहुः । आधोमुखः । द्वे "अवांचित्यधोमुखी भवति अवाहुः ।" अवांचौ ॥ ३३ ॥ योदेवानं
 च निगच्छति नृपं यतिशसेदयन्यद्दु । एकं । चान्ते । "श्रियादेवद्रीची" यो विष्वक्समतादृचति गच्छति स विष्वन्यद्दु "विष्वन्यद्दु इति तालव्यमध्योपि ।"
 श्रिया विष्वद्रीची । चान्ते एकं । यः सहंचति नृपं च निगच्छति सध्व्यद्दु । एकं । सध्वंचौ । "श्रियांसघ्रीची । यन्तिरोवक्रमंचति सतिर्यद्दु । एकं ॥ ३४ ॥

वदः । वदाश्च । वक्तः । घीणि वक्तारि । वागीशः । वाक्पतिः । द्वे अनत्रयोद्दामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः । “पटुरिति पृथगपि । वाग्मीपटोसुराचा
 धेइनिविश्वेदिन्यौ । वाग्मी । द्वे नेयायिकस्य । वाचोयुक्तीति वाग्दिगिति पठ्या अलुक् । “प्रशस्तावागस्य वाग्मी ।” वावदूकः । अतिवक्ता । द्वे
 बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः । वाचालः । वाचाटः । बहुगर्धवाक् । चत्वारि योबहुअबाण्यं वक्तितस्य । “जल्पाकी । षित्वात्त्रियांङीष्” इमु

वदोवदावदोवक्तावागीशोवाक्पतिः समौ ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूकोऽतिवक्तारि ॥ ३५ ॥

स्याजल्पाकस्तुवाचालोवाचाटोबहुगर्धवाक् ॥ दुर्मुखे मुखराबद्धमुखोऽशक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवागर्थवादीतुकद्वदः ॥ समो कुवादकचरो स्यादसौ म्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

म्यः । मुखरः । अथ दुर्मुखः । चयमनर्गलमुखस्य । “निर्दिशं मुखमस्य मुखरः । नवद्वं नियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः ।” शक्नुः । प्रियंवदः । द्वे मि
 ययादिनि । शक्नोति नक्तुमिति शक्तद्वित्वाभी । शक्नुवदिति सर्वधरः ॥ ३६ ॥ लोहलः । अस्फुटवाक् । द्वे अस्फुटवादिनि । “नस्फुटावागस्यास्फुट
 नाकृ” । गर्धवादी । कद्वदः । द्वे कुत्सितभाषिणि “गर्धवदनिगर्धवादी ।” कुवादः । कुचरः । द्वे दोषकयनशीले । “कुत्सितंचरनिकुचरः ।” असौ
 म्यस्वरः । अस्वरः । द्वे काकादिस्वरवदपसरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥

निमृतरः । निमृतरः । विसारी । चत्वारिप्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिपटुश्रमाशीले ॥ ३१ ॥ क्रोधनः । अमर्याणः । कोपी । त्रीणि कोप
शीलस्य । “अयं पुण्यतिकोपी । चंद्रः । अत्यंतकोपनः । द्वेअतिकोचशीले । जागरुक्कः । जागरिता । द्वेजागरणशीले । वर्णितः । प्रचलायि
तः । द्वेनिद्रार्णितस्य । पूर्णभ्रमणे । ‘प्रचलाया जाताः स्येति प्रचलायितः ।” ॥ ३२ ॥ स्वमक्र । शयालुः । निद्रालुः । त्रीणि निद्राशीलस्य । “श
यालुः स्यात्तज्जगरे निद्राशीले च कुंजगदनि विश्वमेदिन्यौ ।” स्वमज्जौ । निद्राणः । निद्रितइत्यपि शयितः । द्वेमुमस्य । पराङ्मुखः । पराचीनः । द्वेवि

विस्तृत्यरोविस्तृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥ सहिष्णुः सहनः क्षंतानि तिस्रः क्षमिताक्षमी ॥ ३१ ॥

क्रोधनोऽमर्याणः कोपी चंद्रस्त्वत्यंतकोपनः ॥ जागरुक्को जागरिता पूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

स्वमक्रशयालुर्निद्रालुर्निद्राणं शयितो समौ ॥ पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाडः प्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानं च निदेवयद् विष्वयद् विष्वगंचति ॥ यः सहां च निसध्यद् ससतिर्यद् यस्तिर्यंचति ॥ ३४ ॥

मुखस्य । ‘परांत्यनभिमुखी भवति मुखस्य पराङ्मुखः ।” अवाड् । आधोमुखः । द्वे “अवांचत्यधोमुखी भवति अवाड् ।” अवांचौ ॥ ३३ ॥ यो देवानं
च ति गच्छति पुं स यतिनाम देवच्यद् । एकं । चांति । ‘स्त्रियो देवद्वीची’ यो विष्वक् स मंतादृ च ति गच्छति स विष्वच्यद् “विष्वच्यद् इति तालव्यमध्योपि ।”
स्त्रियो दिप्यद्वीची । भांति एकं । यः सहां च नितुल्यं गच्छति स सध्यद् । एकं । सध्यंचो । “स्त्रियां सप्रीची । यत्तिरो वक्रमंचति सतिर्यद् । एकं ॥ ३४ ॥

वटः । वशाश्च । वक्ता । श्रीणिषकरि । यागीशः । वाक्पतिः । द्वे अनवयोद्धामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः । “पटुरितिपृथगपि । वाग्मीपटोसुराचा
येदतिविश्वमेदिन्यौ । वाग्मी । द्वे नेयायिकस्य । वाचोयुक्तीतिवाग्दिगितिपठ्याअलुक् । “प्रशस्तात्रागस्यवाग्मी ।” बावदूकः । अतिवक्ता । द्वे
बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः । वाचालः । वाचाटः । बहुगर्हवाक् । चत्वारि योबहुअवाच्यंवक्तिस्तस्य । “जल्पाकी । पित्वात्त्रियाङीष्” इमुं

वदोवटावदोवक्तावागीशोवाक्पतिःसमौ ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
स्याजल्पाकस्तुवाचाटोबहुगर्हवाक् ॥ दुर्मुखेमुखराबद्धमुखौशङ्कःप्रियंवदे ॥ ३६ ॥
लोहलःस्यादस्फुटवागगर्हवादीतुकद्वदः ॥ समौकुवादकुचरोस्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्यः । मुखरः । अबद्धमुखः । त्रयमनर्गलमुखस्य । “निर्दितंमुखमस्यमुखः ।” शङ्कः । प्रियंवदः । द्वे प्रि
यवादिनि । शङ्कोतिनकुमितिशक्तदित्वाभी । शङ्कदतिसर्वधरः ॥ ३६ ॥ लोहलः । अस्फुटवाक् । द्वे अस्फुटवादिनि । “नस्फुटाबागस्यास्फुट
वाक् ।” गर्हवादी । कद्वदः । द्वे कुत्सितप्राषिणि “गर्हवदतिगर्हवादी ।” कुवादः । कुचरः । द्वे दोषकथनशरीले । “कुत्सितंचरतिकुचरः ।” असौ
म्यस्वरः । अस्वरः । द्वे काकादिस्वरवत्पसरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥

रवणः । शब्दनः । द्वे शब्दशीलस्य । नांदीवादी । नांदीकरः । द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “नांदीवदतितच्छीलः नांदीवादी” आशीर्वचनसंयुक्तास्तुति
 र्धस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नांदीतिकीर्त्यत इति भरतः । जडः । अज्ञः । द्वे अत्यंतमूढस्य । यदुक्तं । इदं वा निदं वा सुखदुःखे वा न चेहयो मो
 हान् । विदति परशराजः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुष इति । यो वक्तुं श्रानुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्येडो मूकोऽस्मादिति वि
 ग्रहः । एडो बधिरः । त्रिलिंगोऽनेडमूकः स्याच्छेठे वा कृश्रुतिर्विजित इति भरतः ॥ ३८ ॥ तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । द्वे तूष्णीभावयुक्तस्य । “तूष्णींशीलं

रवणः शब्दनो नांदीवादी नांदीकरः समौ ॥ जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुं नाशिक्षिते ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नम्रो
 वासादिगंवरे ॥ निष्कांसितो वरुष्टः स्यादपथ्यस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यादापितः साधितः समौ ॥

यस्य तूष्णीशीलः । नम्रः । अवासाः । दिगंबरः । त्रीणि नम्रस्य अवाससौ । निष्कासित इत्यपि । अवकटः । द्वे निर्गमितस्य ।
 अपथ्यस्तः । धिक्कृतः । द्वे निर्भस्मितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः । “आत्तगंधः ।” गंधोगंधक आमोदेलेशे संबंधगर्वयोरिति विश्वः गंधोगर्वौ लवोऽपि चे
 ति त्रिकांडशेषः । अभिभूतः । द्वे भग्नदर्पस्य । “चत्वारोऽपि पर्याया इत्येके ।” दापितः । “दायित इत्यपि । तत्र दयदाने दिति धातुः ।” साधितः । द्वे
 “धनादिकं प्रदापितस्य । प्रदापितस्य धनोर्देवा ।” धनादिकं प्रदापयतीति दापित इति राजमुकुटः ॥

प्रत्यादिष्टादिचतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥ निरुक्तः । विप्रकृतः । द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः । वंचितः । द्वे “वंचनप्राप्तस्य ।” मनोहतः । प्रतिहतः । प्रतिबद्धः । हतः । चत्वारि मनसि हतस्य । “कृतमनो भंगस्येत्यर्थः” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः । प्रतिक्षिप्तः । द्वे “कृताक्षेपस्य ।” कस्य चिच्छौर्यादिकं प्रतिसर्धमाप्तस्य । दुर्वचनमधिक्षेपदतिराजमुकटः । बद्धः । कीलितः । संयतः । चीणिरज्ज्वादिनानिबद्धस्य । आपन्नः । आपत्प्राप्तः । द्वे आपदंगतस्य । “आ

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥ निरुक्तः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः ॥ मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो वद्रे कीलितसंयतो ॥ आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकमुकोऽस्थिरः ॥ व्यसनार्तो परक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलो समौ ॥ ४३ ॥

पयेतस्मात्पन्नः । “कादिशीकः । भयद्रुतः । द्वे भयात्पलायितस्य । कांदिशंगच्छमीति चितयन्पलायितः कांदिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः । क्षारितः । अभिभस्तः । नयं लोकापवादेन दूषितस्य । “आक्षारो भैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य आक्षारितः ।” संकमुकः । अस्थिरः । द्वे चलप्रकृतेः । “संकसतीति संकमुकः । कसगती ।” व्यसनार्तः । उपरक्तः । द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः । व्याकुलः । द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । “विश्विमीहस्तो यस्य विहस्तः ।” ॥ ४३ ॥

विभ्रयः । विव्हलः । द्वे शोकादिनागात्राभंगप्राप्तस्य । “विव्हलतीतिविव्हलः । बृलंचलने ।” विवशः । अरिटदुष्टधीः । द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः । “अरितेनदुष्टार्थीर्यस्य ।” कश्यः । कशार्हः । द्वे कशाघातमर्हतः । कशावेत्रं । सन्नद्धवर्मितिजिघांसौअततायीत्येकं । “आततंयथातथाऽयितुंशीलमस्य अयगतौ ।” ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः । अक्षिगतः । द्वे द्वेपार्हस्य । “द्वेष्टमर्हद्वेष्यः ।” वध्यः । शीर्षच्छेद्यः । द्वे वधार्हस्य । “वधमर्हतिवध्यः ।” योविवेकध्वंहतव्यः सविव्यदत्येकं । योमुसलेनवध्यः समुसल्यः । एकं ॥ ४५ ॥ शिथ्विदानः । अकृष्णकर्म । द्वे पुण्यकर्मणः । “शिथ्विदानः कृष्णकर्मैति

विह्वलोविवहलः स्यात्तुविवशोऽरिटदुष्टधीः ॥ कश्यः कशार्हसन्नद्धत्वान्तरायावयोद्यते ॥ ४४ ॥
द्वेष्यवक्षिगतोवध्यः शीर्षच्छेद्यइमौसमौ ॥ विष्योविवेणयोवध्योमुसल्योमुसलेनयः ॥ ४५ ॥
शिथ्विदानौकृष्णकर्मचपलश्चकुरः समौ ॥ दोषकदृक्पुरुषागोनिहृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

द्वेद्वेपापकर्मणः । अत्रश्वितावर्णेइतिश्रुतः श्वितेइंश्चत्वानंच्चद्वत्वंसनोलुक्च । श्वेनितुमिच्छितिशिथ्विदानः । “चपलः । चिकुरः । द्वे योविचारमंतरणेइतिविवयादिकार्यमाचरतितस्मिन् । दोषकदृक् । पुरुषागो । द्वे दोषमात्रंपश्यतः । “दोषएकस्मिन्कृत्स्नानंयस्यदोषकदृक् ।” निहृतः । अनृजुः । शठः । त्रयं यस्यातःकरणवक्रंतस्य “निरुंनतिनिहृतः । कृतीच्छेदने ।” ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः । सूचकः । द्वेकर्णेपरापवाद्वदतः । विस्पृतयोधकस्येतिकथित् । पिशुनः । दुर्जनः । खलः । त्रयंपरस्परभेदनशीलस्य । पिशुनः सूचकस्या
विपर्यायोवा । नृशंसः । घातुकः । क्रूरः । पापः । चत्वारिपरद्रोहशीले । “नृशंसस्तिनृशंसः ।” धूर्तः । बंचकः । द्वेप्रतारणशीलस्य । “धूर्वतिहिंसतिधू-
र्तः” ॥ ४७ ॥ अज्ञः । मूढः । “मृगधइत्यपि” यथाज्ञातः । मूर्खः । वैधेयः । बालिशः । पणमूर्खस्य । “जातजन्मकालविशेषमनतिक्रम्यवर्त्ततेतद-

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥ नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तः सुबंचकः ॥ ४७ ॥
अज्ञो मूढो यया जानमूर्खवैधेय बालिशः ॥ कदर्यैरुपणक्षुद्रैर्किंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतो पिसः ॥ वनीयको याचनको मार्गो याचकार्थिनो ॥ ४९ ॥

स्यात्पि यथाज्ञातः । “कदर्यः । रुपणः । क्षुद्रः । किंपचानः । मितंपचः । पंच योधर्माल्पपुत्रदारादिकंपीडयन्लोभादर्थसंचयकरोति तस्य । “कुत्सितो
ऽर्थः स्वाभीकदर्यः । किंपचः अनमितंपचोऽस्तिच्छेदोवा । तत्र न मितंपचोऽस्ति तंपचः तद्विन्नो न मितंपचः” ॥ ४८ ॥ निस्वः । दुर्विधः । दीनः । दरिद्रः । दु-
र्गतः । पंचदरिद्रस्य । “स्यान्निष्क्रांतो निःस्वः । “वनीयकः । मार्गणः । याचकः । अर्थी । पंच याचकस्य ॥ ४९ ॥

अहंकारवान् । अहंयुः । द्वे अहंकारिणः । शुभंयुः । शुभान्वितः । द्वे “शुभयुक्तस्य ।” अकस्मादुपपद्येतदत्युपपादुकाः दिविभवाः दिव्याः दिव्याश्च
ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदं । मातापित्रादिदृढकारणनिरपेक्षाऽदृष्टसहकृतेभ्योगुणेभ्योजाताये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते । एकं । नृ
गवाद्याजरगुजाः स्युः । एकं । आद्यशब्दादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरगुजाः । कमिदंशद्याः स्वेदजाः स्युः । एकं । आद्यशब्दान्मत्कुण

अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥ दिव्योपपादुका देवानृगवाद्याजरगुजाः ॥ ५० ॥ स्वेदजाः
कमिदंशद्याः पक्षिसर्पादयोऽङ्गजाः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ उद्भिदस्तत्तुलमाद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भि

दं ॥ ५१ ॥ सुंदरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनं ॥ कांतं मनोरंमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलं ॥ ५२ ॥

मशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदेहेतुत्वाद्गुणस्वेदः । ततो जाताः स्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽङ्गजाः । एकं । अङ्गेभ्योजाता अङ्गजाः । आदिनामत्स्यादिग्रहः ।
॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या उद्भिदः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिदंतीत्युद्भिदः आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकं । उद्भित् । उद्भिज्जं । उद्भिदं । त्रय
मुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुंदरं । रुचिरं चारु । सुपमं । साधु । शोभनं । कांतं । मनोरंमं । ‘मनोहरमित्यपि ।’ रुच्यं । मनोज्ञं । मंजु । मंजुलं । द्वादशसुंद

॥ ५२ ॥

यस्यदर्शनाद्भनसोऽस्तुतेरानास्ति यद्बहुशोऽष्टमप्यधिकामेव प्रीतिजनयतीति यावन् तदासेचनकं स्यात् । “असेचनकमित्यपि” अभीष्टं । अभीष्टि-
तं । हयं । दयितं । बहुभं । प्रियं । पडभीष्टस्य । “अभ्याप्तुमिष्यतेस्म अभीष्टिनं” ॥ ५३ ॥ निकटः । प्रतिकटः । अर्वा । रेफः । रेपः । रेपः ।
स्यान्निधितेऽकुरदिति विश्वः ।” याप्यः । अवमः । अधमः । कुपूयः । “कपूयइत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वं ।” कुत्सितः । अवयः । खेटः । गर्भः ।

तदासेचनकं तृतेनास्त्यंतो यस्य दर्शनान् ॥ अभीष्टेऽभीप्सितं तद्वदयितं वल्लभं प्रियं ॥ ५३ ॥ निकटप्रतिकृष्टावरे
फं याप्यावमाधमाः ॥ कुपूयकुत्सितावयखेटगर्त्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥ मलीमसंतुमलिनं कच्चरं मलदूषितं ॥ पू-
तं पवित्रं मेध्यं च वीधंतु विमलार्थकं ॥ ५५ ॥ निर्णिकं शोधितं च घृष्टं निःशोध्य मनवस्करं ॥ असारं फलगुशून्यं तु व-
शिकं तुच्छं रित्तके ॥ ५६ ॥

अणकः । “आणकइत्यपि ।” त्रयोदशाधमेस्य । “खेटतित्रासयति खेटः” । अर्वा नांतः ।
अर्धतो ॥ ५४ ॥ मलीमसं । मलिनं । कच्चरं । मलदूषितं । चत्वार्यनुज्वलस्य । “कुत्सितं चरतिकच्चरं” । पूतं । पवित्रं । मेध्यं । वीधं । वीध-
मित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्गलस्येत्यर्थः । “विमलात्मकमित्यपि पाठः ।” ॥ ५५ ॥ निर्णिकं शोधितं च घृष्टं निःशोध्य मनवस्करं । असारं । फलगु । द्वे-
निर्वलस्य । शून्यं । शुन्यमित्यपि । शूनः संप्रसारणं वाचदीर्घत्वमित्यन् । वशिकं । तुच्छं । रित्तकं । चत्वारि “रित्तस्य” ॥ ५६ ॥

प्रधानं । प्रमुखः । प्रवेकः । अनुत्तमः । उत्तमः । मुख्यः । वर्यः । वरेण्यः । प्रवर्हः । अनवरात्थ्यः ॥ ५७ ॥ परार्थ्यः । अग्रः । प्राग्रहरः । प्राग्र्यः । अग्र्यः । अयोयः । अपियः । सप्तदशप्रधानस्य । “मुखमिवमुख्यः । अवरस्मिन्नेर्भवः अवरात्थ्यः न अवरात्थ्यः अनवरार्थ्यः ।” तत्र प्रधानं नित्यं ह्नीवे । पूर्वोत्तराव्यास्तुल्याथार्थादतिवताज्ञापितं । श्रेयान् । श्रेष्ठः । पुष्कलः । सत्तमः । अतिशोभनः । पंचात्यंतशोभनस्य । “अतिशयेन सत्सत्तमः ॥” श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥

ह्नीवे प्रधानं प्रमुख प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥ मुख्यवर्गवरेण्याथ प्रवर्हो न वरात्थ्यवत् ॥ ५७ ॥ परार्थ्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्या
ग्र्याग्नीयमग्रियं ॥ श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥ स्युत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः ॥ सं
हर्षादूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यं द्वयर्हो नैद्द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥ विशंकटं पृथुबृहद्विशालं पृ
थुलं महत् ॥ ६० ॥

व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थगोचरो विषयो ये पाते । “गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित् ।”
ये इति विशेष्यस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तरपदत्वं । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयो
नोपसर्जने द्वे । द्वयर्हो नैद्द्वयं पुंसौ ताभ्यां हीने ह्नीवे इत्यर्थः । विशंकटं । पृथु । बृहत् । विशालं । पृथुलं । महत् ॥ ६० ॥

वद्गु । उरु । विपुलं । नवविस्तीर्णम्य । पीनं । पीव । स्थूलं । पीवरं । चत्वारिस्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तुपीवा । स्तोक्तः । अल्पः । क्षुल्लकः । त्रयमल्पम्य । मृदमे । श्लक्ष्णं । दध्नं । कशं । तनु ॥ ६१ ॥ मात्रा । वृद्धिः । लवः । लेशः । कणः । अणुः । एकादशसूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यष्टवंताएकाद्यादत्येके । तत्रमानानुदोन्वियो । "नुदोतिदोषोपिक्वचित् ।" लवाद्विपुंसि । शेषविशेष्यनिघ्नं । अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोणीय इत्यपिदिति कोभार्तरं । "एतन्मृदगतमेवार्थ । सर्वत्राऽस्यमूलमथएवदर्शनात् । रामाश्रम्यादिव्वपितथाग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं । अल्पीयः । कनीयः । अणीयः ।

वद्गोरुविपुलं पीनपीनीतुस्थूलपीवरे ॥ स्तोकात्यक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं कशं तनु ॥ ६१ ॥ स्त्रियां मात्रा वृद्धोपुंसिलवलेशकणाऽणवः ॥ अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्नं बहुलं बहु ॥ पुरुद्वैः पुरुभूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरिच ॥ ६३ ॥ परः शताद्यास्ते येषां परासंख्याशतादिकान् ॥

चत्वार्यत्यले ।" ॥ ६२ ॥ प्रभूतं । प्रचुरं । प्राज्यं । अदध्नं । बहुलं । बहु । पुरुद्वैः । "पुरुद्वैभित्यपि ।" पुरु । भूयिष्ठं । स्फारं । "स्फिरभित्यपि ।" भूरि । द्वादशायद्वलस्य । पुरुद्वौ । क्वचित्पुरुद्वौ ॥ ६३ ॥ येषां सत्येयानां संख्याशतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परः शता परः सहस्राः स्युरित्यर्थः । एकैकं । राजदंतादित्याच्छतसहस्रयोः परनिपातः पारस्करादित्वात्पुद् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाव्यलिङ्गता । यल्लक्ष्यं । परः शतानां विदुषा समाजइति ।

गणनीयं । गणयं । द्वेगणयितुंशक्यस्य । संख्यातं । गणितं । द्वेयस्य संख्याकृतातस्य । समं । सर्वं ॥ ६४ ॥ विश्वं । अशेषं । कृत्स्नं । समस्तं । निखिलं । निःशेषं । समयं । सकलं । पूर्णं । “पूर्वमित्यपिपाठः । पूर्वपरणे ” अखंडं । अनूतकं । चतुर्दशसमग्रस्य ॥ ६५ ॥ धनं । निरंतरं । सांद्रं । त्रीणि निविडस्य । “निर्गतमंतरमस्मात्तन्निरंतरं ” पेलवं ॥ विरलं । तनु । त्रीणि विरलस्य । समीपः । निकटः । आसन्नः । सन्निकटः । सनीहः ॥ ६६ ॥ संदेशः ।

गणनीयेतुगणये संख्याते गणितमयसमं सर्वं ॥ ६४ ॥ विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलाखिला निनिः शेषं ॥ समग्रं सकलं पूर्णं मखंडं स्यादनुतेके ॥ ६५ ॥ धनं निरंतरं सांद्रं पेलवं विरलं तनु ॥ समीपे निकटा सन्न सन्निकट सनीहवत् ॥ ६६ ॥ संदेशाभ्याशं सविधसमर्यादसवेशवत् ॥ उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्य न्नाअप्यभितीयं ॥ ६७ ॥ संसर्गैस्त्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि ॥ नेदिष्टुमंतिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकं ॥ ६८ ॥

अभ्याशः । “अभ्यास इति दंल्यात इति मुकुटः ।” सविधः । समर्यादः । सवेशः । उपकंठः । अंतिकः । अभ्यर्णः । अभ्ययः । अभितः । पंचदशसमीप स्य । तत्राऽभित इत्यव्ययं । “समानेनीडं वा सस्थानमस्य सनीहः । उपगतः कंठः सामीप्यमस्य उपकंठः” ॥ ६७ ॥ संसर्गः । अव्यवहितं । अपदांतरं । “अपदांतरमित्यपि” त्रीणिसंलग्नस्य । “नव्यवयीयेते स्म अव्यवहितं ।” नेदिष्टं । अंतिकतमं । द्वे अति निकटस्य । दूरं । विप्रकृष्टकं । द्वे ॥ ६८ ॥

द्वीयः । दविष्टं । मुदूरं । त्रयमत्यंतदूरस्य । द्वीयांसो । दीर्घं । आयतं । द्वे "दीर्घस्य । "वर्तुलं । निललं । वृत्तं । "त्रीणि वर्तुलस्य ।" यत्स्वभावाद्
 अननुपाधिवशादीपन्नतंचतदंघुरमित्यर्थः । "बंधूरमित्यपि" एक ॥ ६९ ॥ उच्चः । प्राशुः । उन्नतः । उदयः । उच्छ्रितः । तुंगः । बद्धुन्नतस्य ।
 "उच्चस्त्वमस्य उच्चः । उन्नतित्म उन्नतः । "वामनः । न्यक् । नीचः । खर्वः । ऋत्स्वः । पंचऋत्स्वस्य । न्यक् चार्त्तः । त्रियांतुनीची । अवाधं । अबनतं

द्वीयथ्यदविष्टं वमुदूरं दीर्घमायतं ॥ वर्तुलं निस्तलं वत्तं वंधूरं तून्नताननं ॥ ६९ ॥ उच्चप्रांशून्नतोदयोच्छ्रितास्तुंगेतुवा
 मनै ॥ न्यदूनीचखर्वऋत्स्वाः स्युरवाग्रेऽवनताननं ॥ ७० ॥ अरालं वजिनं जिह्वमूर्ध्नि मत्कुंचितं नतं ॥ आविद्धं कुटिलं भु
 म्रं वैलितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥ ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलो ॥ शाश्वतस्तुध्रुवो नित्यसदा तनसनातनाः ॥ ७२

आनतं । त्रयमधोमुखस्य । "अवनतमयमस्य अवाध ।" ॥ ७० ॥ अरालं । वजिनं । जिह्व । कर्मिभत् । कुंचितं । नतं । आविद्धं । कुटिलं । भुम्रं । वै
 जितं । वक्रं । एकादश वक्रस्य । "कुटिकोटिल्यं लातिकुटिलं ।" ॥ ७१ ॥ ऋजुः । अजिह्वः । प्रगुणः । त्रीण्यवक्रस्य । "भिन्नो जिह्वादिजिह्वः । "व्य
 स्तः । अत्रगुणः । आकुलः । त्रयमाकुलस्य । "भिन्नः प्रगुणाप्रगुणः ।" शाश्वतः । ध्रुवः । नित्यः । सदातनः । सनातनः । पंच नित्यस्य "शाश्वद्वचः शा
 श्वतः" ॥ ७२ ॥

स्थानुः । स्थितरः । स्थेयान् । शीघ्र्यतिस्थिरस्य । “स्थानशीलः स्थासुः ।” स्थेयांसो । यणक्कूपतयाएकैवस्वभावेनकालव्यापीकालस्यव्याप
क आकाशादिः सकूटस्थः । कूटोऽस्मीनिश्चलेमूलेराशिवितिमेदिनी । स्यावरः । जंगमेतरः । द्वे अचरस्य ॥ ७३ ॥ च
रिणु । जंगम । चर । वसं । जंगं । चराचरं । पटूचरस्य । “चरणशीलं चरिणु ।” चलनं । कंपनं । कंपं । त्रयं कंपशीलस्य । चलं । लोलं । चला

स्थानुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतयातुयः ॥ कालंव्यापी सकूटस्थः स्यावरो जंगमेतरः ॥ ७३ ॥ चरिणु जंगमचरं त्र
समिगं चराचरं ॥ चलनं कंपनं कंपं प्रचलं लोलं चलाचलं ॥ ७४ ॥ चंचलं तरलं चैव पाणिपुवपरिप्लवे ॥ अतिरिक्तः सम
धिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥ कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं ॥ जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितं ॥ ७६ ॥

चलं ॥ ७४ ॥ चंचलं । तरलं । पारिप्लवं । समकं चलस्य । “परिप्लवने पारिप्लवं । चपलं चटुलं चैवत्यपि पाठः ।” अतिरिक्तः । समधिकः । द्वे अधिकभूतस्य
“सम्यगधिकः समधिकः ।” दृढमधिः । संहतः । द्वे दृढसंधानयुक्तस्य ॥ ७५ ॥ कर्कश । “कर्कश्वटं । खल्वटमितिकवर्गद्वितीयादिरपि ।” कठिनं ।
क्रूरं । कठोरं । निष्ठुरं । दृढं । जठर । मूर्तिमन् । मूर्तं । नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमन् ।” जठरं दवर्गद्वितीयमध्यं । प्रवृद्धं । प्रौढं ।
एधितं । त्रय प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥

पुराणं । प्रतनं । प्रलं । पुरातनं । चिरंतनं । पंच पुरातनस्य । प्रत्यग्रः । अभिनवः । नव्यः । नवीनः । नूतनः । नवः ॥ ७७ ॥ नूलः । सत नूतनस्य ।
 “प्रतिनवमपमस्य प्रत्यपः ।” सुकुमारं । कोमलं । मृदुलं । मृदु । चत्वारि कोमलस्य । अन्वक्ष् । अन्वक्ष् । अनुपदं । अनुपदं । चत्वारि पथादित्यर्थं ।
 अन्ययीभावत्वात्क्षीबमव्ययं च । “पदस्य पश्चादनुपदं ।” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि ।” ऐंद्रियकं । द्वे इंद्रियेणाश्रयस्य । इंद्रियेणानुभूतं ऐंद्रिय

पुराणे प्रतनप्रलपुरातनचिरंतनाः ॥ प्रत्यग्रोऽभिनवनवीनोनूतनोनवः ॥ ७७ ॥ नूलश्चशुकुमारंतु
 कोमलंमृदुलंमृदु ॥ अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदंक्षीबमव्ययं ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षंस्यादैंद्रियकमप्रत्यक्षमनैद्रि
 यं ॥ एकतानाऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥ अप्येकसर्गएकाग्र्योप्येकाग्र्यनगतोपिसः ॥ पुंस्या
 दिःपूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याअयास्त्रियां ॥ ८० ॥

कं । अपत्यक्षं । अतींद्रियं । द्वे इंद्रिये रणाश्रयस्य । धर्मादिः । अनव्यक्षमित्यपि पाठः । “अपरोक्षमैंद्रियकं परोक्षं स्यादतींद्रियमिति ।” एकतानः ।
 अनन्यवृत्तिः । एकाग्रः । एकाग्रः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः । एकाग्र्यः । एकाग्र्यनगतः । समैकाग्रस्य । “एकं तानग्रति एकतानः । तनुश्रद्धेपकरणयोः ।”
 आदिः । पूर्वः । पौरस्त्यः । प्रथमः । आयः । पंचक्रमाद्यस्य । “आप्रथमं दीयते गृह्यते आदिः” । तत्रादिः पुंस्त्वेव ॥ ८० ॥

परिक्षिप्तं । निवृत्तं । द्वे प्राकारादिनामर्चनेवेष्टितस्य । “ निव्रियतेस्मनिवृत्तं । वञ्ज् आवरणे । ” मूपितं । मुपितं । द्वे चोरितस्य । “ मुप्यतेस्ममूपितं । ” प्रलब्धं । प्रसृतं । द्वे प्रसरणयुक्तस्य “ प्रसरतिस्मप्रसृतं । ” न्यस्तं । निसृष्टं । द्वे निक्षिप्तस्य । “ निसृज्यतेस्मनिसृष्टं । सृजविसर्गे ” गुणितं । आहृतं । द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथापञ्चभिर्गद्गताश्चत्वारोविंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं । उपचितं । द्वे समृद्धस्य । निदिक्ष्यतेस्मनिदिग्धं । दिहृउपचये । ” गुहं ।

परित्यज्य तं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ॥ ८८ ॥ नि
दिग्धोपचितैर्गदुर्गसंगुठिनरूपितैः ॥ हुतावर्धर्णैर्उद्गुणैर्घनेकाचितशिक्षितैः ॥ ८९ ॥ घ्राण
घ्राणैर्दिग्धलिप्तैः समुदकैर्दुर्गैः ॥ वृष्टिर्नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ॥ ९० ॥

गुप्तं । द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा संश्रोगो विधातव्यः । गुणितं । "गुडितमित्यपि । गुडवेष्टने । "रूपितं । द्वे धूलिलिप्तस्य । "गुंडाकलेल्लेदनिस्थान
स्यवा । "द्रुतं । अवदीर्णं । द्वे द्रवीभूतस्य । उद्घूर्णं । उद्यतं । द्वे "उत्सोलितस्य शस्त्रादिः ।" काचित् । शिक्षितं । द्वे "शिक्ष्ये स्यापितस्य ।" ॥ ८९ ॥
घ्राणं । घ्रातं । द्वे नासिकाया गृहीतगंधस्य पुष्पादः । दिग्धं । लिप्तं । द्वे "विलिप्तस्य" समुदकं । उद्धृत । द्वे उन्नीतस्य । "कूपदेजलदिः ।" वेष्टि
तं । वलयितं । संवीनं । रुद्धं । आहतं । पंच वेष्टितस्य । "नयादिना नगरोदः ।" ॥ ९० ॥

रुग्णं । भुग्णं । द्वे व्यथितस्य । “भग्नस्य वाकाष्टहस्तपादादेः ।” निशितं । “निशातमित्यपि” क्षणतं । शान्तं । तेजितं । चत्वारि शाणादिनातीक्षणीकृत
 स्य शब्दादेः । “निशायेतेस्मनिशान्ते । शोतनूकरणे । विनाशोन्मुखं । प्रत्यासन्नविनाशोपकंस्यात् । एकं । “पच्यतेस्मपकं ।” ज्हीणः । ज्हीतः । लज्जि
 तः । त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९१ ॥ वृत्तः । वृत्तः । व्यावृत्तः । “वावृत्तदतिकेचित् ।” त्रयं कृतवरणस्य । यल्लक्ष्यं । परोहित्याय भगवान्दत्तः काव्यः कि
 लामुरैरितिसंयोजितः । “संयोगितदतिभरतमालायां ।” उपाहितः । द्वे संयोगप्रापितस्य । प्राप्यं । गम्यं । समासाद्यं । त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समास

रुग्णं भुग्णेयनिगितं क्षणतशान्तिनितेजिते ॥ स्याद्विनाशोन्मुखं पकं ज्हीणहीनौतुलज्जिते ॥ ९१ ॥
 वृत्तेन वृत्तव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥ प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्तुतं सुतं ॥ ९२ ॥ संगूढः
 स्यात्संकलितोऽवगीतः स्यात्तगर्हणे ॥ विविधः स्याद्बहुविविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

ते प्राप्यते तत्समासाद्यं ।” स्यन्नं । रीणं । स्तुतं । स्तुतं । चत्वारि प्रस्तुतस्य । “स्यंथते स्मस्यन्नं । स्यंदूप्रस्तवणे” ॥ ९२ ॥ संगूढः । संकलितः । द्वयो
 नतस्यांकादे । यथाद्वौ त्रयः पंचच संकलितादश भवंति । अवगीतः । ख्यातगर्हणः । द्वे निर्दिशतस्य । “अवगीयते निघने स्म अवगीतः ।” विविधः । बहु
 विधः । नानारूपः । पृथग्विधः । चत्वारि “नानारूपस्य नानारूपः । ९३ ॥

परिहितं । निवृत्तं । द्वे प्राकारादिनामवर्तौघोष्टितस्य । “ निव्रियतेस्मनिवृत्तं । वञ्जनावरणे । ” मूपितं । मुपितं । द्वे चोरितस्य । “ मुप्यतेस्ममूपितं । ” प्रवृद्धं । प्रमृतं । द्वे प्रसरणयुक्तस्य “ प्रसरनिस्प्रमृतं । ” न्यस्तं । निसृष्टं । द्वे निक्षिप्तस्य । “ निसृज्यतेस्मनिसृष्टं । सृजविसर्गं ” गुणितं । आहतं । द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथापञ्चभिराहृताथ्वत्योर्विशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं । उपचितं । द्वे समृद्धस्य । निदिश्यतेस्मनिदिग्धं । दिहउपचये । ” गूढं ।

परिद्विप्तं नु निवृत्तं मूपितं मूपितार्थकं ॥ प्रवृद्धप्रस्तनोन्यस्तनिसृष्टगुणिताहते ॥ ८८ ॥ निदिग्धोपचिते गूढगुणैर्गुणैर्निरूपिते ॥ द्रुतावदीर्णे उद्गुणैर्गोघतेकाचितिशिक्वियते ॥ ८९ ॥ घ्राणघ्राणे दिग्धलिप्ते समुदक्तेऽद्भुते समे ॥ वेष्टितं स्याद्द्वलत्रितं संवीतं रुद्धमावृतं ॥ ९० ॥

गुप्तं । द्वे गोपनयुक्तस्य । यथामञ्जोगुप्तोविधातव्यः । गुह्यं । “ गुह्यतमित्यपि । गुह्यवेष्टने । ” हूपितं । द्वे धूलिलिप्तस्य । “ गुहाकलेल्लेद्वनिरुप्यतस्यवा ” हुनं । अवदीर्णं । द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गुणं । उद्यतं । द्वे “ उत्तोलितस्य शस्त्रादिः । ” काचितं । शिक्वियतं । द्वे “ शिक्व्ये स्यापितस्य । ” ॥ ८९ ॥ घ्राण । घ्राणं । द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य पुण्यादः । दिग्धं । लिप्तं । द्वे “ विलिप्तस्य ” समुदकं । उद्धृत । द्वे उन्नीतस्य । “ कूपोद्दीर्जलादिः । ” वेष्टितं । बलयितं । संवीतं । रुद्धं । आवृतं । पञ्च वेष्टितस्य । “ नद्यादिनामगरोदः । ” ॥ ९० ॥

पुटं । पुपितं । द्वे कृतपोषणस्य । “सोढं । क्षातं । द्वे क्षमांशपितस्य ।” उद्धातमितिमुकुटः । उद्धातमितिगमनाथः ।” उद्धतः । द्वे “वम
नेनस्य कस्यान्नादेः” दांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिद्विद्यं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशांतोरोगः निवर्तितइत्य
र्थः । प्रार्थितः । अर्धितः । द्वे याचितस्य ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः । ज्ञपितः । द्वे “बोधंप्रापितस्य ।” छन्नः । छादितः । द्वे “आच्छादितस्य ।” पूजितः ।

पुष्टेनुपुपितंसोढेक्षांनमुद्धातमुद्धने ॥ दांतस्तुदमितेशांतःशमितेप्रार्थितेर्दितः ॥ ९७ ॥
ज्ञप्तस्तुज्ञापितेछन्नश्छादितेपूजितेचिंतः ॥ पूर्णस्तुपरितेक्लिष्टःक्लिष्टशितेऽवसितेसितः ॥ ९८ ॥
नुष्टपुष्टोपितादग्धेनष्टत्वष्टौतनूरुते ॥ वेधितच्छिद्रितौविद्धेविन्नविसौविचारिते ॥ ९९ ॥

अंचितः । “अंचितद्वयपिपाठः । अर्चपूजायां” द्वे । पूर्णः । पूरितः । द्वे वाङ्मातृशांतपूर्णेत्यादिनाणिचिनिष्ठातानिपातिताः । छिष्टः । छिश्चितः । द्वे
क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । पौतकर्मणीत्यनोनिष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः । पुष्टः । उषितः । दग्धः । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः ।
तनूरुतः । त्रीणि “अतनुस्तनुरकारितनूरुतः ।” यथातष्टं काष्ठंशस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । विद्धः । विद्धितः । छिद्रितः । विद्धितः । त्रीणि यथाकर्णोविद्धौ । वि
न्नः । वित्तः । विचारितः । त्रीणि “ग्रामविचारस्य” ॥ ९९ ॥

अधारणः । धृक्कृतः । द्वे । नादतमात्रस्य । अवध्वस्तः । अपध्वस्तः । "अपध्वस्तः ।" अवचूर्णितः । द्वे चूर्णीकृतस्य । अनायासकृतं अनायासेनकृतः कपायविरोपः फाण्टं स्यात् । एकं । क्षुब्धस्वतित्यादिनाऽनायासे निपातितं । स्व नितं । ध्वनितं । द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं । संदानितं । मूतं । "मूर्णमिति मुकुटः ।" उद्दिनं । "उद्दितमित्यपि" संदितं । सितं । पट्बद्धस्य । मूढबन्धनेक्तः । मूतं । दो अवबन्धने । उत्पूर्वः संगूर्वश्रवणार्थः । उद्दिनं । संदितं । निष्पकं । कथितं । द्वे साकल्येनपकस्य । "कपायादेः ।" क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकं । यथाशृतं क्षीरं पकमित्य

अवरीणोऽधिकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥ अनायासकृतं फाण्टं स्व नितं ध्वनितं स मे ॥ ९४ ॥
वद्धं संदानितं मूर्तं मुद्दितं संदितं सितं ॥ निष्पकं कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतं ॥ ९५ ॥ निर्वाणो मु
निवन्द्वाद्यौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥ पक्वं परिणते गूहन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

र्थः ॥ ९५ ॥ निर्वाणदत्येकं मुनिवन्द्वाद्यौ प्रयुज्यते न तु वाते । यथानिर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो वह्निः निर्गत इत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती । "निर्मग्न इत्यर्थः" निर्वाणो वात इति निः पूर्वाद्वाते निर्वातस्य नत्वं । एकं । गते अनिले निर्वात इत्येकं । पक्वं । परिणतं । द्वे पाकं प्राप्तस्य । गूहं । द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । "हृद्यते स्म । हृदपुरीषोत्सर्गे ।" मीढं । मूत्रितं । द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥

पुष्टं । पुषितं । द्वे कृतपोषणस्य । “सोढं । क्षातं । द्वे क्षमांप्रापितस्य ।” उद्धातमितिमुकुटः । उद्धातमितिमुकुटः । उद्धतः । द्वे “वम
नेनत्यक्तम्यान्नादिः” द्रांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिद्रियं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशांतोरोगः निवर्तितइत्य
र्थः । प्रादितः । अर्दितः । द्वे याचितस्य ॥ ९७ ॥ ज्ञपितः । द्वे “बोधंप्रापितस्य ।” लब्धः । लब्धः । द्वे “आच्छादितस्य ।” पूजितः ।

पुष्टेनुपुषितं सोढेक्षांतमुद्धांतमुद्धने ॥ द्रांतस्तु दमिते शांतः शमिते प्रार्थितेर्दितः ॥ ९७ ॥
ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजिते चितः ॥ पूर्णस्तु पूरिते क्लृष्टः क्लृशिते वसिते सितः ॥ ९८ ॥
पुष्टपुष्टोपिता दग्धतृप्त्यष्टौ तनूकृते ॥ वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नविन्नौ विचारिते ॥ ९९ ॥

अंचितः । “अंचितद्वयपिपाठः । अर्चपूजायां” द्वे । पूर्णः । पूरितः । द्वे वाडांतशांतपूर्णेत्यादिनाणिचिनिष्ठातानिपातिताः । क्लृष्टः । क्लृशितः । द्वे
क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । पौतकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः । पुष्टः । द्वे दग्धः । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः ।
तनूकृतः । त्रीणि “अननुस्तनुरकारितनूकृत ।” यथातटं काष्ठशेखेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः । छिद्रितः । विद्धः । त्रीणि यथाकर्णौ विद्धौ । वि
न्न । वित्तः । विचारितः । त्रीणि “ग्रामविचारस्य” ॥ ९९ ॥

अवरिणः । धिक्कृतः । द्वे निर्दितामात्रस्य । अवध्वस्तः । “अपध्वस्तः ।” अपध्वस्तपरित्यक्ते विहितेऽप्यवचूर्णित इति विश्वः । “अवचूर्णितः । द्वे चूर्णीकृतस्य । अनायासकृतं अनायासेन कृतः कपायविशेषः फाण्टं स्यात् । एकं । क्षुब्धस्वातित्यादिनाऽनायासे निपातितं । स्वनिनं । ध्वनितं । द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं । संदाभिनं । मूतं । “मूर्णमिति मुकुटः ।” उद्धितं । “उद्धितमित्यपि” संदितं । सितं । पटूचद्धस्य । मूतं बंधने क्तः । मूतं । दो अवखंडने । उत्पूर्वः संपूर्वश्च बंधनार्थः । उद्धितं । संदितं । निष्पकं । कथितं । द्वे साकल्येन पकस्य । “कपायादेः ।” क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकं । यथाशृतं क्षीरं पक्कमित्य

अवरीणोऽधिकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥ अनायासकृतं फाण्टं स्वनिनं ध्वनितं संसमे ॥ ९४ ॥
वद्धे संदानितं मूतं मुद्धितं संदितं सितं ॥ निष्पकं कथितं पाके क्षीराज्यहविषाशृतं ॥ ९५ ॥ निर्वाणो मु
निवन्ध्यादौ निर्वातस्सुगतेऽनिले ॥ पक्षं परिणते गूहं नैमीढं तु मूर्चितं ॥ ९६ ॥

र्थः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येकं मुनिवन्ध्यादौ प्रयुज्यते ननु वाते । यथानिर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो वह्निः निर्गत इत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो
हन्ती । “निर्मग्न इत्यर्थः” निर्वाणो वातदतिनिः पूर्वाद्वाते निर्वातस्य नत्वं । एकं । गते अनिले निर्वात इत्येकं । पक्षं । परिणतं । द्वे पाकं प्राप्तस्य । गूहं ।
हन् । द्वे कतपुरीपोत्सर्गस्य । “हृद्यते स्म । हृदपुरीपोत्सर्गं ।” मीढं । मूर्चितं । द्वे कतमूर्जोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥

पुष्टे । पुष्टिः । द्वे कृतपोषणस्य । “सोढं । क्षातं । द्वे क्षमांप्रापितस्य ।” उद्धातं । “उद्धातमितिमुकुटः । उद्धातमिति रामनाथः ।” उद्धतः । द्वे “वम
नेनत्यक्तस्यान्वादेः” दांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिद्रियं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशांतोरोगः निवर्तितइत्य
र्थः । प्रार्थितः । अर्धितः । द्वे याचितस्य ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः । ज्ञापितः । द्वे “बोधंप्रापितस्य ।” छल्लः । छादितः । द्वे “आच्छादितस्य ।” पूजितः ।

पुष्टेनुपुषितं सोढेक्षांतमुद्धांतमुद्धने ॥ दांतस्तु दमिते शांतः शमिते प्रार्थिते दितः ॥ ९७ ॥
ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते छन्नश्छादिने पूजिते वितः ॥ पूर्णस्तु पुरिते क्लिष्टः क्लिशिते वसिते सितः ॥ ९८ ॥
पुष्टपुष्टोषितादग्धेतत्त्वष्टौ तनूकृते ॥ वेधितं च्छिद्रितो विद्धे विन्म विसौ विचारिते ॥ ९९ ॥

अंचितः । “अर्चितइत्यपि पाठः । अर्चपूजायां” द्वे । पूर्णः । पुरितः । द्वे वात्रांतशांतपूर्णेत्यादिनाणि चिनिष्ठांता निपातिताः । क्लिष्टः । क्लिशितः । द्वे
क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । घातकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः । पुष्टः । उषितः । दग्धः । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः ।
तनूकृतः । त्रीणि “अतनुस्तनुरकारितनूकृत ।” यथातटं कांशं लेखनाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः । च्छिद्रितः । विद्धः । त्रीणि यथाकर्णौ विद्धौ । वि
न्म । वित्तः । विचारितः । त्रीणि “प्राप्तमविचारस्य” ॥ ९९ ॥

नेष्यभः । विगतः । अरोकः । ययं दीपिणीनस्य । विगतोवीननिष्प्रभाविनिरुद्रः । विलीनः । विद्रुतः । द्रुत । त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः । नि-
तः । निष्पन्नः । यय सिद्धस्य । दारितः । भिन्नः । भेदितः । त्रीणि “भेदंप्रापितस्य ।” ॥ १०० ॥ उतं । स्यूतं । उतं । चितयं । नतु संतेते । यथा प्रोतः
दः ननु भिरनुस्यूतदन्वर्थः । अर्हितं । नमस्यितं । नमसितं । अपचायितं । अर्चितं । अपचितं । पडर्चितस्य ॥ १०१ ॥ वरिवसितं । वरिवस्यितं । उपासि-
कां

निष्प्रभे विगता रोको विलीनो विद्रुतद्रुतौ ॥ सिद्धनिर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदिनौ ॥ १०० ॥
उतंस्यूतमुतंचेति नितयंतनु संतेते ॥ स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितं ॥ १०१ ॥
वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितंचोपचरितंच ॥ संतापितसंतनौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥
तृष्टमत्तस्तृतः प्रल्हन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥ छिन्नं छातं लूनं कृतं दितं छितं वृक्कणं ॥ १०३ ॥

। उपचरितं । चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं । संतप्तं । धूपितं । धूपायितं । दूनं । पंच संतापितस्य । “एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्त्वेत्येतान्येचत्वाणि ।
०२ ॥ तृष्टः । मत्तः । तृप्तः । प्रल्हन्नः । प्रमुदितः । प्रीतः । यट्प्रमुदितस्य । छिन्नं । छातं । लूनं । कृतं । दितं । छितं । वृक्कणं । अष्टौ खंडितस्य ॥ १०३ ॥

सस्तं । ध्यस्तं । भ्रष्टं । स्कन्धं । पन्नं । च्युतं । गलितं । सप्त च्युतस्य "एभ्योगत्यर्थाकर्मकैतिकर्त्तारिक्ते एतान्येव ह्येषाणि" लब्धं । प्राप्तं । विन्नं । भा
षितं । आसादितं । भूतं । पटुप्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेपितं । गवेपितं । अन्विष्टं । मार्गितं । मृगितं । पञ्च गवेपितस्य । यथा इतस्ततो गवेपितोपि
चोरो न दृष्टः । आर्द्र । सार्द्र । क्षिन्नं । क्षिन्नं । तिमित । तिमित । उत्त । सप्त क्षिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनोऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ ज्ञातं । ज्ञाणं । रक्षि

सतंध्वस्तंश्रष्टंस्कन्यं पन्नं व्युत्तं गलितं ॥ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥ अन्वेपितं गवेपितम
न्विष्टं मार्गितं नृगितं ॥ आद्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥ ज्ञातं ज्ञाणं रक्षितमवितं गोपायितं च
गुप्तं च ॥ अवगणितमवमतावज्ञानेवमानितं च परिभूतं ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भूतं धूतमुत्सृष्टं ॥ उक्तं भा
षितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितं ॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितं अवगतं ॥ उररीकृत
तमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥ तं । अक्षितं । गोपायित । गुप्तं । पट् रक्षितस्य । अवगणितं । अवमतं । अवज्ञातं । अ
वमानितं । परिभूतं । पंच “अवमानितस्य” ॥ १०६ ॥ त्यक्तं । हीनं । विधुत । समुद्भूत । धूतं । उत्सृष्टं । पट् उत्सृष्टस्य । उक्तं । भाषितं । उदितं । जल्पितं ।
आख्यातं । अभिहितं । लपितं । पट् उदितस्य ॥ १०७ ॥ बुद्धं । बुधितं । मनितं । विदित । प्रतिपन्नं । अवगतं । समावगतस्य । उररीकृत ।
“उररीकृतमित्यपि ‘उररीकृत । अंगीकृतं । आश्रुतं । प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥

निष्प्रभः । विगतः । अरोकः । ग्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतोवीननिष्प्रभावितिरुद्धः । विलीनः । विद्रुतः । द्रुतः । त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः । निर्यतः । निष्पन्नः । ग्रयं सिद्धस्य । दारितः । भिन्नः । भेदितः । त्रीणि “भेदंगापितस्य ।” ॥ १०० ॥ उतं । स्यूतं । उतं । अत्रितयं । नंतुसंतते । यथाप्रोक्तः । यदः नंतुभिरनुस्यूतदत्वर्थः । अर्हितं । नमस्यितं । नमसितं । अपचायितं । अर्चितं । अपचितं । पङ्क्तिरित्य ॥ १०१ ॥ वरिवसितं । वरिवस्यितं । उपासि

निष्प्रभं विगतारोकौ विलीनं विद्रुतद्रुतौ ॥ सिद्धं निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदिनौ ॥ १०० ॥
ऊनं स्यूतमुतं चेतित्त्रितयंतुसंतते ॥ स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितं ॥ १०१ ॥
वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितंचोपचरितंच ॥ संतापितसंततौ धूपितधूपायितौ च दूतश्च ॥ १०२ ॥
लृष्टेमत्तस्तृतः प्रल्हन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥ छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्कणं ॥ १०३ ॥

। उपचरितं । चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं । संतप्तं । धूपितं । धूपायितं । दूतं । पंच संतापितस्य । “एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्ये बहूपाणि । १०२ ॥ लृष्टः । मत्तः । तृप्तः । प्रल्हन्नः । प्रमुदितः । प्रीतः । पट्प्रमुदितस्य । छिन्नं । छातं । लूनं । कृतं । दातं । दितं । छितं । वृक्कणं । अटौ खंडितस्य ॥ १०३ ॥

सस्तं । अस्तं । अष्टं । स्कन्धं । पन्नं । च्युतं । गलितं । सप्त च्युतस्य । “एभ्योगत्यर्थार्कर्मकेतिकर्तारिके एतान्येव ह्रस्वाणि” लब्धं । प्राप्तं । विन्नं । भाविनं । आसाविनं । भूतं । पट्प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेपितं । गवेपितं । अन्विष्टं । मार्गितं । मृगितं । पञ्च गवेपितस्य । यथा इतस्तनोगवेपितोऽपि चोरोनदृष्टः । आर्द्रं । सार्द्रं । छिन्नं । तिमितं । स्तुन्नं । उत्तं । सप्त छिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनोऽशुभिः ॥ १०५ ॥ ज्ञातं । ज्ञाणं । रक्षितं । रक्ष

सतं ध्वस्तं अष्टं स्कन्धं पन्नं च्युतं गलितं ॥ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥ अन्वेपितं गवेपितं मन्विष्टं मार्गितं मृगितं ॥ आर्द्रं सार्द्रं छिन्नं तिमितं स्तुन्नं सप्तुन्नं च ॥ १०५ ॥ ज्ञातं ज्ञाणं रक्षितं मवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥ अवगणितं मवमतावज्ञानेव मानितं च परिभूतं ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भूतं धूतमुत्सृष्टं ॥ उत्कं भापितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितं ॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं मवसितं अवगते ॥ ऊरीकृतं तमुरीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥ तं । अवितं । गोपायितं । गुप्तं । पट्प्राप्तस्य । अवगणितं । अवज्ञातं । अवमानितं । परिभूतं । पञ्च “अवमानितस्य” ॥ १०६ ॥ त्यक्तं । हीनं । विधुतं । समुद्भूतं । धूतं । उत्सृष्टं । पट्प्राप्तस्य । उत्कं । भापितं । उदितं । जल्पितं । आख्यातं । अभिहितं । लपितं । पट्प्राप्तस्य ॥ १०७ ॥ बुद्धं । बुधितं । मनितं । विदितं । प्रतिपन्नं । अवगतं । समाचगतस्य । उरीकृतं । “उरीकृतमित्यपि” उरीकृतं । अंगीकृतं । आश्रुतं । प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥

बाह्यदोनामतिशयेसादिषादयःस्युः। अत्रव्यायतबहुवामनादीर्घस्तिरह्स्वानांपर्यायाः। अतिशयेनबाहःसाधिष्ठः। एवंवृंदांरकांतेषुअतिशयविशिष्टेषु
 द्राघिष्ठादिक्रमेणैकैकंक्षेपं। "वृंदांरकोमुख्यः"। इतिविशेष्यनिम्नवर्गः॥ पूर्वकांद्वयेस्वर्गादिनामानिप्रकरणैःसजातीयानिनिबद्धानि। अत्रापिकांद्वे
 सुकस्यादीनिविशेष्यनिष्ठाभिन्यवन्नात्। इदानींपूर्वेषांसंकीर्णत्वापत्तिभयेनयेपूर्वनोक्तास्तत्संग्रहार्थंप्रकरणमारभते॥ अत्रहि कर्मक्रियादयो

बाह्व्यायतबहुगुरुवामनवृंदांरकातिशये॥ इतिविशेष्यनिम्नवर्गः॥ ६३ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैःसंकीर्णैर्लिङ्गमुन्नयेत्॥ कर्मक्रियातत्सानत्येगम्येस्युरपरस्परः॥ १ ॥

भाववचनाःअपरस्परादिविशेष्यनिष्ठः। स्तंबभादिःकरणवचनः। तथासमूहवचनआपूपिकादिः। एवंसंकीर्णैःसंकीर्णार्थैःसंकीर्णलिङ्गैश्चकथनात्संकी
 र्णवर्गोयं। भिन्नजात्यर्थसंसर्गएवहिंसंकरः। सचात्रत्रायेणविद्यतइतिदेहवतव्यपदेशः। नन्वत्रसंकीर्णत्वेविशेषविधानाभावेचकथमत्रलिङ्गज्ञानंस्यादि

संगीर्णं । विदितं । संश्रुतं । समाहितं । उपश्रुतं । "प्रतिश्रुतमित्यपि" उपगतं । एकादशांगीकृतस्य । ईलितं । शस्त्रं । पणायितं । पनायितं । प्रणुतं । पणितं । पणितं ॥ १०९ ॥ गीर्णं । वर्णितं । अभिदुतं । ईडितं । स्तुतं । द्वादशा स्तुतार्थानि । भाक्षितं । चर्वितं । लीढं । "ल्लिप्तमित्यपि" प्रत्यवसितं । गिलितं । स्वादितं । प्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं । अन्नं । जगवं । यत्नं । ग्लसं । अशितं । भुक्तं । चतुर्दश स्वादितस्य । प्साभक्षणे प्सातं । "अद्यतेस्मअ

संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतं ॥ ईलितशस्त्रपणायितपनायितप्रणुतपणितपणितानि ॥ १०९ ॥ अपिगीर्णवर्णितभिपुतेडितानिस्तुतार्थानि ॥ भाक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितस्वादितप्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवपीवरचहुलप्रकर्पर्याः ॥ सादिपुद्रादिपुष्ट्रेपुष्टरिपुस्यविपुष्टं हिष्ठाः ॥ १११ ॥ क्षिप्रदुद्राभीप्सितपृथुनं ।" क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्पर्याः प्रकर्पर्योयेषति तथा । अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिपुक्रमेण वर्तत इत्यर्थः । यथाऽतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुष्टये प्रियोऽस्य लूबहुला एवैष्ठनः प्रकृतयः । अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात् । अतिशयेन प्रियः प्रेः इत्यादि । एकैक ॥ ११२ ॥

अतिशयेन प्रियः प्रेः इत्यादि । एकैक ॥ ११२ ॥

मुष्टिवंधः । संपाहः । द्वे मुष्टिनादृढग्रहणस्य । द्विभ्रः । इभ्रः विप्लवः । त्रयं नरलुठनादेरुपसर्गविशेषस्य । प्रलयस्यवा । बधनं । प्रसितिः । चारः ।
 त्रीणि बंधनस्य । “चारस्थानेस्वारपठित्वास्वारादीनाचतुर्णांपर्यायतामाहस्वामी । स्थशब्दोपतापयोः । अच् । प्रज्ञायण । त्वारः । ” स्पर्शः । ” स्प
 शब्दतिरेकहीनोपि ” स्पष्टा । “स्पष्टेत्यपि” उपतप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य । “संतप्तस्यवा” । स्पृशतीतिस्पर्शः । स्पर्शोरुजायादानेचेति

मुष्टिवंधस्तुसंग्राहोद्विबेडमरविप्लवौ ॥ बंधनंप्रसितिश्चारःस्पर्शःस्पृष्टोपतत्परि ॥ १४ ॥ निकारो
 विप्रकारःस्यादाकारस्त्विगङ्गितं ॥ परिणामोविकारोद्वेसमेविकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥ अपहार
 स्त्वपचयःसमाहारःसमुच्चयः ॥ प्रत्याहारउपादानंविहारस्तुपरिक्रमः ॥ १६ ॥

विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः । विप्रकारः । द्वे अपकारस्य । आकारः । दंगः । दंगितं । त्रयं “अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य । ” परिणामः । विकारः ।
 द्वे प्रवृत्तेरन्यथाभावे । यथामृद्विकारोघटः । विकृतिः । विक्रिया । द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैवपर्यायाविभावपिवा । यथाकुण्डलंकनकस्य
 वविकृतिः । परिणामद्वयार्थः ॥ १५ ॥ अपहारः । अपचयः । द्वे अपहरणस्य । समाहारः । समुच्चयः । द्वे राशीकरणस्य । प्रत्याहारः । उपादानं ।
 द्वे दंष्ट्रियाकर्षणस्य । विहारः । परिक्रमः । द्वे पञ्चागतेः । यल्लक्ष्यं । सुगगनानामवनोपरिक्रमइति ॥ १६ ॥

अभिहारः । “अभ्याहार इत्यपि” अभिग्रहणं । द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः । अभ्यवकर्पणं । द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः । अनुकारः । द्वे
 विवंचनस्य । यथाखणत्वेनेति नृपुण्यनेरनुकारः । अर्थस्य च नादेरपगमे व्यय इत्येक ॥ १७ ॥ प्रवाहः । पवतिः । द्वे जलादीनां निरंतरगतेः । द्वे
 हिर्गमनं प्रवह इत्येकं । वियामः । वियमः । यामः । यमः । संयमः । पट् संयमस्य योगस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जारण
 भारणादि अभिचारः स्यात् । एकं । जागर्या । “अपिया । जागर्तिश्चेति राजमुकुटः ।” जागरा । द्वे जागरणस्य । तत्र जागरास्त्रीपुंसयोः । विघ्नः । अं
 अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्पणं ॥ अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥ प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्या
 त्प्रवहोगमनं वहिः ॥ वियामो वियमो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥ हिंसाकर्मो भिचारः स्याज्जागर्त्यं जागराद्
 विश्लेषोऽभिप्रायश्छेद आशयः ॥ १९ ॥ निर्वेश उपभोगः स्यात्परि सर्पः परिक्रिया ॥ विधुरं तु प्र
 वा ।” ॥ ११ ॥ निर्वेशः । उपभोगः । द्वे “उपभोगस्य ।” परिसर्पः । परिक्रिया । तत्राशयः । आशयः । छंदः । आशयः । त्रीणि “अभिप्रायस्य ।” छंदोऽदंतः ॥ २० ॥

तरायः । प्रत्यूहः । त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूत आश्रये उपघ्न इत्येकं । “आश्रयणस्य
 गस्य । “वै कल्पेऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिविधेति मेदिनी ।” अभिप्रायः । छंदः । आशयः । त्रीणि “अभिप्रायस्य ।” छंदोऽदंतः ॥ २० ॥

संक्षेपणं । समसनं । द्वे अविस्तारस्य । पर्यवस्था । विरोधनं । द्वे विरोधस्य । परिसर्या । परीसारः । “परिसारइतिशब्दार्थकोशः ।” द्वे परितःसर
णस्य । आस्या । आसना । स्थितिः । त्रीणि “आसनस्य ।” ॥ २१ ॥ विस्तारः । विग्रहः । व्यासः । त्रयं विस्तृतेः । विस्तारशब्दसंबन्धीचेद्विस्तार
इत्येकं । सवाहनं । मदनं । द्वे अंगमर्दनस्य । यथापादसंवाहनं । विनाशः । अदर्शनं । द्वे तिरोवानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः । परिचयः । द्वयं परिचि
११

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनं ॥ परिसर्या परीसारः स्यादास्यात्वासनास्थितिः ॥ २१ ॥ विस्तारो विग्रहो व्या
सः सचशब्दस्य विस्तारः ॥ संवाहनं मदनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनं ॥ २२ ॥ संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणं
नीवाकः स्तुप्रयामः स्यात्संनिधिः संनिकर्षणं ॥ २३ ॥ लवो भिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥ प्रस्तावः स्यादव
सरस्वसरः सूत्रवेष्टनं ॥ २४ ॥ . तो । प्रसरः । विसर्पण । द्वे “व्रणादिप्रसरणस्य ।” नीवाकः । प्रयामः । द्वे धनधान्यादिषु जननानामादं
रातिशयस्य । नितराशुभ्यते नीवाकः । संनिधिः । “संनिधिः ।” सन्निकर्षणं । द्वे निकट्यस्य । संनिधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः । अभिलावः । लवन ।
त्रयं धान्यादिछेदनस्य । निष्पावः । पवनं । पत्रः । त्रीणि धान्यादीनामपूतीकरणस्य । संकीर्णत्वाद्धिगसंकरः । प्रस्तारः । अवसरः । द्वे प्रसंगस्य । यथा ।
अवसरपठितावाणीत्यादि । प्रसरः । “तसरद्विवापाठः ।” सूत्रवेष्टनं । द्वे तनुवायकतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरीद्विप्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥

प्रजन । उपसरः । द्वे गर्भपट्टणस्य । प्रश्रयः । प्रणयः । द्वे प्रेम्णः । प्रसरत्तिवापाठः । प्रसरः प्रणायेवेगेदतिमेदिनी । धीशक्तिः । निष्क्रमः । द्वे बुद्धि
 सामर्थ्ये । निष्क्रमोत्तुद्विसंपत्ताविति विव्यः । “श्रुत्याश्रवणचेवग्रहणं थारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानतत्त्वज्ञानचयीगुणादिति” संक्रमः । दुर्गसंचरः ।
 द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गादिप्रवेशक्रियायावा ।” संक्रमते संक्रम्यते वाऽनेन संक्रमः । सनस्रियां । “दुर्गसंचारइत्यभ्यन्न ।” ॥ २५ ॥ प्रत्युक्रमः । “प्र
 त्युक्रानिरिचयि” प्रयोगः । द्वे सुद्वार्यमतशयितोयोगस्य । प्रयोगोर्थोयस्यसः । “प्रयुद्धार्थइत्यपिपाठः । प्रत्युक्रमः प्रयुद्धार्थइति भागुरिः ।” प्रक्रम
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ ॥ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्तीनुसंक्रमोऽदुर्गसंचरः ॥ २५ ॥ प्रत्युक्रमः प्रयोगार्थः
 प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥ स्यादभ्यादानमुद्घात आरंभः संश्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः प्रतिपुंभोऽवनायस्तु निपात
 ने ॥ उपलंभः स्वनुभवः समालंभो विलेपनं ॥ २७ ॥

मः । उपक्रमः द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं । उद्घातः । आरंभः ।
 प्रथमारंभमाश्रयः । यल्लक्ष्यं उद्घातः प्रणवोयासामिति । प्रक्रममादिपंचाव्येकार्थ्यावा । संश्रमः त्वरा । द्वे सर्वगस्य । आविगस्तु त्वरात्वरिति वाचस्पतिः
 ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः । प्रतिपुंभः । द्वे कार्यप्रतिपातस्य । ययामणिमत्रादिप्रतिबंधादपेक्षनुणेतति । अवनायः । निपातनं । निपातनमित्यपिपाठः ।
 द्वे अभोनयनस्य । उपलंभः । अनुभवः । द्वे साक्षात्कारस्य । समालंभः । विलेपनं । द्वे कुंकुमादिनाविलेपने ॥ २७ ॥

विप्रलंभः। विप्रयोगः। द्वे सागिणोर्विच्छेदस्य । विलंभः । अतिसर्जनं । द्वे अतिदानस्य । विश्रावः । प्रतिख्यातिः । “प्रविख्यातिरित्यपि” द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेसा । प्रतिजागरः । द्वयं वस्तूनां अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥ निपाठः । निपठः । त्र्याणि “पठनस्य” तेमः । स्तोमः । समुदने । त्रयमार्द्धी भावस्य । आदीनवः । आत्मवः । क्लेशः । त्र्याणि क्लेशस्य । आसवंती । द्रियाण्यनेनेति । आश्रवोतालव्यमध्यदतिकेचित् । मेलकः ॥ संगः । संगमः । त्र्याणि

विप्रलंभो विप्रयोगो विलंभस्त्वतिसर्जनं ॥ विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेसा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥ निपाठनिपठोपाठे तेमस्तेमौ समुदने ॥ आदीनवासौ वैक्लेशे मेलके संगसंगमौ ॥ २९ ॥ संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥ परि रंभः परिष्वंगः संश्लेष उपगूहनं ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं तु निख्यानं दर्शनालोकनेक्षणं ॥ प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो नि

राकृतिः ॥ ३१ ॥

“संगमस्य । नो मेलः संगमो नो वेत्यमरमाला ।” ॥ २९ ॥ संवीक्षणं । अन्वीक्षणं । अन्वेष्टनं । गन्धेषणं चेत्यपि । विचयनं । मार्गणं । मृगणा । मृगः । पंच तात्पर्येण वस्तुना गन्धेषणस्य । परि रंभः । “परि रंभ इत्यपि” परिष्वंगः । संश्लेषः । उपगूहनं । चत्वारि । आलिंगनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं । निरर्थ्यानं । दर्शनं । आलोकनं । ईक्षणं । पंच निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः ।” प्रत्याख्यानं । निरसनं । प्रत्यादेशः । निराकृतिः । चत्वारि निरकरणस्य ॥ ३१ ॥

प्रजनः । उपसरः । द्वे गर्भपट्टणस्य । प्रश्रयः । प्रणयः । द्वे प्रेम्णाः । प्रसरदतिवापाठः । प्रसरः प्रणायेवेगेदतिमेदिनी । धीशक्तिः । निष्क्रमः । द्वे बुद्धि-
सामर्थ्ये । निष्क्रमो बुद्धिसंपत्ताविति विश्वः । “शुश्रूषाश्रवणचेव घट्टणधारणंतथा । ऊहापोहौ च विज्ञानंतत्त्वज्ञानचवीगुणादिति” संक्रमः । दुर्गसंचरः ।
द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गादिप्रवेशक्रियाघावा ।” संक्रमते संक्रम्यते वाऽनेन संक्रमः । सनस्त्रियां । “दुर्गसंचारदत्यन्यत्र ।” ॥ २५ ॥ प्रत्युक्रमः । “प्र-
त्युक्तानिरिच्यपि” प्रयोगः । द्वे युद्धार्थमतिशयितोयोगस्य । प्रयोगो रथो यस्य सः । “प्रयुद्धार्थदत्यपि पाठः । प्रत्युक्रमः प्रयुद्धार्थदतिभागुरिः ।” प्रक्र-

प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ ॥ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्रीनुसंक्रमोऽदुर्गसंचरः ॥ २५ ॥ प्रत्युक्रमः प्रयोगार्थः
प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥ स्यादभ्यादानमुद्घातआरंभः संश्रमस्त्वर ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभोऽवनायस्तु निपातं
नं ॥ उपलंभः स्त्वनुभवः समालंभो विलेपनं ॥ २७ ॥

मः । उपक्रमः । द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं । उद्घातः । आरंभः ।
॥ २६ ॥ प्रतिबंधः । प्रतिष्ठंभः । द्वे कार्यप्रतिपातस्य । यथामणिमत्रादिप्रतिवधादयेरनुणेतिति । अवनायः । निपातनं । निपातनमित्यपि पाठः ।
द्वे अधोनयनस्य । उपलंभः । अनुभवः । द्वे साक्षात्कारस्य । समालंभः । विलेपनं । द्वे कुंकुमादिनाविलेपने ॥ २७ ॥

मारुतेत्रायोबेपसिब्रस्रणिब्रस्रैर्येकदत्वेकाक्षरानाम । तद्वपंतु । कः । को । काः । इत्यादिदेववत् । सिरसिजलेचक्रमितिह्रीं । मुखेपिकं । “ कोब्र
 स्त्रणिसमीरात्मयमदंभेयुभास्करे । मयूराद्यौचपुंसस्यासुखशीर्षजलेयुक्मितिमेदिनी । ” तुच्छधान्येतंडुलशून्येधान्येसंक्षेपेअबिस्तारेभक्तसिक्थ
 केअन्नाद्येबेपुलाकदत्तेकं ॥ ५ ॥ करिणोगजस्यपुच्छमूलोपातेगुदाच्छादकमांसपिंडे । उलूकःपक्षिभेदस्तत्रचपेचकः । कमंडलौचकाराद्वर्षोपले

मारुतेवेधसिब्रधंपुंसिकःकंशिरोवुनोः ॥ स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्येसंक्षेपेभक्तसिक्थके ॥ ५ ॥ उलूकैकरिणःपुच्छ
 मूलोपातेचपेचकः ॥ कमंडलौचकरकःसुगतेचविनायकः ॥ ६ ॥ किष्कुर्हस्तेवितस्तौचशूककीटचट्टश्रिकः ॥ प्रति
 कूलेप्रतीकस्त्रिष्वेकदेशेतुपुंस्ययं ॥ ७ ॥ स्याद्भूतिकंतुभूनिवेकत्तृणभूस्तृणेष्विच ॥ ज्योत्स्निकायांचघोषेचकोशात
 क्ययकट्फलं ॥ ८ ॥

दाडिमादौचकरकः । सुगतेवुद्धेचकाराद्विघराजेगठडेचविनायकः ॥ ६ ॥ हस्तेहस्तप्रमाणेवितस्तौचकिष्कुःप्रकोष्ठे
 प्यनपुंसकदतिष्ठः । शूककीटशूकसदृशरोमव्यातेकीटविशेष । चकारादलोककटेट्टक्षविशेषऽष्टमराशौचट्टश्रिकः । प्रतिकूलेचप्रतीकः । तत्रप्रति
 कूलेप्रिणुअवयवेषुसि ॥ ७ ॥ भूनिवेकिरातितिकेकत्तृणभूस्तृणंघगधतृणविशेषोतत्रभूतिकं । ज्योत्स्निकायांपटोल्यां “ घोषेअपामार्गेच ” कोशा
 तकी । कोशातकःकंचपुंसिपटोल्यांघोषकेस्त्रियाभितिमेदिनी ॥ ८ ॥

नाकदत्येकं नामककारांतं । आकाशेश्वर्येण च वर्तते । “न अकंदुःखमत्र नाकः ।” भुवने स्वर्गादौ जने च लोकदत्येकं । “लोक्यते लोकः ।” पद्ये अनुष्टु-
बादौ दत्ते यशसि कीर्तौ श्लोकदत्येकं । “श्लोक्यते श्लोकः ।” यशसि यथा । उत्तमश्लोको हरिः । शरे वाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
कोटासृगलः । वरुणः प्रसिद्धः । उभौ जंबुकशब्दवाच्यौ । “जंबुकः फेरवेनी चेपश्चिमाशापतावपीति मेदिनी ।” चिपिटो भटव्रीहितं डुलः । अर्भकः
शिथुः । तावुभौ पृथुकौ । दर्शनं प्रकाशश्च श्लोकौ । “आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शनं बहिर्भाषण इति मेदिनी ।” भेरी पटहं वाद्यविशेषौ । नुर्यागत्वादकव-

आकाशे त्रिदिवेना कोलोकस्तु भुवनैर्जने ॥ पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
जंबुकौ क्रौं पृवरुणौ पृथुकौ चिपिटो भेरी भेरी पटहं मानकौ ॥ आलोकौ दर्शनं द्योतौ भेरी पटहं मानकौ ॥ ३ ॥
उत्संगचिन्ह्योरंकः कलंकौ कापवादयोः ॥ तत्संक्रान्ता गवर्द्धक्योरंकः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

ज्ञावः । उभावानकौ ” आनकः पटहे भेर्यामृदुगध्वनद्वुदति मेदिनी ।” ॥ ३ ॥ उत्संगः क्रौडः । तत्र चिन्हे चांकः । “अंको रूपकभेदोऽगचिन्हे रेखा
जिभूयणे रूपकाराति कोत्संगस्थाने कपापदुःखयोरिति मेदिनी ।” चिन्हे दोषारोपे च कलंकः । “कलंको केऽपवादे च कालाय समलेपि चैति मेदिनी ।”
नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरंकशब्दो वर्तते । “अर्को र्कपणो स्फटिकरेवोताग्ने दिवस्पतावि ति मेदिनी ॥ ४ ॥

शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति “अनूकपुत्रकुलेशीलेषु सित्याद्रतजन्मनीतिमेदिनी ।” शकलं खड्गं । वल्कलं त्वक् । द्वे शकले दत्ति । सुवर्णा-
नाहेन्यः कर्षणां सादेरातेऽष्टाधिकरातके निष्कः । सहादभिर्वर्ततदति सादसराजस्त्वयमिति वत् । तथा हि न्नि सुवर्णमात्रे उरसावक्षसो भूषणे देमपले च दी-
नारे सांख्यद्वारिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्पवत्तुटयं । गुजानामरातिः कर्पः ॥ १३ ॥ शमलं पुरीषं । एनः पापं । “त्रिपुपापशये कल्कोऽस्त्री विदू-

शीलान्वयावनूके द्वशकलं वल्कले ॥ साष्टे शते सुवर्णानां हेम्युरो भूषणे पले ॥ १३ ॥ दी-
नारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलं नसोः ॥ दंभेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥
धेनुका तु करेणवां च मेघजाले च कालिका ॥ कारिका यातना वृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

किद्वे भदंतयोरिति विश्वः । कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दंभे विभीतकं दत्ति मेदिनी ” पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षे त्रिशूलयोरिति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेणवां
हस्तिन्यां च कारान्नवप्रसूतायां गवि धेनुका । मेघजाले भेदं दृष्टे च काराद्वेवता विशेषेऽपि कालिका । दन्तिर्विवरणश्लोकाः । “यातना
कृत्योरित्यपि पाठः । कारिकानटयोपिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनरयोपि । नपुंसकं तु कर्मार्थे कारकेर्त्तरि चिच्छितिमेदिनी ॥ १५ ॥

कद्रुफलं काय कलदतिख्यातेऽक्षभेदेऽशुक्रवद्विरेचसोमवल्कः । मिलहकेपण्यभेदेऽतिलकल्के नि. खेतिलचूर्णेचपिण्याकः । रामठेहिगुनि । चकाराद्वा
द्विद्वेदेशेऽथेधीरेच । ज्हस्यमध्यचवाल्लिकमितिवाल्हीकमित्यपि ॥ ९ ॥ व्यालयाह्याद्वितुंडिकः । कौशिको नकुले व्यालयाहे गुगुलुशुक्रयोः वि
श्वामित्रेचकोभज्ञोलूकयोरपिकौशिकदर्शनविश्वः । रुकरोगः तापः । संतापः शंकाभयं अथातकदतिनाम । स्वल्पे अपिशब्दान्नीचक निष्ठदरिद्रेष्वपि क्षु

स्मिनेचखद्विरेचसोमवल्कः स्यादथसिलहकं ॥ तिलकल्केचपिण्याकौवाल्हीकंरामठेपिच ॥ ९ ॥ महेंद्रगुगुलुलूकव्या
लयाद्विपु कौशिकः ॥ रुक्मनापशंकास्वानंकः स्वल्पेपि क्षुल्लकस्त्रिपु ॥ १० ॥ जैवातुकः शशकैपिशुरेप्यश्वस्यवर्तकः ॥
व्याघ्रेपिपुंडरीकोनायवान्यामपिदीपकः ॥ ११ ॥ शालातुकाः कपिकेपुश्वानः स्वर्णेपिगैरिकं ॥ पीडाथैपिव्यलीकं
स्यादलीकंत्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

लूकः ॥ १० ॥ जैवातुकः पुमान्सोमेदीर्घायुः कुशयोस्त्रिपु । अपिशब्दात्पक्षिभेदेचवर्तकः । अपिश
ब्दादशोदिग्गजादोचपुंसिपुंडरीकः । सितांभोजादोलूपेच । पशानीलोपधीभेदः अजमोडाश्वः । अपिशब्दाद्वाहिचूडपिदीपकः । प्रकाशेपि । “ दी
प्य रुद्रत्सपि ” ॥ ११ ॥ कप्यादयशालातुकाः स्युः । अपिशब्दान्नेरुदतिख्याते । धातोचंगैरिकं “ गैरिकधातुरुक्मयोरितिमेदिनी । ” व्यलीकमपि
याकार्यैर्वैलक्ष्येप्यपिपीडनेदतिविश्वः ॥ १२ ॥

इति कौताः । ॥ " रानानाह " त्विदं करज्वालासुमयूखः । अनल्विदशोभा । कर किरण । अमरशरीरशिलीमुखौ । निधौनिधिभेदे । कंबोचश
रः । अपिशब्दादाकारोपियूख्येखं । खमित्रियेपरेक्षेनेशून्यविदोविहायसि । सवेदनेदेवलेकिशर्भण्यपिनपुंसकमिति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः

आत्रायामपिलुब्धकइत्यपि पाठः ॥ पेटकस्त्रिपुवंदेपिगुरौदेश्येचदेशिकः ॥ खेटकौग्रामफलकौवीवरेपिचजालि
कः ॥ ३ ॥ पुष्परणौचकिंजल्कःशुल्कोऽखौखीधनेपिच ॥ स्यात्कह्नोलेष्युत्कलिकावार्द्धकंभावदं दयोः ॥ ४ ॥ करि
ण्यांचापिगणि काठारकौवालभेठकौ ॥ अंधेप्यनेडमुकःस्यानृंदकौदर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥ ॥ इतिपंचक्षेपकाः ॥
इतिकान्तवर्गः ॥ मयूखस्त्रिवट्करज्वालास्त्रिलिवाणौशिलीमुखौ ॥ शंखानिधौललाटारिश्रकंबौनखींद्रियेपिखं
॥ १८ ॥ घृणिज्वालेअपिशिखे ॥ खांताः ॥ शैलवृक्षौमगवगौ ॥ आशुगौवायुविशिखौशरार्कविहगाःखगाः ॥ १९ ॥

किरणः । अपिराब्दाच्चबायात्रपदेवर्हिनुहायाचशिखा । इतिस्वांतवर्गः । गातानाह । शैलवृक्षौमगसंज्ञकावगसंज्ञकौच । विशिखोबाणः । बाणार्कप
क्षिण स्वगशाब्दवाच्याः । अर्केतिग्रहणमुपलक्षणं ॥ १९ ॥

करिहस्तांगुलौगजशृङ्गापेकमलांतगतकोशेचकर्णिका । “कर्णिकाकरिहस्तापेकरमध्यांगुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेज्वराटकर्णभूषणइतिमेदिनी” । उत्तरेअतःपरखानेभ्यःप्राक्शब्दास्त्रिपुत्रिलिगाइत्यर्थः । “दंदारकःसुरेपुंसिमनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिष्वितिमेदिनी” मुख्यश्चान्यश्वकेवलश्चेतिएकेस्युः ॥ १६ ॥ दांभिकोमायावी । योदूरेरितेक्षणःसचकोक्तिकइत्युच्यते । योभृत्यःकोपप्रसादचिन्हज्ञानायप्रभोर्भालंललाटेमेवपरयति । भावद

करिहस्तांगुलौपद्मबीजकोश्यान्निपूत्तरे ॥ दंदारकौरूपिमुख्यावेकमुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥ स्यादांभिकःकौकुटिकोचश्चादूरेरितेक्षणः ॥ लालाटिकःप्रभोर्भालदर्शिकायाद्वयमश्रयः ॥ १७ ॥ “भभृन्नितंवलयचक्रैपुकटकोऽस्त्रियां ॥ सूच्यग्रैदुद्रशक्तौचरोमहर्पेचंकटकः ॥ १ ॥ पाकौपक्तिशिशूमध्यरत्नेनतरिनायकः ॥ पर्येकःस्यात्परिकरेस्याद्याद्येपिचलुब्धकः ॥ २ ॥

शीत्यपिपाठःयश्चकार्याक्षमःप्रभोःकार्यकर्तुमशक्तःतत्रुभौलालाटिकौ । लालाटिकःसदालस्यप्रभुभावनिदर्शनीत्यजयः । इतोभूभृन्नितंवत्यादयःकेचिदमूलकाएवश्लोकाः । अतस्तेषांब्याख्यानाभावः ॥ १७ ॥

तथादिभृतोपपत्त्याणां । आदिशब्दाद्धस्यश्चादिकर्मकराणां भृतौमूल्येपालनेभरणेवाभोगः । पालनेभ्यवहारेचनिर्वेशेपण्ययोपितामिति विश्वः । अ
 हेः सर्पस्य । शबलेकबुरेद्विलिग्या । “सारंगःपुंसिहरिणचातकेचमतेगजेशबलेचिष्वितिमेदिनी” ॥ २३ ॥ कपौवानरेचकाराद्रैकसारथ्यादौचछव
 गः । शपेअक्रोशेपराभवेतिरस्कारेऽभिपगः । यानाद्यंगेरथशकटादीनामवयवेयुगः । युग्मेद्वयैकतत्रेताविपुहस्तचतुष्टयेऽप्यपथभेदेचयुगं ॥ २४ ॥ इ
 पु.शरः । परासुरभितपौ । घृणोरदिमः . स्वर्गादीनादशानाद्द्वैक्यं । लक्ष्यदृष्ट्याप्रयागनुसारेणगोशब्दःस्त्रियापुंसिचोन्नेयः । यथासुरभौस्त्रियां । दपभे

भोगःसुखेरुचादिभृतावहेश्वफणकाययोः ॥ चातकेहरिणेपुंसिसारंगःशबलेत्रिपु ॥ २३ ॥

कपौचप्लवगःशापेत्वभिवंगःपराभवे ॥ यानाद्यंगेयुगःपुंसियुगंयुग्मेकतादिपु ॥ २४ ॥

स्वर्गेपुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥ लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियापुंसिगौलिगंचिन्हशेफसोः ॥ २५ ॥

पुंसि । गोः स्वर्गेदपभेरश्मोदज्जेशीतकरेषुमान् । अर्जुनीनेचद्विग्वाणभूवागादिषुयोषितीतिविश्वः । योषिति । स्त्रीलिङ्गे । कोशातरेतुगोर्नादित्येबली
 वेदकिरणक्रतुभेदयो । स्त्रीतस्याद्विरिभारच्या भूमौचसुरभात्रपि । नृस्त्रियोःस्वर्गवज्रावुरदिमद्वग्वाणलोमस्त्विति । शेफः शिशः । अनुमानेहरमूर्ति
 भेदेचलिङ्गे । “लिङ्गंचिन्हैऽनुमानेचसाख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेपिमेहनेपिनपुंसकमितिमेदिनी” ॥ २५ ॥

चकारच्छालिप्रभेदपतंग । ऋमुकीटक्षभेद । तत्फलं तु क्लीवंपंग । अपिशब्दतन्मृगशीर्षमार्गणायांचमृगः । जवोरं
 हः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्वह्निर्निर्गमेपि ॥ २० ॥ कुसुमसंवंधिनिर्गौ । त्वात्यनेनस्नानीयंगंधचूर्णविशेषः । आदिनासुस्तादिश्रमशातयेकामशास्त्रा
 शुक्तयत्कपूर्वगदिचूर्णतद्ग्रह । अपिशब्दादुपरगेपि पराग । रजसि यूतौ । नागमातंगैर्गजे वर्तेत । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागकल्लीहास्तिनपुर
 मेघमुत्सकादोनाग, पुंसि । क्लीपंसोसलवंगयोः । अपिशब्दाच्चंडालेपिमातंगः । “अपिशब्दात् नेत्रस्यान्तेऽगहीनिचापांगः ॥ २१ ॥ स्वभावः प्रकृ

पतंगौपक्षिभूवौचपूगः ऋमुकचंदयोः ॥ पशवोऽपिमृगावेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमेरेणौस्नानीयादौ रजस्यपि ॥ गजेपि नागमातंगावपांगस्ति लकेपि च ॥ २१ ॥

सर्गः स्वभावनिर्मादनिश्चयाध्यायस्तृष्टिषु ॥ योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

तिः । निर्मोक्षस्याग । निश्चयेयथा । गृहाणशास्यदिसर्गएषतदतिरघुः अध्यायः काव्यादिविरामस्थान । सृष्टिर्निर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्च
 याध्यायमोहोत्साहालदृष्टिष्विति मेदिनी । ‘सन्नहनं कवच । उपाय सामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः । संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “यो
 गोपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुस्थैर्यप्रयोगे च विष्कंभादिषु भेषजे । विश्रब्दघातकेद्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कामणेपि चेत्येति मेदिनी ॥ २२ ॥

मास्याषाढेअमात्येसचिवेअत्युपधेउपधाधर्माद्यैः परीक्षणंतामतिक्रान्तेशुद्धचित्तेइत्यर्थः । “एतेषुचपुंसि ।” शुचिर्षीष्माग्निशृंगारेष्वाषाढेशुद्धमंत्रिणि
ज्येष्ठेषुंसिबलेशुद्धेऽनुपहृतेत्रिविन्तिमेदिनी । मध्येपविबेसितेशुद्धचत्रिषु । स्पृहायामस्यासक्तौगभस्तौकिरणेचकारादीप्तौशोभायांचरुचिः ॥ २ ॥
इतिचाताः । “अपिशब्दास्फटिकेअच्छः । स्तबेकलापेचगुच्छः । तुन्वदक्षेनाबरुखीदतिप्रसिद्धेनौकागेचकच्छः ॥ १ ॥ इतिछांताः ।” केकि

मास्यमात्पेचात्युपधेपुंसिमेध्येसितेत्रिषु॥ अभिष्वंगेस्पृहायांचगभस्तौचरुचिःस्रियां॥ २ ॥ इतिचांताः॥
“प्रसन्नेभहुकेप्यच्छोगुच्छस्तबकहारयोः॥ परिधानांचलेकच्छोजलप्रतिचित्रलिंगकः॥ १ ॥ इतिक्षेपक
श्रुतः॥” केकिताश्यावहिभुजौदंतविप्रांडजाद्विजाः॥ अजाविष्णुहरच्छागागोष्ठाध्यनिवहाब्रजाः॥ ३० ॥

ताश्यामयूरगरुडौ । अहीभुंक्तेइत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं । क्षत्रवस्थयौः । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रावर्णस्त्वाद्याद्विजाः स्मृताइतिस्मृतेः । अंब्रजाः पक्षि
णः । एतेद्विजा । छागोबल. अजोहरिहरीकामेविधौछागेरचोऽसुतइतिविश्वः । गोष्ठगोस्थानकं । अज्वाभार्गः । निवहःसंचः । एतेब्रजाः ॥ ३० ॥

प्राधान्यं । प्रभुत्वं । सानुःशिखरं । चकारात्पशोरवयवेऽशृंगं । “शृंगप्रभुत्वेऽशिखरेचिह्नेऽशृङ्गानुयंत्रके । पापाणोत्कर्षयोश्चापिशृंगः स्यात्कूर्चशीर्षकइति मेदिनी” । मूर्धामस्तकः । गुह्ययोनिः । श्रीः संपच्छोभा । कामदच्छात्र । महात्म्येऽथर्व्यं । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककोर्ती मूर्ययशसी भगं । “भगं श्रीयोनि वीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्येऽथर्व्ययत्नेषु धर्मोक्षेऽथ नारावाविति मेदिनी” ॥ २६ ॥ परिघाते परितोहनने अखिलोहमयल गुह्येऽपिशब्दायोगेऽेचपरिघः । अंभसारयेजलप्रवाहे ओचः । परंपरायां नृत्यभेदे च । मूल्येऽपण्येषूजोपहारे चार्घ्यः । अंहः पापं । दुःखं जरामरणादि

शृंगं प्राधान्यसाम्बोऽश्वरंगं मूर्द्धगुह्ययोः ॥ भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्यरत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥ इति गंगांताः ॥ परिघः परिघातेऽस्त्रेष्वप्योयोर्वेदंभसारये ॥ मूल्येषूजाविधावर्घोहोदुःखव्यसनेष्वधं ॥ २७ ॥ त्रिष्वितृत्पेलषु ॥ इति गंगांताः ॥ काचाः शिक्क्यमृद्देहद्रुजः ॥ विपर्यासे विस्तरचप्रपंचः पावकैऽयुचिः ॥ २८ ॥

कं । व्यसनेऽभृगयायूतादि । विपद्गागेऽपादिवा तत्राप्यं ॥ २७ ॥ इष्टे । “मनोऽज्ञेत्पेगुरौ” लघुस्त्रिषु । “निःसारेचत्रिषु ।” इति गंगांताः ॥ ॥ घांतकं यथानंतरंचकारांतास्तृताः । शिक्क्यं । दधिभांडादिलंबनार्थरज्जुसमूहकृत आश्रयविशेषः । मृद्देहोऽमृद्द्विशेषः । यल्लक्ष्यं । काचः काचो मणिर्मणिरिति । दृषुकृत्नेऽधरोगः पटलप्रायः । एतेऽत्रयः काचाः । विपर्यासे विपरीत्ये । घाततारणे प्रपंचः । पावकेऽग्नौऽयुचिः पुंसि ॥ २८ ॥

काकश्चेभ्रगंढोहस्ति कयोऽलश्च काकेभ्रगंढो । “करटौ स्यातां । करटौ गजगण्डे स्यात्कुसुमे निधज्जीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुर्लभे पिवायसे । करटो वा यभेदे इति मेदिनी” । गजगण्डः कटिश्च करटौ स्याता । कटिः श्रोणिः । “कट श्रोणौ क्रियाकारे कालिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यानुकटी मतेति विश्व ।” रुजानिष्केशशिराः खलनि तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुपितत्वाच्चिमेहश्चरेशिपि विटः । “शिपविटः शिपविट इति राजमुकुटः ।” ॥ ३४ ॥

काकेभ्रगंढौ करटौ गजगण्डकटीकटौ ॥ शिपिर्विष्टस्तुखलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
 देवशिष्यिन्यपित्वशदिष्टुदैवपिनद्वयोः ॥ रसेकदुःकद्वकार्ये त्रिपुमत्सरतीक्ष्णयोः ॥ रिष्टु
 क्षेमाशुभाभावेऽप्यरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥

६३

देवशिष्यिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्भविभेदकाष्टतक्षेत्वया । देवप्राक्तनकर्मणि न पुसकं । अपिशब्दात्काकेतुना । रसे पिप्पल्यादि रसभेदे कदुःपुंसि । अकार्ये करणार्थे कदुह्नीवं । मत्सरतीक्ष्णयोश्चिपु । क्षेमे कल्याणे । अशुभेऽमंगले । अभावे अशुभस्यैवाभावे रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । सूतिकागृहं चारिष्टं । “अरिष्टमशुभेन केसूतिकागारआसवे । शुभे मरणचिन्हे चेति मेदिनी ।” ॥ ३५ ॥

जिनोबुद्धः । युधिष्ठिरेऽपि धर्मराजशब्दः । इति देवकुंजः । अपिशब्दाभिकुंजे “हनौचापि पुन्रपुंसकलिंगः ।” क्षेत्रेनगरद्वारे च वलजं क्लीवं । “वलजगोपुरे क्षेत्रे तस्य संगरोरपीति भेदिनी ।” वल्लुदर्शनावरखीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ समः क्षमांशो भूभागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यं । चकाराद्धन्यंतरायन्नः । पदोऽपि अजं ॥ त्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते । यथा धर्मो निजः नित्य इत्यर्थः । इति ज्ञाता ॥ ३२ ॥ यातानाह । आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि ।

धर्मराजौ जिनयमौ कुंजो दंतगपिनसिन्धवा ॥ वलजे क्षेत्रपूद्वरे वलजा वल्लुदर्शना ॥ ३३ ॥ समेक्षमांशे रणे
प्याजिः प्रजास्यात्संतनौ जने ॥ अक्षौ शंखशर्शकौ च स्वर्के नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥ इति ज्ञाताः ॥ पुंस्यात्म
नि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिंगकः ॥ संज्ञास्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥ इति ज्ञाताः ॥

प्रवीणेतु वाच्यलिंगकः । चेतनाधीः । नामाभिधानं । हस्ताद्यैर्हस्तभूलोचनादिभिर्या अर्थसूचनाप्रयोजनविज्ञापनं सापि संज्ञा । “गायत्रोऽसूर्यस्त्री च संज्ञा ।” ॥ ३३ ॥ अत्र क्षेत्रपकोयं । दोषज्ञो वैद्यविद्वांसोऽज्ञो विद्वान्सो मज्ञोऽपि च । विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुक्कुटाविति ज्ञाताः ॥ ३४ ॥

द्वौकटपट्टबाध्यलिङ्गो ॥ ॥ इतिटाताः । अपिशब्दान्मयूरेपिनीलकंठः ॥ ३९ ॥ अंतर्जठरंजठरस्यांतरं । कुसूलोधान्यागारं । अंतर्गृहं गृहाभ्यं
तरंच्चएतेषुकोष्ठःपुसि । त्रिष्यत्तिर्निष्पादनं । नाशःअदर्शनं । अंतःप्रव्यंसः । स्थितौमयावायांकालविशेषपि ॥ ४० ॥ अतिशस्तेसुप्रशस्ते । अपिश
ब्दादितिद्वे । अप्रजेमासिच । अतियूनिबाले । अनुजेऽपिकनिष्ठः ॥ इतिठाताः ॥ ॥ दंडोदमेमानभेदलगुहयमसैन्ययोः । व्यूहभेदेप्रकाहेभ्ये

पट्टद्वौवाच्यलिङ्गौच ॥ इतिठाताः ॥ नीलकंठः शिवेपिच ॥ ३९ ॥ पुंसिकौष्ठोतर्जठरं कुसूलोतर्गृहंतथा ॥ निष्ठानि
प्यत्तिनाशांताः काष्ठौत्कर्षस्थिनौदिशि ॥ ४० ॥ त्रिषुज्येष्ठेऽतिशस्तेऽपिकनिष्ठोऽनियुवात्पयोः ॥ इतिठा
ताः ॥ दंडोऽस्त्रीलगुहपिस्याद्रुडोऽगोलेक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥ सर्पमांसात्पशूव्याडौगोभूवाचंस्त्वडाइलाः ॥

कोणमथानयोरपि । अभिमानेग्रहेदंडश्चङ्गोः पारिषाश्विकइत्यपिशब्दात्तज्ञेयाः । गोलोच्छ्वादिगुहकः इक्षुपाकः इक्षुविकारः । "इत्तिसन्नाहिपिगुहः ।"
सुहृगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मासात्पशुव्याधः । मांसमत्तीतिमांसात्सचासौपथुश्चेति । इलयोरेकत्वेनव्यालश्च । "खलेऽपिच" गौर्धनुः । इलयोरै
क्यादिबाह्याश्च इलावुधपत्नीच ॥

मायादिपुनवमुकूटं । तदस्त्रियां । अन्यथाकारदर्शनमाया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यंत्रमृगबंधनविशेषः । कैतवंकपटं । अनृतं असत्यं । राशिः पुंजः । अयोधनोलोहहननार्थं आयुधविशेषः । सीरायंहलायं ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैलाप्रसिद्धा । कालेन्हस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मकेकालभेदे । अल्पे लेशे । सशयेसंदेहे । अतिश्रयायं । उत्कर्षः प्रकर्षः । संख्याभेदेपिकोटिः स्यात्कोटिरदमौचापाग्रेसंख्याभिदप्रकर्षयोरिति विश्वः । मूले

मायानिश्चलचंत्रैपुकैतवानृतराशिषु ॥ अयोधनेशैलशृंगेसीरांगेकूटमस्त्रियां ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री
स्यात्कालेल्पे संशयेऽपि सा ॥ अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लघ्नकचेजटा ॥ ३७ ॥ व्युष्टिः फले समृद्धौ च द्वष्टिर्ज्ञाने
क्षिणदर्शने ॥ इष्टिर्यागेच्छयोः स्तुष्टं निश्चिते बहु निन्निषु ॥ ३८ ॥ कष्टे तु रुद्धगहने दक्षामंदागदे पुच ॥

संश्लिष्टकरोजटा । मांस्यावेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये । समृद्धौ संपदिव्युष्टिः । अक्षिचक्षुषि । यागो यज्ञः । दृच्छा स्पृहा “ इष्टिर्मताभि
लापेपिसंप्रहृष्टलोकयागयोरिति मेदिनी ” बहु निप्रचुरे । मुक्तनिर्मितयोश्च सूटं ॥ ३८ ॥ कष्टं दुःखं । गहनं दुरधिगमांतः प्रातं । उभे कष्टे । दक्षोऽनल
सः । अमंदस्तीक्ष्णः । अगदो रोगहीनः । एते पटवः ॥

युतमक्षादिभिः कीटा । आदिनामेव कुक्कुटादियुद्धादिकं । तत्र उत्सृष्टेन्यस्यार्थे भृतौ वेतने मूल्ये विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने काकिणी चतुष्टयेपणः । “अपिश
ब्दात्कले क्रयशकादिकायांच” भौयोज्यायां द्रव्याश्रितेरसंगधादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकसंबधात्सत्वरज आदौ शौर्यचातुयादौ संधिविग्रहादौ । इ
द्विषे अदेद्वियुक्तेचगुणः । “गुणे मोक्ष्यामप्रधानेरूपदौ सदद्विषे ॥ त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसंख्याद्याहत्तिरजुषु । शुक्लादावपिवत्थांचेति मेदिनी” ॥ ४६ ॥

पणोग्रतादिपूस्तृभृतौ मूल्येधनेपिच ॥ मोक्ष्याद्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिकेगुणः ॥ ४६ ॥
निर्व्यापारस्य तोकालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तनौ वर्णतुवाक्षरे ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमवस्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवेषु त्रयज्जन्मादौ क्षणः । “पर्वणिच” विप्रक्षत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तनौ सत्त्ववर्णः । अ
क्षरवर्णवाक्क्षीबेषु सिचेत्यर्थः । “वर्णो द्विजादिशुक्लादियं शो गुणकथासुच ॥ स्तनौ नानसियां भेदरूपपाक्षरविलेपन इति मेदिनी” ॥ ४७ ॥

वंशशालाकापजरायथविणुशलाका । अपिशब्दाद्विपेपुंसि । “सिंहनदेचस्त्रियां ।” पट्क्षणाभितेकालेऽपिशब्दाच्छिरादिपुचनङी । “शिरायांगंडदू
र्वायांचर्यायांकुहनस्यचेतिमेदिनी ।” ॥ ४२ ॥ दंडादिषु पट्सुकांडः । सचपुन्वपुंसकयोः । अर्वाकुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः । यथाप्रथमकांडेऽभि
हितं । अचसरः प्रस्तावः । अमत्रेपात्रे । मूलं यद्वणिक्कूधनंतत्रचभांडं । कांचनादिनिमित्तिऽश्वाभरणे भूषणमात्रेच ॥ ४३ ॥ इतिडांताः । भृशमत्स्यर्थेन

दंडावंशशलाकापिनाडानालेपिपट्क्षणे ॥ ४२ ॥ कांडोऽस्त्रीदंडवाणार्धवर्गविसरवारिषु ॥ स्या
द्रांडमश्वाभरणे मन्त्रे मूलवणिग्नने ॥ इतिडांताः ॥ ४३ ॥ भृशप्रतिज्ञयोर्वाढप्रगाढभृशरुद्धयोः ॥
शक्तस्यूलौत्रिपुहृदौव्यूदौविन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥ ॥ इतिडांताः ॥ भ्रूणोऽभिकैस्त्रैणगर्भवाणोच
लिमुनेशरे ॥ कणोऽतिसूक्ष्मेधान्यांशसंघाते प्रमथेगणः ॥ ४५ ॥

तिज्ञास्वीकारः । दृढेपिप्रगाढं । “शक्तः समर्थः तत्रस्थूलेचट्ट । विन्यस्तेसंहतेचव्यूढः । पृथूलेच ।” इतिडांताः । स्त्रियाअयस्त्रैणः । स्त्रैणश्वासौगर्भ
श्चतस्मिन् । बलिपुत्रेबाणः । “बाणः स्याद्रोस्तनैदत्यभेदेकवलकांडयोरितिमेदिनी ।” अतिसूक्ष्मवस्तुनिधान्यांशेचकणः । प्रमथेरुद्रानुचरे ॥ ४५ ॥

मृदाचांछा । विद्यामायनेच्छा । जुगुप्सा निदा । “ करुणा च घृणे लुप्यते ” वणिकपथे पण्यवीथी । आपणे पण्ये च विपणिः । सुरामयं । प्रत्यक्प्रती
चोरिकम् । उभे वारुण्यौ । “ गण्डदूर्वापि वारुणी । ” ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्रीलिङ्गा । इभे हस्तिनिकरेणुर्नपुलिङ्गः । बलं पराक्रमः । गृहे रक्षि
तारिरणं । “ वधरक्षणयोरपिरारणं । ” चकारादग्रिमं ये च श्रीपर्णं ॥ ५२ ॥ अभिमरो यद्धं । स्वरेति गमे । “ तीक्ष्णसा मुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके ।

तृष्णे स्पृहापि दासे द्वे जुगुप्सा करुणे घृणे ॥ वणिकपथे च विपणिः सुराप्रत्यक् च वारुणी ॥ ५१ ॥ करे
णुभिभ्यां स्त्रीनेभेद्रविणं तु वलं धनं ॥ शरणं गृहे रक्षितोः श्रीपर्णं कमलेपि च ॥ ५२ ॥ विषाभि मरलो
हे पुनीक्ष्णं हृद्वैखरे त्रिषु ॥ प्रमाणं हेतुमर्यादाशस्त्रे च त्ता प्रमातृषु ॥ ५३ ॥

हृदी बधयापजे तुं सितिग्मात्स्यागिनोस्त्रिष्विति मेदिनी । “ हेतुर्धूमदिः । मर्यादासीमा । इयत्तापरिच्छेदः । प्रमाताज्ञाता । “ प्रमाणं नित्यमर्यादारात्वे
पुसत्यवादिनि । इयत्ताया च हेतौ च हृद्वैखरे प्रमातरीति मेदिनी ” ॥ ५३ ॥

“गणं भेदे कृत्ति ।” अपिशब्दार्थः । “अव्यक्तरागसंध्या रागे च ।” अपिशब्दः । “संभावोऽस्थेयुषि च स्थाणुः ।” अपि गम्यन् । “अभ्यासाः । पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजो युद्धे रवेशब्दे ॥ ४८ ॥ श्रेष्ठो मुख्यः । “यामणी भौगिकं पत्यौ प्रधानेनापि ते पिचेति विभक्त्याः । भेषजोऽत्र भुयोरंतरावर्ते ऊर्णा ” आदिना शरोद्गादीनां च लोमसाऊर्णा । सोर्णानि च कवल्यादीनां महयोगिनां च महापुरुषलक्षणभूतानि

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्द्वर्गभेदेऽपि च त्रिषु ॥ स्याणुः शर्वोऽप्ययद्रोणः काकेऽप्यजैरेवेरणः ॥ ४८ ॥ ग्रामणीर्नोऽपि तेऽपि सत्रेषु ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ऊर्णमिषादिलोमस्य दावर्ते चांतराश्रुवोः ॥ ४९ ॥ हरिणी स्यान्मृगोऽहमप्रतिमा हरिता च यः ॥ त्रिषु पांडौ च हरिणः स्यूणास्तं भेषि वेऽमनः ॥ ५० ॥

पातन्नुभयमागुभ्या यतापरा स्तावर्तानां देण भवति ॥ ४९ ॥ हेमन्तः सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरिद्वर्णा “हरिणी हरितायां च नारी भिदृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां चेति भेदिनी ।” पांडौ पांडुरवर्णं च कारान्तरभेदे । वेऽमनो गृहस्य स्तंभे स्यूणा । अपिशब्दाहो हस्यप्रतिमायां ॥ ५० ॥

अथ तो नानाह । नद सरि विशेषः । नां ह्यो गच्छः । भासः पक्षि भेदो गोप कृष्ण टाण्डः । पक्षी पक्षिमात्रं ॥ ५७ ॥ उत्पत्तिो धूमगगीतारा " घटभा रापधूम
केनः । नीमुतोऽद्वीपतिके रेवतारेपयो धरेद तिभेदिनी । " पाणि. करः । नक्षत्रं प्रयोक्तृशं । पवनो थायुर मरु मरुत्सक्षी ॥ ५८ ॥ महा माधव सारथी यत्ता
रो । पाताधारकः । " ह्याग्निम्य पिभार्ता " यानपाप्रेष हृदिने । " गृहस्थधोनेपास सिष्ययोतः । धाण्यंतरे सुततिरे । केतुनीरुक्पताकारिषक्षोत्पातेपुलक्षणी
तिभेदिनी " ॥ ५९ ॥ पाथियेराक्षितनयेपुत्रे । कातः शिलीतत्रेदे । अविशद्यात्तंशुष्किभि । जीयेद्विगाजकेनरथपतिः । भूमिधरः सेलः ॥ ६० ॥

देवसूर्यो विवस्वंतो सरस्वंतो नदार्णवो ॥ पक्षिता ह्यो गरुत्मंतौ शकुंतौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥ अद्भुत्पत्तौ धूमकेतू
जीमंतौ भेषपर्वतौ ॥ हस्तौ तपाग्निनक्षत्रे मरुतौ पचनामरौ ॥ ५८ ॥ यंता हस्तिपके मृते भर्ता धातरि पाटुरि ॥ यानपा
त्रेशिशोपोतः प्रेतः प्राण्यंतरे मृतौ ॥ ५९ ॥ ग्रहो भेदध्वजकेतुः पाथिवेन नये मृतः ॥ रथपतिः कारुभेदपि भूगृह्णमिधरे
नृपे ॥ ६० ॥ मूर्धाग्निपित्तो भूवेऽपि क्रतुः स्त्रीकुसुमे पिच ॥ विणा वप्यजिता व्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥

" अविशब्दान् " पथान्नेन विगमोनेन भूमीभिः पित्तः । स्त्रीकुसुमे रजसि । हेमंता वीचक्रतुः । अजितश्राव्यक्तश्चेति तत्कारंता धिगो बिणाय विथर्तेते । अ
पिशब्दात्परि मृतेशंकरे स्वाजितः । अस्यक्तं शंकरे बिणा वप्यक्तं महदाविके । आत्मस्य पित्त्या वप्यक्तं महदेत्यभिधेयवदिति विश्वः । त्यदरिशिल्पि
भेदे । कात्रियात्रा (सग्री) जे पिसुतः सारथिर्बिबो रिति विश्वः ॥ ६१ ॥

साधकतमक्रियासिद्धौ प्रकटो हेतुः । क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थान । करणं साधने क्षेत्रे च दत्तिविविधः । “करणं करणे काये साधनेन्द्रियकर्म
सु । कायस्येव तत्र वेचनाद्व्यागीतप्रभेदयोः । पुमानशूद्राविशो पुत्रवानरादौ च कीर्त्यतिदित्यजयः । प्राणिनामुत्पादे जन्मनि । असबाधचमूगतौ निर्वायसे
न्यगमने घंटापथे च ससरण ॥ ५४ ॥ उन्नये जलपात्रादौ हृदयनयने । “उन्मूलिते च उद्गिरणं ।” अतः परं वक्ष्यमाणानां शब्दान्ते त्रिषु । पशुशृंगचभेदं त

करणं साधकतमं क्षेत्रगान्त्रिद्विष्येऽपि ॥ प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥ घंटापथेऽथवा नान्ने समुद्गि
रणमुन्नये ॥ अतः स्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृंगे भेदतयोः ॥ ५५ ॥ प्रवणं क्रमनिम्नोर्ध्वं प्रव्हेनानुचतुष्पथे ॥ संकीर्णो
निश्चिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूपरं ॥ ५६ ॥ ॥ सेतौ च वरणे विणी नदीभेदकचोच्चये ॥” इति णांताः ॥

श्रतयोः । त्रिधा विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्नाक्रमनिम्नासाचासौ उर्वीचपृथ्वी तत्र प्रव्हेनानुचतुष्पथे प्रवणः पुंस्येव । निश्चितो व्याप्तः । अशुद्धो अ
भिन्नः । “संकीर्णं संकेटव्यामे कुनचिद्वर्णसकरदित्यजयः ।” शून्यं निराश्रयो देशः । ऊपरं स्थलभेदः । तद्विरिणमित्युक्तं । “दीर्घादिरपि । इरण
मित्यपि” ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणे विणी नदीभेदकचोच्चयेदित्यमूलकः ॥ इति णांताः ॥

कासुः महाराष्ट्रभाषायासैतीतिख्यातः । कासुःशक्त्यायुधापचक्षण
योहानिरर्चापूजातत्रापचितिः । निष्कृतौव्ययेच । अवसानंअंतः ॥ धनुष्कोटिःचाणम “आनिरितिपाठः । उपसर्गादतीतिवृद्धिः ।” सामान्यगत्वा । द।
मालत्याचजाति “जातिःसामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्याचबुध्यांकंपित्तजन्मनोः । जातीफलेच्छंदसिचेतिहेमः ।” ॥ ६७ ॥ प्रचारःलोकाचार
नूनियाग्रद् । स्वंदःप्रस्त्रवणं । तत्ररीतिः । “रीतिःप्रचारेस्यदेचलोहकिट्टारकुटयोरिति विश्वः ।” द्विवेप्रवासेचर्दतिः । द्विवेविप्रवः । सचसप्तविधः । अति

काससामर्थ्ययोः शक्तिर्मतिः काठिण्यकाययोः ॥ विस्तारवह्नयो ब्रतनिर्वसती रात्रिर्वेदमनोः ॥ ६६ ॥ क्षयाचर्योरप
चित्तिः सातिर्दानावसानयोः ॥ अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥ प्रचारस्यंदयोरीतिरीतिर्दि
व्यप्रवासयोः ॥ उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेतात्वाग्नित्रयेयुगे ॥ ६८ ॥ वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ नदीनगर्यो
र्नागानां भोगवत्यथ संगरे ॥ ६९ ॥ दृष्टिरनादृष्टिः शलभामूषकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च संतेतार्द्रतयः स्थता इति भेदात् । उदये उत्पत्तौ ।
अधिगमेलाभे । अग्नित्रये । दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये । द्वितीयेयुगे । त्रेताशब्द आबंतः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो नारदीवीणा । महत्त्वयुक्तायां भार्यादौ च
अणिमादौ च भूतिः । भूतिर्भस्मनि संपदि । मांसपाकविशेषे च ज्ञानने गजमंडन इत्यमरशेषः । नागानां नद्यां नगर्योश्च भोगवती । संगरा विप्रये समितिः ॥ ६९

अधिगमेलाभे । अग्नित्रये । दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये । द्वितीयेयुगे । त्रेताशब्दआवतः ॥ ६८ ॥ वाणाभदानारदावाणा । महत्त्वयुक्ताया । माया । अणिमादौ च भूतिः । भूतिर्भस्मनिसंपदि । मांसपाकविशेषे च ज्वनने गजमंडन इत्यमरशेषः । नागानानद्यानगयौ च भोगवती । संगराविप्रये स भितिः ॥ ६९

स्फुटेऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमुदाहरणं । इमे उभे दृष्टांतौ । द्वाः स्थे द्वारपाले । वैश्यायामित्यपपाठः । क्षत्ताशूद्राक्षत्रियाजेदतिविश्वकोशा
न । चान्धुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणं प्रस्तावः प्रकारो भावः कात्स्न्यं साकल्यं । वार्ताजनश्रुतिः । नृत्यस्थाने नृत्यमंडपे । नार्वा द्विशेषो जनपदविशेषः । स
चपश्चिमसागरस्योद्धारवती ॥ ६३ ॥ यमो धर्मराजः । देवंप्राकृतनंकर्म । अकुशलकर्मपापं । श्लेष्मादयो घातशब्दवाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः ।

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टांतावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥ क्षत्तास्यात्सारथौ द्वाः स्थे क्षत्रियायांच शूद्रजे ॥ ६२ ॥ वृत्तांतः स्यात्प्रक
रणं प्रकारकात्स्न्यं वातयोः ॥ आनंतः समरे नृत्यस्थाननी वृद्धिशेषयोः ॥ ६३ ॥ कृतांतोचमसिद्धांतैर्देवाकुशलकर्म
सु ॥ श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तदुणाः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाण्यंश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च यातवः ॥ कक्षांतरैरपि शु
द्धांतो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥

रसआहारपरिणामजो भागविशेषः रसरक्तादीत्यादिनावसामज्जादिग्रहः । महाभूतानि पृ
थिव्यादीनि पंच । तदुणांगंधादयः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाणि चक्षुरादीनि । अंश्मविकृतिः मनःशिलादि । शब्दयोनिः भूमन्तायामित्यादिः । भूवादयो घात
वदति सूत्रान् । नृपस्य कक्षांतराजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचर इति कक्षांतरस्य विशेषणं । अपिशब्दादंतःपुरे आशौचांते च ॥ ६५ ॥

॥ ७० ॥ जगतिलोके सितौभुवि छंदोविशेषेद्वादशाक्षरपादकवृत्ते वासोनिवासः । अपिशब्दान्मेदिन्यां । कालभेदेचक्षितिः । सूर्यप्रभादिपुहेतिः ॥ ७० ॥ जगतिलोके सितौभुवि छंदोविशेषेद्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । “अपिशब्दाज्जने” दशमंछंदः दशाक्षरपादकं । आवलिरपिपक्तिः । उत्तरकालेष्यायतिः । “आयतिःसवमेद्वैद्यप्रभावागामिकालयोरिति विश्वः ।” ॥ ७१ ॥ घोरभेदेसैन्यभेदेचपत्तिः । पक्षभेदयोरितिपठ्ठी । पक्षशब्दोमासार्धवाचीखगावयववाचीच अतोद्विवचनं । मासार्धस्यगूले

संगेसभायांसमितिःक्षयवासावपिक्षिती ॥ खेरचिश्चशस्त्रं चवन्हिज्वालाचहेतयः ॥ ७० ॥ जग
तो जगतिच्छंदोविशेषेपिपक्षितावपि ॥ पंक्तिश्छंदोपिदशमंस्यात्प्रभावेपिचायतिः ॥ ७१ ॥ पत्ति
र्गतौचमूलेतुपक्षतिःपक्षभेदयोः ॥ प्रकृतिर्योनिलिंगेचकैशिक्षमाद्याश्रवत्तयः ॥ ७२ ॥

प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्यमूलेऽधोदेशे । योनिलिंगेद्वैक्यं । योनौलिंगेचप्रकृतिः । चकाराद्यधानतत्वेअमात्यादौस्वभावेच । आद्यशब्दादारभटीसा
त्यनीभारत्यः । चकाराज्जीविकायांसूनविवरणेचवृत्तिः ॥ ७२ ॥

रूप्यरजत । लक्ष्मचिह्नं । अवधृतमाकर्णित । युगेप्रथमयुगेपयप्तिअलमर्थेकृत ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षिसाहसखपंकर्ममहाभीतिर्महद्भयं अत्याहितं
 स्यात् । युक्तेन्याय्ये । क्षमादोक्षित्यादिपचके । ऋतेसत्ये । प्राणिनिजंतौ । अतीतिवृत्ते । प्राण्यतीतदतिद्वेद्वक्य । समेसदृशं । भूतंक्षमादोपिशाचादौ
 न्याय्येसत्योपमानयोरितिबिम्बः ॥ ७७ ॥ पद्येऽश्लोके । अतीतिभूतेदृढगोढेनितलेवर्तुलेऽतीतादौत्रिलिग्यावत्त । राज्यंचकारानवृहच्चमहत् । महा

कलयौतंरूप्यहंसोनिमित्तैहेतुलक्ष्मणोः ॥ श्रुतंशास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोःकृतं ॥ ७६ ॥
 अत्याहितंमहाभीतिःकर्मजीवानपेक्षिच ॥ युक्तेक्षमादावृत्तेभूतंप्राण्यतीतेसमेत्त्रिषु ॥ ७७ ॥
 वृत्तंपद्येचरित्रेचिष्वतीतेदृढनितले ॥ महद्भ्राज्यंचावगीतंजन्यस्याद्गहितेत्रिषु ॥ ७८ ॥
 श्वेतंरूप्येपिरजतंहेमिरूप्येसितेत्रिषु ॥ त्रिष्वतीजगदिंगेपिरक्तेनील्यादिरागिच ॥ ७९ ॥

राज्येविरालेधेतिबिम्बः । जन्येजनापवादेगहितेनिहितेऽवगीत ॥ ७८ ॥ अपिशब्दान्छुभ्रेपिष्वेत । श्वेतंरूप्येऽन्यवच्छुभ्रेष्वेतोद्वीपाद्विभेदयोरिति
 बिम्बः । हेमिरूप्येसितेचरजतं । अतोरजतानूपरेताता शब्दास्त्रिषु । इंगेजंगमेभुवनेचजगत् । नील्यादिरागयुक्त । रक्तेऽनुरक्तेनील्यादिरंजितेलोहि
 तेत्रिषु । स्त्रीवतुकुंकुमेताम्रेदतिमेदिनी ॥ ७९ ॥

आराधय आनय्य न । यातरिरक्षके दारुणरेणेभीषणे युद्धे । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नातायां काव्यगुणे च “प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्य प्रसन्तिञ्चिन्ति मे विनी ।” व्यंजने ते मनसुपकारे च सुदः ॥ ९० ॥ गोष्ठगोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादीवृहस्पतौ कृष्णेऽपि । दकारांत आमोदशब्दोऽथ हर्षवर्तते अपि शब्दादतिनिर्हारिणे च तथा मशोऽपि द्वर्थः पिशब्दोऽत्र गजदाने रतः सुचेत्यर्थः । प्रधानमेव प्रधान्यं । राजलिङ्गे छत्रादौ वृषाग्रे वृषावयवे ॥ ९१ ॥ संभाषासं

आशवेरुदिते चानर्थ्यां क्रंदोदरुणरेणे ॥ स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सुदः स्याद्व्यंजनेऽपि च ॥ ९० ॥ गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोवि
दो हर्षप्यामोदवन्मदः ॥ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाग्रे कुकुदोऽस्त्रियां ॥ ९१ ॥ स्त्रीसंविद्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिना
मसु ॥ धर्मे रहस्यपनिपरस्याह नौवत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥ पदं व्यवसितत्राणस्यानलक्ष्मांश्चिवस्तुपु ॥ गोष्पदं सेविते मा
ने प्रतिष्ठाकृत्य मास्पदं ॥ ९३ ॥

भाषणं । क्रियाकारः कर्मनियमः । आजिर्युद्धं । नामसंज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गसंविदिति
वेदति व्युपनियत् ॥ ९२ ॥ व्यवसितिर्यवसायः । “पदं स्थाने विभक्त्येतेशब्दे वाक्ये कवस्तुनोः । त्राणे पादौ पाद्विन्दे व्यवसायापदेशयोरिति हेमः ।”
सेविते गोभिरवसेविते देशे माने खुरप्रमाणे गोष्पदं । प्रतिष्ठास्थानं । कृत्यं कार्यं ॥ ९३ ॥

अतः परं वर्गसमाप्तेर्दीप्तास्त्रिषु । दृष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । उभौ मृदू । मृदुः स्यात्कोम-
लेस्वरे इति विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पेयया मंदोदरी । अपटुरतीक्ष्णः । निर्भाग्योहीनभाग्यः । एते मंदाः ॥ ९४ ॥ प्रत्ययो भिनवः । अमृतिभोऽप्रगल्भः ।
द्वाविमौ शारदौ । 'प्रगल्भो धृष्टः । विशारदो बुधे धृष्टदन्ति हेमः ।' इति दाताः । प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । बटो वक्षभेदः । द्वयं न्यग्रो धाव्यं । कायो दे-

त्रिष्विष्टमयुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ मूढात्मापटुर्निर्भाग्या मंदाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥
प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सु प्रगल्भौ विशारदौ ॥ 'इति दाताः ॥ व्यामो घटश्च न्यग्रो धावुत्सेधः कायउन्ने-
तिः ॥ ९५ ॥ पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वावधौ चतौ ॥ 'परिधिर्च ज्ञियतरोः शाखायामुपसूयके-
॥ ९६ ॥ बंधकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ स्युः समर्थननीचाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

हः । उन्नतिरुद्गायः ॥ ९५ ॥ परित आह्वियते सौपर्याहरो ध्यानादिः । मार्गः पंथाः । एतौ विवधसंज्ञौ च भारिष्येती । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां समि-
धितचउपसूयके सूर्यरासीपमंडले परिवेपाख्ये ॥ ९६ ॥ उत्तमगृहे ऋणभोचनपर्यंतं विश्वासारथ्यद्वस्तुस्थाप्येते तद्वंधकं । व्यसनमापत्तिः । चेतःपी-
डामानसीव्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं । एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीचाकोवचनाभावः । नियमोऽंगीकारः । एते समाधयः ॥ ९७ ॥

यो यो त्यादं देशो त्यादस्तत्र प्रकृत्यादिपुनरुत्तिप्रत्ययागमादेशेषु यन्मन्त्रमिति संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रादिकमनुयातितस्मि
न्देशो । प्रकृतस्य मन्त्रात्स्यपदनिवृत्त्यभावः । तत्रैतेषु अनुबंधः । “विष्णु शशांके कपूरहृषिकेशो चराक्षसदतिविश्वः ॥” ९८ ॥ परिच्छेदेसीम्नि । विले
र्गं । कालेपि । ग्रिधानेकनये देवे वा क्तनशुभाथुमरुर्मणिन्नक्षत्रयपिविधिः ॥ ९९ ॥ बुधरक्षौ धातौ पठिते पिवर्तते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये ॥ वृद्धः स्थविरे

दोषोत्पादेनुबंधः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ मुख्यानुयायिनिशि शौ प्रकृतस्य नुवर्तने ॥ ९८ ॥ वि
धुर्विष्णौ चंद्रमसि परिच्छेदे विलेखः । विधिर्विधाने देवैर्विप्रप्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥ बुधरु
क्षापं छिते पिष्कंधः समुदये पिच ॥ देशे नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुनां सरिति स्त्रियां ॥ १०० ॥

समुदये ममुहे । यथा । अनलस्कंधवपुपदति । अपिशब्दात्काहेनृपे मेच । “स्कंधः प्रकोटे कायैः से विज्ञानादिपुपंचसु । नृपसमूहे व्यूहे चेति हेमः ॥”
देशाभेदेऽप्यौ समुद्रे सिन्धुशब्दोऽसि । “इमदनेच” नदीसामान्ये नुर्गालिगे ॥ १०० ॥

विधौ विधाने । प्रकरेयथा द्विविधं किं विधिमित्यादि । अपिशब्दाद्विधौ पिकसज्जने “चारावपि” सधुः । जायाभाया स्तुपापुत्रस्य पत्ना तत्र त्रामात्र च
वधूः । जायास्तु पयोः पार्थक्यं वर्तत इति बोधनाय पृथक् कृतं द्रवणं । देवा लयादियेन लिप्यते सः लेपं त्र्यूणि विशेषः । मुधा प्रसादभाक् क्रुद्रव्यं मुधा विद्युत्सुधा
मृत । मुधा हि भोजनं ज्ञेयं मुधा धात्री मुधा स्नुहीति मजरी ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञास्वीकार । तत्र यथासत्यसंधः । संप्रत्यय आदरः । स्पृहा काक्षा तत्र श्रद्धेति ।

विधाविधौ प्रकरे च साधूरम्येपि च त्रिषु ॥ वधूजायास्तु यास्त्री च मुधालेपो मृतं स्नुही ॥ १०१ ॥
संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ मधुमधेपुष्परसेक्षौ द्विष्यं तं मस्यपि ॥ १०२ ॥
अनस्त्रिपुसमुन्नद्धौ पंडितं मन्यगर्वितौ ॥ ब्रह्मबधुरधिक्षेपे निर्देशे थावलंबितः ॥ १०३ ॥

सौ द्वे माक्षिके । इत्येवैव त्रवर्तते पुटुभेदे च पुमान् मधुः । अस्निहीनेष्वंधाब्दः ॥ १०२ ॥ अतः परे धातवर्गपर्यं तास्त्रिषु । पंडितं मात्मानं मन्यते पंडितं मन्यः ।
अपिक्षेपे निदाप्रयोगो यथा । हे ब्रह्मबधो दुष्टोसीति । ब्रह्मबधुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनामिति विश्वः ॥ १०३ ॥

अवलंबितः आश्रितः । अविदूरः सन्निहितः । उभाववटव्यो । अपिशब्दाद्वद्वोपि ॥ इतिधाताः ॥ चित्राभानवोरश्मयो योस्तौ । लेशोपि गघः संवा
धोगुप्तसंकटयोर्द्वयोः । वायानिपेधेदु स्वेच्छानृचाटिमुरावृषाः ॥ १०४ ॥ वाताचेदेहश्च । नीचोहीनजातिः । पृथग्जनइतिचतुरक्षरं । “पृथक्का
योजन पृथग्जनः ।” यावायस्तारेजलादेगिराविति विश्वः । “पञ्चीश्येनेरथेकहिस्वगदुरथिकाद्रिष्विति विश्वः ।” ॥ १०५ ॥ बर्हिमयूरः । “शिरवी

अविदूरोप्यवटव्यः प्रमिद्धोऽस्मात्तभूपितौ ॥ इतिधाताः ॥ सूर्यवन्होचित्रभानुभानरश्मिदिवाक
री ॥ १०४ ॥ भूनात्मानौ यातुदेहोमखनौचौपृथग्जनौ ॥ ग्रावाणौ शैलपापाणौ पत्रिणौ शरपाद्वि
णौ ॥ १०५ ॥ तरुशैलौ गिरिणौ शिखिनौ बन्धिवर्हिणौ ॥ प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथसादि
नौ ॥ १०६ ॥ दोसारग्रहयारोहोवाजिनोऽथेपुपत्विणः ॥ कुलेप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥

त्यगौदभंकेनृपदेशरे । चूडायतिबलीवर्धमयूरमुक्तेदेहयदतिहमः ।” लिप्सावाद्या । उपग्रहअनुकूलनं । उभौप्रतियत्नौ “प्रतियत्नसुसंस्कारलिप्सो
पग्रहणेषु च निमिद्विनी ।” ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्चसादिनौ । “सादीतुरंगमारोहे निपादिरथिनोरपीतिहमः ।” अश्वोहयः । द्युः शरः पक्षीचैते
वाजिनः । कुलकुलमुख्ये च जन्मभूम्या जननस्थाने अभिजनः कुलेऽप्यानो जन्मभूम्या कुलध्वजइति विश्व ॥ १०७ ॥

यञ्जं कृत्विशं । तद्विद्विपुन । चंदाद्यक्षेविजातीयप्ररोहे । योऽपि न्यावेविलासिन्यामपिकामिनी । तनुःकायेत्वचिंस्त्रीस्यान्निष्वल्येविरलेकशदिति मेदिनी ।
अथो जिह्वाकागलकंठिकामासना । अपिशब्दात्युच्चांविधस्थानेपि ॥ ११२ ॥ कतुर्यज्ञः । तुच्छकेशन्येर्मदेचवितानं त्रिपु । मदेयथावितानभूतहृदयः
केनौघ्यजेउपनिमंघणे । निघाभेऽपिकेतनं ॥ ११३ ॥ तत्त्वचैतन्यं । तपोब्रह्मायथाब्रह्मचारीति । वेदादित्रयेब्रह्मशब्दः क्लीवे । विप्रबोधसोऽपुंसि । “क

त्वादिन्यौवज्जतद्विनौवदायामपिकामिनी ॥ त्वगदेहयोरपितनुःसूनाथोजिह्विकापिच ॥ ११२ ॥ कतुर्विस्तारयो
रस्त्रीवितानं त्रिपुतुच्छके ॥ मदेयकेतनं कृत्येकेतावुपनिमंघणे ॥ ११३ ॥ वेदस्तत्वं तपोब्रह्मब्रह्माविप्रः प्रजापतिः ॥ उ
नावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥ स्यात्कौलीनं लोकवादेऽयुदेऽथ हिपक्षिणां ॥ स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥
तिगुयोगभिदेश्च । सूचने । आशयप्रकारेणपि ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः श्रीरादौ तकादेर्निक्षेपः । जवनं वेगः । आप्यायनं ग्रीणनं । एतदर्थकमातंचनं ।
लालनं चिह्नं । निष्ठानं नेमनं । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरितियावत् । एतेषु व्यंजननाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्वादीनां युद्धे च

“कौलीनत्वे च” कौलीनं । निःसरणे गृहादेर्निगमिवनभेदे उपवनेऽथ योजने च उद्याननाम ॥ ११६ ॥

“स्थानं नित्यावकाशयोः । सादृश्ये सन्निवेशे चेति द्वैमः ।” क्रीडायां व्यवहारे जिगीषा दैविवनं । अक्षेपु देवनः प्रोक्त इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तत्र कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धाते चोपधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमहेतुर्ध्वी भवने । “उत्थान उद्यमे तत्रैव पौरुषे पुस्तके रणे । प्रागणोद्गमहर्षे पुमलरोगे पिनद्वयोरिति मेदिनी ।” ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधेति रस्कारे । “स्वातंत्र्यकृत्येऽपि व्युत्थानं ।” मारणाद्यटके सैन्ये मेद्वेचसाधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा पारइसाधनं । मृतसंस्कारेऽग्निदोहे । गतौ गमने । इज्येधने । अर्थस्य धनोद्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं । अर्थे निष्पादन । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनं । दाने

अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनं ॥ उत्थानं पौरुषे तत्रैव सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११७ ॥ व्युत्थानं प्रतिरोधे च विशेषाचरणेऽपि च ॥ मारणे मृतसंस्कारे गतौ इज्येऽर्थदापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्या सुचसाधनं ॥ निर्वर्तनं वैरशुद्धे दाने न्यासापार्पणेऽपि च ॥ ११९ ॥ व्यसनं विपदि अशोदोपे कामजं कोपजे ॥ पक्ष्माक्षिलोऽग्निर्किंजल्के नत्वाद्यं शेष्यणीयसि ॥ १२० ॥

त्यागे । न्यासापार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्य अपर्णे निर्यातनं ॥ ११९ ॥ अशो अपाद्ये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेऽपुत्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । “व्यसनं त्वं भुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानि टफले पापे विपत्तौ निष्फलोऽयमदिति मेदिनी ।” अक्षिलोऽग्निश्चक्षुर्लोभि । किंजल्के केसरे । अणीयसि तत्त्वाद्यं शोऽल्पतरं सूत्राद्यं शोऽल्पतरं पक्ष्मेति तातं ॥ १२० ॥

तिथिभेदेऽटमीर्द्वादी क्षणेऽत्सवेपथ्वं । “पर्वप्रस्तावोत्सवयोर्ग्रथौ विपुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्सौ चैतिथिग्रंथविशेषयोरिति हेमः ।” नेत्रपिचायकचर्म
 पुटेऽव्यनिमार्गेयत्वं ॥ अकार्येऽकरणाद्गुप्तेऽपस्येऽकौपीनं ॥ “वस्त्रमेदपि” । संगतौ भार्यादिसंबन्धे । रतेसुते ॥ १२१ ॥ धीः बुद्धिः । महामात्रे ।
 “प्रकृतौ प्रज्ञायां” च प्रधानं । बुद्धिचिह्नयोः प्रज्ञानं । “प्रसूनो वाच्यवजातेच्छीवन्तु फलपुष्पयोरिति मेदिनी ।” कुलेवंशे ॥ १२२ ॥ आह्वानमारा
 यः । उभेऽक्रंदनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । उभयोर्वर्ध्म । “वर्ध्मदेहप्रमाणातिमुंदराकृतिपुस्तमिति मेदिनी ।” गृहादीनि चत्वारिधामशब्दवाच्यानि । “धा
 तिथिभेदेऽक्षणेऽत्सवेपथ्वं । अकार्यगुह्येऽकौपीनं मयुनसंगतौ रते ॥ १२१ ॥ प्रधानं परमात्माधीः प्रज्ञा
 नंबुद्धिचिह्नयोः ॥ प्रसूनं पुष्पफलचोर्निधनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥ क्रंदनेऽशेदनाह्वाने वर्ध्मदेहप्रमाणयोः ॥ गृह
 मपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥

मरश्मौ गृहेऽहेस्थानेऽजन्मप्रभावयोरिति हेमः ॥ “चतुष्पथेशृंगाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशोऽवयव
 स्थितिः । उभेऽआच्छादनसंज्ञे । वसेप्याच्छादनं ॥ १२४ ॥

परिच्छदः पटमं हपाद्युपकरणं । पर्याप्तिः सर्वतो वपनं । हुवपूर्वजीजसंतनेधातुः । सलिलस्थितोजलाधारेपरीवापः । गांदोग्धीति गोधुगोपालः गोष्ठा
ध्यक्षश्च गोपो । “गोपोपामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वस्त्रेन पट इति विश्वः ।” दृपाकपिसंज्ञो हरो विष्णुश्च । “अग्निश्च १” ॥ १२९ ॥ ऊष्मोष्णं । अश्रुनेत्रो
दं कंचयाणसंज्ञं । अन्वभोजन । आच्छादनं वस्त्रं । एतद्व्यंककशिपुमंजं । वक्ष्यमाणमस्त्रियामितिकशिपौ तल्पे चान्वीयते । अदोहालिका । दाराः स्त्री ।

परिच्छदेपरीवापः पर्युतो सलिलस्थितौ ॥ गोधुगोष्ठपती गोपो हरविष्णवृपाकपी ॥ १२९ ॥ वाप्य
मूष्माश्रुकशिपुत्वन्नमाच्छादनं द्वयं ॥ तत्पंशय्यादृदारेपुस्तं वैपिविटपोस्त्रियां ॥ १३० ॥ प्राप्तक
पस्वरूपाभिरुपावुधमनोज्ञयोः ॥ भेद्यलिगा अमीकूर्मीवीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

अनययागुरुनल्यः । स्तंघेनृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तारशाखयोश्च । “पल्लवे विटाधिषेपि ।” विटपः ॥ १३० ॥ अमीमातृरूपादयस्त्रयः पांता
भेद्यलिगाः बुधेपं द्विनेमनोक्षेमनेहरे च वर्तते । “पातं रूपं येन प्राप्त रूपः । स्वमेवरूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्यरूपमस्याभिरूपः ।” कूर्मीकमठी । वी
णाभेदः सारस्यतीवीणा । द्वेकच्छपी सन्ने । कच्छपी वहक्रीभेदे दुलौक्षुद्रगदांतरदति विश्वः ॥ १३१ ॥

कचिदपस्तीमेत्यादिपद्यममलकमस्ति । अपिशब्दात्स्वेदांभसिघर्मः । चेष्टालंकारोहावः । शोभायांचविभ्रमः । ” १४१ ॥ रुक्मरोगमेदः छीहाख्यः । स्तं
 व मुशदिगुच्छोवेदः तिरयातः । सैन्यरक्षणेचगुल्मशब्दः । ” गुल्म सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुभिदोः । स्तं वदति मेदिनी ” स्वसाभगिनी । कुलस्त्रीकु
 लग्रथू । तयोर्जाभिगन्तः । ” नहरेसयमेयामोयामि स्वसृकुलस्त्रियोरितिरभसात् । यामि कुलस्त्रीस्वस्त्री स्त्रीतिकोशातराच्च अंतस्थादिरपि । ” क्षितिभू
 मि । क्षातिस्तिनिशा । तयो क्षमा । युक्तेयोग्ये ” क्षमं । ” शक्तेहितक्षमस्त्रिलिङः । ” धरणिस्तु । योग्येशक्तेहितक्षममित्याह । ” १४२ ॥ हरित्याला
 स्तौमः स्तोत्रेऽध्वरेष्टं देजिह्वस्तुकुटिले लसे ॥ उष्णोपि घर्मश्चेष्टालंकरिभ्रांतौ च विभ्रमः ॥ १४३ ॥ गुल्मारुक् स्तं वसे
 नाथ्यजामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥ क्षितिदांत्योः क्षमायुक्ते क्षमं शक्ते हितं त्रिपु ॥ १४४ ॥ त्रिपुश्यामौ हरित्कृष्णौ श्या
 मास्याच्छारिवानिशा ॥ ललामंपुच्छपुंदाश्वभूपात्रावान्यक्रेतुपु ॥ १४५ ॥
 शराताररीनिशाचश्यामा । ” श्यामो वेदप्रयागस्य चारिदेवद्वदारके । पिक्रेचकृष्णहरितोऽपुंसि स्यात्तद्वति त्रिपु । मरीचेसिधुलवणेच्छीवंस्त्रीशारिवौष
 धौ । अप्रसूतगनार्धाचप्रियंगावपिचोच्यते । यमुनायात्रियामायां कृष्णधिरतिकोपधौ । नीलिकायामिति मेदिनी । ” पुंद्गमश्वादीनाललाटचित्रं ।
 अश्वोचोटरुः । ” भूरा । सामीप्यावश्वस्यैव । ” प्रधानमेव प्राधान्य । केतुर्ध्वजः । पटसुललामं । ” ललामित्यपि । प्रधानध्वजशंगेषु पुद्गुलालधि
 लक्ष्मसु ॥ भूरावाजिभभोरपुललामं स्याललामचेति रुद्रः । ” १४६ ॥

अध्यात्मं आत्मन्यधिकतं लिङ्गे देहं । अपिशब्दात्कृतवे । सूक्ष्मसंस्थात्कृतवे । ध्यात्मे पुंस्यणो चिषु चाल्पक इति मे दिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रि
 विधितया वन्मातमधिकारः । प्रतीपोचिपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचिनाः स्त्रियः । वामः कर्मसंबन्धे पयोधरे । उमानाथे प्रतीकूले चारो वामा तु योऽपि
 तीति हेमः । न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णप्राप्तपरिणामं । पर्यभुक्तं भुक्तोद्भिन्नं । द्वयं यातयामसंज्ञं ॥ इति माताः । अश्वगरुडो ताक्ष्यसंज्ञौ ।

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमं स्त्रिषु ॥ वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधर्मौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥ जी
 र्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयं ॥ इति माताः ॥ ॥ तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलया पंचयौ क्षयौ ॥
 श्वश्रुयौ देवश्रया लोभात्तन्यौ भ्रातृजद्विपौ ॥ १४५ ॥ पंजन्योरसदब्देन्द्रो स्यादयः स्वामिवैश्ययोः ॥

तिप्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायो वसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

“ताक्ष्यस्तु स्यंदने वा हे गरुडे गरुडायजे ॥ अश्वकर्णो बह्वतरौ स्यादिति हेमः ।” निलयो गृहं । अपचयौ ज्हासः । उभोक्षयोः । “क्षयोगे हे कल्पानेऽपचये
 रुजौ ति हेमः ।” श्यालोभार्या भ्राता । श्वश्रुस्यापत्यं श्वश्रुर्यः । भ्रातृपुत्रः शशुपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रसदब्दो ज्वनदंबुदः । इंद्रः शक्रः । उभौ पंजन्यौ ।
 “मेघवाब्देऽपि पंजन्यः ।” प्रभुवैश्ययो र्यः । पुष्यर्क्षे नुयुगे च तिप्यः । अवसरे प्रस्ताने । “पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रम इति विश्वः” ॥ १४६ ॥

अधीनादिपुसप्तप्रत्ययशब्दस्तत्राऽधीनेयथा । राजप्रत्ययाः प्रजाः । शपथः शपनं । ज्ञानेयथा । ग्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासेयथा । नशत्रोः प्रत्ययगच्छेत् । हेतोयथा । गार्हस्थ्यं भाषायां प्रत्ययं । रघेछिद्रे । शब्देयथा । चिकीर्षतीत्यत्र सन्प्रत्ययः । “ग्रत्यय शपथे रघे विश्वासाचारहेतुषु ॥ प्रथितत्वे च सन्नावायधीनज्ञानयोरपीति विश्वः ।” चिद्वेपेपश्चात्तपि चानुशयः । “अनुबन्धे च” ॥ १४७ ॥ असाकल्येऽकात्स्न्ये । नागानां हस्तिनां यन्त्रशीघ्रनापिमंदंगमनंतत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयोगंगोपलेऽपि च । गजानां मध्यमे गतेऽप्यसाकल्यकरं हयोरिति मेदिनी । “शपथादयः समयाः । तत्र शपथेयथा । कृ

प्रत्ययोर्धीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ रघेशब्देऽयानुशयोदाघद्विपानुतापयोः ॥ १४७ ॥ स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥ समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः ॥ १४८ ॥ व्यसनान्ययुर्भदैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दापे दंडेऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

तत्समयोपि चोरोद्व्यः । संवित्संभाषा । “समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धांताचारसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारनिर्देशोच्चेति हेमः” ॥ १४८ ॥ व्यसनानि युतादीनि । अशुभमिति देवविशेषणं । विषद्विषत्तिरेतन्नयं अनयसंज्ञं । अशुभदेवेयथा । निःस्वोभूदनयेन सः । अतिक्रमेऽसंगने । “अपिराब्धात्नारोचात्ययः ।” आपदादिप्रत्यये संपरायः ॥ १४९ ॥

आयतिः उत्तरकालः । अपिशब्दात्सु आर्हं विपूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे तिष्ठति तयस्तेन्यतस्तथादवस्था ॥ १५८ ॥
सन्निवेशे स्थानविशेषे “विस्तृतौ च संस्थायः” । अमी विलम्बादयत्तयः प्रणयाः । विलम्बो विस्वासः । “प्रसरश्च प्रणयः” वैरोन्नत्योः समुच्छ्रय इति र
भसः ॥ १५९ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषयाः । देशगोचरो विषयो ॥

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेपि च ॥ पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च सन्नयौ ॥ १५० ॥ सं
घाते सन्निवेशे च संस्थायः प्रणयास्त्वमी ॥ विलम्भयाज्जाप्रेमाणो विरोधेपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ निर्यासेपि कषायोऽस्त्रीसभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
प्रायो भूकृतं तगमने मन्युर्दन्यैः क्रतौ क्रुधि ॥ रहस्योपस्य योगं दुःखं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

निर्यासः कथं रसः ॥ अपिशब्दाद्विलेपनादौ । कषायो रसभेदे स्यादंगरोगे विलेपन इति विश्वः । आश्रये । “अभ्युपगमे” च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भू-
म्नि बाहुल्ये ॥ यथा प्रायेण ब्राह्मणाभोज्याः ॥ बाहुल्येनेत्यर्थः ॥ अंतो नारोगम्यतेऽनेन तत्रानरानेयथा । प्रायोपवेशः क्रतुः । प्रायश्चानशने नृत्ये तुल्य
बाहुल्ययो रपीति विश्वः ॥ क्रतौ यज्ञेऽपि च मन्युः ॥ “शोके च” रहस्यं गोप्यं । तथ्यमृतं । “कृतयुगे च सत्यं” ॥ १५३ ॥

यत्तंसामर्थं । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्रवीर्यं । वीर्यतेजःप्रभावयोः ॥ शुक्रेशक्तचेतिहेमः । "अव्येसत्वेगुणाश्रयेपृथिव्यादौद्रविणचद्रव्यं । "द्र-
 व्यंअथेयनेदमादौजगदुद्गमविकारयोः ॥ विलेपनेमपजेरोत्यामितिहेमः ॥" भेनक्षवे । अमौबहौ । शुभाशुभमितिशुभमशुभवौजन्मातरीयंयत्कर्मन
 द्राग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्येपि ॥ १५२ ॥ करोस्त्वनाक्षेवख्यातं । दंतिकातिकुंभः । अपिशब्दादग्निरागुह्यविशिराख्याः । "त्रिपुटायाच ॥
 वीर्यंयत्तेजप्रभावेचद्रव्यंभव्येगुणाश्रये ॥ धिण्यस्यस्यानेगृहेभेभौभाग्यंकर्मयुभाशुभं ॥
 ॥ १५४ ॥ कशेरुहेभोगेर्गैर्विशल्यादंतिकंपिच ॥ दपाकपायोओगोयोरोरभिरख्याना
 मरोभयोः ॥ १५५ ॥ आरंभोनिष्कृतिःशिक्षापूजनंसंप्रधारणं ॥
 श्रीर्तदमोः "दपाकपापीजीवंत्याभातावर्यमद्योयियामितिहेमः ॥" नामाभियानं । शोभाकान्तिः । तत्राभिव्येति "अभिरख्यात्वभिधानेस्याच्छोभा
 माचयमास्वपीतिमेविनोः ॥ १५५ ॥ आरंभाद्योनचशब्दः क्रियाशब्दव्यास्तत्रारंभेयथा । सर्वा क्रियामत्रमूलानुपाणा ॥ निष्कृतोर्थायश्वित्ते
 यथा । महापानकिनांपुसापानादिक्रियास्त्वना । शिक्षायायथा । पूजनेयथा । देवक्रियापरस्त्वपस्वी । संप्रधारणं
 विचारः । तत्रयथा । क्रियायिनाकोहिजानातिरुत्स्ये ॥

उपायेयथा । सप्तसामादिका क्रियाः । कर्मणि यथा । नि क्रियस्य कुतः पुर । चट्टाया यथा । नट्टाया यथा । . . .
मुत्पन्ने क्रियापूर्वज्वरानुगा ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुर्केष्टाया शब्दः । सूर्यप्रियारानैश्वर्यमाता । कातौ यथा । प्रतिबिबेयथा । संछाया आद-
राः । आनपाप्मावेयथा । नट्टच्छायोगमध्याह्नः । छायापत्तौ प्रतिमायामर्कयोपत्यनातपे । उत्कोचे पालने कांतौ शोभाया च तमस्य पीतिमेदिनी । ” हर्म्या
दे-राजगृहादि प्रकोष्ठेऽर्गहेयथा । सप्तकक्ष्या अतिक्रम्येति । कांचीमेखला । मध्ये भवेत्यनेवरत्रायां । मध्ये भागे यदि भवंचनतचेत्यर्थः । ” कक्ष्यागृहप्र

उपायः कर्मचेष्टार्चकित्साचनवक्रियाः ॥ १५६ ॥ छायासूर्यप्रियाकांतिः प्रतिबिबमनानपः ॥ कक्ष्याप्रकोष्ठे
हर्म्याटेः कांच्यामध्ये भवंचने ॥ १५७ ॥ कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिपुंभेधे धनादिभिः ॥ जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जन्योः
त्येधमेपि च ॥ १५८ ॥

कोष्ठे स्यात्सादृश्योद्योगकाचिपु । बृहत्तिके भनाज्योश्चेति हेमः । ” १५७ ॥ क्रियाकर्म । देवतानामासद्देवत
विशेषः । यल्लक्ष्यं भागयते । तयामनिर्ममेतस्मै कृत्यां कालानलोपमा मिति । क्रियायां यथा । कांका कृत्यामकार्षी । धनत्नो भूम्यादिभिर्भेदनीयो यः पर
राट्गत्पुरुषादित्तमकृत्याशब्दोवाच्यलिंगः । जनवादेर्निदिनवादे । अपिशब्दाद्युदादौ । ” जन्यं हेतुपरीवादे संधावेचनपुंसकमिति मेदिनी । ” अं
त्येधमेचनघन्यः । अपिशब्दाच्छिश्ने । ” जघन्यहेमलेक्षीबचमेगर्हितेऽप्यनदिनिमेदिनी । ” १५८ ॥

चकाराद्वचनोऽपि वक्तव्यशब्दः । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीगः । उभौ कल्यौ । कलासुसाधुः कल्यः । उपस्यपि कल्यं " कल्यं प्रभातेच्छीवं
स्यात्कल्योवाङ्मुनिवर्जिते ॥ सज्जनीरोगदक्षेऽपु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि त्यादिति मेदिनी " । आत्मवान् । धौमान् । अर्थोऽनेपेतः अ
र्थोऽनेपेतः अर्थोऽनेपेतः । " अर्थः संप्राथम्येन्याद्यविज्ञयोरिति हेमः ॥ " चारुसुंदरं । अपिशब्दात्सुकृत्यर्मयोः । " पावनेच " पुण्यं । पुण्यं त्रिपुमनो
द्वेस्याऽऽत्तिं सुकृतधर्मयोरिति विश्वः । " १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । अपिशब्दात् । रूपं स्यादाह तत्स्वर्णरजतेरजतेऽपि च ॥ रम्ये प्रशस्तं रूपे तु

गर्त्याहीनो च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयो ॥ आत्मवाननपेनोर्यादर्थ्यौ पुण्यं तच्चावपि ॥ १५९ ॥

रूपं प्रशस्तं रूपेऽपि वदान्यो बलुवागपि ॥ न्यायेऽपि मध्यः सौम्यं तु सुंदरे सोमदैवते ॥ १६० ॥

वाच्यवदिति विश्वः । अपिशब्दाद्वातर्षपिवदान्यः । न्यायेऽपि उचितेऽपिशब्दादवलग्रे च । " न्यायावलग्नयोर्मध्यमन्तरेचाधमेऽपि त्रिवित्तिरभसः । २ सो
मदैवते यथा । सोमं चंद्रो देवतमस्य सोम्यं हविः । " सोम्यो ज्ञेनात्रिष्वनुमेमनो ज्ञे सोमदैवतदर्शने मेदिनी । " १६० ॥ सर्वज्ञाभिषजौ विद्वौ कुल्याकुलव
॥ २ ॥ चंद्रो देवो विज्ञानेऽपि स्यादाभ्यायोऽन्यथेऽश्रुतौ ॥ इति यांताः ॥

निवहोदंदः। अवसरः। प्रस्तावः। उभौवारो। वारःसूर्यादिदिवसेवारोऽवसरवृत्तयोरात। प्रस्तारादगमु। ८६ ग्राह्यशास्त्रे .
 न्दाद्देशात्ताप्यापकश्चगुरुः॥ १६१॥ भेदोविशेषोयथा। पलाङ्गुमेदांगुजनादयः। सादृश्यंयथा। मर्कटप्रकारं करोति। इंगितंचैष्टितं। किंशारुनिसस्य
 शूके विशिखोकंकपक्षिणी निमिदिनी ॥ घन्वा निर्जलदेशः। घराघरःपर्वतःसोपिमरुस्थली संबंधान्मरुः॥ १६२॥ स्त्रियाःस्तनःकुचः। अब्दोमेघः। उ
 भौपयोधरो। “पयोधरःकोशकारेनालि केरेस्तनेपिच ॥ कशेरुमेघयोःपुंसतीत्येदिनी ।” अग्निःशत्रुः। दानवोऽनुजभेदः। “वद्योभिर्बेरिपोध्वतेदानवेवासवे

निवहावसरोवरौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ गुरुर्गोप्यति पित्राद्यौ द्वापरो युगसंशयो ॥ १६१ ॥ प्रकारौ भेदसादृश्ये आ
कारां विंगिताकृती ॥ किंशारुसस्य शूकेषु मरुधन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥ अद्रयोऽद्रुमशैलार्कः स्त्रीस्तनाब्दोपयोधरौ ॥
ध्वान्ता रिदानवाट्टनावलिहस्तांशवः कराः ॥ १६३ ॥ प्रदराभंगनारीरुक्बाणा अस्याः कचा अपि ॥ अजानतं शृंगौ गौः
कालेऽप्यश्मश्रुर्नाचतूयरो ॥ १६४ ॥ गिराविति हैमः ॥ राज्ञायाम्नागोबलिः ॥ अंशुरहिमः ॥ १६५ ॥ नारीरुक्कृष्णारोगभेदः ॥ प्रदरो रौ

कालेप्यश्मश्रुर्नाचतूत्रो॥३६४॥ गिरावितिहैमः।" राज्ञायाम्भागोबलिः। अंशुरदिमः॥३६३॥ नारीरुक्स्त्रीणारोगभेदः। प्रदरोरोगभेदे स्याद्विदरोरशरभंगयोरिति। कच्चाः केशाः। अपिशब्दत्वेणप्यस्तः। नज्जतिशृंगेयस्य। सएवंभूतोगैः। कालेऽश्मश्रून्थानसमयेपियोनापुरुबोऽश्मश्रुःश्मश्रुरहितस्तापुभावावपितूत्रैः। "कालेदत्सुभाभ्यांसंबध्यते। तूत्रोऽश्मश्रुपुरुषेऽप्रीढाशृंगारकेपिच। पुरुषव्यजनत्यक्ते स्यात्कवाथरसेपिचेतिमेदिनी॥३६४॥

अपिशब्दाद्विज्ञानादत्येकाक्षरं । “ भवेत्स्वरिकोवातेपयंकपरिवारयोः ॥ प्रगाढगात्रिकावधेविवेकारंभयोरपीतिविश्वः । यत्नारंभौपरिकरावितित्रि
कांशेषः । ” तारोमुक्तादिमंशुद्धौतरणेशुद्धमौक्तिके । तारचरजेत्युच्चस्वरेष्वन्यवदीरितिमितिविश्वः । सतु । शाशब्दः । कर्तुरःशबलवर्णः । शारः
स्याच्छत्रलेवाच्यलिंगपुसिसमीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्बुद्ध । संवित्क्रियाकारः । प्रतिज्ञावायथा । सत्यसंगरः । “ संगरोयुधिचापदि । क्रियाकारे

स्वर्णोपिराःपरिकरःपयंकपरिवारयोः ॥ मुक्ताशुद्धौचतारःस्याच्छारोवायौसतुत्रिपु ॥ १६५ ॥
कर्तुरेश्चप्रतिज्ञाजिसंविदापत्सुसंगरः ॥ वेदभेदेगुप्तवादेमंत्रोभिन्नोस्वावपि ॥ १६६ ॥ मखेपु
यूपखंडेपिस्वरुगुत्येप्यवस्करः ॥ आढंवरस्तूर्यवेगजेंद्राणांचगर्जिते ॥ १६७ ॥

विषेचांगीकारेक्षीयंशमीफलद्वितिमेदिनी । “ गुप्तवादेरहसिकर्तव्यवधारणमंत्रः । “ मंत्रोदेवादिसाधने ॥ वेदारेगुप्तवादेचेतिहेमः । ” अपिशब्दात्स
ल्याभिन्नक्षीयं ॥ १६६ ॥ यूपेतस्यमाणेयथपतितंशकलंयूपखंडं ” अपिराब्दाद्द्वौलौचस्वरुः । स्वरुर्बज्रध्वनौबाणेयूपखंडेपिचस्वरुः । गुह्येउपस्थे ।
अपिशब्दाद्द्व्येप्यवस्करः । तूर्यवेवाद्यध्वनिः । आढंवरःसमारंभेगजगजिततूर्ययोरितिकोशांतरं ॥ १६७ ॥

अभियोगोऽभिपहणं । चोरस्यकर्मचौर्यं । सन्तहनं कचचादिग्रहणं । एतेष्वभिहारः । जंगमेजंगमविशेषपरिजनदतियावत् । खड्गकोशोसिपिधाय
 केत्रमादौपरिच्छेदेऽपकरणेपरीवारः ॥ १६८ ॥ विटपीयक्षः दर्भमुष्टिपश्मिमाणतु । पंचाशताभवेद्वल्मातर्धेनतुविटरद्वल्मादि । पीठमाद्यस्यतदासनं च
 विटरः । आद्यशब्दात्कृष्णाजिनादि । अत्रपीठकाठादिमयमासनं । द्वास्थेद्वारपालेप्रतीहारः । अनंतरोक्तेप्रतीहारेप्रतीहारीत्यविशब्दः । सतुपुंव्यक्ता

अभिहारोऽभिचोगेचचौर्येसन्तहनेपिच ॥ स्याज्जंगमेपरीवारःखड्गकोशेपरिच्छेदे ॥ १६८ ॥ वि
 पुरोविटप्रीदर्भमुष्टिःपीठाद्यमासनं ॥ द्वारिद्वास्थेप्रतीहारःप्रतीहार्यप्यनंतरं ॥ १६९ ॥ विपुलेनकु
 लेविष्णौवभ्रुनापिंगलेत्रिपु ॥ सारोबलेस्थिरांशेचन्याय्येक्कीवंवरेत्रिपु ॥ १७० ॥

वपिस्त्रियां । गौरादित्यातङ्गीप् । अपिशब्दात्द्वाःस्थितायांचयोपितीतिमेदिनी । अयमिन्नंतदतिनभ्रमितव्यं । रतिषुतस्यपाठायोगात् ॥ १६९ ॥
 विपुलदतिनकुलविशेषणं । तेनविशालनकुलेविष्णोचवभ्रुःपुंसि । पिंगलेत्रिपु । “वभ्रुःपिंगाऽग्निरूलिपु ॥ मुनौविशालेनकुलेविष्णावितिहेमः ।”
 स्थिरांशोदक्षादेकठोरभागः । तत्रयथा । शिशपासारः । न्याय्येन्यायादनपेते । वरेश्रेष्ठे । “सारोबलेस्थिरांशेचमज्जिपुंसिजलेधने न्याय्येक्कीवं
 त्रिपुवरदतिमेदिनी” ॥ १७० ॥

“युतकोपणेच ।” दुर्गेदरश्चतुर्धरः । द्यूतेदुरोदरंस्त्रीव । दुर्गपथेदुर्गमवर्त्मनि । “कांतागोऽस्त्रीमहारण्येविलेदुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेद्विभेदिनी ।” १७१ ॥ अन्यशुभद्वेपेपरसंपद्यसहनेमत्सरःपुंसि । तद्वनिमात्सर्ययुक्ते । कृपणेचमत्सरोऽभिधेयलिंगकः । देवाद्देवसकाशाहृत्तेऽभीप्सिनेवरःपुंसि । श्रेष्ठेऽत्रिपु । मानकूप्रियेदंपदिष्टेऽस्त्रीव । “वरोजामातरिष्टतौदेवतादेरभीप्सिते ॥ पिंगेपुंसिऽत्रिपुश्चैकं कुमेनुपुंसकं । बरीप्रोक्ताशतावर्था

दुरोदरोद्युतकारेपणेद्युतेदुरोदरं ॥ महारण्येदुर्गपथेकांतारं पुनपुंसकं ॥ १७१ ॥ मत्सरोऽन्यशुभद्वेपेन हत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ देवाहृत्तेवरः श्रेष्ठेऽत्रिपुर्ह्वावंमनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥ वंशांकुरेकरीरोऽस्त्रीव । रुभेदंयदेचना ॥ नाचमूजघनेहस्तसूत्रेप्रतिसरोऽस्त्रियां ॥ १७३ ॥

वगचस्यारक्तत्रिके । मनागितेवंग्नीयंकेचिदाहुस्तदव्ययमितिमेदिनी ।” १७२ ॥ वंशस्येवोणोऽंकुरेकरीरःपुनपुंसकयोः । नापुमान् । चमूजघनेसेनापश्चाज्जागेप्रतिसरोनापुल्लिङ्गः । हस्तसूत्रेवंगलार्थंमंत्रैरभिमंत्रितंसूत्रयत्करेवध्यतेतत्र । “भवेद्यतिसरोमंत्रभेदेमाल्येचकंकणे ॥ त्रणशुद्धौचसूत्रेपुंसिनस्त्रीनुमंहले ॥ आरक्षेकरसूत्रेचनियोज्येत्यन्यलिंगकदितिमेदिनी ।” १७३ ॥

यमादिपुत्रतुर्दशमुहूर्गशब्दोवर्तते । तत्रचयोदशसुनापुमात् । कपिलवर्णत्रिलिङः । अनिलोवायुः अंशुःकिरणः । वाजीहयः । शुक्रःपक्षिभेदः । अ
हिःसर्पः । “ लोकांतरहरिद्वर्णयोश्चहरिः । ” ॥ १७४ ॥ कर्परशोसिकतासु । अपिशब्दात्त्वडविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । ‘ शर्कराखंडविकृताब्रुपला
कर्पगंगयोः । शर्करान्वितदेशे पिरुग्भेदशकले पिचेति मेदिनी । ” याप्यतेऽनेनयापनंतस्मिन् । यात्रानुयापनोपाये गतोदेवा च नोत्सव इति बिश्वः । >बा

यमानिलेद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ शुकाहिकपिभेकेपुहरिर्नाकपिलेत्रिषु ॥ १७४ ॥
शर्कराकर्परंशेपियात्रास्याद्यापनेगतौ ॥ इराभूवाकसुराप्सुस्यात्तंद्रीनिद्राप्रमालयोः ॥ १७५ ॥
धात्रीस्यादुपमातापिक्षितिरप्यामलक्यपि ॥ क्षुद्राव्यंगानटीवेश्यासरघाकंटकारिका ॥ १७६ ॥

द्विपुचतुर्पदरागबन्धः । सुरामयं । आपोजलं । श्रमादिनासर्वद्विर्यापटुत्वप्रमीला । “तद्रेतिटावन्तोपि” ॥ १७५ ॥ उपमात्राद्विपुधात्रीशब्दः । उपमा
ताक्षीरप्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकीलक्षभेदः । अपिनाजनन्यपिधात्री । “व्यंगाद्विपुक्षुद्रा । व्यंगाहीनाङ्गी । नटीनर्तनशीला । सरघामधुमक्षि
का । कंटकारिकावृद्धती । “क्षुद्राव्याघ्रीनटीव्यंगाबृद्धतीसरघासुच ॥ चांगेरिकायां हियासांमक्षिकामात्रवैश्यायोरितिहेमः” ॥ १७६ ॥

कुर्यादित्रयेक्षुद्रचिपु । “क्षुद्रोदरिद्रक्पणनृकटेऽल्पनृशंसयोगितिहेमः ।” परिच्छदादित्रयेमात्रास्त्रियां । कात्स्न्यादिद्वयेङ्कीवं । परिच्छदेयथा । महामात्रः । अत्येयथा । शाकमात्रा । परिमाणेयथा । किहस्तिमात्रोक्ताः । कात्स्न्येयथा । जीवमात्रं न हि स्यात् । अवधारणे तु । पयोमात्रं भुंक्ते । धने कर्णभूयायां वर्णावयवे च मात्रा । “मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्यं मात्रापरिच्छदे ॥ अक्षराऽवयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे ॥ काले वृत्ते चेति हेमः ”

त्रिपुक्क्रेऽयमेऽत्येपि क्षुद्रं मात्रापरिच्छदे ॥ अल्पे च परिमाणे सामानं कात्स्न्येऽवधारणे ॥ १७७ ॥
आलेस्याथ र्ययोश्चिन्नं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥

॥ १७७ ॥ आलेख्यं भिन्न्यादौ नानावर्णलेखनं । “चित्रं खेतिलके कहुते ॥ आलेख्ये कर्तुं रज्जुतिहेमः ।” श्रोणिः कटिः “दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति रभसः ।” योग्येयथा । दानपात्रं श्रोत्रियः । “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयांतरे ॥ पात्रं तु वा दौ पणं च राजमंत्रिणि चेष्यत इति विश्वः । पणं च पत्रं । पत्रं तु वाहने पणं पक्षे च रारपक्षिणोरिति विश्वः ।” ॥ १७८ ॥

निदेराआत्ता । येथोव्याकरणादिः । तत्रशास्त्रं । जटावक्षमूलं । अंशुकं वस्त्रभेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मंजरी । “नेत्रं मथिगुणो वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च ॥ रथे च क्षुपि न्यातुने धेनेति विवाच्यवदिति मेदिनी ।” पत्न्या देहे च क्षेत्रं । “क्षेत्रं शरीरे केदोरे सिद्धस्थानकलत्रधोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशौ ।” ॥ १७९ ॥ क्रीडः सुकरः । तस्य हलस्य च सुस्वप्ने पोत्रं । पोत्रं वस्त्रे मुखे च सुस्वप्ने च विविवः । चकाराद्वा त्रैशैले कुलेऽपि च ॥ “गोघ्रकुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मस्थिति मेदिनी ।” आच्छादनं वस्त्रं । सदादानं नित्यत्यागः । “अपिशब्दाद्वेनेकैतवे च सप्तशब्दः ।” ॥ १८० ॥

निदेशग्रंथयोः शास्त्रं शास्त्रमायुधलोहयोः ॥ स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥ मुख्याग्नेक्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तुनामि च ॥ सत्रमान्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥ अजिरं विषये कायेऽप्यंवरं व्योमि वाससि ॥ चक्रं राष्ट्रप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥

विषये रूपाशौ अपि नाचत्वरं अजिर । “अजिरं ददुरेकाये विषये प्रागणोऽनिल इति हेमः ।” व्योम्याकाशे । वाससि वस्त्रे । “अंबरं वाससि व्योमि शिवा र्पासे च सुगंधक इति विश्वः ।” अपिशब्दात्सैम्यरथांगयोश्चक्रं । “चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रं भैष्यरथांगयोः । जलानर्तनं भद्रं इति हेमः ।” अपिशब्दाद्गर्जितं ब्रह्मणोरप्यक्षरं । “अक्षरं स्यादपवर्गं परमब्रह्म वर्णयोः ॥ गगने चर्म तपसो रंबो मूलकारण इति हेमः ।” चकाराद्वा धेक्षारं ॥ १८१ ॥

भूरिशब्दश्चंद्रशब्दश्चेतौ द्वौ रातौ स्वर्णो विद्यतेति । तत्र स्वर्णो भूरिरूपभेदान्छीव । “अपिशब्दान् । भूरिर्नावासुदेवचहरेचपरमेष्ठिनि । नपुंसकंसुवर्णेष्वप्रा
 ज्येस्याद्वाच्यलिङ्गक इति मेदिनी ।” कर्पूरादौ च चंद्रः । “चंद्राकर्पूरकां पिल्लमुधां शुस्वर्णवारिष्विति मेदिनी ।” न केवलं पूर्वद्वारे किंतु द्वारमात्रेऽपि गोपुरं
 ॥ १८२ ॥ गोपुरं द्वारिपूद्वारिकैवर्ती मुस्तकेऽपि चेति मेदिनी ॥ गम्हरस्तु गृहादं भनिकुंजगहनेष्वपीति विश्वः । “रहो विजनं । अंतिकं समीपं । द्वेऽपव्वहरसंज्ञे
 नि । तत्र गुरुरस्तात् । यथा अग्रगामी । अधिकं यथा । सामंशतं । उपरियथा । दक्षापं । अयं गुरुर

स्वर्णोऽपि भूरिचंद्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरं ॥ गृहादं भौगम्हरद्वरहोऽतितकमुपव्वहर ॥ १८२ ॥
 पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगरेन गरेपुरं ॥ मंदिरं चाथराटोऽस्ती विपये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

स्तादुपरिपरिमाणेऽपलस्य च ॥ आलंबेन समूहे च यत्ने च स्थान् नपुंसक ॥ अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनी । “पुरं मंदिरं चेति द्वयमगरे
 गृहेन गरे च वर्तते । गृहोपरि गृहपुरमिति धरणिः । “पुरं शरीरेन गरे गृहपाठलिपुत्रयोरिति हैमः” मंदिरं नगरेऽस्तीति मेदिनी । विषये जनपदेऽपद्रवे
 भरणादौ चराटः । “स च पुन्रपुंसकः” ॥ १८३ ॥

स्वप्नेर्गते । हीरकेमणिभेदे । पवौभिदुरे । प्रधानेयथा । स्वतंत्रः । सिद्धातेयथा । तात्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्चतंत्रशब्दः । "तंत्रं कुटुंबकल्पे
 स्यात्सिद्धाते चोपधोत्तमे ॥ प्रधाने तंतुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छेदे ॥ श्रुतिशास्त्रांतरहेतावुभयार्थप्रयोजने ॥ इतिकर्तव्यतायाचेति मेदिनी ।" ॥ १८४ ॥
 चामर इति दृढविशेषणं । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदितयोराशोरसंज्ञेति स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यन्त । गजशुंढायादिष्वष्टसु

दरोऽस्त्रियां भये श्वश्र्वे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ तंत्रं प्रधाने सिद्धाते सूत्रवाये प
 रिच्छेदे ॥ १८४ ॥ औशीरश्र्वामरे दंडव्योशीरशयनासने ॥ पुष्करं करिहस्ता
 ग्रेवाचभांडमुखे जले ॥ व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थोपधि विशेषयोः ॥ १८५ ॥

पुष्करं । बाद्यभांडादनीयपात्रतन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुशाख्योपधि विशेषे च । "पुष्करं द्वीपतीर्थो हि स्वगर्जा
 पधांतरे ॥ नूर्यास्येऽसिफले कोडिशुभांगे खेजलेऽबुज इति हेमः" ॥ १८५ ॥

अवकाशादिपुनयोदेशसुअंतरशब्दः अवकाशोयथा । अंतरेहिमं । अवधौयथा । मासांतरेदेयं । परिधानेयथा । अंतरेशाटकाः । परिधानीयादित्यर्थः । अंतर्धौयथा । पर्वतांतरितोरविः । भेदयथा । यदंतरंमर्षशैलराजयोः । तादर्थ्ययथा । त्वदत्तेगणकणमेतन् । छिद्रेयथा । परांतरेवहनब्धं । आत्मीयेयथा । अयमस्यंतरोमम । विनार्थेयथा । अंतरेणपुरुषकारमिति । बर्हियथा । अंतरेचंडालगृहाः । बाह्यादित्यर्थः । अवसेरेयथा । अंतरं ग. सेवकः । मध्येयथा । आवयोंतरेजातःपर्वतः । अंतरात्मनियथा । दृष्टोऽंतरेज्योतीरूपः । चकारात्सादृश्येयथा । हकारस्यचकारोऽंतरतमः ॥ १८६ ॥

अंतरमवकाशाविधिपरिधानांतर्दिभेदतादर्थ्ये ॥ छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्यंतरात्मनिच ॥ १८६ ॥
मुक्तेऽपिपिठरंराजकशेरुण्यपिनागरं ॥ शार्वरंखंधतमसेघातुकेभेद्यलिंगकं ॥ १८७ ॥

पिठरशब्दःमुक्तेमुक्ते । अपिशब्दान्मथाने । पिठरस्यान्यान्नास्तीवमुक्तमंथानदंडयोरितिभेदिनी । राजकशेरुजलजतृणमूलं । “नागरमोथादितिष्यात् ।” नागरमुक्तेकेशाद्याविदग्धेनगरोद्भवदितिभेदिनी । अंधतमसेगाढांवकारे । घातुकेहिंसेशार्वरशब्दः । “घातुकेभेनूलिंगकमित्यपिपाठः । घातुकन्वासाविभश्चतत्रपुल्लिंगमित्यर्थः” ॥ १८७ ॥

“गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विधुद्धे चाभिधेयवत् । नाश्वेतसर्पपंचद्रेन द्वयोः पद्मकेसरद्वितिभेदिनी ।” भल्लातकफलेप्यरुष्करः । “अरुष्करो व्रणकृति त्रिभुभल्ला-
तकेषु मानितिभेदिनी ।” उदरेपि जठरः । “जठरः कुक्षिद्वयो रिति हैमः ।” अधस्तादनुर्ध्वं । “हीनेऽपिच” अधरः ॥ १८८ ॥
अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेपि । व्यासक्ते द्विधा व्यापृते । आकुलेऽनेकार्थन्यस्तचित्ते व्ययः । उपर्यादित्रये उत्तरः । उपरियथा । इत उत्तरं ।

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥ जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥ अना-
कुलेपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥ उपर्युदीच्य श्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥ एषां वि-
पर्यये श्रेष्ठदूरानात्समाः पराः ॥ स्वादुप्रियो नुमधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयो ॥ १९० ॥

अनात्मोऽप्येयथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठेयथा । मुनिबुत्तरो वसिष्ठः । “उत्तरं शंतिवाक्ये स्यादूर्ध्वो दीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि-
चोत्तरं वसिष्ठे विनी” एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्यं श्रेष्ठे चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठोऽयस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥ दूरादयस्त्रयः पराः ।
अनात्मा आत्मोऽप्यः । “परः श्रेष्ठारि दूरान्योत्तरं क्खीबंतु केवल इति भेदिनी । रसेचमधुरः । क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वाभिधेयवदिति विश्वः ॥ १९० ॥

दक्षिणेघोदारस्त्रिषु । नीचःपामरः । त्वच्छन्दःस्वाधीनः । प्रदीनेशुक्लचशुभ्रं । “शुभ्रंस्यादभ्रकेच्छीवमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्वितिमेदिनी” ॥ १९१ ॥ इतिरांताः ॥
चूडाशिखा । किरीटमुकुटं । संयतावद्भावेचकेशास्तेत्रयोमौलयः । त्रयद्वितीमौलः पुंस्त्वसूचनायोक्तं । “मौलिःकिरीटयश्मिलेचूडायामनपुंसकं ॥
नाशोकद्वौस्त्रियांभूमावितिनुमेदिनी ।” पीलुःपुमान्प्रसूतेस्यात्परमाणौमतंगजे ॥ अस्थिखंडेचतालस्यकाण्डपादपभेदयोरितिमेदिनी । मातंगजो ग
जः । “काण्डोवाणः” ॥ १९२ ॥ अनेहाःसमयः । “कालोमृत्यौमहाकालेसमयेयमरुणयोरितिमेदिनी ।” कलहेपिकलिः । “कलिःस्त्रीकलिकायां

उदारोदात्तमहनोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥ मंदस्वच्छंदयोःस्वरःशुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥ इतिरांताः ॥ चूडाकि
रीटकेशाश्चसंयतामौलयस्त्रयः ॥ हुमप्रभेदमातंगकाण्डपुष्पाणिपीलवः ॥ १९२ ॥ कृतांतानेहसोःकालश्चतुर्थेपि
युगेकलिः ॥ स्यात्कुरंगेपिकमलःप्रावारेपिचकंवलः ॥ १९३ ॥ करोपहारयोःपुंसिबलिःप्राण्यंगजस्त्रियां ॥ स्थौ
ल्यसामर्थ्यसैन्येपुवलंनाकाकसीरिणोः ॥ १९४ ॥

नारूराजिकलहेयुगदन्तिमेदिनी । अपिशब्दात्कमलंसलिलेताम्रेजलजे
लिःपुंसि । “द्वैत्यप्रभेदेचबलिः ।” प्राण्यंगजेत्वकंसकोचेबलिःस्त्रियां । स्थौल्याद्वित्रयेवलं । “बलंगंधरसेरूपेस्थामनिस्थौन्यसैन्ययोरितिमेदिनी”
कालेहलायुथेचबलोनपुमान् । “बलिसुबलिनिकाकेदत्यहलायुधदन्तिहेमः” ॥ १९४ ॥

वास्यायां वातसमूहे । वातविकारसहेप्राणिनिवातूलस्त्रिषु । “वातूलो वातुलोपि स्यादिति द्विरूपकोशात् स्वमध्योपि ।” शठिव्यालो वा व्यलिङ्गः । दुदगजे । ‘सिंहे’ । पिचव्यालः ॥ १९५ ॥ विट् विष्ठा । किंहेत्वेदादिजन्यमलं । “कृपणे च विशेष्यलिङ्ग । शूलोऽस्त्रीरोगआयुधे । मृत्युकेतनयोगे ब्विति मेदिनी ।” शंकोलो हादिभयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपिकीलः । स्त्रियातुकीला । “कीलोऽग्निजेजसि । कफगिस्त्रिभयोः शंकाविति

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥ भैद्यलिङ्गः शठिव्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥ मलोऽस्त्रीपापविद्विद्वान् स्त्रीशूलं रुगायुधं ॥ शंकावपि द्वयोः कीलः पालिः रुयश्च यंकपंक्तिषु ॥ १९६ ॥

तुहैमः । ” पालिः स्त्रीलिङ्गा । अतः पालीच । अश्रिर्धाराकोणोवा । अंकउत्सङ्गः । चिन्हंवा । पंक्तिः श्रेणिः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्पदेशे पंक्तिचिन्हयोरित्यजयः । सश्मश्रुयुवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि चोतित्रिकांशेषः । पालिः कर्णलतायेऽश्रौपंक्तावंकप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्रीपालीयूका सश्मश्रुयोऽपिनोरिति मेदिनी ” ॥ १९६ ॥

शिल्पेगीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे निरात्काष्टात्मके कलिकला । “अपिना । कलास्यान्मूलरैरेवद्वौ शिल्पादावंशमात्रके ॥ षोडशशोचचंद्रस्य कल
नाकालमानयो रिति मेदिनी ।” सख्यां पञ्चौ चालिः । “आलिर्विशदाशये । त्रिपुस्त्रियावयस्यायां सेतोपत्तौ चकीर्तितेति मेदिनी । अढ्यं पु विट्कतौ
चंद्रोदयादिना जलघिजलदृढौ । काले मर्धादायां च वेला । “वेलाकाले च जलधेस्तरि नरविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगसोन्निवाच्चिबुधस्त्रिधा ।
भोजने पोश्वराणां स्यादिति विश्वप्रकाशः” ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाः तारा बहुत्वात् बहुलाख्याः । अग्नौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णव

कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि ॥ अढ्यं बुविकृतौ विलाकालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥
बहुलाः कृत्तिकागवो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिपु ॥ लीला विलासक्रियोरुपलाशर्करापि च ॥ १९८ ॥

र्ने त्रिपु । “बहुलानीलिकायां स्यादेलायां गवियोपिति । कृत्तिकायां स्त्रियां भूम्नि विहाय सितं पुंसकं । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्याज्यकृष्णयोरिति
मेदिनी ।” विलासे क्रियायां च लीला । “लीलां विटुः कलि विलामखेलाशृंगारभावप्रभवक्रियास्विति विश्वप्रकाशः । शर्कराः सिकताः खंडविकृति
र्वा । अश्मनि पुंसि । उपलः प्रसरेत् प्रसरेत् शर्करायां स्मृतोपला ॥ १९८ ॥

शोणिते रक्ते अंभसि जले । कीलालं नाय । आये शिफायां दक्षजटायां भेनक्षत्रविशेषे मूलं । आधे यथा । मूलप्रकृतिः । “मूलं पार्श्वार्धयो रुडौ । विकुंज शिफयोः स्त्रीये शिलायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठाया मिनिहैमः ।” अर्थयोरिति पाठे मूलं धनं । समूहो जालं । यथा जनजालं । आनायः शणसूत्रादिकृतौ रज्जुसंघः । गवाक्षो बातायनं । क्षारकोऽस्तु दकलिका । एतेषु जालं । “दंभेऽपि जालं ।” १९९ ॥ स्वभावे प्रकृतौ । सहने सञ्चरिते । शीलं । स

शोणितैः भसि कीलालं मूलमाधेशिफाभयोः ॥ जालं समूह आनायगवाक्षसारकावपि ॥ १९९ ॥
शीलं स्वभावे सह ते सस्य हेतुकृते फलं ॥ छदिर्नेत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं नना ॥ २०० ॥

स्वेदक्षादीनां फले सस्यमित्युक्ते हेतुकृते हेतुना साधिते । यथा यागस्य फलं स्वर्गः । बाणाग्रेऽपि फलं । “फलं हेतुकृते जाती फले फलकसस्य योः । त्रि फलायां च कक्षोले शस्त्रापेभ्युपि लाभयोरितिहैमः” छदिश्च नेत्ररुक्कलदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिपि गृहाच्छादने । समूहेनेत्युक्ते पटलं पटलेति च । “अथ पटलं पिठके च परिच्छेदे ॥ छदिर्द्वारोगात्तिलके क्लीबं देपुर्नेनेति मेदिनी ।” २०० ॥

अथोयथा । रसानलं । म्बुपेयथा । वक्षस्तलं । तलं स्वरूपपाथयोः स्वरूपमुद्रिचपेयोरिति । “तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वऽस्त्रीक्रीवं ज्याघानवारणे । कानेकार्यवीजेऽपुंभितान्महीरुहे ॥ चपेटे चत्सरोतं त्रीचा ने सव्ये न पाणिनेति मेदिनी ।” पलमुन्मानमांसयोरितिरुद्रः । और्वानलेर्वाहवाग्नौ । “विबेरपातालं ।” पातालं नागलोके स्यात्पातालं बहवानले ॥ वसे चैलच्छीवं अधमे त्रिपु । स्त्रीत्वे तु चैली । “चेलमित्यपि पाठः” ॥ २०१ ॥ शंकुभिः कीर्णै

अयः स्वरूपयोरस्त्रीतलं स्याच्चाभिपेपलं ॥ और्वानले पिपातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिपु ॥ २०१ ॥
कुक्कूलं शंकुभिः कीर्णैश्च भ्रनानुतुपानले ॥ निर्णते केवलमिति त्रिलिंगत्वे ककुत्सयोः ॥ २०२ ॥
पर्यामिक्षेमपुण्यपुकुशलं शिखिते त्रिपु ॥ प्रवालमंकुरेऽप्यस्त्री त्रिपु स्थूलं जडेपि च ॥ २०३ ॥

कीलव्यामेऽधमेऽपुक्कूलं । तुषामौकुक्कूलः । निर्णतिनिश्चितेयथा । केवलं मूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोऽयं व्रजति । कुत्सेयथा । केवलाभिक्ष
वः । स्त्रीलिङ्गे केवलो । “केवलः कुहनेऽपुमानिति मेदिनी” ॥ २०२ ॥ पर्यामिः सामर्थ्यं । शिखिते कुशलं त्रिपु । यथा कुशलाकुलवधूः । प्रवालौ स्त्रीकिस
लयवीणाद्वेचविदुमवति मेदिनी । स्थूलं पीबरेऽपि त्रिपु । “स्थूलं कटेऽयनिष्पन्नैः पीबरेऽन्यलिङ्गकदति मेदिनी ।” ॥ २०३ ॥

वंतु उन्नतदंतयुक्ते । यथादंष्ट्राकरालः । तुगे उन्नते “करालोऽंतरेतुंगे भीषणे चाभिधेयवन् । ससर्जरसतैलेनाच्छीवंकृष्णकुठेरकदतिमेदिनी ।” चारुदक्ष
 यो.पेरालः । “बालोऽदेऽश्वे भपुच्छयोः । शिशोर्हार्च्ये कचयो गितिहेमः ।” सतृष्णाः साक्रांसः ॥ २०४ ॥ इति लांताः ॥ अरण्यवन्दिहः व
 नाग्निः । तत्र चानौ द्वदवावौ । भवः क्षेमे च संसारे सत्ताया प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनी । मंत्री प्रधानं । सहायः सखा । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुज्यः
 एते धवाः । “धवो यूते नरे पवौ ह्युते ददति हेमः ।” ॥ २०५ ॥ “अविनाथे रवौ मेवेशे लेमूषिकं कंबलदति मेदिनी ।” आज्ञादयस्त्रयो हवसंज्ञाः । आब्धानं हू

करालोऽंतरेतुंगे चारौ दक्षे च पेरालः ॥ मूर्खे भर्के पिबालः स्याच्छीलश्चलसतृष्णायोः ॥ २०४ ॥ इति लांताः ॥ द्वदवा
 वौ च नारण्यवन्दी जन्महरौ भवौ ॥ मंत्री सहायः सच्चिवौ पतिशाखिनराधवाः ॥ २०५ ॥ अवयः शैलमेपाका आ
 ज्ञाब्धानाध्वराहवाः ॥ भावः सतास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥ स्यादुत्पादे फलेषुष्ये प्रसवो गर्भमोच
 ने ॥ अविश्याग्नेऽपहृत्वे पिनिरुतावपि निहवः ॥ २०७ ॥

तिः । अध्वरो यज्ञः । सत्तादिपदे भावः । सत्तायां यथा । पटभावाः
 पटभावाः । आत्मनियथा । स्वभावं भावयेद्योगी । “क्रियालीलापदार्थैर्मुविभूतिवृधजंतुषु रत्यादौ च भावः ।” ॥ २०६ ॥ उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोच
 ने प्रसूतौ प्रसवः । “अपत्ये च प्रसवः ।” अपहृत्वे अपलापे । निरुतौ राठ्ये ॥ २०७ ॥

उत्सेकउद्गतिः । अमर्षः क्रोधः । दृच्छायाः प्रसरो वेगः । महः क्षणानन्दवसरदितियावत् । एतेषु उत्सवः । सतां मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । “भायसूचने चानुभावः ।” ॥ २०८ ॥ आद्योपलब्ध्येष्वयमज्ञानाय यत्स्थानं । “यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्महेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गंगाप्रभवो हिमवान् । गंगाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः ।” प्रभवो जन्ममूलेऽस्याज्जन्म

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे महउत्सवः ॥ अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥ स्या
जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्ध्यये ॥ शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २०९ ॥ ध्रुवो भ
भेदं ह्येवं तु निश्चितेश्च ते त्रिषु ॥ स्वाज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१० ॥

हेतौ पराक्रमे ॥ ज्ञानस्य चादिमस्थानदतिमेदिनी । शूद्रायां विप्रज्जाते तनये । शस्त्रे परश्व्याख्ये पारशवः ॥ २०९ ॥ भवेदेनक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । नि
श्चिते अद्यथारिते ध्रुवं ह्येवं । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा जातस्य द्विषु बोधन्युर्ध्वं जन्ममृतस्य चेति । “ध्रुवः शंको हरे विष्णौ वटे चोत्ता
नपावजे ॥ वसुयोगभिदोः पुंसि ह्येवं निश्चिततर्कयोरिति मेदिनी ।” ज्ञातौ सगोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । “स्वं त्रिलिंगं । धने
स्वपुन्यपुंसके ॥ २१० ॥

स्त्रीकथायांबलस्यबंधस्तत्र परिपणे । “राजपुत्रादेर्बंधके । अपिना ।” वणिजांमूलधनेनीवी । “नीवीस्त्रीकटिवल्लबंधने । मूलद्रव्येपरिपणदति
हेमः ।” केरवःसृगालः । “शिवाक्षाटामलोमयोः । केरौशम्यापृथ्याथाक्योरितिहेमचंद्रः ।” युग्मेद्वयोः । “द्वंद्वरहस्येकलहेतथामिथुनयुग्मयोरितिबि
श्वः ।” ॥ २११ ॥ द्रव्येबस्तुनि । असुप्राणेषु । व्यवसायेवीर्यातिशये । यथासत्त्ववान् । जंतुषुसत्वमस्त्रियां ॥ “सत्त्वंद्रव्येगुणेचित्तेव्यवसायस्वभाव
योः॥ पिशाचादात्माभावबलेप्राणेषुजंतुष्वितिहेमचंद्रः । पंडेत्तुतीक्ष्णप्रकृतौ ह्नीबभितिवकारानंताम नपुंसकंनपुंसकलिङ्गे । अविक्रमेऽलसेह्नीबो ” वा

स्त्रीकटीवस्सबंधेपिनीवीपरिपणेपिच ॥ शिवागौरीफेरवयोर्द्वंद्वकलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥ द्रव्यासु
व्यवसायेषुसत्वमस्तीजंतुषु ॥ ह्नीवंनपुंसकंपठेवाच्यालिङ्गमविक्रमे ॥ २१२ ॥ इतिवांताः ॥ द्वा
विशौवैश्यमनुजौद्वौचराभिमरीस्पर्शौ ॥ द्वौराशीपुंजमेपाद्यौद्वौवंशौकुलमस्करौ ॥ २१३ ॥

व्यलिङ्गः” बबयोःसावण्यादित्यात्रपाठः । “अस्तीनपुंसकेह्नीबंबाच्यालिङ्गमविक्रमदतिरुद्रः ॥ ह्नीवोऽपौरुषबंधयोरितिहेमः । ह्नीवंस्यात्वंदकेनस्त्रीबा
व्यलिङ्गस्त्वविक्रमइतिभेदिनी ॥ २१२ ॥ इतिवांताः ॥ मनुजामनुष्यः । “वितृस्ततौविश्यमनुजप्रवेशेषुमनीषिभिरितिबिभ्वः ।” च्चरोगुदपुरुषः । अभि
मरोयुद्धं । तन्नस्पशोऽदंतः । आद्यशब्दादुबभादिरपिराशिः । मस्करोवेणुः । “वंशःसंघेऽन्वघेवेणौपृष्ठाद्यवधवेपिचेतिहेमः ।” ॥ २१३ ॥

रहोपि जनः । “विकाशश्च यपि । विकाशो रहमिव्यक्तद्विहमः ॥” भृतिर्वतनं । “भोगउपभोगः । मूर्छनेचनिर्देशः ।” कर्तृनीयमः । क्षुद्रः कृपणः ।
 कर्पः रूपा मलः । “कीनाशः र्पकक्षुद्रोपांशुघातिपुवाच्यवत् । यमेनेति मेदिनी ।” ॥ २१४ ॥ पटे व्याजे । अपदेशः स्तुतौ लक्ष्ये निमित्तव्याजयो
 रानतिविश्वः । कुशोराममुनेदर्भे । “योक्तेर्द्वापेच” पुंस । जलेच्छाव । अनेकविधवाल्यादिरूपादशा । अपिशब्दाद्वस्वतेपि दशाः स्त्रिया बहुत्वे । इ

रहः प्रकाशावीकागौनिर्वेशोभृतिभोगयोः ॥ कृतानिपुंसिकीनाशः क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिपु ॥ २१४ ॥
 पटलक्ष्येतिमित्तैः पटेशः स्यात्कुशमप्सुच ॥ दशावस्थानेकविधाप्याशातृष्णापिचायता ॥ २१५ ॥
 वशास्त्राकरिणीचस्यात्तद्गज्ञानज्ञातरित्रिपु ॥ स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामस्तृणावपि ॥ २१६ ॥

भायर्तामवभ्यायवसनेत्युद्देशापि । आयनादीर्षायातृष्णास्तृहासाआशा चकाराद्विगप्याशा ॥ २१५ ॥ योयाहस्तिन्योर्वशा । “वशावंध्यासुता
 योयास्त्रागवीकणिगुचेति मेदिनी ।” ज्ञानेनुद्धौ । दृक्स्त्रियां दर्शननेत्रेणुद्धौ च त्रिषु वीक्षक इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः ।
 “कर्कशः परपेक्षोरुपणो निदयेदृढे । दक्षो साहसिकेकासमर्दकापिल्ययोरपोतिविश्वः ॥ २१६ ॥

पिगध्यादानयेपिप्रकाशः । “प्रकारोऽतिप्रसिद्धेऽस्यासहासातपयोःस्फुटइतिविश्वः । कुञ्जलेमुकुले । खड्गस्यापिधानेआच्छादने । अर्थौघिधनस
हे । दिव्येगपथभेदेकोराःकायश्च ।” ॥ २१७ ॥ इतिशाताः ॥ आत्माक्षेत्रज्ञः । “पुरुषपद्मालनिनरेपुन्वागेचेतिहेमचंद्रः ।” मत्स्यमत्सिखादितिम
यात्त्रयोबकादिःखगःसचध्याक्षः । “ध्याक्षस्तुकाकचकयोस्तर्जुदेभिस्तुकेगृहइतिविश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयंत्रंतर्कुटं ।” वीरुह्यता ।

प्रकारोऽतिप्रसिद्धेपिशशावज्ञेचवाल्लिशः ॥ कोशोऽस्त्रीकुडमलेखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥

इतिशाताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिपौपुरुंयावात्ममानवौ ॥ काकमत्स्याखगौध्वाक्षौकक्षौतुंतृणवीरुधौ

॥ २१८ ॥ अभीपुःप्रग्रहेरश्मौप्रेपःसहायेप्युष्णीपःशिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

कक्षोवीरुधिगोमूलेकच्छेदुष्कतृणवनिहेमः ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरजौ । रश्मौकिरणे । मर्दनंपोडा । प्रैपःप्रेषणपीडयोरिति । “प्रेषःस्यास्त्रे
णेह्नेशोमर्दनोन्मादयोरपीतिविश्वः ।” अपिशब्दान्मासाधादौपक्षः । “पक्षोमासादिकेपार्थेग्रहेसाध्यविरोधयोः । केशादेःपरतोद्वंद्वेबलेसखिसहाय
ः ॥ तुल्यीरंधेपतत्रेचराजकुंजरपार्थ्वयोरितिभेदिनी ।” वस्त्रकृतंशिरसोवेष्टनंशिरोवेष्टः । किरीटमुकुटं । “उष्णीपंलक्षणांतरे । शिरोवेष्टेकिरी
टस्यादितिहेमः ॥ २१९ ॥

शुंकलातीतिशुक्लोरुपणः । मूपिकेऽदहुरे सुकृतेयम् ॥ दृषोगव्याखुधर्मयोः ॥ पुराशिभेदयोः शृंग्यावासकेशुक्ललेपिच ॥ श्रेष्ठेस्याहुत्तरस्थश्चेतिहे
मः । ” द्यूनादित्रयेआकर्षः । आक्षेपाशके । शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकपीठिका । “ नाकर्षो द्यूतदं द्रिये ॥ पाशेशारिफलेचैवकोदंडा
भ्यासयस्तु नि । आकर्षणेपिपुंसि स्यादिति मेदिनी । ” दं द्रियेऽक्षस्त्रीवं । “ अक्षसौवर्चलेतुल्ये हृदी केदं तिहेमः । अक्षो ज्ञातार्थशक्तव्यवहारेषु पाशके ॥
रुद्राक्षं द्वाक्षयोः सर्वे विभीतकतरावपि ॥ चक्रैकैर्येषुमानिति मेदिनी । ” द्यूतांगादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूतगोपाशके । कर्षेमानभेदे । चक्रैरथावयवे ।

शुक्ललेमूपिकेश्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ द्यूतेऽक्षेशारिफलकेप्याकर्षो याक्षामिंद्रिये ॥ २२० ॥ नाद्युतंगैकर्षचक्रेव्य
वहारेकलिङ्गमे ॥ कर्षपूर्वात्तकरीपाग्निः कर्षूः कल्याभिधायिनी ॥ २२१ ॥ पुंभावेतक्रियायांचर्षोरुपंविपमप्सुच ॥
उपादानेप्यामिपं स्यादपराधेपिकिल्मिपं ॥ २२२ ॥

रीपाग्निः पुमान्कर्षूः कल्यायामपि च स्त्रियां । कुल्यानदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावेपुरुषस्य भावेतक्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषं । “ पौरुषं पुरुषस्य स्या
द्वाधे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्ववित्तृतदोः पाणिनृमानेत्वभिधेयवादि ते मेदिनी । चकारादरलेपि विपं । उपादाने उत्कोचेप्यामिपं । ‘ आमिपं पुन्रपुंसकं ।
भोग्यवस्तु निःसंभोगेप्युत्कोचेपललेपि चेति मेदिनी । ” पापेपिकिल्मिपं । “ रोगेपिच ” ॥ २२२ ॥

घवर्षणे । लोकधत्तेलोकधानुर्जवद्वोपस्तस्याशेभारतादिवंदे । वत्सरेऽब्दे । नृत्येक्षणं । प्रज्ञाचेतिद्वयं प्रेक्षासंज्ञं । “प्रेक्षाधीरीक्षणंनृत्तमितिहै
 भ्रंनृत्यंचेतिपृथगपि ।” अर्थनायाजा । भूमिर्वेतन । “भिक्षितवस्तुनिचिभिक्षा” ॥ २२३ ॥ अपिशब्दाल्कातौवाचिरुचौत्विट्छीतिरभ्रमः ।
 यमाणाश्वयःशब्दास्त्रिषु । वाच्यलिगाइत्यर्थः । कात्स्न्येसाकल्ये । निकटेऽर्धेन । परशुरामोपिन्यक्षः । “नियतानिअसाणिहृषीकाणियस्मि

स्यादृष्टौलोकधात्वंशेवत्सरेवर्षमस्त्रियां ॥ प्रेक्षानृत्येक्षणंप्रज्ञाभिद्यासेवार्थनाभृतिः ॥ २२३ ॥
 त्विट्शोभापित्रिषुपरन्यदंकात्स्न्यनिरुषयोः ॥ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षोरुदयस्त्वप्रेम्णयचिक्कणे ॥ २२४ ॥
 इतिपांताः ॥ रविर्ध्वेतच्छदौहंसौसूर्यवन्हीविभावसू ॥ वत्सोत्तर्णकवपौहोसारंगाश्वदिवौकसः ॥ २२५ ॥

।” प्रत्यक्षेसाक्षत्पन्तिअधिकृतेनियुक्तेऽध्यक्षः । “अधिकृतान्यक्षायस्याध्यक्षः ।” अप्रेम्णिस्नेहाभावे । अचिक्कणेअमसृणे ॥ २२४ ॥
 ः ॥ श्वेतच्छदोविहगभेदः । “हंसःस्याभ्यानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मनिमत्सरे ॥ योगिभेदेमंत्रभेदेशरीरमरुदेतरडतिमेदि
 तर्णकोगोवत्सः । “वत्सःपुत्रादिवर्षयोः । तर्णकेनौरसिच्छीबभितिमेदिनी ।” सारंगाश्वतकाः । देवाअपिदिवौकसः । “दिवौकाश्वदिवौका
 देवेवचतकदितिद्विरूपकोशः ।” ॥ २२५ ॥

शृंगारादौशृंगारवीरकरुणादौनवविधे । विषेगलं । वीर्यतेजसि । गुणस्वादुम्लादौ । रागेयथा रसिकोयुवा । रसोगधरसेजले । शृंगारादौविषेवीर्येति
 क्तादीद्रनरागयोः । देहयानुप्रभेदेचपारदस्वादयोःपुमानितिमेदिनी । ” उत्तंसश्चावतंसश्चेतिसातद्वयं कर्णपूरकर्णाभरणविशेषे शेषरे , शिरोभूषणेच
 वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदेयथा । अद्यौवसव । यनरत्नयोर्वसुहोवं । ” वसुनिदिवभेदाग्निभायोःकवकराजसु ॥ ह्यीदंदृष्ट्वौपदेश्यालरेरत्नमधुरेत्रिवि

शृंगारादौविषेवीर्येगुणेरग्रेद्रवेरसः ॥ पुंस्युत्तंसावनंसौहोकर्णपूरेशेषरे ॥ २२६ ॥
 देवभेदेनलेरश्मौवसरत्नेयनेवसु ॥ विष्णोचवेधाःस्वात्वाशीहिताशसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥
 लालसेप्रार्थनौत्सुक्येहिंसाचौर्यादिकर्मच ॥

तिमेदिनी । ” चमाराद्विरिचोपिवेधा । ” वेधाधातुनविष्णुव्वितिहैमः । ” हितस्याशसाहिताशसा । अहे सर्पस्यदंष्ट्राचतयोराशीरितिसातंनामवर्त
 ते । ” तस्मिया ” ॥ २२७ ॥ नार्थनायाज्ञा । औत्सुक्यमयुक्ता । उभेालालसे । ” तृणानिरेकेचलालसा । लालसौत्सुक्यतृणानिरेकयाज्ञासुच
 द्वयोरितिमेदिनी । ” चशब्दाद्वेपिहिंसा । आदिनाष्टत्तिनाशादिकर्म ॥

इवा । जनन्यामपि प्रसूः । “प्रसूश्वाजनन्योश्चकंदलीबीरुधोःस्त्रियामिति मेदिनी ।” रोदसी । रोदम्यौ । इति सांतद्विवचनते स्यातामेकयो
 मियौ बोद्धे अप्युच्येते । पृथगपि प्रयोगेऽस्ति । यदुक्तं । रोदश्च रोदसी चापि द्विविधमौ पृथक् पृथक् ॥ सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी इति ।
 अत्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तं । यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी रोदसी अर्चिः । आदित्रयेऽप्येति ।

प्रसूश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥ ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भ
 द्योतदृष्टिषु ॥ पापापराधयो रागः खगवात्यादि नोर्वियः ॥ २२९ ॥ तेजःपरीषयोर्वर्चो
 महस्तूत्सवतेजसोः ॥ रजोगुणे च स्त्रीपुंस्पर्शहोर्ध्वान्ते गुणे नमः ॥ २३० ॥

। योतः प्रकाशः । दृष्टिः कंती निकामध्यभागः । “अग्नीदिवाकरे च ज्योतिः पुंसि ।” आगः पापे पराधे च । “आगः स्यादेनो बद्धये मंताविति हे
 आदिना यौवनादिवयः ॥ २२९ ॥ पुरीषगून् । “वर्चो न पुंसं कं रूपे विधायामपि तेजसि । पुंसि चंद्रस्य तनय इति मेदिनी ।” उत्सवे तेजसि च
 गुणे गुणभेदे । “स्त्रीणां पुंस्पर्शार्तवे च ।” रेणुपरागयोश्च रजः । अदंतोऽप्ययं । रजोऽयं रजसासाद्धे स्त्रीपुंस्पर्शगुणधूलिं त्वित्यजयः । “राक्हादि
 मः । “पापे रशोऽर्चः ॥ २३० ॥

पयेगाचन्द्र्यादिवत्ते । अभिलाषेदच्छायां । “छंदःपद्येऽभिलाषेचस्वेराचाराभिलाषयोरितिमेदिनी ।” कृच्छ्रंसांतपनादिव्रतं । आदिनाचांद्रायणादि । तपोलोकातरेपिच । “धर्मचपतः ।” वलेसहस्रोद्वं । मार्गोमार्गशीर्षः । अत्रपुंसि । “सहोबलेज्योतिपिचपुंसिहेमंतमार्गयोरितिमेदिनी ।” स्वमाकाशः । तद्यनभःस्त्रीदे । श्रावणेपुंसि । “नभोज्योऽग्निनभाघाणे विसततोपतद्वहे । प्रावपिश्रावणेइतिहेमः ।” ॥ २३१ ॥ सप्तगृहं । “ओकःअदंतो

छंदःपद्येऽभिलाषेचतपःकृच्छ्रादिकर्मच ॥ सहोबलंसहामार्गोनभःखंश्रावणोनभाः ॥ २३१ ॥ ओ
कःसप्ताश्रयश्रौकाःपयःस्यारंपयौवुच ॥ ओजोदोसौवलेसोतद्वंद्रियेनिम्नगारये ॥ २३२ ॥ तेजः
प्रभावेदोसौचवलेशुकेप्यतस्त्रिपु ॥ विद्वान्विदंश्चवीभत्सोहिसोप्यतिशयेत्वमी ॥ २३३ ॥

प्ययं । ओकउचःकडुतिनिपातनात् । “आश्रयआश्रयपात्रं ।” ओकात्साश्रयमात्रेस्यादितिहेमः । ओजोदोसिप्रकाशयो । अवदंभेचलेधातुतेज
सीतिहेमः । “इंद्रियनदीवेगयोःस्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिचतुकेतेजः । “तेजस्विदूरतसोर्वले । नवनीतेप्रभात्रेऽग्रावितिहेमः ।” अतःपरंसांतस
मासिपर्यतावाध्यलिगाः । विदन्ज्ञाता । चकारादालम्बोपिविद्वान् । विद्वानाल्मविदिप्राप्तेपंडितेचाभिधेयवदितिविध्वः । हिंसेकूरे । अपिशब्दाद्रस
भेदपिचीभत्सः । “वीभत्सोविकृतेकूरेसेपार्थेघृणाल्मनीतिहेमः ।” ॥ २३३ ॥

विष्यमाणज्यायआदयःसाधीयःपर्यता सांतावृद्धादीनांबाढपर्यतानांअतिशयेनेयाः । अतिशयेनवृद्धप्रशस्येस्तुत्येचज्यायान् । अतिशयितयो
 ल्ययो'कनीयान् । ऊरुर्महान्वरश्रेष्ठस्तयोरतिशयितयोर्धरीयान् । अतिरायेनसाधुःसाधीयान् । अतिशयितंबाढसाधीयः ॥ २३४ ॥ इतिसानाः ॥
 रत्रेअपिशब्दात्पिच्छेपिबर्ह । "बर्हतर्णेपरीवारकलापेदतिहैमः ।" निर्बधादयोपहा । निर्बधआग्रहविशेषः । उपरागश्चद्रार्कग्रहणं । महोनिग्रह
 यग्रहणेपुरणोधमे । सूर्यादौपूतनादौचसंहिकेयोपरागयोः ॥ द्वारिद्वारे । आपीडेशेखरे । काथरसेकथितद्रव्यरसे ॥ नागदतकेगृहादिभिन्नस्थ

वृद्धप्रशस्ययैर्ज्यायान्कनीयांस्तुबुवात्पयोः ॥ वरीयांस्तरुवरयोःसाधीयान्साधुवाढयोः ॥ २३४ ॥
 इतिसानाः ॥ दलेपिबर्हनिर्बधोपरागार्कादयोग्रहाः ॥ द्वार्यापीडकाथरसेनिर्व्यूहोनागदंतके ॥ २३५ ॥
 तुलासूत्रेश्वादिरश्मौग्रमाहःप्रग्रहोपिच ॥ पत्नीपरिजनादानमूलशापाःपरिग्रहाः ॥ २३६ ॥

द्वयेनिर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्तेयद्गृहीत्वातुलयाद्रव्यमुन्मीयतेतत्तुलासूत्रत्रय । अश्वदपादिरश्मौचप्रयाहप्रयहौ । "ग्रमाहःस्यात्तुलासूत्रेष्टषादी
 बंधने ॥ ग्रमाहःकिरणेभुजे ॥ तुलासूत्रेश्वादिरश्मौसुवर्णेहरिपादपे । बंधेबध्यामितिहैमः ।" परिजनःपरिवार । आदानंस्वीकारः । "परिग्रहः
 त्रेचमूलस्वीकारयोरपि । शपथेपरिवारचराहुवक्रस्थभास्करइत्यजयः ।" ॥ २३६ ॥

आशीर्वादाः । तत्रयथा । स्वस्तिने भूयान् । क्षेमैरुपद्रवेयथा । स्वस्तिगच्छ । "पुण्येयथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना । स्वस्तिस्यान्मं गलेपुण्येव्याशंसायामपिक्वचिदितिमेदिनी । प्रकर्षेति यथा । अत्युत्तमोविष्णुः । अतिप्रकर्षेऽलंघनेभूशे । स्तुतावसंप्रतिक्षेपेपीतिहैमः । " अतिवे लंजलधितलं ॥ २४० ॥ प्रश्रवितर्कटुःस्वित् । प्रश्रयथा । किंस्वित्कुशलमस्ति । वित्तकोनानापक्षविमर्शः । यथासर्वेश्वरत्वंविष्णोराहोस्विच्छिव स्य । " स्वित्प्रश्रवितर्कचतथेवपादपूरणदितिमेदिनी । " भेदावधारणयोस्तुशब्दीयथा । क्षीरान्मांसंतुष्टिस्तु । शिष्टैर्मतंतुष्टुक्तं । " तुषादपूरणे ।

स्वस्याशीःक्षेमपुण्यादौप्रकर्षेऽलंघनेप्यति ॥ २४० ॥ स्वित्प्रश्रवितर्कचतुस्त्याङ्गेदेवधारणे ॥
सकृत्सहैकवारोप्याराहूरसर्मापयोः ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां चरमेपश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

भेदेसमुच्चयेऽवधारणे । पक्षांतरेनियोगेचप्रशंसायांविनियहदितिमेदिनी । " सहार्थैरेकवारोचसकृद्यथा । सकृद्यांति । सकृदपिकुर्याद्रियाश्चाङ्गे । दूरे " आरात् " यथाआराच्छत्रो सदावसेत् । सर्मापेत् । सखायस्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमेत्येव । " पश्चाद्यथा । पश्चाद स्तंगतोरविः । पश्चिमेवयसिर्नेमिपंक्षरी । " अपिशब्दस्यार्थसमुच्चयस्तत्रविकल्पेचोतराब्दोयथा । उतभीमउतार्जुनः । विष्णुरुतशिब सेव्यः । " उतप्रश्रवितर्कयोः । समुच्चयेविकल्पेचेतिहैमः । अजयस्तुउतापीहोचवाढ्यार्याविति । "

प्रयोगतदतिशययोगानुसारेणप्रतिशब्दस्यप्रक्षेपः। “प्रतीत्यंभूतभागयोः। प्रतिदानेप्रतिनिधौवीप्सालक्षणघोरपीतिहेमः।” हेत्वर्थेइतिशब्दोयथा। रा
मोहंतीतिरायणः पलायते। प्रकरणप्रकारः। यथाविप्रक्षत्रियविदूशद्रावतिवर्णाः। इतिपाणिनिः। प्रकाशेयथा। इतिपाणिनिः। प्राणिनिशब्दोकिंप्रकाशतेइत्य
र्थः। “प्रकर्षइतिपाठः।” आदिशब्दादेवमर्थेयथा। क्रमादमुंनारदइत्यवोधि। समाप्ताववसानेयथा। धर्ममाचरेदिति। “इतिस्वरूपेसान्निध्येवि
वक्षानिपमेपिच। हेतोप्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षव्यवधारणे। एवमर्थसमाप्तोस्यादितिहेमः।” ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्केपुरस्तात्। प्राच्यापूर्वदिशि।

इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिपु ॥ २४४ ॥ प्राच्यांपुरस्तात्प्रथमेपु
रार्थेऽग्रतइत्यपि ॥ यावत्तावच्चसाकल्येऽवधौमानेऽवधारणे ॥ २४५ ॥

प्रथमेयथा। पुरस्ताद्धुक्ते। पुरार्थेऽतीतेयथा। पुरस्ताद्वासोभूत्। अगतोयेयथा। पुरस्तात्पुस्तकं। यद्वाग्रतइति। अपिशब्दःप्राच्याद्यर्थेऽस्यात्।
साकल्यादौयावत्तावच्छब्दोयथा। यावद्वृत्ततावद्धुकं। अवधौयथा। मूलाच्छाखायावत्प्रकाडः। मानेपरिमाणेयथा। यावत्स्वर्णतावद्भजतं। अव
धारणेनिश्चयेयथा। श्रुतियतावदामंत्रयस्व। “यावत्कार्त्स्न्यवधारणे। प्रशंसायांपरिच्छेदमानाधिकारसंभ्रमे। प्रक्षान्तरेचेतिमेदिनी।” ॥ २४५ ॥

प्रश्नादिपंचकेननुयथा । ” प्रश्नेयथा । ननुकिमेतत् । अवधारणे । नन्वययोगी । “ अनुज्ञायांयथा । ननुगच्छ । ” अनुज्ञयःसांत्वनं । ननुकोपंमुंचद
यांकुरु । आमंत्रणंसंयोजनं । ननुराजन् । “ नन्वाक्षेपेपरिप्रश्नेप्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारंभेप्यनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीतिहेमः । ” ॥ २४७ ॥ गर्हादि
पंचकेक्रमादपिषाब्देयथा । अपिसिचेत्सलांडुं । सियंपालयपुत्रमपि । अपिजानासिकिंचित्त्वं । अपिचोरोभवेत् । अपिस्थाजुंजयेद्रामः । युक्तप
वार्थक्यामचारंक्रियास्तुचअपिषाब्दः । ” उपमायांयथा । आशोविषोवास्तुक्रुद्धः । विकल्पेयथा । शिवंबायदिवंबिष्णुं । “ वास्याद्विकल्पोपमयोर

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामंत्रणेननु ॥ २४७ ॥ गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि ॥ उपमायांविकल्पेवासा
मित्वर्थेजुगुप्सिते ॥ २४८ ॥ अमासहसमीपेचकंवारिणचमूर्द्धनि ॥ इवेत्यमर्थयोरेवंनूनंतर्कैर्यनिश्चये ॥ २४९ ॥

वार्थेचसमुच्चयदतिविश्वः । ” अर्थेसामियथा । सामिसंमिताक्षी । जुगुप्सितेयथा । सामिक्तमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थेयथा । पुत्रेणामाभुं
क्ते । समीपेयथा । अमात्यःसमीपवर्तित्यर्थः । कंशिरःसुखवारिधिनिमेदिनी । इवार्थेइत्यमर्थेचएवंशब्देयथा । अग्निरेवंद्विजः । अग्निरिवेत्यर्थः ।
इत्यमर्थेप्रकारे । एवंवादिनिदेवर्षी । “ एवंप्रकारोपमयोरंगीकारोऽवधारणेदतिधरणिहेमचंद्रो । तर्कनूनंयथा । नूनमयमनियज्वनांप्रियः । अर्थनि
श्चयेयथा । क्षुद्रेपिनूनंशरणंपन्न । ” नूनंनिश्चिततर्कयोरिति विश्वः ॥ २४९ ॥

तूष्णीमर्थं मैनेयथा । जोषनिष्ठ । "सुखेयथा । जोषमासीतवर्षासु । जोषसुखेस्तुतो । मौनलघनयोश्चापीतिहेमः । पृच्छायां कियथा । किमाद्रयेन
रसिका.कृतिने । " जुगुप्सने कियथा । सकिराजाय प्रजानरक्षति । " किंवितर्कपरिप्रश्नेक्षेपनिदाप्रकारयोरिति विश्वः । " प्राकाश्यादिपंचकेनामशब्दः ।
प्राकाशप्रसिद्धिः । यथा हिमालयोनानामनगाधिराजः । स भाव्ये कथयिदर्थेयथा । भविष्यतियुद्धनाम । क्रोधममवेरीरावणो नामपापः । उपगमः स द्वेषा
गीकारः । " यथा । शत्रो.सकाशाद्गृह्णातिनाम । कुत्सने । कोनाभायं प्रलपतिमेविशत.सभायां । नामकोपेभ्युपगमे विस्मये स्मरणेपिच । संभाव्यकुत्सा

तूष्णीमर्थं सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥ नाम प्राकाशसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥ अलं भूषणप

र्यामि शक्तिवारणवाचकं ॥ हुंवितर्के परिप्रश्ने समयांतिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥

प्राकाशयविकल्पेष्वपि दृश्यत इति मेदिनी । " अलं भूषणमलंकारः । पर्याप्ति परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यं । वारणंचैतदर्थः लंशब्दः क्रमेण यथा । अलंकृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं
महोमहाय । अलमहीपालतवश्रमेण । " अलं त्रिरर्थके इति हेमः । " वितर्कपरिप्रश्नयोर्दुकारः । " वितर्कः । हुजलं मृगतृणाहुं । परिप्रश्ने । हुं देव इ
त्तोयं । हुंवितर्कंचानुमताविति त्रिकांशशेषः । " हुंवितर्कपरिप्रश्ने हुंरुपोक्त्यनुनीतिष्विति विश्वः । " हुंवितर्के परिप्रश्ने हुंलजायां निवारणे इति हेमः । "
समीपमध्ययो समया " समीपेयथा । समयापत्तनं नदी । मध्येयथा । समयाशैल योर्यामः । " ॥ २५१ ॥

निषेधेऽखलुयथा । खलुर्हृदि त्वा । वाक्यालंकारिवाक्यभूषायां । एतत्खल्व्वाहुः । जिज्ञासायां खलु जानासि । अनुनये । देहि खलु वाचकं । “खलु
स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सात्वने ॥ वीक्षामाननिषेधेषु पूर्णे पदवाक्ययोरिति मेदिनी ।” समीपादिपंचकेऽभितः । “समीपेयथा । वाराणसी
मभितः आगीरथी ।” उभयतस्तत्पुत्रयार्थेयथा । अभितः कुरुचामरौ । शीघ्रार्थे । अभितो धीष्व । साकल्ये । अभितो वनदाहः । “अभिमुखेयथा ।
अभितो हिलको हंति मामेव परिधावति ।” ॥ २५४ ॥ नास्मि प्राकाश्ये च प्राहुः । “नास्मि यथा । प्रादुरासीच्चक्रपाणिः” प्राकाशेयथा ॥ प्रादुर्बुद्धिर्भ

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ॥ समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याऽभिमुखेभितः ॥ २५४ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोन्योन्यरहस्यपि ॥ तिर्यगेतद्वैतिर्यगर्थेहाविपादश्रुगर्तिषु ॥ २५५ ॥

विष्यति । “अन्योन्यार्थेमिथोयथा । वासिष्ठकोऽडिन्यमैत्रावरुणानां मिथोन विवाहः ।” रहसिमिथोयथा । मिथोमंत्रयते । मिथोन्योन्यमिथोरह
दतिविश्वः । अंतर्धानि तिर्यगर्थे च तिरः । “अंतर्धानि तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे तिरोवर्तते चंद्रः ।” विषादाद्यर्थत्रये हाकारः । विषादेयथा । हारमणीयो
गतः कालः । शुचिशोकेयथा । हारमवनंगतोसि । अतोपीडायां । हाहतोऽस्मीति । “कुंत्सार्थे च हाशब्दः ।” ॥ २५५ ॥

स्नाक । झटिति । अंजसा । अन्हाय । द्राक् । मंक्षु । सपदि । एतसमद्भुतेशीघ्रे । “यथा । स्नाक्वयोयातिदेहिनां । दक्षंझटित्यारोह । अंजसाया
तिदुरगः । अन्हायसूर्येणतमोनिगस्तं । द्राक्भविष्यतिसुखंतवयिषे । मंक्षुसपादिसरित, पटलैरलीना । वचसस्तस्यसपदि क्रियाकेवलमुत्तरं ।” वृ
लवत् । सुष्ठु । किमुत । सु । अति । अतीव । पट्निर्भरे अतिशये । “यथापुनर्वशिवाचलवन्निगृह्य । सुष्ठुपीतमयाधृतं । किमुतावर्द्धनक्षेत्र । अति

स्नाकझटित्यंजसान्हायद्राड्भंक्षुसपदिद्रुते ॥ बलवत्सुष्ठुकिमुतस्वत्यतीवचनिर्भरे ॥ २ ॥ पृथग्वि
नांतरेणर्तेहिरुड् नानाचवर्जने ॥ चतग्रतस्ततोहेतावसाकल्येतुचिच्चन ॥ ३ ॥

दृष्टिः । अतीवशोभतेराजा ।” ॥ २ ॥ पृथक् । विना । अंतरेण । ऋते । हिरुक् । नाना । एतेपट्वर्जने । “विनार्थेयथा । किञ्चिद्वत्वापृथक्रिया ।
क्षणमप्युत्संदेतेनमाविना । अंतरेणसुतनास्ति सुखंससारिणांशुवि । ऋतेपुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक्कर्मनमोक्षः स्यात् । विणुंगानामोक्षदोनास्तिदेवः ।”
यत् । तत् । यतः । ततः । चत्वारिहेतौकारणे । “यथा । यन्तरम्यंतरस्विभ्यः । तदिदंपरिरिक्षशोभने । यतोगंगाभसित्वातः । ततोनिष्कल्मषोन्नरः ।
चिन् ॥ चन । द्वयंसाकल्ये । यथाकश्चित् । कंचन ॥ ३ ॥

प्याद् । पाद् । अंग । हे । हे । भोः । एतेपट्संबोधनार्थकाःस्युः । “यथा । व्याट्भीमयज्ञरक्षस्व । एवंपाडित्यादि ।” समया । निकषा । हिरुकू । त्रयंमामोप्ये । यथाग्रामंसमया । विलंघ्यलंकांनिकषाहनिष्यति । “पर्वतस्यहिरुकनदी ।” सहसैत्येकमताकिते . अकस्मादित्यर्थे । यथा । दिवः त्रयमूनंसहसापपात । सहसाविदधीतनक्रियां । पुरः । पुरतः । अयतः । त्रयमयेदत्यर्थे । “यथा । पुरःपथ्यसिक्किबाले । पुरतःस्याप्यसर्वेशं । ले

स्यःप्याट्पाडुंगहेहभोःसमयानिकषाहिरुकू ॥ अतर्किनेतुसहसास्यापुरःपुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥ स्वा
हादेवहविर्दिनेश्रौपट्वौपट्वपट्स्वधा ॥ किंचिदीषन्मनागल्पेप्रेत्यामुत्रभवांतरे ॥ ८ ॥

स्वःप्रत्ययिनोऽग्रतः । ” ॥ ७ ॥ स्वाहा । श्रौपट् । औपट् । वपट् । स्वधा । पंचैतेदेवेभ्योहविर्दिनविशेषेययुज्यन्ते । तत्रपितृदानेस्वधाशब्दःप्रसिद्धः । किंचित् । ईपत् । मनाक् । त्रयमल्पे । “यथाकिंचिद्विकसितंसुमं । ईषदुष्णांपयःपिव । मनाक्विहस्यसंतुष्टः ।” प्रेत्य । अमुत्र । द्वयंजन्मांतरे । “यथा । त्रेत्यस्यैर्महीयते । दहचामुत्रचफलं ।” ॥ ८ ॥

कदाचित् । जातु । द्वे । कस्मिंश्चित्काले “स्युतिः कदाचित्भवति । ज्ञानं ते जातु सुत्तमं ।” सार्धं । साकं । सत्रा । समं । सह । पंचकंसहेत्यर्थे । “यथा । सार्धदानववैरिणा । पत्न्या साकंपत्निर्भुक्ते । सत्राकलत्रेण सुखं समश्नुते । समं घृष्टमिस्तरुणा रभते । विश्वासधूमं सहरत्नभाभिः ।” प्राध्वमित्येकस्मै । “यथा । मुधा । द्वैत्यर्थके । “यथा । दद्यापुटः । बुधामुधा भ्रमं त्यज” ॥ ४ ॥ आहो । उताहो । किमुत । किं । किमु । उत । पट्टविकल्पे । “यथा । देव आहो गंधर्वः । उताहो ब्रह्मचोष्यते । किमुत त्वशिषो ब्रह्मा । स्याणुरयं किंपुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः ।” तु ।

कदाचि जातु सार्धं तु साकं मन्त्रा समं सह ॥ आनुकूल्यार्थं कं प्राध्वं व्यर्थं केतुव्यामुधा ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ॥ तुहि च स्मह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥ दिवान्हीत्यथ दोषाच नक्तं च रजनाविति ॥ तिर्यगर्थं साचि तिरोप्य संवोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

हि । च । स्म । ह । वे । पट्टश्लोकचरणपूर्णार्था । “यथारामस्तुलक्ष्मणं ग्राह । अहं हि यास्ये नगरं । स च ग्राह च राजानं । मया स्मभुक्तं । सह तं ग्राहलक्ष्मणः । तेनैवैहतः ।” सु । अति । द्वे पूजने । “सुत्तुतं । अत्युत्तमः” ॥ ५ ॥ अन्हीत्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा । नक्तं । द्वे रात्रावित्यर्थे । “यथा । चोराश्च दोषा ययुः । नक्तं गृहस्थो भुंजीत ।” साचि । निरः । द्वैतिर्यगर्थे । “कृतं साचि धनुस्तेन । निरोगत्वा समीक्षेत ।” ॥ ६ ॥

प्रागित्येकंअतीतार्थकं यथाप्राक्कर्म । नूनं । अवश्यं । द्वयंनिश्चिते । नूनंशरणंप्रपन्ना । अवश्यंयातारःश्चिरतरमुपित्वापिविपयाः । "नूनंनिश्चितत
कंयोरितिविद्वन् । संवदित्येकंवर्षं । यथा । प्रप्रवास्यासंवत् । अर्वामित्येकंअवरे । "कुलेऋतुत्रयादर्वाकर्मडनान्तुमुहने ।" आ । एवं । द्वयंअंगी
कारे । यथा । आंकुर्मः । "एवंकुर्मः ।" स्वयमित्येकंआत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । "तथापिनीचैर्विनयाददृश्यत ।" उच्चैरित्ये

प्रागतीतार्थकंनूनमवश्यंनिश्चयेद्वयं ॥ संवद्वर्षेऽवरेत्वर्वागामेवंस्वयमात्मना ॥ १६ ॥
अल्पेनीचैर्महत्युच्चैःप्राचोभूभ्यद्रुनेशनैः ॥ सनानित्येवहिर्वात्येस्मातीतेःस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

कंमहति । "यथाभृंगामुच्चैर्गिरिरेदं ।" प्रायदतिभूम्निबाहुल्ये । यथा । प्रायोनवधूःकान्तं । शनैरिति अद्रुतेमांसे । यथा । शनैर्यातिपिपी
लिका । सनेत्येकंनित्ये । यथासनातनः । बहिरितिबासे । "यथा । भिष्कासितोबहिर्घामात् ।" स्मेत्यतीते । यथा । बक्तिस्त्वव्यासः । अस्तमिति
दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितोरविः ॥ १७ ॥

संभतः । परितः । सर्वतः । चिद्यक् । चत्वारिसर्ववद्व्यर्थः । "समंततो वर्षति मेघः । आयाति परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक्पतन्ति किरणाः ।" अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकं । "त्वहनिप्यसि चेत्कामः । कागप्रकामेनुमता वसूयानुगेऽपि चेति हेमविश्वप्रकाशौ ।" असूया पूर्वकररीकारे अस्तित्वेकं । "यथा । नथा विधस्तावदरोपमस्तुनः ।" चकारात्काममित्यपि । "अस्तु स्याद्बभ्यनुज्ञानेऽसूयागीकारयो रपीति मेदिनी" ॥ १३ ॥ न नित्येकं विशेषोक्तौ । "यथाननु एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् ।" कश्चिदित्येकं कामनेत्येकं ।

समंततस्तुपलितः सर्वतो विष्वगित्यपि॥ अकामानुमतौ कामसूयोपगमेऽस्तु च॥ १३॥ न न च स्याद्विरोधो कौकच्चि
ल्लामप्रवेदने॥ निःपमंदुःपमंगर्ह्यथास्वंतु यथातथं॥ १४॥ नृपामिथ्या च वितयेयथार्थं तु यथाचयं॥ स्युरेवंतु पु
नर्वैवेत्यवधारणवाचकाः॥ १५॥

यथात्वं । यथायथ । द्वेयथायोग्यमित्यर्थः । “यथास्वमाश्रमेच्छे । यथायथं कलायते ॥” १४ ॥ मृषा । मिथ्या । द्वेवितथेऽसत्ये । “उद्वायसौदर्यगुणान् पुनर्वा । रापंचनिश्चयार्थका स्युः” । “यथा । एवमेव यथाप्राह । रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः । पुनर्व्यासो विधर्मज्ञः ।” वैवेत्यत्र वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥

पूर्व्वेगतेवर्बेपरुवित्येकं । पूर्व्वतरेगतवर्णान्यूर्ववर्षपरारीत्येकं । यतिवर्तमानेन्द्वेऐषमइत्येकं । त्रयाणांयथा । परारिगतःकांतः परुन्नगतऐषमोपिनाग
तः । ” यतीतिशब्दंतस्येणसप्तम्यारूपं । अत्राह्निअस्मिन्नहनीत्यर्थेअथशब्दः । “ यथा । अद्यगत्रनशक्रोणि ’ अथपूर्व्वेन्हीत्यादिशब्देनउत्तरेन्ही
त्यादिपदस्यग्रहणं । पूर्व्वेन्हीत्याद्यर्थेपूर्वादिशब्देभ्यएयुसप्तत्ययेपूर्व्वेदुरित्यादयःसप्तशब्दाभवति । कमेणयथा । पूर्व्वस्मिन्नहनीत्यर्थेपूर्व्वेदुः । पूर्व्वेदुरि

परुत्परायैषमोऽब्देपूर्वपूर्वतरेयति ॥ अद्यान्त्रान्त्यथपूर्वेन्हीत्यादौपूर्वत्तरापरात् ॥ २० ॥

व्यतेप्रातःपूर्वेभ्यःपूर्ववासरइतिरुद्रः ।" उत्तरस्मिन्महनिउत्तरेभ्यः । "नादीमुखोत्तरेभ्युर्विवाहःपरिकीर्तितः ।" अपरस्मिन्महनिअपरेभ्यः । "आगतानपरेभ्युत्तान् ।" अधरस्मिन्महनिअधरेभ्यः । "अधरेभ्यःप्रसृतासा । अघरस्तुपुमानोष्ठेहीनेऽनूर्ध्वचवाष्यवत् ।" अन्यस्मिन्महनिअभ्येक्षु । "अभ्येक्षुरात्मानुचरस्यभाब । 'अभ्यतरस्मिन्महनिअभ्यतरेभ्यः । 'अभ्यतरेभ्यःपितरद्रक्ष्यसि ।" इतरस्मिन्महनीनरेभ्यः । 'कटदिनाविमरेभ्यःपियोद्रदृश्यः ॥ २० ॥

अस्तीतिसत्वे । यथा । अस्तिपरलोकदतिमतिर्यस्यसआस्तिकः । “रूपोक्तौकोपेनोक्तौउ । यथा । उआगतःशत्रुः । उसंबोधनरोपोक्तयोरनुकंपा
नियोगयो । पादपूर्णेच । पादपूर्णेऽपिचदृश्यतदतिमेदिनी ।” ऊमितिप्रश्ने । ऊंगच्छसिवहिर्धव । ऋस्वपाठेउमित्यपि । ” अयीत्यनुनयेसांत्व
ने । ” यथा । अधिक्रियार्थमुलभंसमित्कुशं । ” हुमितिर्त्क । ” स्याच्चेत्किदुंशपयते । ” उपेतिराचेरवसाने । यथाउपातनोवायुः । नमःप्रणामे

अस्तिसत्त्वरूपोक्तावुं प्रश्नेऽनुनयेत्वचि ॥ हुं तर्कस्यादुपाराचेरवसानेन मोनतौ ॥ १८ ॥
पुनरर्थगानिदायादुष्टुमुष्टुप्रसंशने ॥ सायंसांचेप्रगे प्रातःप्रभातेनिकृपांतिके ॥ १९ ॥

“नमोऽत्रस्रण्यदेवाय ।” ॥ १८ ॥ अगेतिपुनरर्थे । यथामूर्खोपिनावमन्यतेकिमंगविद्वान् । किंपुनरित्यर्थः । हुष्टुनिदायां । यथा । हुष्टुखलत्वं ।
मुष्टुप्रसंशने । यथा । मुष्टुकाव्यं । सायमिति सायेदिनान्तरं । यथा । सायंसंध्यामुपासिष्ये । श्रगे । प्रातः । द्वेप्रभाते । “यथा श्रगेनूपाणामथेतोरणा
दहि । यःपठेत्प्रातरुत्थाय ” निकृपेतिसमीपार्थे ॥ १९ ॥

पूर्वब्देगेतेवैषेप रुदित्येकं । पूर्वतरेगतवर्षास्यैवैषेपरारोत्येकं । यतिवर्तमानेब्देऽपमदित्येकं । त्रयाणांयथा । परारिगतःकांतः परुन्नागतऐषमोपिनाग
तः । " यनीतिशचंतस्येणःसप्तम्यारूपं । अत्राग्निहस्मिन्हनीत्यर्थेअथशब्दः । " यथा । अद्यगंतुनशक्तोमि " अथपूर्वेन्हीत्यादिशब्देनउत्तरेन्ही
त्यादिपदस्यग्रहणं । पूर्वन्हीत्याद्यर्थेपूर्वादिशब्देभ्यएद्युसप्रत्ययेपूर्वेद्युरित्यादयःसप्तशब्दाभवति । क्रमेणयथा । पूर्वस्मिन्हनीत्यर्थेपूर्वेद्युः । पूर्वद्युरि

परुत्तरार्धैषमोऽब्दे पूर्वपूर्वतरेयति ॥ अद्यात्रान्त्यथ पूर्वपूर्वत्तारापरात् ॥ २० ॥

व्यतेप्रातःपूर्वयुःपूर्ववासरःतिरुद्रः ।" उत्तरस्मिन्नहनिउत्तरेयुः । "नादीमुखाउत्तरेयुर्विवाहःपरिकीर्तितः ।" अपरस्मिन्नहनिअपरेयुः । "आगतापरेयुस्तान् ।" अधरस्मिन्नहनिअधरेयुः । "अधरेयुःप्रसृतासा । अधरस्तुपुमानोष्ठेहानिऽनूर्ध्वचवाच्यवत् ।" अन्यस्मिन्नहनिअन्येयुः । "अन्येयुस्तानुचरस्यभावं ।" अग्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेयुः । 'अन्यतरेयुःपितरद्रक्ष्यसि ।' अतस्मिन्नहनीतरेयुः । 'कठदिनादितरेयुःप्रियोद्रष्टव्यः॥२०

उभयेद्युः । उभयेद्युः । द्वेउभयस्मिन्नहनीत्यर्थे “उभयद्युरूपोषणं ।” परेद्यव्रीत्येकंपरेहनि । “मित्रदृष्टंपरेद्यवि” ॥ २१ ॥ सइत्येकंगतेहनि ।
 “सःसर्वमभवत्कार्यं” इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततःपरेहनिपरश्वदत्येकं । “श्वःपरश्वश्चयथा । अद्यश्वोवापरश्वोवासर्वकर्मभविष्यति”

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥ उभयद्युश्वोभयेद्युःपरेत्वन्हिपरेद्यवि ॥ २१ ॥
 ल्योगतेऽनागतेऽन्हिश्वःपरश्वस्तुपरेहनि ॥ तदातदानौयुगपदेकदासर्वदासदा ॥ २२ ॥

तदा । तदानी । द्वेतस्मिन्कालद्वयार्थे । “यथा । तदाचक्षुष्मतांप्रीतिः । यदाम्यालिययासंगस्तदानीमेवमेसुखं ।” युगपत् । एकदा । एकस्मिन्काल
 द्वयार्थे । “यथा । गान्धिमित्रेदासीनाः युगपदाहूताः । गवांशतमेकदादत्तं ।” सर्वदा । सदा । द्वे “सर्वदासर्वदासीतियाचेतेयाचकःसदा ।” ॥ २२ ॥

एतर्हि । संप्रति । ददानीं । अधुना । सांप्रतं । पंचकमस्मिन्कालइत्यर्थः । यथा । एतर्हि क्रियेतकार्यं । संप्रत्यसौगृहयानि । इदानीमात्मैसवृत्तः । ब० अ०
लेपादधुना । तत्रास्तेसांप्रतमुनिः ।” नथेति समुच्चये । पूर्वादौ दिशि । पूर्वादौ देशे । पूर्वदौ देशे । “दिशि प्राग्दिगित्यादि । देशे प्राग्देशइत्या
दि । काले प्राक्कालइत्यादि ।” पूर्वदौ इत्यादिशब्देनोत्तरपश्चिमदक्षिणाघेर्वादीनामहण । प्रत्यगादयइत्यादिशब्देन त्ववागित्यादिग्रहः । “उत्तरात्
अधरात् । दक्षिणात् । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । दक्षिणां । दक्षिणाहि । दक्षिणतः । उत्तरतश्चसंगृह्यते ।” ऊर्ध्वतूपरिउपरिष्ठादिति ॥ २ ३ ॥ इत्यव्य

एतद्विसंप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतया ॥ दिग्देशकालेपूर्वाद्दीप्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥
सलिंगशालैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ॥ अनुक्तैः संग्रहेलिंगसंकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

यत्रगं॥ अथलिंगसंपहवर्गमाह॥ सलिंगशास्त्रे पाणिन्यायुक्तलिंगानुशासनसहितैः सन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षाविशब्दैः कृजैः श्वपाकादिभिः तद्धितप्रत्ययजैः अणायैः समासजैरदन्तान्नपदोद्धिगुरित्यादिनौकैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं सग्रहः क्रियत इति शेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गे लिंगमुन्नयेदूहेन कथमित्याकांक्षायां संकीर्णविदिति । यथासंकीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुनेयं तथात्राप्युन्वयेत् । तत्र प्रकृत्यर्थे न यथा । अर्धचाः पुंसि चेति । प्रत्ययार्थे न यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययायां धेरित्यायशब्दाः क्रियाविशेषणानि न पुंसकलं एव कलंच यथा । शोभनं पचतीत्यादि ॥ १ ॥

सन्नादिकृत्तद्वितसमासजविषयपूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्यलिङ्गलिङ्गशेषः । तस्य विधिः व्यापीस्वविषयस्य व्यापको भवति । यदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेष विधिभिः न बाधितः स्यात् । तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः । एतेनास्य लिङ्गविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादिवर्गा अपवादावेदितव्याः । तत्र प्रागुक्तानां विशेष पाणानुनक्तिके दोषसंगो द्विस्तरभयाच्च न पुनरिदं विधानं । तथा हि । स्वर्गपर्यायदहपुसि वक्ष्यते । तस्य यो दिवो द्वे स्त्रियां ह्यो वे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमप यादः । नो प्रभृतीनां नुक्तकर्तरि त्यादिना वक्ष्यते । यद्यपि पूर्वलिङ्गमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतया लिङ्गानुशासनमिहापि प्रधानमेव । स्त्रियामित्याधिका

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यत्राधितः ॥ स्त्रियामौदूहिरामैकान्चस्योनिप्राणिनामच ॥ २ ॥

शयं मसीशब्दपर्यन्तज्ञेयः । ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदौदूहिरामंतच्च तदेकाच्च ईदूदूहिरामैकाच् । ईदंतमदंतवायदेकस्वरशब्दरूपंत स्त्रियामित्यर्थः । यथा । श्रीः । भूः । भूः । नयतीति नीरित्यादौ कृतकर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिङ्गत्वं । यो निर्भगस्तद्विज्ञानां प्राणिनां नामस्त्रि एवमुनेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥

विष्णुदादिद्विपयैतानां अष्टानां घन्नामतस्त्रियां । यथा । विद्युत् तडित् । रात्रिः रजनिः । बह्वी व्रततिः वीरुत् । वीणा विपंचीत्यादि । “वीणादिग्भूनदी
धियाभिनिपाठ क्वचित् ।” अदंतेर्मूलादिशब्दैरेकार्थः समाहारार्थो द्विगुसमासः सस्त्रियां स्यात् । यथा । पंचानां मूलानां समाहारः पंचमूली । एवं च
लोकीषब्ध्यायीत्यादि । अदंतेरिति किं । पंचानां कुमारीणां समाहारः पंचकुमारि । पंचराजमित्यादौ टचि अदंतत्वे सत्यपि पात्रादित्वान्न पंसकत्वमित्ये
के । एकार्थदिति किं । पंचसुकपाले पुंसंस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः । न स इति । पात्रयुगाद्युत्तरपदेः अदंतैः एकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यादयथा । पंचपात्रं ।
चतुर्युगं । त्रिभुवनं ॥ ३ ॥ तत्प्रत्ययः स्त्रियां सतु भावाद्यर्थे विहित । तत्र भावे यथा । शुक्लता । कर्मणि ब्राह्मणता । समूहयामता । स्वार्थे देवता । दृढ इति ।

नामविद्युन्निशावह्वी वीणादिग्भूनदीन्हियां ॥ अदंतेर्द्विगुरेकार्थे न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥ तत्तद्वदेयेनिकट्यत्रावै

रमैथुनिकादिवुन् ॥ दंदेसमूहे यद्वनिकट्यत्र एते च त्वारः प्रत्ययाः स्त्रिया । यथा । पाशाविभ्यो यः । पाशानां समूहः पाश्या । वात्या । खला
दिभ्य इति । खलिनी । पद्मिनी । रथादिभ्यः कट्यच् । रथकट्या । एवं गोत्रा । दंदे किं । मुखे भवो मुख्यः । दंदोऽस्य स्य दंडी । वैभेति । मिथुनस्य कर्ममेश
निका । वैरमैथुनादौ च यो वृन्मत्ययः स स्त्रिया । तत्र वैरे विरोधार्थे यथा । अश्वमहिपिका । अश्वमहिपस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काकोलूकिका । मैथुनि
काया यथा । अत्रिभरद्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयो रियं मैथुनिका । विवाहरूपसवध इत्यर्थः । एचकुत्सश्च कुशिका चतयोर्भैथुनिका कुत्सकुशिवि
का । “वन्पहणं बुनउपलक्षणं । यथाकाशिका गार्गिकया श्लाघते । क्वचित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः ।” आदिना वीप्सादौ बुनोयहणं ।

स्त्रियाभावादिः स्त्रीभावादित्स्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौघे विहिता प्रत्यया अनिकिन्नादयस्तास्त्रयास्तुरित्यर्थः । अनिर्यथा । आक्रोशेनञ्य नि । अकगणिः । अजीवनिः । क्तिन्त्यथा । कति । गतिः । पुल्ल्यथा । प्रच्छदिका । प्रवाहिका । आसिका । णच्त्यथा । व्यावक्रोशी । ण्वुच्त्यथा । शायिका । दक्षुभक्षिका । क्यप्त्यथा । वज्या । इज्या । “स्त्रीभावादौक्कि । वदः सुपिक्यप् । नृपोद्यं । ब्रह्मभूयं ।” युच्त्यथा । कारणा । आसना । दञ्यथा । वापिः । वासिः । कांकारिमकार्पीः । इअउपलक्षणार्थत्वादिण्ड्क्च्यथा । आजिः । कृपिः । अड्यथा । पचा । भ्रपा । भ्रिदा । निर्यथा । ग्ला निः । म्लानिः । हानिः । शप्रत्ययोयथा । क्रिया । इच्छा ॥ ४ ॥ उणादिपुये नि. ऊ. ईः । एतेचयः स्त्रियास्तुः । तन्नन्यंतोयथा । श्रेणिः । “श्रेणिः । द्रोणिः ।

स्त्रीभावादावनिकिण्वुल्लुणचूण्वुच्यव्युजिअङ् निशाः ॥ ४ ॥ उणादिपुनिरूरीश्वड्याबूढं तंचलं स्थिरं ॥ तत्क्रीडा यांप्रहरणंचैन्मौष्टापाह्ववाणदिक् ॥ ५ ॥

इदंतोयथा । तंत्रीः । “तरीः ।” क्वंतं आवतं ऊढं तंचयच्चलं जंगमं स्थिरं स्थावरं वातत् स्त्रिया स्यात् । जगमयथा । नारी । शिवा । ब्रह्मवधूः । स्थावरं यथा । कदली । माला । कर्कधूः । तच्छब्देनाऽचमुष्ट्यादिकं निर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकंप्रहरणं यदिक्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मिन् ध्वेविहितोणप्रत्ययः स्त्रियो । दिगित्यनेनोक्तो दाहरणोद्देशः । तेन दांढामौसलेति चोदाहृतव्यं । मुटिः प्रहरणमस्यां क्रीडायां मौटा । पल्लवः प्रहरणमस्यां क्रीडायां पाल्लवा ॥ ५ ॥

साधयतवाप्याददपातादि क्रियाऽस्याफाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञं ताद्विहिते योजयत्ययः सखिया स्यात् । उदाहरति । दंडपातोऽस्यां फाल्गुन्यादादपाताफाल्गुनी । एवश्येन पातोऽस्याऽयं न पातामृगया । तिलपातोऽस्यास्वधा क्रियाया तैलं पाता । श्येन तिलस्येति मुम् । पितृदाने स्वधामतमित्यमरमाला । वरुचिननुस्वधा क्रियाप्रवेणीति स्त्रीलिंगतोक्ता । ” इति शब्देन मुसलपातोऽस्यामौसलपाताभूमिरित्यादिसिद्धिः । कचिद्वेशे फाल्गुनपौर्णमास्यां दंडपातेन क्रीडाभवतीति दिगित्यनेन दंडपातादिक उदाहरणमिति सूचितं ॥ ६ ॥ यदि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षावक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिंगाः स्युः ।

घञोऽयः सा क्रिया स्याच्चैद्वाडपाताहि फाल्गुनी ॥ श्येनं पाताचमृगया तैलं पातास्वधेति दिक् ॥ ६ ॥
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षाऽपचये यदि ॥ लंकाशे फालिकाटीका धातकीपंजिकाढकी ॥ ७ ॥

यथा । अत्यमृणालं मृणाली । आदिशब्दावयवा । जह्स्वोऽंशो वशी । गौरादित्वान्ढीप् । एवं कुंभीप्रणाली लघ्वीपटीतटीमठीत्यादयः । जह्स्वार्थे कन्मत्ययः सखिया । यथापेटिका । काचिदिदिति किं । अल्पोऽक्षो दक्षक इत्यादिन सखिया । अथ ज्वाबुडतमित्यादिनोक्तलिंगानामपिके पाचिन्नाम्नासुखेन लिंगज्ञानाय पृथक् पाठकातादिक्रमेणाह । लंकेति । लंकाराक्षसपुरी । शेफालिकापुष्पभेद इक्षुभेदश्च । “सतुनिगुंडीदिति प्रसिद्धः ।” टीकाविषमपदव्याख्या । धातकी दक्षभेदः । “घायटीदिति प्रसिद्धा ।” पञ्जिकानि शेषपदव्याख्या । आढकी तु वरी । “तूरदिति प्रसिद्धा ।” ॥ ७ ॥

सिधकादक्षभेदः । सारिकापक्षिभेदः । "साळकीतिप्रसिद्धा ।" हिक्कास्वरभेदः । ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः उचकीतिप्रसिद्धः । "प्राचिकावनमक्षिका ।
 "पक्षिभेदप्रसिद्धा ।" उल्कादेजः पुंजः । विपीलिकाकीटभेदः । मुंगीतिप्रसिद्धा । शनैर्यातिपिपीलिकदतिपुंस्त्वमपीतिस्वामी । "तिडुकी दक्षभेदः ।
 "टैगुरणीतिप्रसिद्धा ।" कणिकापरमाणुः । भंगिः कोटिल्यभेदः । "विच्छिन्निर्वा । व्याजच्छलनिर्भंगिर्विदिर्भीतिनिमीलिकैतिरभसः ।" सुरंगावि
 वरभेदः । "सुरंगदतिल्यातः ।" सूचिर्न्यधनी । सीसूचिनृत्यभेदेचन्यधनी शिखयोः रपीतिरत्नकोशः । "माढिः पञ्चशिरा" माढिर्न्यपञ्चशिरैतिहेमः ॥ ८ ॥

सिधकासारिका हिक्का प्राचिका लका पिपा लिका ॥ तिडुकी कणिका भंगिः सुरंगा सूचिमादयः ॥ ८ ॥ पिच्छा विनंदा
 का कण्यथ्रूणिः शानी द्रुणी दरत् ॥

पिच्छा । शाल्मलिः । "निर्यासः । पिच्छा शाल्मलिवेष्टके । पंक्तिपूगच्छटाकोशमंडेष्वथ
 दुग्मानस्यांशकेष्वेतिभेदिनी । रभसस्तुनतेष्वप्याह । पणोदमानंदहानानुयोरोपिचकाकिनोति । आदकस्यपंचाशतमोभागउदमानं । उक्तंचगणि
 वदतिस्वामी । "द्रुणीकर्णजलोका । "द्रुणीकूर्म्याजलद्रोण्यामितिहेमः ।" दरत् । म्लेच्छजातिः ।

अथपुष्टिगमं ग्रहः ॥ पुंस्त्वेदंतिपतद्रहशब्दपर्यंतमधिकारः। भेदास्तुपितसाध्यादयः। अनुचराः सुनंदादयः। तैः सहिताः सुरासुराः देवदेव्याः पर्यायैः सहपुंसि
 मुपपर्यायाग्रया। अमगनिर्जरावेवामरुतस्यादयः। तद्भेदाग्रया। नृपिताः साध्याः। इन्द्रो मरुत्वान्मघवाः सूरः सूर्योयमा। हाहाहूहूहूः तुवुरुहिरित्यादि। अनुच
 राः कुरुमादमुंदादयः। एधमुभेयंसर्वत्र। एतेपामपिदेवतानिपुंसिवादेवतास्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयिष्यति। अबाधितादतिवक्ष्यमाणेन। स्वर्गादय
 श्रानविशतिः सभेदाः सपर्यायाश्चपुंसिस्त्युः। स्वर्गपर्यायोयथा। स्वर्गेनाकस्त्रिदिवदित्यादिः। द्योदिवोद्वेक्षित्यास्त्रीवेत्रिविष्टपमितिबाधकंवलवत्तरंतद्विना

पुंस्त्वेसभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥ स्वर्गनागाद्रिमेघाव्यद्रुकालासिशरास्यः ॥ ११ ॥

पुंस्त्वं। यागोयज्ञः। मखः क्रतुः। तद्भेदाअग्निटोमादयः। इष्ट्यादेर्वाधितत्वंक्ष्यति। अद्रिः गिरिः पर्वतः। तद्भेदा मेरुसह्यादयः। एषामध्येऽपवादः चेदुक्तः।
 शैलवर्गे। मेपोद्यनइत्यादिः पर्यायः। भेदः आवर्तादिः। अत्रस्यतुअभ्रमेघदन्तिह्येवपाठोवाधकः। अब्धिः समुद्रइत्यादयः समुद्रपर्यायाः। क्षीरोदादिर्भेदः।
 इन्द्रक्षः। शास्त्रीत्यादिपर्यायः। वटादिर्भेदः। अत्रापिकचिद्रूपभेदादिना। “पाटलाशिशपादौ” अपवादाउक्ताः। कालोदिष्टः समयः एवंपर्यायः। मासाद्
 योभेदाः। असिः खड्गः। नंदकादयोभेदाः। ईल्यादौबाधः। शरोबाणः। भेदो नाराचादिः। द्रुपद्वयोरिति विरोपोदर्शितः। अरिः शत्रुः। भेदः आतताय्यादिः ॥ ११ ॥

करो गजयात्राभोगोरश्मिःपाणिश्च । दीधित्यादीनांनुपुंस्त्वंवाधितं । गंडःकपोलः । ओष्ठोदंतच्छदः । दशनवसनोदितुल्यभेदात्वाधितं । दोःप्रवेष्टः ।
भुजबाह्वोस्तद्वयोरिति विशेषः । दंतोरदः । भेदोजंभेः । कंठोगलः । "समीपगलभेदेषुकंठत्रिषु विदुर्बुधादतिशाश्रवतः ।" केशःकचः । नखःकरुहः ।
नखोःस्थीत्यादिनावाधितं । स्ननःकुचः । एतेययासंभवंसभेदपर्यायाःपुंसि । अन्हःअहश्चएतदंताःपुंसिस्युः । यथा । अन्हःपूर्वपूर्वाक्तः । "अन्हःअ
पंअप्राक्तः ।" द्वेअहनीममाल्तेद्वहः । द्वेहभेदाविषविशेषाःपुंस्त्वस्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्रगरलंविपंपुंसिस्त्रीबेच । काकोलंदत्यादिबाधि
तं । रात्रांतादतिसमासांतस्यैकदेशानुकरणं । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोऽतेयेपातेयदिशक्असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हिपुंसि । यथा । अहश्चरात्रि

करगंडोष्ठदोर्दिनकंठकेशनखस्तनाः ॥ अन्दाहिताःद्वचङ्गताराःनापुनरुत्पन्नाः ॥ पुण्यरात्रस्यार्ध
सा असन्नता अवाधिताः ॥
श्राहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः । प्रागुसंख्यकादितिकि । पंचरात्रं । गणरात्रं । पुण्यरात्रस्यार्ध

धौद्रिपाठात्स्त्रीयत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेदादयो ये निर्यासा द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः । श्रावटः सरलः । श्रापदस्तावन् पुंसास्तु ।
पादयः । चकाराद्गुलुसित्त्वहकादयः । अस्मच्चान्वृतान्तयेषामेते असन्नताः । ह्यच्चासिसुसन्नंतमित्यादिनावक्ष्यमाणेन अप्सरादीनां पूर्वोक्तेन च वा ध
केनावाधिताश्चेत्युंसि स्युस्तत्र अस्मादायथा । अंगिराः वेधाः । चंद्रमाः । अनन्तायथा । कृष्णवर्णा । मधवा । अबाधिता इति किं । इदं वयः इदं लोम ।

अथपुष्टिगसंग्रहः॥ पुंस्त्वैतिपतद्ग्रहश्चपर्यंतमधिकारः। भेदास्तुपितसाध्यादयः। अनुचराःसुनंदादयः। तैःसंहिताःसुरासुराःदेवदेव्याःपर्यायैःसहपुंसि
सुगर्थायिचया। अमगनिर्जरादेवामरुतदस्यादयः। तद्देवायथा। तुपिताःसाध्याः। द्रोमरुत्वान्मघवा सूरःसूर्योयमा। हाहाहूहूःतुंवुरित्यादि। अनुच
रायथा। विणोःस्तुचराजयविजयप्रभूनयः। रुद्रानुचरानंदिकेश्वरादयः। एवंअसुरपर्यायादेत्यादानवाइत्यादयः। तद्देवावलिनमुख्यादयः। असुरानुच
रा रुद्रमादुमुंदादय। एवमुन्नेयसर्वन। एतेपामपिदेवनानिपुंसिवादेवतास्त्रियामित्यादिबाधकंस्मारयिष्यति। अबाधितादतिवक्ष्यमाणेन। स्वर्गादय
श्चानविशति। सभेदाःसपर्यायाश्चपुंसिभ्यः। स्वर्गपरायोयथा। स्वर्गेनाकस्त्रिविद्वद्द्यादिः। द्योदिवोद्वेस्त्रियाक्त्रिविष्टपमितिबाधकंवलवत्तरंतद्विना

पुंस्त्वैसभेदानुचराःसपर्यायाःसुरामुराः॥ स्वर्गनागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशारस्यः॥ ११ ॥

पुंस्त्वं। यागोयज्ञ। मरःक्रतु। तद्देवाअग्निदोमादयः। इष्ट्यादेर्वाधितत्वंवक्ष्यति। अद्रिःगिरिःपर्वतः। तद्देवामेरुसहादयः। एषामध्येऽपवादःचेदुक्तः।
शैल्यर्गे। मेघोघनदत्यादिपर्यायः। भेदआवर्तादिः। अभ्रस्यतुअभ्रमेयदतिह्रीवपाठोबाधकः। अब्धिःसमुद्रदत्यादयःसमुद्रपर्यायाः। क्षीरोदादिर्भेदः।
दुर्दक्षः। शास्वीत्यादिपर्यायः। वटादिर्भेदः। अत्रापिकचिद्रूपभेदादिना। “पाटलाशिशपादौ” अपवादाउक्ताः। कालोदितःसमयःएवंपर्यायः। मासाद्
योभेदा। असिःखड्गः। नंदकः। द्योभेदा। “ईल्यादौबाधः शरोबाणः। भेदनाराचादिः। द्रुपद्वयोरिति विशेषोदर्शितः। अरि शत्रु। भेदआतताय्यादिः॥ ११ ॥

कोराजपासभागेरद्विःपाणित्र । दीधित्यादीनांतुपुंस्त्वबाधितं । ओष्ठोदंतच्छदः । दशनवसनदितु रूपभेदात्बाधितं । दोःप्रवेष्टः ।
 भ्रजबाष्पोस्तुब्रयोरिति विशेषः । दंतोरदः । भेदोजंभेः । कंठोगलः । "समीपगलभेदेदुक्कंठं त्रिपुविदुर्गुधादतिशयश्वतः ।" केशः कुचः । नखः करुहः ।
 नखोः स्त्रीत्यादिना बाधितं । स्तनः कुचः । एते ययासंभवं भेदपर्यायाः पुंसि । अन्हः अहश्च एतदंतोः पुंसि स्युः । यथा । अन्हः पूर्वं पूर्वाह्निः । "अन्हः अ
 परं अपराह्नः ।" द्वे अंहनी समाहृते द्यहः । क्ष्वेहभेदाविषविशेषाः पुंस्त्वस्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र गरलं विपं पुंसि क्लीबे च । काकोलं इत्यादि बाधि
 तं । रात्रांतादतिसमासांतस्यैकदेशानुकरणं । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोऽन्ते ये पाते यदि प्राक् असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि । यथा । अहश्चरात्रि
 ॥ १ ॥ रात्रांतादतिसमासांतस्यैकदेशानुकरणं । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोऽन्ते ये पाते यदि प्राक् असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि । यथा । अहश्चरात्रि

करगंडोष्ठोदंतकंठकेशनखस्तनाः ॥ अन्होहाताः क्ष्वेहभेदारात्रांताः प्रागसंख्यकाः ॥ १ ॥ श्रीविष्ठाद्याश्वनिर्या

सा असन्नंता अवाधिताः ॥
 श्राहोरात्रः । सर्वरात्रः । अपररात्रः । प्रागसंख्यकादति किं । पंचरात्रं । गणरात्रं । पुण्यरात्रस्यार्ध

चादिपाठात् स्त्रीत्वंच ॥ १ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्तु पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः सरलः । "श्रीपिष्ट इति क्वचित्पाठः ।" अयिन श्रीवासहकधू
 पादयः । चकारादुगुलुसिलहकादयः । अस्त्वचनचत्तावतो ये पाते असन्नंताः । द्यच्चमसि सुसन्नंति मित्यादिनावक्ष्यमाणेन अपर आदीनां पूर्वोक्तेन च बाध
 केना बाधिता ये तु सि स्युस्तत्र असंता यथा । अंगिराः बिधाः । चंद्रमाः । अनंता यथा । कृष्णवर्त्मा । मघवा । अबाधितादति किं । इदं वयः इदं लोम ।

गङ्गुर्गलंगः "गङ्गुः पृथगुद्बेकुञ्जदतिविश्वः " करंडो वंशादिकृतभाणभेदः । " करंडो मधुकोशो सौकारं डवेदलाढकइतिहैमः । " लगुडो वंशादिदंडः । वरंडो मुरव
 रोगः । " वरंडो वदनव्यया । अंतरागेदिसंधौचेतिहैमः । " किणो मांसयथिभेदः । सतुखनिचदंडादिसंघर्षणात्करतलादौस्पटः । " व्रणजंचिन्हंचकिणः "
 पुणः काठकमिः । " घुणः स्यात्काठवधकइतिरत्नकोशः । " ॥ १८ ॥ दृतिः चर्मपुटकः । " दृतिश्चर्मपुटमत्स्येनेतिमेदिनी । " सीमंतः केशवेशः । हरित्पाला
 शर्णाः । " हरिद्विशित्तियापुंसिहयवर्णविशेषयोः । अस्तियां स्यात्तृणेचेतिमेदिनी । " रोमंथः परानांचवितचवर्ण । उद्गीथः सामभेदः । " उद्गीथः प्रवणः सा

गङ्गुः करंडो लगुडो वरंडश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥ दृतिः सीमंतहरितो रोमंथो द्गीथबुहुटाः ॥ कासमर्दो
 बुदः कुंदः फेनस्तूपौ ससूयपौ ॥ १९ ॥ आतपः क्षत्रियेनाभिः कुणपदुरकेदराः ॥

मवेदश्चनिरित्यरुणः " बुहुदो जलविकारः । कासमर्दो गुल्मभेदः । अर्बुदो दराकोटयः । अर्बुदो मांसकीले स्यात्पुरुषेदशकोटिपुदतिमेदिनी । " अर्दनिरग्निः ।
 कुंदः शिरःपाण्डि । " कुंदोऽभ्युतेनिधौ । चक्रभ्रमौ च माघेचेतिहैमः । " फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादिः । एतौ यूपश्च । " पूषदत्यपि ॥ " १९ ॥ आ
 तपः सूर्यालोकः । क्षत्रियेनाभिः । क्षत्रियवाचीनाभिश्चान्दः पुंसीत्यर्थः । कुणपः शवभेदः । " कुणपः पूतिगंधो शवेपिचेतिमेदिनी । " क्षुरो वपनशस्त्रं ।
 क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्येको किलाक्षेचगोक्षुरदतिमेदिनी । " केदरो व्यववहारपदार्थः ॥

पूरोजलप्रवाहः । "परः स्यादंभसावट्ठौन्नणसंशुद्ध्रवाद्ययोरितिहेमः । "धुरप्रोबाणभेदः । "खुरप्रइतिकवर्गद्वितीयादिरपि" चुक्रः शाकभेदः । "चुक्रः
स्त्वन्लेऽस्तवेतसदतिहेमः । "गोलोर्वुल्फिंहः । हिंगुलोरागद्रव्यभेदः । ह्रीबेचोक्तौविषयवर्गे । "हिंगुलोवर्णकद्रव्येनाभंटाक्यांतुहिंगुलीतिमेदिनी । हिंगु
लुः स्यात्तुहिंगुलमितिमुकुटः । "पुद्गलः आत्मा । "पुद्गलः सुंदराकारेभिषुपुंस्यात्मदेहयो रितिमेदिनी । "२०॥ बेतालो भूताधिष्ठितशवः । ग्रहः स्यात्पुंसि
भाक्कदतिमेदिनी । महोबाहुपुच्छकुशलः । पुरोडाशोहविर्भेदः । "पुरोडाशोहविर्भेदचमस्यापिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च द्रुतशेषे च कीर्तित इति बिम्बः" ।

पूरक्षुरप्रचुक्राथगालाहगुलपुद्गलाः॥ २७॥ इतिपुष्टिगशेषः॥

[illegible]

शालार्थगृहार्थापिशब्दास्तहृत्यर्थाचयासभासाअराजकान्तराजशब्दविवर्जितान्तराजामनुष्यार्थान्तराजपर्यायात्अमनुष्यार्थान्तराजपर्यायात् रक्षआद
शब्दात्पठ्यतात्पराचेतुल्लीबे। शालागृहं। अर्थोऽभिधेयोयस्या साराशालार्थाअराजकराजपर्यायात्तथा। इनसभा। प्रभुसभा। अमनुष्यार्थायथा। रक्षःसंज्ञं।
पिशाचसभ। अराजकात्कि। राजसभा। “राजपर्यायग्रहणान्देह। चक्रगुप्तसभा। राजविशेषोयं।” षष्ठ्यादितिकिं। नृपतिविषयेसमानूपतिसभा। नृणां प
तिर्यस्यासाचासौसभाचेतिवानूपतिसभा। अमनुष्यार्थादितिकि। दासीसभा। दासीनाशालेत्यर्थः। इमाविशद्विदासीसभमित्यादीनिक्रमेणत्रीण्युदाह
रणानीत्यर्थः। तनदासीसभमित्यादितुसंहतावित्यस्यैवदत्तेनुशालासहतिसाधारणे॥२७॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरारवित्वंप्राथम्यंतस्यप्रकाशनेद्योतनेउपज्ञा

शालार्थापिप्रराराजामनुष्यार्थादराजकान्तराजशब्दःसभामिमादिशः॥२७॥उपज्ञोपक्रमांतश्चतदा

दित्वप्रकाशने॥ कोपज्ञकोपक्रमदिकंयोशीनरनामसु॥२८॥ तउपक्रमातश्चतसमास छीबेस्यात्। उदाहरणमाह। उपज्ञायतइत्युप
ज्ञा। कोब्रह्मतस्योपज्ञाकोपज्ञप्रजा। कत्योपराक्रम कोपक्रमलोकः। प्रजापतिनाप्रथमंसृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाताप्रजेत्यर्थः। तदादित्वेति किं। देवहस्तेोपज्ञा
मृन्मय प्रकार। मृत्प्रकारस्यानेकारणत्वात्। देवदत्तेतिसामान्यशब्देनचतदादित्वप्रतिपादनाभावेछीबत्वाभावा एवदेवदत्तोपक्रमोऽर्थः। अत्रापिपठ्या
दत्यनवर्तते। उशीनराणानाममुमध्यपठ्यतात्पराकयाल्लीबे। सौशमीनांकंयासौशमिकंथं। उशीनरादन्यत्रदाक्षिकंथा। नामसुदितिकिं। वीरणकंथा॥२८

चकारदत्तानुबन्धोयस्यसचित् । नश्चणश्चकश्चिच्चनणकचितः । तेभ्योऽन्येतदव्यदादयोऽदन्ताधातुप्रत्ययाः भावेविहितास्तेछीवे । तत्रधातुप्रत्ययाया
 धा । भवितव्यं । भाव्यं । सहितं । भुक्तं । नणकचिद्भ्योन्यदतिकिं । प्रश्नः । न्यादः । आखूथः । वेपथुः । नणकेतिघञउपलक्षणं । पाकः । भावेकिं । कर्त
 व्योधर्मसंपह । मृतोद्यैरी । समूहार्थेयथा । शिक्षाणांसमूहोभिक्षं । गार्भिणं । औपगवकं । काकमित्यादि । भावेदन्तायथा । गोमविः गोत्वं । शुचेर्भावः शौचं
 कर्मणियथा । शौद्र्यं । राज् कर्मराज्यं । चौर्यं । तलूप्रत्ययस्यतुल्यत्वमुक्तं । पुण्यसुदिनाभ्यांपरोविहितसमासांतोऽहनशब्दःछीवे । अन्हाहंतादितिपुंस्त्व

भावेनणकचिद्भ्योन्येभ्यमूहेभावकर्मणोः ॥ अदंतप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यांत्वहःपरः ॥ २९ ॥ क्रि
 याव्ययानांभेदकान्येकत्वेप्युक्त्यतोऽटके ॥ चोचंपिच्छंगृहस्थूणंतिरोटंमर्मचोजनं ॥ ३० ॥

स्यापवादोयं । पुण्याहं । सुदिनाहं सुदिनशब्दप्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानांचभेदकानिविशेषणानिछीवेएकवचनेचस्युः । क्रियाविशेषणय
 धा । मंदंपचति । मुखंतिष्ठतियोगिनः । सलीलंनृत्यतिवाला । अव्ययविशेषणयथा । रम्यंस्वः । सुखंदग्रातः । अथकानिचित्कंठरेवणाह । उक्थंसामभेदः ।
 तोटकंठभेदः । चोचमुपमुक्तफलावशिष्टतालफलंवा । कदल्याःफलमितिकश्चित् । पिच्छंवहं । गृहस्थूणंगेहस्तंभः । तिरोटंचेटनं । “शिरोभूषणमितिके
 चित् ।” मर्मसंधिस्थानं । योजनंक्रोशचतुष्टयं । “योजनंपरमात्मनि” चतुक्रोशांचयोगेदतिमेदिनी” ॥ ३० ॥

राजसूयवाजपेयेयागभेदो । “राज्ञालतात्मकः सोमः सूयते ऽत्राजसूयं । वाजपेयीसुरापेयमत्रवाजपेयं ।” कवेः कृतौवर्तमानंगद्यं । पदसमूहः पद्यं श्लो-
कः । “पद्यं श्लोकैकपुमान्द्रूपेद्यावत्स्यनिकीर्तितेतिमेदिनी ।” कवेः कृतावितिकं । गद्यापद्धतिः । माणिक्यरत्नभेदः । “माणिक्यमणिपू-
र्येनगोभ्रवमाणिक्यं ।” भाष्यपदार्थविदतिः । “सूत्रार्थोवर्णयतेयत्रवाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ॥ स्वपदानिचवर्णयन्तिभाष्यविदोविदुरिति ।” सिद्ध-
रत्नचूर्णभेदः । “सिद्धरत्नरुमेवेस्यात्सिद्धरत्नचूर्णकं । सिद्धरीरोचनारत्नवेष्टिकायातकीषुचेतिविश्वप्रकाशः” चीरवस्त्रभेदः । “चीरीभिस्तृणानपुंसकं ।

राजसूयवाजपेयगद्यपद्येकृतौकवेः ॥ माणिक्यभाष्यसिद्धरचीरचीवर
पिंजरं ॥ ३१ ॥ लोकायनहरितालंविदलस्यालवाल्लिकं ॥ इतिनपुंसकसंग्रहः ॥

गोस्ननेवस्त्रभेदेचरेखालिखनभेदयोरितिमेदिनी । “चीरवस्त्रनिवासः ।” शाक्यभिक्षुप्रावरणमितिमुभूतिः । “पिंजरोऽश्वा-
नरेपीतेह्रीयंस्वर्णचपीतकदतिकोशांतरं । पंजरमित्यपिपाठः” ॥ ३१ ॥ लोकायतचारुकाशस्रं । हरितालंधानुभेदः । “हरितालंधानुभेदस्त्रीदूवाकाशरे
स्वयोरितिमेदिनी ।” विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालभांडभेदः बाल्लिकं कुकुमादि । “बाल्लिकं कुकुमादि ।” इतिनपुंसकसंग्रहः ॥

कवियं महापराभापयारुहियाळीतिप्रसिद्धं । “नार्यकवीखलीनंकवियंवानातुरंगमुखभांडमितिबोपालितः ।” कंदंपद्मिनीमूलादि । “कंदोऽस्त्रीसू
 रणोसस्यमृदेजलधरेषुमानितिमेदिनी । कचित्कर्मेतिपाठः ।” कार्पासवस्त्रयोनिभेदः । “पारावारःपयोराशौपारावारंतटद्वयमितिहेमः । युगंधरंकूवरं ।”
 यूपयज्ञागोभेदः । नयीवंदुमरीर्यकं । “वातायनंमुखशालावा ।” पात्रीव्यंजपात्रभेदः । धूपंमंडइतिप्रसिद्धं । “मुद्रामलकयूपस्तुमाहीपित्तकफेहितइत्यु

कवियंकंदकार्पासंपारावारंयुगंधरं ॥ यूपंप्रग्रीवपात्रीवैयंपंचमसच्चिक्कसौ ॥ ३५ ॥
 अर्धचर्चिदौघृतादीनांपुंस्त्वाद्यंवेदिकंध्रुवं ॥ तन्नोक्तंमिहलोकैपितच्चेदस्यस्तुशेषवत्
 ॥ ३६ ॥ इतिपुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ स्त्रीपुंसयोरपत्यांताद्विचतुःपट्पदोरगाः ॥

कंदैवगके”चमसचिक्कसौअर्धचर्चिदौअस्मिन्वर्गेपुन्नपुंसकाधिकारेइतियावत् । घृतादीनांपुंस्त्वाद्यंपाणिन्यादिभिरुक्तंतनुवैदिकं । वेदेषसिद्धमित्यर्थः ।
 अतस्तदिहोक्तं नस्त्रोक्तैर्यस्तिचेन्गोपचत्उक्तादन्यःशेषस्तद्वदस्तुशेषयोगतोयाह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिपुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यांताअ
 पत्यप्रत्ययांताःस्त्रीपुंसयोःस्तुः । यथा । उपगोःअपत्यंपुमान्औपगवः । उपगोरपत्यंस्त्रीऔपगवी । वैदेहः । वैदेही । गार्ग्यः । गार्गी । द्विचतुःपट्पदोरगाः ।
 द्विपट्चतुषपट्पदवाचिनोभुजगवाचिनश्च

जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमाश्च । मानुषी स्त्री । ब्राह्मणः । ब्राह्मणी । “शूद्रः । शूद्रा । अजादित्वाद्वाप् ।” चतुष्पदो भेदो यथा । नृगः । नृगी । हयः । हयी । षट्पदभेदो यथा । भृंगः । भृंगी । उरगो यथा । उरगः । उरगी । नागः । नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुन्ना मानि स्त्रीपुंसयोः । यथा । दंष्ट्रः । दंष्ट्राणी । मानु भर्ता मानुलः । तस्य स्त्री मानुली । पुंसि वर्तमानो मानुलः । स्त्रीयोगात् स्त्रीत्वेऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । मल्लका दयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥ ऊर्मिस्तरंगः । “मुनिरिति पाठः । मुनिर्यती गुदी बुद्धपिलाया गस्ति किं शुक्र इति वि

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥ ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको द्वाटलिर्मनुः ॥

मूपास्तपाटी कर्कधूर्यष्टिः शटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

श्वप्रकाशः । ” वराटकः कपर्दकः । स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्नक्षत्रं । “वर्णकश्चंदनं । विलेपने चंदने च वर्णकं पुन्यं पुंसकमिति रभसः । वर्णकश्चाणो स्त्री तु चंदने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षेण चानस्य चेति भेदिनी । द्वाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः । मोखादिति प्रसिद्धः । मनुः स्वायं भुवादिः मंजो वा । मूपातिजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः । “कर्कधूर्बदरी । शटी पटभेदः । कटी देहावयवः कुटी गृहकोष्टकः । अत्र मूषानकारांतः ॥ ३८ ॥ इति स्त्रीपुं

भाषक्रिययोः भाषेकर्मणि चतुर्तमानः पञ्चप्रत्ययो वृज्प्रत्ययश्च क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र पञ्चप्रत्ययमुदाहरति । औचित्यमिति । उचितस्य भा
वः औचित्यं । औचितीच । मित्रस्य कर्ममध्यमन्त्रीवा । “एवसा मध्यमामयीवा । आर्हत्यं आर्हती” वृज्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुम् इत्थं प्रागुदाह
तः । तथा मिथुनस्य भाषः कर्मनामैगुनिका । मेथुनकं च ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषे पठयत पठ्ठी विभक्त्यन्तं प्राक्पदं यामाता पठयंत प्राक्पदं । सेनायाः स्त्रियाः क्लीबे
चस्युः । उदाहरति । नृणां सेना नृसेन । नेति विकल्पात् नृसेनापि । उतर इति एवमन्यत्राप्युदाहृत्य व्यमित्यर्थः । यवसुरं यवसुरा । कुड्यस्य च्छाया कुड्यच्छा
या

स्त्रीनपुंसकयोर्भाषक्रिययोः पञ्चकचिच्चवुञ् । औचित्यमौचित्तमैत्रीमैत्र्यं वृज्प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥ पष्ठयंत
प्राक्पदाः सेनागुदायाशालासुरानिशा ॥ स्याद्दानृसेनंश्च निशंगोशालमित्रं च विकृ ॥ ४० ॥ आवन्तं तोत्तरं पंदाहि
गुश्चापुंमिनश्चलुप् ॥ त्रिखट्वं च त्रितक्षं च त्रितक्षपि ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकं शेषः ॥

यदुवचनं तप्राक्पदोच्छायाः क्लीबं एवेति प्राग्दर्शित ॥ ४० ॥ आवन्तोत्तरपदोऽन्तोत्तरपदश्च द्विगुसमासः पुंसिनस्यात् । किन्तु स्त्रीनपुंसकयोः । अन्
तोत्तरपदस्य योऽत्यन्तकारस्तस्य लुप्लोपश्च स्यात् । आवन्तात्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति । त्रिखट्वाः समाहृताः त्रिखट्वं । त्रिखट्वादीच । अन्तो
त्तरपदो यथा । त्रयस्तक्षाणाः समाहृतास्त्रितक्षं । त्रितक्षीच । तक्षश्चाब्दस्यात्यन्तकारोलुप्तः ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

पात्रादयोदाडिमांतास्त्रिपुत्रिलिंगाः । पात्रं पात्रः । इत्यादि । पात्र्यमत्रैत्रिष्विति मेदिनी । पात्रंतुकूलयोर्मध्ये पर्णेनृपतिमंत्रिणि । योग्यभाजनयां यज्ञ
भावेनाख्यानुकर्तरीति हेमः । वाटः पथिवृतौ वाटं वरेडः गान्धर्वाः ॥ वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्योरिति हेमः । "कुवल्बदरीफलं । " कुवल्बोत्पलेमुक्ता
फले पिवद्गीफले । कुड्मले मुकुटोपसिनद्धयोर्नरकांतरद्विमेदिनी । " इति त्रिलिंगशेषः ॥ ॥ द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिंगं प्रागुक्तं । स्वप्रधाने उ
भयपदप्रधाने देते रराख्ये द्वंद्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमपि मपदस्थं लिंगं तदेव लिंगं स्यात् । तच्च द्वेद्वयथा । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरी कुक्कुटाविमौ । त
त्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाद्वीतिः सर्पभीतिः । सर्पभयं । वाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिंगस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थीतश

त्रिपुपात्रीपुटीवाटीपेटीकुवल्बदाडिमौ ॥ इति त्रिलिंगशेषसंग्रहः ॥ परं लिंगं स्वप्रधाने द्वेद्वे ।

तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥ अर्थात्ताः प्राचलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

ब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिंगादत्यर्थः । यथा द्विजायायं द्विजार्थः स्वपः । द्विजार्थायं वागूः । द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यं समासो विशेष्यलिंग
ताचेति वक्तव्यमिति वार्तिकं । त्रेति । प्राचलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । "परविशेष्यमुपगच्छतीत्यर्थः । " तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालां मतिमा
लोहारः । अतिक्रान्ता मालामतिमालेयं । अतिमालमिदं । अवकुटः कोकिलया अवकोकिलः । अलं पूर्वो यथा । अलं कुमार्यैदित्यलं कुमारिरयं । अ
लं कुमारिरयं । अलकुमारिदं । प्रातज्जीविको द्विजः । प्रातज्जीविकमिदं । एवमापन्नजीविकः ।

